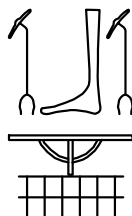

La *sepat* dels dos ceptres-*uas*: recerques en Geografia sagrada i “teologia” local a l’antic Egipte

Núria Torras Benezet

TESI DOCTORAL UPF / 2015

DIRECTOR DE LA TESI

Dra. Marina Picazo Gurina (Universitat Pompeu Fabra, Departament d’Humanitats)

Dra. Christiane Zivie-Coche (École Pratique des Hautes Études, Section des Sciences religieuses)

INSTITUT UNIVERSITARI D’HISTÒRIA JAUME VICENS I VIVES (IUHJVV)

Universitat
Pompeu Fabra
Barcelona

École Pratique des Hautes Études
Section des Sciences religieuses

*Al meu pare per aquell primer viatge a Egipte i a tu que has sabut
que aquesta Tesi doctoral sortiria un dia a la llum.*

Agraïments:

Un treball d'aquesta índole que comporta unes dificultats afegides inherents a la situació i oportunitats de recerca egiptològica al nostre país, no hauria estat evidentment possible sense l'ajut de moltes persones i institucions que avui m'és molt grat de recordar.

En primer lloc, vull agrair a les meves dues directores, la Dra. Marina Picazo Gurina i la Dra. Christiane Zivie-Coche la confiança dipositada en mi així com en el tema de recerca. Recordo la primera trobada a *Rue des Écoles* a París amb Ch. Zivie-Coche la qual - en conèixer el tema de recerca de la tesi així com les dificultats amb les que m'havia trobat en el meu país- va acceptar, al moment, dirigir aquest treball. Les seves aportacions i eficàcia en la revisió i correcció dels textos han estat per mi un motor i una motivació constants. D'aquest costat dels Pirineus, Marina Picazo Gurina acceptava de bon grat codirigir el treball des de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives (IUHJV) de la Universitat Pompeu Fabra (UPF), aportant el seu vast coneixement del món grec i dels paisatges culturals amb la formulació d'interessants i oportunes preguntes. El seguiment i encoratjament d'ambdues ha estat indispensable per a que aquest treball veiés la llum.

El meu sincer agraïment va dirigit també a Josep Maria Palet, qui amb amor incondicional ha estat sempre al meu costat, en els moments difícils i en els moments dolços. Sense la seva presència, perseverança i paciència aquest treball no hauria arribat a port. Recordo amb enyorança els dies en què, sota un sol de justícia, compartíem el treball de verificació i enregistrament de les inscripcions recorrent un a un els temples del país. La seva implicació personal i la seva tossuderia han estat sempre clau, però especialment en les difícils darreres setmanes.

A nivell institucional vull agrair a la biblioteca d'egiptologia del *Collège de France*, al *Centre Wladimir Golénischeff* (EPHE) de París, a l'*Intitut Français d'Archéologie Orientale* (IFAO) d'El-Caire i a la *Faculty of Oriental Studies* de la *University of Cambridge* les facilitats brindades per a la consulta del seus arxius i fons bibliogràfics així com, especialment, de les tesis doctorals inèdites citades en aquest treball.

Per a les meves múltiples estades a París sempre he comptat amb el suport *Colegio de España*: vull agrair especialment a Ramon Solé l'acolliment que m'ha atorgat en tot moment. Allí he conegut grans investigadors/es amb qui compartir els difícils moments "d'exili", així com llargues i inspiradores converses de debat interdisciplinari.

Ja més a prop, a casa nostra, vull expressar el meu agraïment a l'Institut d'Estudis del Pròxim Orient Antic (IEPOA-UAB) per obrir-me sempre les seves portes i permetre'm treballar el fons bibliogràfic i l'arxiu de Jesús López. Al Museu egipci de Barcelona - concretament a Luis González i Marta Villanueva - per facilitar-me en qualsevol moment la consulta de la biblioteca que, afortunadament, disposa d'un exemplar de l'edició del gran temple d'Edfu! Vull expressar també el meu agraïment a M. Rosa Grau per facilitar-me l'accés a la seva biblioteca privada sempre que ha estat necessari.

No puc - ni vull- passar per alt que tota aquesta aventura no hauria pas començat sense la intervenció del meu pare. Ell és qui va despertar en mi l'interès esdevingut passió per aquesta cultura mil·lenària quan tot just tenia dotze anys. M'hauria agradat que avui fos

presencialment aquí per poder compartir-ho amb tots nosaltres però la vida té sorpreses, algunes de les quals són simplement massa dures i difícils d'assumir. Per a tu pare és també una bona part d'aquest treball.

Vull també expressar el meu respecte i sincer agraïment als membres del Tribunal que han acceptat valorar aquesta tesi. Al Dr. Joaquín Ruiz de Arbulo - amb qui vaig tenir el plaer de compartir una experiència docent a la UOC - vull agrair la seva gran professionalitat, el seu optimisme, ajut moral i també que m'hipnotitzés per a que posés el punt i final al treball. Al Dr. Juan Carlos Moreno, per la seva amistat i pels consells i orientacions professionals al llarg de les nombroses estades a París. Al Dr. Josep Cervelló, per crear el marc català on desenvolupar la meva experiència acadèmica professional i pel seu exemple heroic i capacitat de treball incansable. Sóc conscient de l'escassetat de temps del que tots tres disposen, per això vull insistir en la importància i vàlua del seu esforç: totes les seves aportacions no faran sinó millorar el present treball.

La meva gratitud envers al Dr. Christophe Thiers, director del *Centre Franco-Égyptien d'Étude des Temples de Karnak*, per revisar bona part de les transliteracions del Catàleg de fonts, facilitar-me el treball de verificació al temple d'Opet (Karnak) i acceptar redactar l'informe de valoració per a la menció europea d'aquesta tesi doctoral.

Y. Koenig i P. Vernus, magnífics egipcòlegs i grans professors trobin aquí també l'expressió del meu sincer agraïment: les interessants idees que han aportat al treball i les seves ensenyances als cursos de l' *École des langues et Civilisations de l'Orient Ancien de l'Institut Catholique* i de l' *École Pratique des Haute Études* de París han estat llargament inspiradores.

Diverses persones han participat directament en algunes de les fases d'elaboració d'aquest treball. A elles vull expressar també el meu agraïment: a Hèctor Orengo pel seu ajut en l'elaboració del mapa amb base cartogràfica digital, a Marc Domingo i Karin Harzbecher per ajudar-me en la comprensió dels complexos articles en alemany de Chr. Leitz, a Bastien Ségalas per la seva atenta disposició i revisió dels textos finals en francès, a Josep M. Palet pel seu ajut en el treball d'enregistrament de dades *in situ* als temples egipcis i en la tasca final de maquetació del treball.

També a la «gran» Anna Palet a qui sovint, quan encara era petita, vaig haver de deixar amb el seu pare o amb els avis en motiu de les múltiples estades de recerca i de consulta bibliogràfica a l'estranger. La seva manera de ser, la seva generositat i el seu amor incondicional són una força màgica que m'impulsa sempre a anar endavant.

M'és també grat de recordar avui a la meva família que sempre m'ha donat suport i han cregut en la finalització d'aquest treball: la meva mare, germans, nebots i àvies Teresa i Maria, per a vosaltres és també un trosset d'aquesta tesi doctoral.

Una part d'aquest treball és pels amics que han cregut en mi expressant-me el seu suport, especialment en el difícil darrer tram del treball. Una menció especial a les amigues de Granollers: la Laura, la Marta, l'Elisabet, l'Ester, la Iola, la Sílvia, la Txell, la Raquel, la Carme, la Carol...pel seu seguiment i ànims al llarg d'aquests anys.

La realització d'aquesta tesi doctoral ha comptat amb diversos ajuts econòmics: la beca de Formació de Professorat Universitari (FPU) del Ministeri d'Educació i Cultura, l'ajut

BE de l'Agaur de la Generalitat per a estades a l'estranger, un ajut FSDI de l'*École Pratique des Hautes Études* (EPHE) de París i diversos ajuts COFRE per a estades a l'estranger de la UPF.

És just i necessari reconèixer, doncs, que aquest treball us pertany una mica a tots/es i cada un de vosaltres. Merci beaucoup à vous tous!

Resum

Aquest treball analitza la conceptualització i representació de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* en el context de la Geografia sagrada d'Egipte des d'una perspectiva diacrònica a partir de la documentació papiroològica i epigràfica relativa a aquesta regió, des del Regne Antic fins a època grecoromana. Durant més de 2500 anys, aquest territori de l'Alt Egipte es representà als temples del país en un intent de reactualització constant de la seva hipòstasi i dels textos que l'acompanyen. Les fonts analitzades són el reflex d'una geografia simbòlica i selectiva, validada a través de mites i arquetips que, en la mentalitat egípcia antiga, constituïa ritualment la més eficaç. Un dels principals eixos del treball el constitueix l'estudi textual, iconogràfic i espacial de les representacions de la *sepat* i dels seus components topogràfics en cada una de les processons geogràfiques dels temples que han pogut ser contrastades *in situ*. La caracterització i anàlisi de l'evolució dels cultes locals en aquest territori d'origen sethià ha estat l'altre pol de la recerca. El mètode d'anàlisi emprat ha tingut en compte les regles de sintaxi naològica i la «Gramàtica del temple» que regeixen el programa “decoratiu” de cada temple en particular.

Abstract

The principal aim of this research is to characterise the conceptualisation and representation of the double *was*-scepter *sepat* and its place in Egypt's ritual topography. A diachronic approach has been adopted, based on epigraphic sources of this region dating from the Old Kingdom to the Graeco-Roman period. Through more than 2500 years this territory in Upper Egypt was depicted in temples in order to update its hypostasis and its accompanying texts. The sources articulate a sacred topography expressed in myths and archetypes considered by the ancient Egyptians as the most valid and efficacious. One of the main research axis is the study of textual, iconographical and spatial analysis of the representations of this territory and its topographical components in geographical processions laid out in temple contexts that had been verified *in situ*. This is complemented by the characterisation and the analysis of local cults dynamics in this sethian region. The methodology involves the study of the rules of the naological syntax and the «Grammar of the temple» that govern a temple's decoration, revealing that the representation of Egypt's sacred landscape varies from temple to temple.

Note méthodologique au lecteur:

1. Pour désigner les *sepaout* de Haute et Basse Égypte, nous avons utilisé les noms égyptiens originaux ou bien elles sont nommées à partir du contenu de son emblème, en suivant en cela P. Montet, *Géographie de l'Égypte Ancienne*, 2 vols., Paris : Librairie C. Klincksieck, 1957-1961.
2. Pour énumérer les *sepaout* de Basse Égypte (BE) nous avons utilisé de nombres romains tandis que pour les *sepaout* de Haute Égypte (HE), afin de les distinguer, nous avons utilisé la numération arabe. La numération des *sepaout* a été établie par les égyptologues à partir de l'ordre de présentation de celles-ci suivi dans les processions géographiques classiques des temples ptolémaïques d'Edfou et Dendara. Ainsi, la *sepat* des deux sceptres-*ouas* correspond à la 19 HE, la *sepat* de l'ibis, à la XV BE, etc.
3. Pour la transcription des noms propres égyptiens, nous partons de la forme égyptienne originale.
4. Signes employés dans la translittération et la traduction :
  - [ ] : texte en lacune restitué
  - < > : texte omis dans l'original
  - ( ) : texte ajouté dans la traduction. Dans la translittération, les parenthèses sont utilisées pour ajouter des lettres non écrites en hiéroglyphes mais qui, cependant, font partie des mots. Elles ont aussi été utilisées pour indiquer les noms dans des cartouches.
  - (...) : texte de l'original non translittéré
  - ... ? : texte de l'original non compris
  - ... : texte de l'original en lacune
5. Cette Thèse doctorale est structurée en deux parties : l'Inventaire des sources et la Synthèse. Pour chaque partie la numération des notes de bas de page reprend à partir de 1.
6. Pour chaque chapitre, les citations des références bibliographiques sont indiquées entièrement à chaque fois que l'ouvrage est cité pour la première fois.
7. Dans les conclusions de la Thèse doctorale, les ouvrages usuels et les sources qui ont été déjà cités dans l'Inventaire des sources et la Synthèse, ont tout simplement été renseignés sur le texte afin de faciliter la lecture des questions synthétisées et éviter ainsi l'inclusion excessive de notes en base de page.
8. Cette Thèse est composée d'un volume imprimé et d'un CD ROM avec les annexes et la version numérique de la thèse.

Introduction

À côté d'une « géographie culturelle » - expression de paysages changeants, modelés par les sociétés au cours du temps -, existait, dans l'Égypte ancienne, une « géographie cultuelle », partie intégrante de la science sacerdotale, enregistrée sur des papyrus et gravée sur les parois des temples de tout le pays, depuis l'Ancien Empire jusqu'à l'époque gréco-romaine. Cette topographie sacrée, personnifiée par des génies apportant les produits de chaque territoire d'Égypte, constituait une représentation symbolique et sélective du pays en rapport avec le processus de création du cosmos et l'ordre divin du monde, conçu et institué par le démiurge et que la société égyptienne s'efforçait de maintenir.

L'intérêt de la topographie sacrée représentée dans les temples égyptiens se situe, tout d'abord, dans le domaine de la conception de l'espace. Pour mieux comprendre les paysages anciens, il faut analyser comment ils ont été compris, conceptualisés et représentés par les sociétés humaines. Ainsi, dans le cadre des recherches sur la géographie historique des paysages anciens, l'étude de la conceptualisation de ces espaces par les civilisations qui les ont vécus se révèle de toute première importance. Dans le cas de l'Égypte ancienne, les processions géographiques gravées sur les parois des temples ainsi que les monographies sacerdotales sur papyrus provenant des archives des temples constituent des documents exceptionnels à ce propos. Ils sont des sources qui nous renseignent, non seulement sur la conceptualisation, mais aussi sur la sacralisation de ce paysage et son imbrication avec la mythologie et les cultes locaux. En conséquence, on découvre une « géographie cultuelle » de l'Égypte ancienne déployée sur les parois des temples.

La thèse doctorale que nous présentons ici est une étude régionale et diachronique d'un de ces territoires faisant partie de la géographie sacrée : celui qui est gravé à la dix-neuvième position dans les processions dites, dans la discipline égyptologique, « canoniques »¹ des 42 *sp3wt*² de l'Égypte. L'emblème de cette région était composé de

---

¹ Pour une définition du terme « canonisation » dans l'Égypte ancienne, voir E. Jambon, Les soubassements de l'intérieur du mur d'enceinte d'Edfou. Réflexions préliminaires autour de la notion de « canon » dans les temples ptolémaïques et romains, in : A. Rickert, B. Ventker (éds.). *Altägyptische*

deux sceptres-*ouas* (𓄿) avec le signe hiéroglyphique de la jambe (𓃏) au milieu. Le problème de la signification de cet emblème ni celui de sa lecture n'ont pas encore été résolus. Quelques auteurs ont proposé la lecture *Ouabouy* et ont interprété les signes sur l'étendard comme les reliques d'Osiris conservées dans cette région. Une autre lecture est aussi possible et a été utilisée par d'autres auteurs : *Bou-Igai* (l'endroit du dieu Igai). Ce dieu, *Igai*, apparaît, vraisemblablement, dans le compartiment dédié à la *sepat* des deux sceptres-*ouas* sur la liste métrologique de la chapelle blanche de Senousret Ier à Karnak³. Par ailleurs, à partir d'une attestation démotique du nom de la région dans une copie du livre de Thot, la lecture *w^cb^cb* serait aussi possible. Le lecteur trouvera une compilation des hypothèses établies par les différents auteurs et une réflexion sur ces questions à la lumière des sources en géographie culturelle dans le chapitre cinq de la thèse doctorale.

La région des deux sceptres-*ouas* était située en Moyenne Égypte, à environ 180 km au sud du Caire, dans une région arrosée par le Bahr Youssef. Dans la liste métrologique de la Chapelle de Senousret Ier à Karnak, la surface indiquée pour cette province est de 4 *itrw* et 7 *h3⁴*, c'est-à-dire, environ 632 Km². La frontière occidentale était le désert ; le Sud était contigu avec le territoire du chacal (la 17ème *sepat* de Haute Égypte) et le Nord avec celui de l'arbre de Naret en amont (la 20ème *sepat* de Haute Égypte).

Enzyklopädiën. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I. Vol. 2 (SSR 7). Wiesbaden : Harrassowitz, 2014, pp. 812-814.

² Pour une définition du terme *sp3t* « *sepat* » voir le chapitre 1 de la Synthèse (2ème partie de la thèse), section 1.1.1.

³ P. Lacau, H. Chevrier, *Une chapelle de Sésostris Ier à Karnak*, Le Caire: IFAO, 1956, p. 229, pl. 3.

⁴ Voir la valeur de ces mesures dans A. H. Gardiner, *EG*, §266, 2-3. Cf. aussi A.-P. Zivie, *Hermopolis et le nome de l'Ibis, recherches sur la province du dieu Thot en Basse Égypte*. Volume I. *Introduction et inventaire chronologique des sources* (Bibliothèque d'Étude LXVI/I), Le Caire : IFAO, 1975, pp. 48-49.

Pour un Égyptien de l'Antiquité, cette géographie sacrée était la forme consacrée de l'Égypte qui, léguée par les ancêtres, était rituellement la plus efficace. Pour cette raison elle fut gravée sur les parois des temples de tout le pays, tout au long de l'existence de cette civilisation. De plus, surtout à partir de l'époque ptolémaïque, ces inscriptions nous apportent des renseignements sur la théologie locale des différentes régions de l'Égypte et deviennent une véritable cartographie religieuse du pays. Ces renseignements sont particulièrement intéressants pour des régions dans lesquelles les temples locaux ont disparu ou bien pour lesquelles les données archéologiques sont encore insuffisantes.

La ligne de recherche en géographie sacrée participe d'un cadre plus large qui est la géographie religieuse, développée en France depuis les années 1960 et qui a donné plusieurs travaux monographiques dédiés à d'autres régions d'Égypte. On peut signaler, pour le Delta, les recherches de J. Yoyotte concernant la région memphite⁷, d'A.-P. Zivie sur la *sepat* de l'Ibis (la XVème de Basse Égypte)⁸, P. Vernus à propos d'Athribis⁹, V. Laurent pour la province orientale du Harpon¹⁰ (VIII BE) et V. Razanajao sur Imet, dans la XIXème *sepat* de Basse Égypte¹¹. Par ailleurs, dans la Vallée, il faut remarquer les recherches de J. Yoyotte concernant la région du Fayoum et la *sepat* de l'arbre-Naret inférieur (21 AE)¹², Ph. Collombert sur la 7ème *sepat* de Haute Égypte¹³, G. Zaki

---

⁷ J. Yoyotte, Études géographiques II. Les localités méridionales de la région memphite et le « pehou d'Héracléopolis », *RdE* 14, 1962, pp. 75-111; J. Yoyotte, Études géographiques II. Les localités méridionales de la région memphite et le « pehou d'Héracléopolis », *RdE* 15, 1963, pp. 87-119.

⁸ A.-P. Zivie, *Hermopolis et le nome de l'Ibis, recherches sur la province du dieu Thot en Basse Égypte* (Bibliothèque d'Étude LXVI), Le Caire : IFAO, 1975.

⁹ P. Vernus, *Athribis: textes et documents relatifs à la géographie, aux cultes, et à l'histoire d'une ville du Delta égyptien à l'époque pharaonique* (BdE 74), Le Caire : IFAO, 1978.

¹⁰ V. Laurent, *La province orientale du Harpon d'après les textes égyptiens : cultes, sacerdoxes et histoire*, Paris : Mémoire EPHE-Section Sciences religieuses (inédit), 2000; V. Laurent, À la recherche du Harpon de l'Est, *CdE* 84 (fasc. 167-168), 2009, pp. 20-49.

¹¹ V. Razanajao, *D'Imet à Tell Farâoun : Recherches sur la géographie, les cultes et l'histoire d'une localité de Basse Égypte orientale*, Montpellier : Thèse de doctorat à l'Université Paul Valéry-Montpellier III (inédite), 2006.

¹² J. Yoyotte, Processions géographiques mentionnant le Fayoum et ses localités, *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 61, 1962, pp. 79-138; Études géographiques I. La « cité des acacias » (Kafr Ammar), *RdE* 13, 1961, pp. 71-105.

¹³ Ph. Collombert, *Hout-Sekhem et le septième nome de Haute Égypte. Recherches de géographie religieuse*, 2 vol., Paris : Mémoire de l'École Pratique des Hautes Études (inédit), 1994; Ph. Collombert, Hout-Sekhem et le septième nome de Haute Égypte. Recherches de géographie religieuse, 2 vol., Paris : Mémoire de l'École Pratique des Hautes Études (inédit), 1994; Ph. Collombert, La divine Oudjarenes (Hout-sekhem et le septième nome de Haute-Egypte I), *RdE* 46, 1995, pp. 55-79, pl. V-VIII; Ph. Collombert, Les stèles tardives de Hout-sekhem (Hout-sekhem et le septième nome de Haute-Egypte II), *RdE* 48, 1997, pp. 15-70, pl. I-VII; Ph. Collombert The Gods of Hut-sekhem, C. J. Eyre (ed.), *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists*, Cambridge, 3-9 September 1995 (OLA 82), 1998, pp. 289-294; Ph. Collombert, Les cultes de Hout-sekhem à la 18ème dynastie (Hout-

touchant la 1ère *sepat* de Haute Égypte¹⁴ et N. Durisch-Gauthier au sujet des territoires cynopolites¹⁵. La *sepat* des deux sceptres-*ouas* restait, jusqu'à présent, sans étude malgré la quantité de documentation disponible – et non analysée – en relation avec la topographie sacrée et la théologie de la région.

Bien entendu, notre travail ne prétend pas constituer une monographie de géographie religieuse de cette province. Un travail comme celui-ci aurait inclus tout type de documents en relation avec cette ancienne région - et tous ceux provenant du territoire même. Or, les sources d'époque pharaonique provenant du territoire même sont peu abondantes et dispersées, notamment à caractère épigraphique provenant des fouilles archéologiques menées sur le site d'El-Bahnasa (Oxyrhynchos). Au fur et à mesure que les recherches archéologiques et paysagères seront faites dans la région, les données historiques de l'ancien territoire de la *sepat* pourront mieux montrer la réalité des cultes locaux. Pour le moment, nous avons étudié ce que les sources en géographie culturelle nous révèlent de cette *sepat* tout en ayant à l'esprit que ce qui se passait dans la réalité locale pouvait être bien différent de ce que nous a transmis la science sacrée.

La *sepat* des deux sceptres-*ouas* est, d'ailleurs, bien représentée dans les sources de géographie culturelle d'Égypte avec une documentation remarquable qui mérite une étude en géographie sacrée relative à cette région, comme celle que nous présentons ici. Or, depuis les années 1960, le domaine de la géographie sacrée a été considéré comme une spécificité thématique dans le cadre de la géographie religieuse, mais a été moins analysé indépendamment de cette dernière. Certes, il existe quelques articles dédiés aux inscriptions en géographie sacrée relatives à d'autres *sp3wt* d'Égypte¹⁶ et quelques ouvrages sur des textes des processions géographiques relatifs à plusieurs *sp3wt*

---

sekhem et le septième nome de Haute-Egypte, III), in: I. Guerneur, Chr. Zivie-Coche (éds.), *Parcourir l'éternité. Hommages à Jean Yoyotte* (BEHE 156), 2012, pp. 337-374.

¹⁴ G. Zaki, *Le premier nome de Haute-Egypte du IIIe siècle avant J.-C. au VIIe siècle après J.-C. : d'après les sources hiéroglyphiques des temples ptolémaïques et romains* (MRE 13), Bruxelles/Turnhout : Association égyptologique Reine Elisabeth/Brepols, 2009.

¹⁵ N. Durisch Gauthier, *Anubis et les territoires cynopolites selon les temples ptolémaïques et romains. Ière partie: les XVIIe et XVIIIe provinces de Haute Égypte*, Genève : thèse doctorat à l'Université de Genève, Sciences de l'Antiquité-Unité d'égyptologie (inédiée), 2002 (consultable sur <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:27006>). À propos de ces deux provinces de Haute Égypte voir aussi le récent

article de Ph. Collombert, Le toponyme et la géographie des 17e et 18e nomes de Haute Égypte, *RdE* 65 (2014), pp. 1-27.

¹⁶ Voir, par exemple, S. Cauville, Les inscriptions géographiques relatives au nome tentyrite, *BIFAO* 92, 1992, pp. 67-99.

d'Égypte¹⁷; mais il est déjà beaucoup plus difficile de trouver, jusqu'à présent, une monographie de géographie sacrée dédiée intégralement à une seule *sepat* d'Égypte. C'est cela précisément que nous avons essayé de faire dans notre thèse doctorale. Nous avons centré et approfondi notre recherche sur la *sepat* des deux sceptres-*ouas* dans le cadre de la géographie sacrée afin d'en faire une étude monographique en exploitant tout ce que ce type de sources peut apporter à nos connaissances d'une région déterminée : sa place et son rôle dans les processions géographiques, la conceptualisation que les Égyptiens ont eu de ce territoire, les représentations qu'ils en ont faites - différentes d'un temple à l'autre en fonction de plusieurs variables qu'il est possible d'essayer de comprendre dans chaque cas -, etc.

Ainsi, au cours de notre recherche, le domaine de la géographie sacrée s'est révélé d'un grand intérêt, non seulement pour les Égyptiens mêmes - qui, il a été dit, se sont efforcés de la réactualiser pendant toutes les étapes de leur civilisation -, mais aussi pour l'égyptologue qui peut en tirer une information précieuse sur plusieurs aspects de la civilisation et sa façon d'appréhender le territoire qui l'entourait. Ce type de recherche nous permet de nous approcher un peu plus de l'univers mental de la civilisation pharaonique - univers qui répond à des catégories de pensée qui sont différentes des nôtres -, du processus de conceptualisation et représentation du paysage culturel idéal, en accord avec l'ordre divin, celui qui était rituellement le plus efficace.

Le choix de cette région d'Égypte pour en faire une étude en géographie sacrée a été dû aussi, à la spécificité de ce territoire. D'abord, en raison de sa position stratégique sur la route des oasis - vers le Fayoum et Alexandrie et aussi entre l'oasis de Bahariya et la vallée du Nil - qui faisait de ce territoire un lieu de passage obligé. Dans la pensée égyptienne, il s'agissait d'un territoire situé « à cheval » entre l'ordre de la vallée et le chaos du désert. Ensuite, par sa condition de *sepat* séthienne, dédiée à Seth - dieu à la personnalité complexe. Ainsi, à partir de la Basse Époque, elle fut parfois l'objet d'une reformulation théologique ou bien tout simplement éliminée de quelques inscriptions géographiques à cause de la « démonisation » de son dieu principal. Par cette

---

¹⁷ Voir notamment les recherches de H. Beinlich et Ch. Leitz : H. Beinlich, *Studien zu den "Geographischen Inschriften" (10-14 o. äg. Gau)* (TÄB 2), Bonn : Rudolf Habelt, 1976; Ch. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen aus Philae, Dendara und Athribis. Soubassementstudien II* (Studien zur spätägyptischen Religion 8), Wiesbaden : Harrassowitz, 2012. Dans le chapitre 2 (2.4.1) le lecteur trouvera une liste complète des travaux qui existent ayant plus ou moins traité le programme « décoratif » des processions géographiques.

problématique, il est intéressant de voir le traitement que les Égyptiens firent de cette région dans le contexte de la géographie sacrée du pays.

Enfin, il faut aussi souligner un intérêt patrimonial général en rapport avec la compilation et l'enregistrement de ce type d'inscriptions. En effet, les processions géographiques constituent des sources qui ont été peu étudiées sous une perspective spatiale et, en raison de leur emplacement sur les soubassements des temples, elles risquent de disparaître à cause de l'érosion et de la surexploitation touristique.

Cette étude est née avec l'objectif général de caractériser cette entité géographique, la *sepat* des deux sceptres-*ouas* (avec son canal-*mr*, son territoire marécageux-*phw*, son territoire agricole-*w* et ses particularités culturelles) et de comprendre son rôle dans le contexte de la géographie sacrée de l'Égypte. Cette caractérisation a été réalisée à partir d'une perspective diachronique et spatiale fournie par l'étude des inscriptions géographiques sur les parois des temples et des papyrus sacerdotaux provenant des archives. C'est ce cadre plus large des compositions de géographie culturelle qui nous apportera le contexte nécessaire pour comprendre la diversité des inscriptions relatives à la *sepat* des deux sceptres-*ouas*. L'analyse générale de la structure des tableaux sur lesquels ont été gravés les textes et images de cette géographie sacrée, rend possible l'étude de ses parties et permet de les mettre en relation.

En ce qui concerne les objectifs spécifiques, notre recherche est organisée selon les principes suivants :

- Comprendre la conception de ce paysage culturel et en particulier de la région étudiée, les critères de sa représentation et d'organisation sur les parois de chaque temple.
- Créer une méthodologie qui nous permette de comprendre l'organisation et le contexte des processions géographiques du point de vue de la « Grammaire du temple » et des règles de syntaxe naologique.
- Étudier les relations du territoire des deux sceptres-*ouas* avec les autres régions faisant partie de la géographie sacrée de l'Égypte.

- Analyser la fonction de ce paysage par rapport au contexte rituel où il a été représenté.
- Établir les différentes traditions théologiques qui sont à l'origine de la rédaction des textes des processions géographiques.
- Avancer dans la connaissance des cultes locaux de la province des deux sceptres-*ouas*, région pour laquelle les données archéologiques sont encore insuffisantes.
- Définir les éléments sacrés de la *sepat* et ses composantes topographiques (canal, territoire agricole et territoire marécageux).

Méthodologiquement, les principales techniques utilisées pour caractériser ce territoire ont été la localisation et la sélection des sources, la traduction critique des textes, la mise en parallèle des légendes des processions géographiques, l'enregistrement et l'analyse du programme « décoratif » des murs des temples à partir de la bibliographie, la recherche des documents dans les archives de l'IFAO et du Centre Wladimir Golénischeff (EPHE) et, finalement, le contrôle sur le terrain. Pour l'étude du programme « décoratif » (organisation des tableaux et contexte) des processions géographiques, nous proposons une méthode - exposée dans le chapitre deux- qui permet de mettre en relation la présence d'un territoire donné dans ces compositions géographiques, la grammaire du temple et les règles de syntaxe naologique. De ce fait, une analyse sur trois niveaux - horizontal, spatial et vertical - des contextes des inscriptions a été développée pour chacune des processions conservées *in situ* que nous avons pu vérifier sur le terrain afin de les enregistrer.

Cette méthode présente un aspect novateur et constitue un apport remarquable de notre recherche à la ligne d'étude des paysages culturels de l'ancienne Égypte. Nous espérons qu'il pourra être utilisé par d'autres chercheurs dans des prochaines recherches en géographie sacrée d'autres régions de l'Égypte. Certainement, l'emplacement et l'agencement des processions géographiques ne sont en rien arbitraires, mais répondent à des critères de fonctionnalité et de syntaxe naologique. Lorsque l'on considère le temple égyptien comme un tout, sa « décoration » se présente comme un langage avec son propre lexique et ses règles de syntaxe. L'étude de la « décoration » pour elle-même

- c'est-à-dire du point de vue de la grammaire du temple - et des relations entre les divers tableaux, nous permet de comprendre le monument en soi¹⁸. Dans le cas des processions géographiques, ce type d'analyse permet, par ailleurs, une approche de la conception que les Égyptiens ont eu de leur territoire, leurs critères de représentation et d'organisation dans l'espace du temple. La tâche est difficile car il faut d'abord essayer de comprendre la logique des anciens prêtres qui peut souvent nous surprendre. L'intérêt de la démarche, pourtant, se révèle intéressante pour la caractérisation de ces entités topographiques, mythologiques et archétypiques ainsi que pour l'appréhension de leur rôle dans le maintien de la création et la prospérité du pays de l'ancienne Égypte.

Nous avons structuré la thèse en deux parties : d'un côté nous présentons l'inventaire des sources de géographie cultuelle avec la traduction critique des textes relatifs à la *sepat* des deux sceptres-*ouas* ; de l'autre, la synthèse composée du traitement (l'analyse) des sources et de l'exposition des résultats. Pour la présentation des textes dans l'Inventaire des sources, nous avons fourni les champs d'information suivants : photographies des tableaux, transcription des textes, bibliographie d'édition, chronologie, observations et description des scènes, translittération et traduction annotée et commentée. Les photographies des inscriptions fournies ont été prises, chaque fois qu'il a été possible, par l'auteur au cours d'un séjour de recherche en Égypte. Les textes pour lesquels la vérification directe n'a pu être possible, ont été reproduits à partir des publications.

La deuxième partie de la thèse, la synthèse, est constituée de six chapitres, les conclusions et les annexes (présentés en CD-ROM). Le premier chapitre sert à encadrer les concepts qui sont au point de départ de notre recherche. On y trouvera la définition du concept de « géographie sacrée » et de « procession géographique » et une présentation de la terminologie principalement employée dans le travail - tels que les termes *hwt*, *phw*, *w* et *mr*. Un autre problème terminologique est aussi abordé: la confusion généralisée, dans la discipline égyptologique, entre les vocables νομός en grec (nome en français) et « *sepat* » (*sp3t*) en égyptien ancien qui sont utilisés indistinctement. En fait, il s'agit de concepts différents qui relèvent de deux temps

---

¹⁸ Ph. Derchain, Réflexions sur la décoration des pylônes, *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* 46, 1966, pp. 17-24.

différents¹⁹. Le premier chapitre a été aussi le cadre pour exposer brièvement le rôle de Seth, dieu principal de la *sepat* des deux sceptres-*ouas*, et ses lieux de culte dans la géographie du pays. Finalement, dans ce chapitre, nous avons aussi replacé les processions géographiques dans leur contexte, le temple égyptien et fait une mise au point sur la fonction et le symbolisme de celui-ci et de sa « décoration ».

Le deuxième chapitre présente la méthodologie, les techniques et les sources utilisées dans la recherche. Après une exposition sur les principales règles générales de syntaxe naologique, qui sont à l'origine de l'établissement de la méthode pour l'étude du programme « décoratif » des processions géographiques, nous détaillons les phases de la recherche avec la description des techniques concrètes d'étude et d'analyse des données au cours de chaque étape.

Dans le troisième chapitre, l'analyse est consacrée au programme « décoratif » des processions géographiques. Ce chapitre se présente comme un parcours, temple après temple, dans lequel nous indiquons l'emplacement de chaque procession sur les plans des temples, l'organisation spatiale de leurs tableaux sur les murs par le biais de schémas et les aspects formels relatifs à l'iconographie. En relation avec celle-ci - analyse menée sur le niveau horizontal -, nous enregistrons les variantes d'un contexte à l'autre, telles que la couronne portée par le pharaon au moment de la présentation de la procession, la divinité ou les divinités bénéficiaires de l'offrande, le numéro et l'ordre des tableaux, le genre et l'orientation des personnifications des territoires, l'offrande représentée dans le tableau de la *sepat* des deux sceptres-*ouas* et sa relation avec ce qui est dit dans la légende qui accompagne le génie. Au niveau spatial et des relations entre les tableaux, nous observons ce qui est représenté sur le tableau symétrique à celui de la *sepat* des deux sceptres-*ouas*, ainsi que la fonction de la procession selon le contexte rituel dans lequel elle a été gravée. Finalement, nous indiquons aussi la séquence verticale des scènes de la paroi (ou fragment de la paroi) sur laquelle la *sepat* est représentée. Pour les temples qui contiennent plus d'une procession (Abydos, Edfou et Dendara), le lecteur trouvera, à la fin de chaque section, un récapitulatif comparatif des données.

---

¹⁹ Cf. V. Razanajao, Le delta à Basse Époque. Géographies d'un territoire, *Égypte, Afrique et Orient* 42, 2006, p. 4.

Le chapitre quatre consiste en la mise en parallèle des textes relatifs à la *sepat* des deux sceptres-*ouas* dans les processions géographiques gréco-romaines. Grâce à cette technique, nous avons pu établir des groupes avec des similitudes textuelles - ou familles d'inscriptions qui se nourrissent de la même tradition - et reconstituer quelques formules partiellement perdues tout en restituant des lacunes. La mise en parallèle des différentes versions existantes a été faite pour chacune des légendes accompagnant les représentations des réalités du sol, donc, celle accompagnant la personnification de la région, celle du canal, du territoire riverain ou *pehou* et celle du territoire agricole dans le cas des processions quadripartites. À la fin du chapitre quatre nous présentons une réflexion sur le genre iconographique et grammatical choisi pour incarner les réalités du sol égyptien et en particulier le territoire des deux sceptres-*ouas* et ses composantes économiques dans chaque temple.

Le chapitre cinq de la synthèse recueille les hypothèses établies par plusieurs auteurs en relation avec la lecture et la signification de l'emblème qui identifie la *sepat* des deux sceptres-*ouas*. Nous y exposons aussi ce que les sources de géographie sacrée peuvent apporter à ces problématiques. La deuxième partie du chapitre cinq est dédiée aux divinités de la *sepat* citées dans les textes de géographie culturelle et aux événements mythologiques évoqués. Afin de mieux préciser la personnalité de ces divinités dans le contexte local de la *sepat*, nous avons également utilisé - quand il a été possible - d'autres sources égyptiennes (textuelles et vestiges archéologiques), en dehors de celles de la géographie sacrée.

Enfin, le dernier chapitre de la synthèse (le chapitre six) est consacré aux composantes culturelles - sanctuaire local, grand prêtre, chanteuse, arbres sacrés, fêtes locales, agathodémon, butte sacrée, barque, lac sacré, interdit (s) et chef-lieu - ainsi qu'à la topographie sacrée - canal principal, territoire agricole et territoire marécageux - de la *sepat* des deux sceptres-*ouas*. Il a été question, ici, de recueillir toutes les attestations de ces éléments sacrés présents dans les sources de l'Inventaire et - en s'appuyant aussi sur d'autres types de textes égyptiens et données archéologiques - d'exposer ses particularités dans la région. Pour les noms des composantes topographiques, le lecteur trouvera dans ce chapitre une compilation des différentes graphies attestées dans les sources ainsi que leur étymologie sacrée transmise par le mythe d'Horus à Edfou.

Finalement, nous exposons les conclusions du travail qui sont structurées autour de plusieurs questions de réflexion en rapport entre elles :

- La géographie sacrée *versus* la géographie profane.
- La conceptualisation et représentation du territoire des deux sceptres-*ouas* dans le contexte de la géographie culturelle de l'Égypte ancienne à partir des résultats de l'analyse des textes, l'iconographie et les relations spatiaux dans chaque temple.
- Les causes du déplacement du chef-lieu de la région à l'époque saïte.
- La caractérisation et l'évolution des cultes locaux. La science sacrée *versus* la réalité historique locale.
- Les composantes topographiques (chef-lieu, canal, territoire agricole et territoire marécageux) et culturelles de la *sepat* (reliques, sanctuaire, prêtre et prêtrise spécifiques, arbres sacrés, fête locale, agathodémon ou serpent sacré, butte sacrée, barque, lac sacré et le nom de la chose *bwt*).
- Le rapport entre l'évolution de la « théologie » et le programme « décoratif » des processions géographiques des temples à travers le temps. Il y a une évolution dans la disposition et le contenu des textes et des images des processions jusqu'à aboutir à un *Idealschema* qui se généralise à partir de Ptolémée VIII, mais qui était conçu bien avant.

À la fin du volume de synthèse on trouvera les annexes (dans un CD-ROM) dans lesquelles est incluse une base de données en Accès avec des tableaux synoptiques montrant les variantes relatives à la (re)présentation de la *sepat* des deux sceptres-*ouas* dans chaque procession et chaque temple : chronologie, emplacement de la procession dans le temple, famille textuelle, position de la *sepat*, numéro d'ordre dans l'énumération des régions de Haute Égypte, *sp3wt* contiguës, genre, orientation, offrande iconographique et textuelle, *sepat* symétrique et séquence verticale des scènes. Dans le CD-ROM, le lecteur trouvera aussi une lettre envoyée en novembre 1961 par S. Sauneron à J. Yoyotte à propos de l'origine des blocs apparus sur le marché des antiquités en 1955²⁰ et que nous présentons dans le chapitre cinq (section 5.2.6). Enfin, la version numérique de la thèse en pdf est aussi incluse dans le CD-ROM afin de faciliter au lecteur des recherches analytiques.

---

²⁰ Nous remercions le Centre Wladimir Golénischeff (EPHE) et en particulier Ch. Zivie-Coche pour nous avoir permis la consultation de l'archive J. Yoyotte.

Pour finir avec cette introduction, nous voudrions exposer rapidement le contexte dans lequel cette recherche a été faite. Cette ligne de recherche en géographie sacrée n'existe pas dans les programmes de recherche développés par l'égyptologie espagnole. De ce fait, dans le cadre de notre formation doctorale, l'expérience internationale était essentielle. Il a fallu à cet égard prendre contact avec des spécialistes étrangers et notamment Ch. Zivie-Coche qui a bien voulu codiriger cette thèse malgré la distance. M. Picazo Gurina, spécialiste du monde grec et de l'étude des paysages culturels, a bien accepté de codiriger la recherche du côté catalan. Tout au début de la recherche, nous avons fait un long séjour de formation à Paris, pour suivre des cours de spécialisation doctorale au Collège de France, à l'École Pratique de Hautes Études, à l'École des Langues et Civilisations de l'Orient Ancien de l'Institut Catholique et à l'Institut supérieur d'égyptologie Khéops, donnés par des spécialistes dans ce domaine comme Ch. Zivie-Coche, Ch. Thiers, P. Vernus, Y. Koenig, N. Grimal, P. Grandet, entre autres. Par la suite, notre incorporation à la vie professionnelle comme enseignante dans le cadre de l'Université espagnole avec laquelle nous avons concilié l'élaboration de la thèse doctorale, nous a empêchées de nous installer à Paris.

En outre, la bibliographie spécialisée sur cette thématique n'est pas disponible dans les bibliothèques universitaires d'Espagne, fait qui nous a obligées à voyager pendant des années à plusieurs occasions à l'étranger (Angleterre, France et Égypte). Ainsi, pour consulter les grands ouvrages d'éditions des temples et travailler la bibliographie spécifique et la documentation des archives, nous avons fait entre trois et quatre courts séjours de recherche par an (en moyenne). Ces circonstances ont fait que la thèse a avancé « petit à petit » et par à-coups. Le résultat s'est fait attendre... Nonobstant, nous espérons que ce travail contribuera à améliorer nos connaissances sur la géographie sacrée des régions de l'Égypte et qu'il ouvrira cette ligne de recherche chez nous aussi, dans notre pays.

Sumari

	Pàg.
Resum	ix
Note metodològica	xi
INTRODUCCIÓ	xiii
Llista de figures	xxxix
Llista de taules	xxxv
PREMIÈRE PARTIE : INVENTAIRE DES SOURCES. TEXTES RELATIFS À LA <i>SEPAT</i> DES DEUX SCEPTRES- <i>OUAS</i> DANS LES DOCUMENTS DE GÉOGRAPHIE CULTUELLE	1
A. PROCESSIONS GÉOGRAPHIQUES DE LA PÉRIODE DYNASTIQUE	3
A.1 Ancien Empire	5
A.2 Nouvel Empire	11
A.3 Époque tardive	22
B. PROCESSIONS GÉOGRAPHIQUES D'ÉPOQUE GRÉCO- ROMAINE	24
B.1. Processions géographiques unipartites	27
B.1.1 Processions de <i>sepaout</i>	27
B.1.2 Processions d'éléments de <i>sepaout</i>	60
B.2 Processions géographiques quadripartites	66
C. HYMNES À CARACTÈRE GÉOGRAPHIQUE	97
D. « ENCYCLOPÉDIES » SACERDOTALES	102
D.1 Onomasticon géographique	103
D.2 Abrégés de monographies de <i>sepaout</i>	106
DEUXIÈME PARTIE : ANALYSE ET SYNTHÈSE	121
1. CONCEPTES I PLANTEJAMENTS TEÒRICS	123
1.1. Què volem dir amb « geografia sagrada ». Definició del concepte	123
1.1.1 Què són les processons geogràfiques?	127
1.1.2 Què són els <i>hwwt</i> ? Les processons de dominis	133
1.1.3 Els testimonis més antics: origen de les processons	136
1.2 Què són les <i>sepaut</i> ?	139
1.2.1 Un problema terminològic	139
1.2.2 La qüestió dels nombres de les <i>sepaut</i>	142
1.3 Seth i les regions sethianes: el rol de Seth en la geografia del país	144
1.4 El context de les processons geogràfiques	150
1.4.1 El temple: edifici funcional i construcció simbòlica	150
1.4.2 La finalitat de la “decoració” del temple	153
2. METODOLOGIA. FONTS I TÈCNIQUES D'ANÀLISI	159
2.1. Plantejaments previs	159

2.1.1 Principals regles generals de sintaxi naològica	162
2.2 Primera fase: l'elaboració del catàleg de fonts	169
2.2.1 La recerca i selecció de les fonts de geografia sagrada relatives a la <i>sepat</i> dels dos ceptres- <i>uas</i>	169
2.2.2 La traducció crítica dels textos	173
2.3 Segona fase: la posada en paral·lel dels textos	175
2.4 Tercera fase: l'estudi del context	177
2.4.1 La gramàtica del temple i les regles de sintaxi naològica en les processons geogràfiques	178
2.4.2 El registre del programa “decoratiu” de les processons: què cal estudiar? Tres nivells d'anàlisi de les processons geogràfiques: horitzontal, espacial i vertical	181
2.5 Quarta fase: completant i verificant les dades sobre el terreny	191
2.6 Cinquena fase: estudi dels cultes locals i dels elements sagrats de la <i>sepat</i>	193
3. EL PROGRAMA “DECORATIU” DE LES PROCESSIONS GEOGRÀFIQUES	197
3.1 Sobre el context	197
3.1.1 Algunes convencions i consideracions relatives a l'orientació simbòlica dels temples egipcis	198
3.1.2 Camps d'informació	200
3.2 Temple de Sethy I a Abydos. Segona sala hipòstila	202
3.2.1 Processó de <i>sepaut</i> al basament de la paret oest de la sala hipòstila interior del temple d'Abydos	202
3.2.2 Processó de <i>sepaut</i> al basament de les parets nord i est de la sala hipòstila interior del temple d'Abydos	211
3.2.3 Processó de <i>sepaut</i> al basament de les parets sud i est de la sala hipòstila interior del temple d'Abydos	218
3.2.4 Recapitulació de les processons del temple de Sethy I a Abydos	223
3.3 Temple de “milions d'anys” de Ramsès III a Medinet Habu	228
3.3.1 Processó de <i>sepaut</i> als murs interiors de la avantcambra del complex funerari, costat sud de la segona sala hipòstila	228
3.4 Temple de Luxor	235
3.4.1 Processó de <i>sepaut</i> al basament del santuari d'Alexandre	235
3.5 Temple d'Horus, Edfu	242
3.5.1 “Gran Text geogràfic d'Edfu”: processó al basament exterior del santuari del temple, corredor misterios	242
3.5.2 Processó quadripartida al basament exterior del naos	248
3.5.3 Processó quadripartida al basament del pati	257
3.5.4 Processó de <i>sepaut</i> al basament exterior del santuari i sala d'ofrenes del mammisi	266
3.5.5 Processó de <i>sepaut</i> al basament interior del mur de tancament del temple (corredor de ronda)	271
3.5.6 Recapitulació de les processons al temple d'Horus a Edfu	283
3.6 Temple d'Hathor a Dendara	287
3.6.1 Processó de <i>sepaut</i> al basament de la capella osíriaca oest nº2 al terrat del temple	287
3.6.2 Processó de territoris palustres- <i>phww</i> als basaments dels	296

vestíbuls est i oest de la sala hipòstila interior	
3.6.3 Processó quadripartida de <i>sepaut</i> al basament exterior del naos	304
3.6.4 Recapitulació de les processons del temple d'Hathor a Dendara	314
3.7 Temple d'Opet (Karnak)	318
3.7.1 Processó de <i>sepaut</i> als murs laterals, cara externa (primer i segon registre). Divinitats i províncies, <i>phww</i> i <i>ww</i> del sud	318
3.8 Temple de Sobek i Haroeris a Kom Ombo	326
3.8.1 Processó de <i>sepaut</i> al basament del corredor interior, parets exteriors del naos i pronaos	326
4. LA MISE EN PARALLÈLE DES TEXTES DES PROCESSIONS GÉOGRAPHIQUES GRÉCO-ROMAINES	331
4.1 Introduction	331
4.2 Tableaux synoptiques des légendes en parallèle	334
4.3 Analyse et commentaire	338
4.3.1 Présentation des différentes traditions	338
4.3.2 Remarques concernant le territoire des deux sceptres- <i>ouas</i> dans les diverses versions attestés	349
4.3.3 Le genre grammatical et le genre iconographique	354
5. L'EMBLEMA I LES DIVINITATS LOCALS DE LA <i>SEPAT</i> DELS DOS CEPTRES- <i>UAS</i> EN LA GEOGRAFIA SAGRADA	359
5.1 L'emblema	359
5.1.1 Sobre la lectura de l'emblema	359
5.1.2 Sobre el significat de l'emblema	370
5.2 Les divinitats de la <i>sepat</i>	378
5.2.1 Seth i Nephthys	379
5.2.2 Imatge augusta sobre l'esquena de l'orix	384
5.2.3 Les dues Heret	387
5.2.4 Maaitef	394
5.2.5 Geb	395
5.2.6 Isis i Osiris	398
6. ELS ELEMENTS SAGRATS DE LA <i>SEPAT</i> DELS DOS CEPTRES- <i>UAS</i> : COMPONENTS CULTUALS I COMPONENTS TOPOGRÀFICS	423
6.1 El fruit prohibit (<i>bwt</i>)	424
6.2 L'arbre sagrat	429
6.3 Les relíquies (<i>h^cw ntr</i>)	434
6.4 El monticle (<i>i3t</i>) sagrat	443
6.5 La serp sagrada (<i>h^c nfr</i>)	448
6.6 Els altres elements relacionats amb el culte local: el santuari, les festes, sacerdot, sacerdotessa-cantant, barca i el llac sagrat	451
6.7 Localitat principal o "capital": <i>Spr-mrw</i>	458
6.8 Els elements topogràfics sagrats	460
6.8.1 El canal- <i>mr</i>	462
6.8.2 El territori agrícola- <i>w</i>	464
6.8.3 El territori palustre- <i>phw</i>	465

7. CONCLUSIONS. La conceptualització de la <i>sepat</i> en el context de la Geografia sagrada d'Egipte	467
--	-----

Abreviatures de sèries i revistes	503
Abreviatures d'obres usuals	505
Abreviatures generals	508
Bibliografia	509

ANNEXES – CD-ROM

1. Base de données avec des tableaux synoptiques sur l'emplacement, iconographie et contexte de la *sepat* dans plusieurs processions géographiques
2. Lettre de S. Sauneron à J. Yoyotte
3. Version numérique de la thèse doctorale

Llista de figures:

	Pàg.
Fig. 1. Perfil esquemàtic de la vall del Nil a Tebes	131
Fig. 2. Restitució d'una tauleta en ivori del rei Aha	137
Fig. 3. Fotografia de la tauleta d'Aha i d'un fragment d'una rèplica d'aquesta que supleix la part perduda de la primera	138
Fig. 4. Cepstre- <i>uas</i> trobat al temple d'Ombos. Regnat d'Amenhotep II, dinastia XVIII	145
Fig. 5. Esquema del repartiment temàtic relatiu a la cursa dels astres solar i lunar al pronaos del temple d'Horus a Edfu	166
Fig. 6. Tríada de Menkaure, Museu Egipci d'El Caire	185
Fig. 7. Esquema mostrant l'orientació geogràfica ideal dels temples respecte al Nil	199
Fig. 8. Planta del temple de Sethy I a Abydos amb indicació de les orientacions geogràfica i simbòlica	203
Fig. 9. Detall de la segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos	203
Fig. 10. Basament i escenes superiors del fragment de la paret oest entre les capelles d'Isis i Horus, segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos.	206
Fig. 11. Detall de la processó al basament i escenes del nínxol, paret oest, segona sala hipòstila, temple de Sethy I a Abydos.	207
Fig. 12. Esquema indicant la posició de les <i>sepaut</i> , el color dels genis i la seva orientació en la processó geogràfica oest de la segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos	210
Fig. 13a. Planta del temple de Sethy I a Abydos amb indicació de l'orientació geogràfica i l'orientació simbòlica o teològica	212
Fig. 13b Detall de la segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos	213
Fig. 14. Panells del basament i escena del primer registre, fragment de la paret nord de la segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos	214
Fig. 15 Escena del segon registre parcialment conservada a la paret nord de la segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos	215
Fig. 16 Vista general dels dos registres superiors d'una secció de la paret nord de la segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos	215
Fig. 17 Planta del temple de Sethy I a Abydos amb indicació de les orientacions geogràfica i simbòlica	218
Fig. 18. Detall de la segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos	219
Fig. 19. Esquema amb la distribució i orientació de les <i>sepaut</i> a la processó geogràfica sud-est al temple de Sethy I a Abydos.	219
Fig. 20. Secció de la paret est del temple de Sethy I a Abydos, basament i escenes superiors	220
Fig. 21. Secció de la paret est de la segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos: fotografia del 1958 rectificada.	221
Fig. 22 Planta del temple de Sethy I a Abydos amb indicació de les orientacions geogràfica i simbòlica	223
Fig. 23. Detall de la segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos	223
Fig. 24. Planta i perfil del temple de Ramsès III a Medinet Habu amb indicació de l'orientació geogràfica real i la simbòlica	228
Fig. 25. Planta del naos del temple de Medinet Habu	229
Fig. 26. Detall de les sales 21 a i b del temple de Medinet Habu	229

Fig. 27. Basament i escena del primer registre del fragment de paret que conté la <i>sepat</i> dels dos ceptres- <i>uas</i> (sala 20, paret est), temple de Medinet Habu	231
Fig. 28. Detall de les sales 21 a i 21b dels temple de Medinet Habu	232
Fig. 29. Planta general del temple de Luxor	236
Fig. 30. Planta de les estances més interiors del temple de Luxor: sala hipòstila i sales I-XXIII	236
Fig. 31. Esquema de distribució de les <i>sepaut</i> entorn al santuari d'Alexandre, temple de Luxor	237
Fig. 32. Basament i registre superior a la cara externa del muntant nord-est d'entrada al santuari d'Alexandre al temple de Luxor	238
Fig. 33. Detall del basament amb els tres darrers panells de la sèrie dreta (Alt Egipte) de la processó i fragment del registre superior. Cara externa del muntant nord-est d'entrada al santuari d'Alexandre, temple de Luxor	239
Fig. 34. Planta del temple d'Edfu	243
Fig. 35. Esquema de distribució de les <i>sepaut</i> entorn al santuari del temple d'Horus a Edfu	244
Fig. 36. Part del basament i primer registre de la paret exterior est de la <i>set uret</i> del temple d'Horus a Edfu	245
Fig. 37. Escenes dels tres registres superiors damunt del panell corresponent a la <i>sepat</i> dels dos ceptres- <i>uas</i> , paret exterior est de la <i>set uret</i> del temple d'Horus a Edfu	246
Fig. 38. Planta del temple d'Edfu amb indicació de la ubicació de la processó quadripartida a l'exterior del naos	249
Fig. 39. Basament i escenes del primer registre damunt del panell dedicat a la <i>sepat</i> dels dos ceptres- <i>uas</i> , paret est, exterior del naos del temple d'Horus a Edfu	252
Fig. 40. Basament i escena del primer registre de la paret exterior est del naos damunt dels panells relatius al canal, territori agrícola i territori palustre de la <i>sepat</i> dels dos ceptres- <i>uas</i> , temple d'Horus a Edfu	253
Fig. 41. Reproducció del fragment de la paret exterior est del naos del temple d'Horus a Edfu on estan ubicats els panells del <i>sepat</i> dels dos ceptres- <i>uas</i> , escenes dels registres superiors.	254
Fig. 42. Planta del temple d'Edfu amb indicació de la ubicació de la processó quadripartida del pati	258
Fig. 43. Basament i primer registre, cara interna de la paret est del pati del temple d'Horus a Edfu	262
Fig. 44. Escenes del segon i tercer registre i fris, paret est del pati del temple d'Horus a Edfu	263
Fig. 45. Dibuix de les escenes d'una secció de la paret est del pati del temple d'Horus a Edfu	264
Fig. 46. Planta del mammisi del temple d'Horus a Edfu amb indicació del nord geogràfic que, en aquest cas, coincideix amb el nord teòric	266
Fig. 47. Escenes del basament i primer registre de l'extrem est de la paret exterior sud del mammisi del temple d'Horus a Edfu	268
Fig. 48. Reproducció del fragment de la paret exterior sud del mammisi del temple d'Horus a Edfu	269
Fig. 49. Planta del temple d'Edfu amb indicació de la ubicació de la processó geogràfica al basament de la cara interna del mur de tancament, corredor de ronda	272
Fig. 50. Basament, banda de basament i primer registre, cara interna del mur de	276

tancament est del temple d'Horus a Edfu	
Fig. 51. Primer i segon registre damunt del panell de la <i>sepat</i> dels dos ceptres-uas. Cara interna mur de tancament est del temple d'Horus a Edfu.	277
Fig. 52. Tercer registre, banda de text del fris i fris. Cara interna del mur de tancament est del temple d'Horus a Edfu	278
Fig. 53. Dibuix de les escenes d'una secció de la paret est del corredor de ronda, cara interna del mur de tancament del temple d'Horus a Edfu	279
Fig. 54. Planta del temple d'Edfu amb indicació de la ubicació de quatre de les seves cinc processons geogràfiques. La cinquena processó es gravà a les parets exteriors del mammisi	283
Fig. 55. Planta del terrat del temple d'Hathor a Dendara amb indicació geogràfica i simbòlica	289
Fig. 56. Planta de les capelles osiríaques de l'oest al terrat del temple amb indicació de la ubicació de la processó	289
Fig. 57. Restitució de les escenes i panells de la processó geogràfica a la meitat esquerra (est) de la paret sud a la capella osiríaca oest número 2 del temple d'Hathor a Dendara	292
Fig. 58. Croquis de les escenes de la meitat esquerra (est) de la paret sud de la capella osiríaca oest número 2 del temple d'Hathor a Dendara	292
Fig. 59. Planta del temple d'Hathor a Dendara amb indicació de la seva orientació geogràfica real i simbòlica	297
Fig. 60. Detall de la sala hipòstila i sales adjacents amb indicació de l'emplaçament de la processó geogràfica als vestíbuls est i oest del temple d'Hathor a Dendara	297
Fig. 61. Basament i escenes de la paret que conté el panell de la <i>sp3t</i> dels dos ceptres- <i>w3s</i> al vestíbul oest del temple d'Hathor a Dendara	300
Fig. 62. Planta del temple d'Hathor a Dendara amb indicació de la seva orientació geogràfica i simbòlica	305
Fig. 63. Lectura vertical de les escenes del fragment de paret exterior del naos del temple d'Hathor a Dendara on fou gravada la <i>sepat</i> dels dos ceptres-uas	310
Fig. 64. Planta del temple d'Hathor a Dendara i del terrat amb indicació de la ubicació de les seves tres processons geogràfiques	314
Fig. 65. Planta del temple d'Opet a Karnak	319
Fig. 66. Esquema de situació de la processó del temple d'Opet a Karnak	319
Fig. 67. Basament i escena superior del fragment de paret amb el panell de la <i>sepat</i> dels dos ceptres-uas. Temple d'Opet, paret sud-oest	322
Fig. 68. Planta del naos del temple de Kom Ombo amb indicació de l'orientació geogràfica i teològica	327
Fig. 69. Detall de relleu al temple funerari de Neuserre a Abusir i detall del <i>graffiti</i> amb el nom del déu Igay	363
Fig. 70. Inscripció amb imatge del déu Igay en forma antropomorfa a l'oasi de Dakhla	364
Fig. 71. Detall del compartiment dedicat a la <i>sepat</i> dels dos ceptres-uas en la llista metrològica del la capella blanca de Senusret I a Karnak	378
Fig. 72. Estàtua de Seth i Nephthys, regnat Ramsès II (Louvre E3374)	381
Fig. 73. Qus, porta oest. Entronització del falcó vivent	390
Fig. 74. Model de la tomba d'Osiris reproduïda a l'edifici osiríac de Taharqa, Karnak	399
Fig. 75. Oxirrinc en bronze amb l'orant davant (Galeria J. Bagot, Barcelona)	401

Fig. 76. Figureta d'oxirrinic en bronze (col·lecció Pierre Bergé&associés)	402
Fig. 77. Fragment del sarcòfag trobat en 1907 a la necròpolis de Gamhud, actualment dipositat al museu de Budapest	403
Fig. 78. Fotografia d'un dels blocs conservat al museu de Besançon, Inv. A 995.7.2	404
Fig. 79. Fotografia d'un dels blocs procedents de <i>Per-khef</i> conservat al Rijksmuseum van Oudeheden, Inv. F. 1961/12.3	404
Fig. 80. Bloc amb inscripció grega i amb representació d'un oxirrinic i un lepidot enfrontats. Institut arqueològic de Trèveris, inv. no. OL 1990. 117	406
Fig. 81. Dibuix d'un sarcòfag trobat a la tomba número 3 de la necròpolis alta al jaciment d'Oxyrhynchos	406
Fig. 82. Dibuix amb restitució de la part superior del sarcòfag trobat a la tomba número 3 de la necròpolis alta al jaciment d'Oxyrhynchos	407
Fig. 83. Fotografia d'un dels blocs procedents de <i>Per-khef</i> conservat al museu de Besançon, Inv. A 995.7.1	411
Fig. 84. Estàtua de calcària d'Osiris a l' <i>abaton</i> d'Oxyrhynchos	413
Fig. 85. Paret nord del santuari del temple d'Hibis i detall del vuitè registre	415
Fig. 86. Croquis realitzat per E. Cruz Uribe de la paret nord del santuari d'Hibis amb identificació de les escenes	416
Fig. 87. Detall del compartiment dedicat a la <i>sepat</i> dels dos ceptres- <i>uas</i> a la capella blanca de Senusret I (temple de Karnak)	444
Fig. 88. Mapa del territori de la <i>sepat</i> i el seu entorn amb el possible emplaçament de l'antiga capital <i>Spr-mrw</i>	474

Liste de tableaux

	Pàg.
Tableau 1. Mise en parallèle des textes d'offrande des légendes accompagnant la <i>sepat</i> des deux sceptres- <i>ouas</i>	334
Tableau 2. Mise en parallèle des attendus théologiques des légendes accompagnant la <i>sepat</i> des deux sceptres- <i>ouas</i>	335
Tableau 3. Mise en parallèle des textes d'offrande des légendes accompagnant le canal de la <i>sepat</i> des deux sceptres- <i>ouas</i>	335
Tableau 4. Mise en parallèle des attendus théologiques des légendes accompagnant le canal de la <i>sepat</i> des deux sceptres- <i>ouas</i>	336
Tableau 5. Mise en parallèle des textes d'offrande des légendes accompagnant le territoire agricole de la <i>sepat</i> des deux sceptres- <i>ouas</i>	336
Tableau 6. Mise en parallèle des attendus théologiques des légendes accompagnant le territoire agricole de la <i>sepat</i> des deux sceptres- <i>ouas</i>	336
Tableau 7. Mise en parallèle des textes d'offrande des légendes accompagnant le territoire marécageux de la <i>sepat</i> des deux sceptres- <i>ouas</i>	337
Tableau 8. Mise en parallèle des attendus théologiques des légendes accompagnant le territoire marécageux de la <i>sepat</i> des deux sceptres- <i>ouas</i>	337
Tableau 9. Mise en parallèle des textes d'offrande des légendes abrégées de la <i>sepat</i> des deux sceptres- <i>ouas</i>	337
Tableau 10. Mise en parallèle des attendus théologiques des légendes abrégées de la <i>sepat</i> des deux sceptres- <i>ouas</i>	338
Tableau 11. Groupement des textes selon les versions documentées à partir de la mise en parallèle des textes d'offrande (aspect géographique) relatifs à la <i>sepat</i> des deux sceptres- <i>ouas</i>	339
Tableau 12. Tableau- résumé avec les combinaisons des versions entre l'aspect géographique et l'attendu théologique des légendes relatives au territoire des deux sceptres- <i>ouas</i> selon la composante topographique considérée	348

PREMIÈRE PARTIE :
INVENTAIRE DES SOURCES.
TEXTES RELATIFS À LA *SEPAT* DES DEUX
SCEPTRES-*OUAS*
DANS LES DOCUMENTS DE GÉOGRAPHIE
CULTUELLE

Avís :

S'ha suprimit aquesta part de la Tesi doctoral, formada pel Catàleg de fonts, perquè són dades primàries o de recerca i per l'acord de confidencialitat amb l'Institut d'Estudis del Pròxim Orient Antic (IEPOA-UAB). La publicació d'aquesta recerca en format de llibre està en preparació en la sèrie *Avla Ægyptiaca –Stvdia* del Servei de Publicacions de la UAB.

DEUXIÈME PARTIE : ANALYSE ET SYNTHÈSE

CAPÍTOL 1

CONCEPTES I PLANTEJAMENTS TEÒRICS

1.1 Què volem dir amb «geografia sagrada»? Definició del concepte

Tal com apuntàvem a la Introducció, paral·lelament a la geografia profana de l'administració existí, a l'antic Egipte, una geografia sagrada i perenne, gravada sobre pedra i validada a través de mites i arquetips. Aquesta geografia sagrada es representava als murs dels temples mitjançant la personificació dels territoris i canals d'Egipte. Sota la forma de processons o desfilades, una sèrie de genis encarnaven tots i cada un dels elements d'aquesta topografia sagrada. El conjunt figurava una representació simbòlica i selectiva del país, en relació a l'ordre diví i la creació del món.

En la mentalitat egípcia antiga, una realitat determinada era considerada sagrada en la mesura que participava de l'ordre diví del món. La sacralització d'un text, un objecte o un territori passava, doncs, per la inserció d'aquest en el conjunt dels elements constitutius de l'ordre diví del món - instituït pel demiürg - i que la societat egípcia s'esforçà per mantenir al llarg de tota la civilització¹. Aquesta inserció es realitzava a tres nivells. En primer lloc, captant les essències d'aquesta realitat- a través de la imatge i l'escriptura jeroglífica²; en segon lloc, recomponent aquestes essències i, en darrer lloc, fixant aquesta recomposició per a atorgar-li un caràcter perenne. D'aquesta manera, la sacralització de la geografia d'Egipte implicà:

---

¹ En relació a la noció de «sacralització» i les «quatre marques sacralitzants», consultar P. Vernus, *Supports d'écriture et fonction sacralisante dans l'Égypte pharaonique*, a: R. Laufer (ed.), *Le texte et son inscription*, París: éditions du CNRS, 1989, pp. 23-34.

² La imatge - creada a partir d'unes estrictes regles canòniques i ritualment activada - esdevé la hipòstasi de la realitat ja que, en mentalitat egípcia antiga, no hi ha separació entre el fons i la forma, entre el significant i el significat. Així, la imatge convoca i capta l'essència d'allò que representa. Aquesta és una diferència fonamental entre el pensament magicoreligiós propi de la cultura faraònica i el pensament lògic racional. Sobre la dialèctica entre societats de discurs "integrat" i societats de discurs "lògic" veure l'apartat "Alteridad" e Historia de J. Cervelló Autuori, *Egipto y África. Origen de la civilización y la monarquía faraónicas en su contexto africano* (Aula Orientalis-supplementa 13), Sabadell: AUSA, 1996, pp. 26-32.

- a) L'ús de textos en escriptura jeroglífica, redactats en una llengua de prestigi - coneguda en la disciplina egiptològica amb els termes «Spätmittelägyptisch», «Neo-Mittelägyptisch» o «égyptien de tradition»³.
- b) La presència d'imatges encarnant les diverses realitats del territori
- c) Un suport perenne: els murs de pedra dels temples.

Llengua, escriptura, imatge i suport eren els elements que havien d'assegurar l'existència, per tota l'eternitat, d'aquesta "topografia ritual" d'Egipte. La creació i composició d'aquestes inscripcions formaven part de la ciència sacerdotal: eren tasca dels *hierogramates*⁴.

A mesura que la civilització egípcia avançava en el temps, la separació entre la tradició sagrada - inicialment inspirada en la realitat històrica del país - i la subdivisió i organització física del territori augmentava més i més, atès que la geografia sagrada pràcticament no tenia en compte les modificacions territorials fruit dels canvis polítics, econòmics i culturals. Així doncs, mentre la «geografia profana» era efímera i mutable, en els temples egipcis els *hierogramates* s'esmerçaven per reactualitzar l'essència d'una topografia cultural, imatge eficient de tot el país⁵.

---

³ Termes emprats pels egiptòlegs per a referir-se a una llengua artificial i arcaïtzant, mimètica de la que es parlava al principi del temps, en el *Sep Tepy* ("La Primera Vegada") i que es considerava que tenia poder performatiu (força realitzativa). S'emprà des finals del Regne Mitjà (1350a.C) al 394 d.C., data de la darrera inscripció jeroglífica coneguda. En ser una llengua mimètica, depenia, en certa mesura, del talent de «l'imitador», de la competència de l'escriba i, en aquest sentit, no tingué una forma única. Segons A. Engsheden, l'expressió francesa «égyptien de tradition» té l'avantatge de ser prou àmplia, prou general com per recollir en ella mateixa diversos sistemes gramaticals que varien d'un text a un altre. Aquest egipci de tradició que pretenia aproximar-se a un estat idealitzat de la llengua tendí a reproduir l'egipci clàssic però incorporant elements d'estadis més antics juntament amb infiltracions involuntàries de la llengua vernacular del moment. Cf. A. Engsheden, *La reconstitution du verbe en égyptien de tradition 400-30 avant J.-C.* (Uppsala Studies in Egyptology 3), Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University, 2003, p. 3; J. Winand, [Compte rendu de K. Jansen-Winkel, *Text und Sprache in der 3. Zwischenzeit. Vorarbeiten zu einer spätmittelägyptischen Grammatik (Ägypten un Altes Testament 26)*], *LingAeg* 6, 1999, pp. 224-225; P. Vernus, *Langue littéraire et diglossie*, a: A. Loprieno (ed.), *Ancient Egyptian Literature. History and forms* (Probleme der ägyptologie 10), Leiden/ Nueva York/Köln: E.J. Brill, 1996, pp.559-564 i P. Grandet i B. Mathieu, *Cours d'Égyptien hiéroglyphique*, Paris: Khéops, 2003, pp.9-10.

⁴ Títol sacerdotal en grec que designa- entre els *hmw-ntr* (servidors del déu) - als escribes en matèria sagrada responsables de l'educació als temples i de la conservació i còpia dels llibres dels arxius dels temples. Al respecte, veure B.E. Shafer, *Temples, priests and rituals: an overview*, a: B.E. Shafer (ed.), *Temples of ancient Egypt*, Londres/Nova York: I.B. Tauris Publishers, 1998, p. 17.

⁵ El perquè d'aquest interès dels egipcis per continuar reproduint aquesta geografia cultural que ja no reflectia la realitat profana l'hem apuntat en la «Introducció», concretament en els paràgrafs relatius a l'interès per a l'estudi de les processons geogràfiques i hi insistirem al final d'aquest capítol.

Intentar establir una correspondència entre la realitat històrica territorial i les components del sòl egipci figurades en aquestes composicions sacerdotals és una tasca delicada⁶. Si bé existí una certa juxtaposició entre ambdues realitats (la sagrada i la profana) durant algun període de la història de la civilització egípcia, cal ser conscients que les inscripcions geogràfiques inscrites als temples són una font que ens informa més d'aspectes d'ordre teològic, cultural i mental que no pas topogràfic -administratiu. Tal com expressa J.C. Moreno:

« Souvent le naturalisme et le réalisme des scènes, et la rareté des documents administratifs, ont contribué à surestimer la valeur de l'iconographie en tant que source historiques »⁷.

Les composicions de geografia sagrada gravades als murs dels temples i les monografies de *sepaut* i compendis de monografies en paper conservades a les cases de la vida són fonts històriques per a l'estudi de les mentalitats - ja que ens informen sobre la conceptualització i sacralització del territori egipci i la seva imbricació amb els mites i cultes locals. Conscients d'aquesta problemàtica de les fonts, el treball que aquí presentem pretén estudiar la regió dels dos ceptres-*uas* en el context d'aquesta geografia sagrada amb la finalitat de comprendre la conceptualització que d'aquesta regió sethiana en feren els egipcis i la seva reactualització a l'interior de cada temple.

D'altra banda, en tota recerca de geografia sagrada és necessària una perspectiva diacrònica i contextual. La perspectiva diacrònica permet observar una evolució en el nombre i ordre dels territoris del Baix Egipte: de 13 en els documents del Regne Antic, passem a 16 a la capella blanca de Senusret I a Karnak (Regne Mitjà), a 17 al Regne Nou (capella de Hatshepsut) i a 20 en època grecoromana.

---

⁶ Veure, en aquesta línia, la reflexió de Ph. Collombert, *Des pehou en Haute Égypte? À propos des listes de pehou du Nouvel Empire et de leurs développements tardifs*, a: A. Rickert, B. Ventker (éds.). *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubasements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubasementstudien I*. Vol. 2 (SSR 7). Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, p. 997.

⁷ J.C. Moreno, *Hwt et le milieu rural égyptien du IIIe millénaire. Économie, administration et organisation territoriale* (Bibliothèque de l'École de Hautes Études 337), Paris: Librairie Honoré Champion, 1999, p.63.

Els tres territoris nous que veiem aparèixer a la capella blanca de Senusret I són *Imntt* (l'occident, III), *W^c m hww i3btt* (l'arpo oriental, VIII) i *Hnty-i3btt* (la punta d'Orient, XIV). A partir del Regne Nou es documenta la *sepat* del santuari d'Horus al Delta (*Sm3-Bhdt* = XVIIIBE). És possible que aquesta regió del Delta hagi estat dessecada per l'acció antròpica en aquest període en concret i que fos impracticable a la vida humana fins aleshores. Això explicaria perquè la veiem representada en les fonts de geografia sagrada a partir del Regne Nou. Ja en època grecoromana apareixen els territoris XVIII, XIX i XX, tots ells situats a l'est del Delta. Malgrat que els topònims de les metròpolis d'aquests tres territoris (Bubastis, Pi-Sopdu i Imet) estan testimoniats en les fonts del Regne Antic, Mitjà i Nou respectivament, el nom de la regions *Imt hnt* i *Imt ph* no s'han documentat, fins ara, en cap tipus de font (ni privada ni reial) que no sigui sagrada. Aquest fet ha portat a V. Razanajao a considerar aquestes tres regions com una “creació religiosa” del clergat en època tardana sense una base territorial històrica i administrativa al darrera⁸.

A l'hora d'estudiar les processons geogràfiques, la perspectiva diacrònica permet, doncs, observar una certa permeabilitat entre la geografia sagrada representada als temples i l'evolució de la realitat històrica territorial. Finalment, la perspectiva contextual - analitzant l'emplaçament, distribució i iconografia d'aquestes inscripcions⁹- permet comprendre la conceptualització i representació d'aquests territoris en funció de la teologia local de cada temple tenint en compte que, pels antics egipcis, cada temple reproduïa en sí mateix un microcosmos.

---

⁸ V. Razanajao, *Le Delta à Basse Époque. Géographies d'un territoire, Égypte, Afrique & Orient* 42, 2006, pp. 7-9. La idea que afirma aquest autor respecte el nom de les tres *sepaut* més orientals del Delta (XVIII, XIX i XX BE) és discutible: el fet que a data d'avui no s'hagin documentat aquests noms en documents profans no és una prova de la no existència d'aquestes regions. Darrerament, en excavacions diverses, estan sorgint segells amb emblemes de regions que es desconeixia que existien en el Predinàstic i Regne Antic. És possible, doncs, que no s'hagin conservat o, simplement, no disposem encara de dades arqueològiques que puguin provar l'existència d'aquestes tres regions més orientals del Delta en èpoques més reculades de la civilització.

⁹ Al respecte veure el capítol 2, apartat 2.4.2.

1.1.1 Què són les processons geogràfiques?

Un dels mitjans pels quals els antics egipcis representaren la topografia sagrada d'Egipte foren les anomenades «processons geogràfiques», gravades, principalment, als basaments dels murs dels temples. Es tracta de sèries de personatges que, un darrera l'altre, sota la forma de desfilada o processó, encarnen les unitats geogràfiques en què es dividia el país. En algunes ocasions, aquestes unitats es presenten acompanyades dels seus components topogràfics i econòmics: el canal principal que irriga la regió (*mer*), el territori agrícola (*u*) i la zona palustre (*pehu*).

Els personatges que encarnen aquestes unitats en què es dividia el país podien ser femenins, masculins o bé, figures de fecunditat (FF)¹⁰. En les processons geogràfiques cada un dels personatges porta, damunt el cap, el símbol o emblema de la regió personificada i aporta productes de la seva regió. Sovint aquests símbols venen determinats per el signe que representa una quadrícula de petits terrenys agrícoles limitats per petits dics¹¹. En tant que ideograma, el signe es llegeix « *sp3t* » (« *sp3wt* » en plural) i significa 'districte, província, cantó'. Situat damunt el cap dels genis, a la base dels emblemes, el signe actua com a determinatiu d'aquests i evoca un territori irrigat, cultivable.

En l'estat actual de la recerca, els especialistes estan d'acord en afirmar que, vers la fi del Regne Antic, el terme « *sp3t* » era equivalent a 'districte administratiu'. En efecte, a inicis de la dinastia VI (c. 2323-2150 a.C.) es documenta, en la majoria de regions de l'Alt Egipte, un nou títol de funcionari. Es tracta del *hry-tp 3 n* + el símbol de la *sepat*¹². Aquest títol mostra clarament que les *sepaut* estaven sota la direcció d'un funcionari. L'aparició d'aquesta funció regional amb plens poders en una província va en paral·lel amb una reforma de l'estructura de l'administració central en què la figura del visir obté

---

¹⁰ Es tracta de personatges masculins amb ventre pronunciat i pits caiguts, expressió de la fecunditat, la maduresa i plenitud. En relació a la iconografia, sexe i funció de les anomenades "figures de fecunditat", veure J. Baines, *Fecundity Figures. Egyptian personification and the iconology of a genre*, Warminster/Chicago: Aris & Phillips/ Bolchazy Carducci, 1985.

¹¹ H. Willems, *Les textes des sarcophages et la démocratie. Éléments d'une histoire culturelle du Moyen Empire Égyptien*. Paris: Éditions Cybèle, 2008, p. 6.

¹² H. Willems, *ibid.*, p. 32.

també l'autoritat global dels diversos departaments (justícia, arxiu, obra pública, graners i tresor). Tant a nivell regional com a nivell estatal, hom opera sobre la base d'una estructura *top down*¹³.

Pel què fa als components topogràfics i econòmics de cada regió, quan es representen, ho fan seguint el mateix ordre darrera la personificació de cada *sp3t*: en primer lloc el canal-*mr*, en segon lloc el territori agrícola-*w* i, en darrer lloc, el territori palustre-*phw*¹⁴. El mite d'Horus a Edfu¹⁵ transmet l'etimologia sagrada del nom de cada una d'aquestes entitats territorials en relació amb els esdeveniments mitològics ocorreguts en la regió. La base del nostre treball de DEA consistí, justament, en posar en relació la mitologia i la toponímia del territori dels dos ceptres-*uas*¹⁶. En les societats de discurs mític, la mitologia s'imbrica amb la toponímia tot aportant una explicació etiològica que la valida.

El canal- *mr* porta l'aigua del Nil fins a la capital i l'estén per tot el territori agrícola. És el canal on estava amarrada la barca *wy3 tp / (hr tp) itrw*, la barca que va sobre el riu, és a dir, que s'emprava per a traslladar la barca sagrada amb la divinitat pel Nil.

El terme *w-* en plural *ww-* designa, segons H.K. Brugsch¹⁷, la zona que depenia del temple, *Tempelgebiet*. P. Montet¹⁸ en dóna una definició més vaga: per a ell aquest terme designa simplement un territori agrícola. Finalment, les opinions tant de K. R. Lepsius com de J. de Rougé¹⁹ concorden amb la de P. Montet i afegixen que les produccions del *w* consistien en gra de tota mena. Es tractaria del territori agrícola de

---

¹³ Comparar els organigrames, simplificats, de l'administració egípcia de les dinasties V i VI elaborats per H. Willems, *ibid.*, pp. 30 i 33.

¹⁴ Aquest ordre es pot alterar per motius concrets com passa a la processó del temple d'Opet on el territori palustre va per davant del territori agrícola en cada *sepat* (veure capítol 3, apartat 3.7.1).

¹⁵ *Edfou* VI, 120, 23; 121, 10 i 122, 17. Cf. PM VI, 161 (309)-(311).

¹⁶ N. Torras, *Toponímia i mitologia en el nomus XIX de l'Alt Egipte en època faraònica*, 2 vols, DEA, Barcelona: Universitat de Barcelona (inèdit), 2002.

¹⁷ H.K. Brugsch, *Dictionnaire géographique de l'ancienne Égypte, contenant per ordre alphabétique la nomenclature comparée des noms propres géographiques qui se rencontrent sur les monuments et dans les papyrus; notamment les noms des préfectures et de leurs chefs-lieux, des temples et sanctuaires, des villes, bourgs et nécropoles, des mers, du Nil et de ses embouchures, des lacs, marais, canaux, assins et ports, des vallées, grottes, montagnes, des îles et îlots, etc.*, Leipzig: J.C.Hinrichs, 1879, p. 495.

¹⁸ P. Montet, *Géographie de l'Égypte ancienne, 2ème partie: To-chemâ, la Haute Égypte*, Paris: C. Klincksieck, 1961, p.11.

¹⁹ Les opinions d'ambdós autors es troben a: J. de Rougé, Textes géographiques du temple d'Edfou (Haute Égypte), *Revue archéologique* 12, 1865/II, p.196.

cada ciutat (l'àrea metropolitana dedicada a l'agricultura) o d'una forma més general, del territori agrícola d'una regió. La presència del determinatiu ( ) implica l'existència d'aigua canalitzada en aquests territoris i es tractaria, doncs, de terres irrigades²⁰. El territori *w* es creà per necessitats administratives a finals del Primer Període Intermediari i constituïria un districte administratiu rural associat a diverses branques de l'administració central i/o provincial²¹.

Finalment, la definició del terme *phw* -en plural *phww*- ha estat força discutida entre els especialistes. Alguns autors opinen que es tracta de les terres riberenques del Nil mentre que altres hi veuen els territoris del rerepaís. Les traduccions que s'han proposat d'aquest del terme també varien: «terreny baix», «rerepaís», «territori riberenc», «territori pantanós»²² i «maresme (*marais*)»²³. Nosaltres proposem traduir el terme *phw* per «territori palustre»: som de l'opinió de que el terme *phw* designa les zones palustres, amb aigua estancada, que es produïen en els territoris enclotats- sobretot a prop dels penya-segats formats entre l'altiplà desèrtic i la Vall. Aquestes maresmes naturals i estacionals es formaven - després de la retirada de l'aigua de la inundació - en les terres baixes de cada província. De fet, etimològicament, el mot *phw* connota la noció de 'endarrere, baix'²⁴.

Aquests terrenys restaven parcialment inundats durant tot l'any: eren impracticables a l'agricultura, sembla ser que eren navegables però coberts d'una frondosa i abundant vegetació amb bardissars de papirs. Els noms dels *phww* de les *sepaut* sovint van acompanyats dels determinatius (canal) o (aigua). Les produccions dels *phww* consistien en tot tipus d'herbes i, més particularment, de plantes d'aigua, tota varietat

²⁰ B. Russo, *The territory w and related titles during the Middle Kingdom and Second Intermediate Period* (Egyptology 14), Londres: Golden House Publications, 2010, p.80.

²¹ B. Russo, *ibid.*; veure també S. Quirke, *Titles and Bureaux of Egypt 1850-1700 BC* (Egyptology 1), Londres: Golden House Publications, 2004, pp. 113-114.

²² Ph. Collombert, *Des pehou en Haute Égypte?*, p. 995.

²³ J.C. Moreno, La gestion des aires marginales: *phw, gs, tnw, sht* au IIIe millénaire, a: A. Woods, A. McFarlane, S. Binder (ed.), *Egyptian culture and society. Studies in honour of Naguib Kanawati*, vol. 2 (CASAE 38), El Caire: SCA, 210, pp. 49-69.

²⁴ A. Diego Espinel, *Etnicidad y territorio en el Egipto del Reino Antiguo* (Aula Aegyptiaca-Studia 6), Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona- Servei de Publicacions, 2006, p. 88 assenyala que el terme sembla derivar de *phwy*, "final", "part del darrera" al·ludint a la seva situació perifèrica, allunyada de les zones de cultiu. Cf. Ph. Collombert, *Des pehou en Haute Égypte?*, p. 995, n. 21 per a qui la radical *ph*, emprada com a terme geogràfic, designa el nord.

d'ocells d'aigua, oques i ànecs. A més, les inscripcions hi mencionen ramats d'animals com ara bous, vaques i cabres. Així, aquests terrenys, lluny de poder ser utilitzats per a conreus (puix que restaven coberts d'aigua una part de l'any) s'haurien dedicat a la pastura, la caça i pesca o bé al cultiu del lotus. La seva producció completava la dels territoris cultivats²⁵. Els títols de *imy-r pḥw* i *hry-tp ny-swt pḥ* mostren que aquests espais estaven ja sota el control de l'administració egípcia al Regne Antic²⁶. A més, en la calçada del complex funerari de Sahure a Abusir es trobà un bloc mencionant els *pḥww* de diverses províncies del Delta²⁷.

Per la seva banda, Ph. Collombert considera que els *pḥww* eren territoris pantanosos del Delta situats al marge, és a dir, fora dels límits de les *sepaut* del Baix Egipte. Això explicaria, segons l'autor, el fet que fins a la Baixa Època els genis aportant els *pḥww* es gravessin a continuació de les *sepaut* del Baix Egipte en les processons geogràfiques i, generalment, en les parets nord dels temples²⁸. L'autor posa en dubte l'existència mateixa de *pḥww* a l'Alt Egipte:

« La réalité économique de certains de ces *pehou* s'était peut-être en partie estompée aux époque tardives (...); les hiérogammates semblent avoir alors réorganisé l'ensemble de la documentation les concernant en une géographie fictive et systématique, par l'attribution automatique d'un *pehou* à chaque nome d'Égypte, arrangeant les *pehou* déjà attestés et en inventant probablement d'autres »²⁹.

Aquesta voluntat dels *hierogramates* de sistematització dels *pḥww* es documentaria ja abans d'època ptolemaica, en l'arranjament de *pḥww* sobre dos sarcòfags de les dinasties XXV i XXVI. L'artifici d'aquesta sistematització es percebria, segons Ph. Collombert, en els noms que reberen alguns dels *pḥww* en la sèrie de l'Alt Egipte i que

---

²⁵ J.C. Moreno García, *La gestion des aires marginales*, pp. 56-57.

²⁶ A. Diego Espinel, *Etnicidad y territorio en el Egipto del Reino Antiguo*, p. 88.

²⁷ J.C. Moreno García, *La gestion des aires marginales*, p. 62, n. 8.

²⁸ Ph. Collombert, *Des pehou en Haute Égypte?*, pp.994-996.

²⁹ Ph. Collombert, *Des pehou en Haute Égypte?*, p. 997.

fan referència a realitats septentrionals tals com ara : *w3d-wr*, *km-wr*³⁰ o el nom del *phw* de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, *3h-bit*³¹.

Malgrat tot, l'autor apunta que, un cop pensades i sistematitzades, aquestes entitats geogràfiques haurien pogut passar al món sensible, és a dir, a la realitat local de la Vall; com si la geografia sagrada hagués pogut influir, d'alguna manera, sobre la «geografia profana» de l'administració :

« Il est possible que les entités géographiques créées par souci de système dans l'officine de savants hiérogammates aient ensuite été adoptées par des clergés locaux, voire même peut-être transférées dans la géographie réelle. »

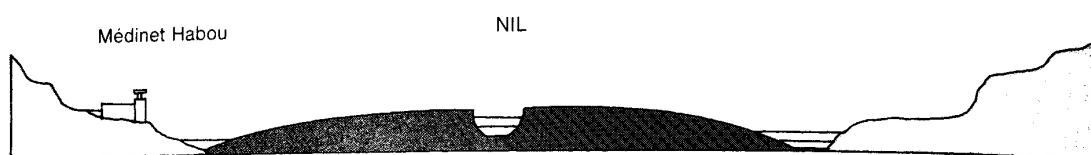

Fig. 1. Perfil esquemàtic de la vall del Nil a Tebes. A causa del doble pendent que presenta la vall a banda i banda del Nil- des del llit del riu fins al peu de les muntanyes-, els camps que s'estenen a prop dels altiplans estan situats a una altitud inferior que els situats a la vora del riu. Aquesta particularitat de la vall del Nil li confereix un perfil convex (Font: M. Gabolde, *L'inondation sous les pieds d'Amon*, BIFAO 95, 1995, p. 246).

No obstant, algunes fonts com el papir Reisner (Regne Mitjà) testimonien l'existència de territoris palustres-*phww* a l'Alt Egipte, concretament del *phw* de la *sepat* 9AE³². A més, els estudis de G. Allaume a partir de les dades recollides en la *Description de l'Égypte* demostren que l'explotació dels territoris palustres complementava la producció de l'agricultura, no únicament al Delta³³. L'Arqueologia del paisatge així com estudis paleobotànics i geoarqueològics podran algun dia aportar llum al coneixement d'aquestes àrees productives de l'Alt Egipte.

³⁰ Sobre la definició i discussió entorn a aquests dos termes veure A. Diego Espinel, *Etnicidad y territorio en el Egipto del Reino Antiguo*, pp. 89-92.

³¹ Ph. Collombert, *Des pehou en Haute Égypte?*, p. 997. En relació a *3h-bit*, veure el capítol 6, apartat 6.8.3.

³² J.C. Moreno García, *La gestion des aires marginales*, p. 60.

³³ G. Allaume, *Les systèmes hydrauliques de l'Égypte pré-moderne : essai d'histoire du paysage*, a: Ch. Décobert (ed.) *Itinéraires d'Égypte. Mélanges offerts au père Maurice Martin s.j.* (BdE 107), El Caire: IFAO, 1992, pp. 301-322. Citat per J.C. Moreno García, *La gestion des aires marginales*, p. 51.

D'altra banda, la ciència sagrada atribuïa als *phww* un rol en el retorn de la inundació. En efecte, aquests terrenys baixos semblaven retenir i reenviar les aigües vers el Nun³⁴ i, quan es produïen les primeres recàrregues de la capa freàtica- abans de l'augment del cabdal al llit del riu-, la pujada de les seves aigües a la superfície constituïa pels egipcis la primera manifestació de Hapy.

En resum, doncs, la denominació de «processó geogràfica», emprada pels egipcis, fa referència a una representació simbòlica i selectiva del país a través de la personificació dels seus territoris en forma de genis divins. Alguns autors prefereixen el terme «desfilada». En diem «processó» o «desfilada» perquè els personatges apareixen un rere l'altre aportant els seus productes dempeus o mig agenollats. En diem «geogràfica» perquè cada un dels genis representats en aquestes desfilades identifiquen i encarnen un territori o una realitat del sòl d'Egipte: *sepaut* (províncies o districtes administratius, cantons o metròpolis religioses), canals, terrenys palustres i territoris agrícoles. A més a més, les regions, sobretot les de l'Alt Egipte, es representaven seguint un ordre geogràfic de sud a nord. Es gravaren, als temples, altres tipus de processons no geogràfiques com ara les processons econòmiques i hidrològiques³⁵ que no són, però, objecte d'aquest treball.

En els exemples de processons geogràfiques que ens han arribat del Regne Antic, el beneficiari de les ofrenes aportades pels territoris és el rei o bé un particular, com és el cas al temple de la vall de la piràmide romboïdal de Snofru, a Dashur. Al Regne Mitjà encara és present aquest aspecte reial (per exemple a la llista metro Lògica de la capella blanca de Senusret I a Karnak). A partir del Regne Nou, sinó abans, aquest aspecte reial s'esvaeix en favor de les divinitats locals del temple: seran elles les beneficiàries de les ofrenes produïdes i aportades per cada un dels territoris, tal com veiem al basament de la capella vermella de Hatshepsut a Karnak. En aquest tipus de processons, el rei pot

---

³⁴ J. Yoyotte, documentació inèdita de l'arxiu J. Yoyotte al Centre d'egiptologia Wladimir Golénischeff (EPHE-V^a secció).

³⁵ Per a una presentació global de cada tipus de processó, veure J. Yoyotte, Les contacts entre Égyptiens et Grecs (VIIe-IIe siècles avant J.C.): Naucratis, ville égyptienne (1992-1993, 1993-1994), a: AA.VV. *Annuaire du Collège de France 1993-1994. Résumé des cours et travaux*, Paris: Collège de France, 1994, pp. 685-686.

aparèixer o no, encapçalant cada una de les sèries de l'Alt i Baix Egipte però ja no és ell el beneficiari directe de les ofrenes³⁶.

1.1.2 Què són els *ḥwwt*? les processons de dominis

Les anomenades processons de «dominis funeraris» que es representaven en les tombes del Regne Antic han estat interpretades - durant força temps per la historiografia egiptològica- com la personificació de béns territorials les produccions dels quals havien de destinar-se al manteniment de la tomba i al culte funerari del difunt³⁷. La designació d'alguns d'aquests «dominis» pel terme *ḥwwt* ha tingut efectes considerables en la interpretació de l'organització econòmica i territorial de l'Egipte del tercer mil·lenni³⁸.

J.C. Moreno³⁹ ha estudiat en profunditat la documentació administrativa relativa a l'organització econòmica del país durant el Regne Antic i ha observat que els egipcis empraven el terme *ḥwwt* per a referir-se a centres administratius que controlaven una circumscripció territorial i explotacions agrícoles de la corona en àmbits provincials⁴⁰. L'autor defensa l'existència de dominis lligats a una estructura econòmica extensiva a tot el país, probablement ja des del Predinàstic, abans mateix, doncs, de la unificació de l'Alt i Baix Egipte. De fet, s'han trobat algunes etiquetes en les tombes dels darrers reis predinàstics a Abydos mencionant localitats i dominis que aportaven els seus productes al complex funerari del rei⁴¹. A més, centenars de vasos trobats al complex funerari del

---

³⁶ És possible que l'aquetip d'aquest tipus de processons remunti al Regne Mitjà, tal com sembla indicar la processó memfita de Mit Rahineh. Veure J. Yoyotte, Processions géographiques mentionnant le Fayoum et ses localités, *BIFAO* 61, 1962, pp. 87-88.

³⁷ Veure la síntesi historiogràfica sobre la interpretació de les «processons de dominis» a les tombes realitzada per J. C. Moreno, *Ḥwwt et le milieu rural du IIIe millénaire*, pp. 76-88.

³⁸ J.C. Moreno, *ibid.*, pp. 76-77.

³⁹ Cf., per exemple, les publicacions següents d'aquest autor: J.C. Moreno, *Ḥwwt y la retribución de los funcionarios provinciales en el Imperio Antiguo: el caso de Jbj de Deir el-Gebrawi* (Urk. I 144:3-145:3), *Aula Orientalis* 12, 1994, pp. 29-50; J. C. Moreno, *Études sur l'administration, le pouvoir et l'idéologie en Égypte, de l'Ancien au Moyen Empire* (Aegyptiaca Leodiensia 4), Liège: Centre Informatique de Philosophie et lettres-Université de Liège, 1997; J.C. Moreno, *Ḥwwt et le milieu rural du IIIe millénaire*; J. C. Moreno, L'organisation sociale de l'agriculture dans l'Égypte pharaonique pendant l'Ancien Empire (2650-2150 avant J.-C.), *JESHO* 44, 4, 2001, pp.411-450.

⁴⁰ J.C. Moreno, *Ḥwwt et le milieu rural du IIIe millénaire*, p.284. Tal com ha remarcat aquest autor, cal refusar la idea dels *ḥwwt* en tant que dominis funeraris.

⁴¹ Veure, per exemple, la tauleta K1103b2 a: G. Dreyer, Motive und Datierung der dekorierten prädynastischen Messergriffe, a: Ch. Ziegler i N. Palayret (eds.), *L'art de l'Ancien Empire égyptien, Actes*

rei Djoser a Saqqara (III^a din.) porten inscrits els noms dels oficials i centres responsables de l'aportació de les ofrenes. Aquestes inscripcions dels vasos ens informen de que els *ḥwwt*, i sobretot els *ḥwwt ʿ3t* (els 'grans *ḥwwt*', és a dir, centres administratius més grans) eren les unitats de producció més importants del país en aquest període⁴². Recentment s'han trobat a Elefantina centenars de segells datats de la III^a dinastia que fan referència a la donació de productes procedents d'Abydos (un dels centres administratius majors d'Egipte) a oficials i representants del rei a Elefantina. Aquesta troballa prova, segons J.C. Moreno⁴³, l'existència d'una estructura econòmica global a tot el territori d'Egipte consistent en diversos dominis reials les produccions dels quals serien recol·lectades per centres administratius per a, seguidament, ser repartides a d'altres regions en funció de les necessitats.

A banda dels dominis reials hi havia també dominis lligats als temples, a fi d'assegurar-ne les entrades suficients de productes per a mantenir el clergat i el culte diví. Trobem, en les fonts escrites, casos de donacions reials de dominis a temples diversos però cal remarcar una gran diferència entre el Regne Antic i les etapes més recents de la civilització egípcia. Sembla ser que durant el Regne Antic els dominis reials són els més importants mentre que en èpoques més recents la major part dels dominis depenien dels temples, fet que n'implicà un control més indirecte i fràgil de la corona⁴⁴.

Com dèiem més amunt, les processons de portadors d'ofrenes - cada un d'ells acompanyat d'un topònim (que podien ser de tres tipus: *ḥwt*, *niwt* o *grgt*)⁴⁵-, en les mastabes de particulars del Regne Antic han estat interpretades, erròniament, com un registre en imatges dels béns immobles posseïts pel propietari de la tomba. Cal tenir en compte que els *ḥwwt* mai eren cedits a particulars; els governadors de *ḥwt* rebien terres

---

du colloque organisé au musée du Louvre par le Service culturel les 3 et 4 avril 1998, Paris: La documentation Française- Musée du Louvre, 1999, pp. 205 i 220 (fig. 10).

⁴² J.C. Moreno, «Estates (Old Kingdom)», a: E. Froot, W. Wendrich (eds.), *UCLA Encyclopedia of egyptology (UEE)*, Los Angeles: Department of Near Eastern Languages and Cultures-UCLA, 2008, p. 2 (<http://repositories.cdlib.org/nelc/uee/1012>).

⁴³ *Id.*

⁴⁴ J.C. Moreno, «Estates (Old Kingdom)», p. 4.

⁴⁵ El terme *niwt* designa una concentració humana (aldea, poble, ciutat) mentre que el terme *grgt* fa referència a un terreny situat a la vora d'un riu o en un medi aquàtic dedicat a la caça i pesca susceptible de ser dessecat i adaptat a activitats agropecuàries (J.C. Moreno, *Aula Orientalis* 12, p. 30).

com a recompensa per a administrar-los, però mai els *ḥwwt* pròpiament dits⁴⁶. Paral·lelament, en alguns temples funeraris reials – com al temple de Sahure⁴⁷ (Abusir) – es gravaren també processons de dominis-*ḥwwt*. Alguns autors opinen que l'aparició d'aquestes processons en les mastabes privades té a veure, doncs, amb una imitació i adaptació, a escala particular, d'un motiu originalment reial⁴⁸. El fet que algunes d'aquestes processons de dominis en mastabes privades, com la de Akhetotep, vagin acompanyades de personificacions de *sepaut* al capdavant de cada *ḥwt* o grup de *ḥwwt* seguint l'estil de les processons de dominis reials (com la del temple funerari de Sahure) constata aquest afany d'analogia amb temàtiques reials a l'hora de «decorar» les tombes de particulars⁴⁹.

Pel què fa al sentit d'aquestes processons de dominis a les tombes privades, cal assenyalar el caràcter fictici de molts dels noms d'aquests dominis representats. Els *ḥwwt* no tenien cap rol directe en el manteniment de les tombes de particulars⁵⁰. El motiu pel qual els egipcis es feien representar processons de dominis a l'interior de la tomba té més a veure amb un caràcter simbòlic i màgic que real o administratiu. A la tomba, considerada com una reproducció en petit del país d'Egipte, tots les elements del paisatge havien d'estar representats. El difunt, enmig de tots aquests elements, garantia l'ordre, la prosperitat i l'estabilitat del seu microcosmos de la mateixa manera que el rei ho feia en el cosmos tot sencer. En aquest sentit, la representació de dominis en les tombes expressen tant l'idea de la riquesa del difunt en el més enllà com l'extensió del seu poder “ideal” sobre el territori d'Egipte i el reconeixement del seu rol benefactor sobre l'ordre del país⁵¹. De totes maneres, l'aparició o desaparició de les mencions de *ḥwwt* en la fraseologia de les tombes constitueix un indicador de possibles transformacions en l'organització administrativa del medi rural i que cal contrastar sempre amb les fonts de tipus administratiu, tal com assenyala J. C. Moreno-García⁵².

---

⁴⁶ J.C. Moreno, *Egipto en el Imperio Antiguo [2650-2150 a.C.]*, (bellaterra arqueología), Barcelona: edicions Bellaterra, 2004, p. 134.

⁴⁷ Veure el document 1 del Catàleg de fonts.

⁴⁸ B. van de Walle, Remarques sur l'origine et le sens des défilés de Domaines dans les mastabas de l'Ancien Empire, *MDAIK* 15, 1957, pp. 293-294.

⁴⁹ *Id.*

⁵⁰ J. C. Moreno, *Ḥwt et le milieu rural du IIIe millénaire*, p. 116.

⁵¹ J. C. Moreno, *ibid.*, pp. 116-117, 149.

⁵² J. C. Moreno, *ibid.*, p. 150.

Finalment, cal tenir en compte que per a aquesta recerca hem seleccionat només aquelles processons de dominis que van acompanyades de personificacions o indicacions de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* (veure el doc. 1 del «Catàleg de fonts»)

1.1.3 Els testimonis més antics: origen de les processons

Les desfilades de *sepaut* que veiem als temples del Regne Nou i en època grecoromana, tenen uns ancestres ben antics, com és la processó del temple baix de la piràmide romboïdal de Snefru a Dahshur de principis de la dinastia IV⁵³. La processó més antiga on tenim testimoni el territori dels dos ceptres-*uas* es troba, però, al temple funerari de Sahure (Abusir) de la dinastia V⁵⁴. En aquest temple hi havia almenys tres sèries de genis femenins encarnant els *hwt*. Cada *hwt* apareix associat a una *sepat*, algunes *sepaut* tenen associat més d'un *hwt* en el seu territori. En una d'aquestes sèries parcialment conservades, la que fou gravada sobre els murs nord i sud de la petita entrada del costat est del temple, apareix la *sepat* dels dos ceptres-*uas* que sembla que estava encarnada per una figura masculina⁵⁵.

Tal com comentàvem a la presentació de la documentació d'època dinàstica al catàleg de fonts, la figura d'un geni habitant realitats geogràfiques o, fins i tot encarnant alguns monuments (com ara les piràmides) era quelcom habitual a l'antic Egipte des dels seus orígens⁵⁶. Trobem precedents d'aquesta idea, és a dir, de territoris aportant els seus productes en els monuments arcaics,

« car les inscriptions des vases thinites qui étaient accumulés dans les tombes suggèrent que tout le territoire contrôlé par le roi contribuait à son approvisionnement funéraire ... »⁵⁷.

---

⁵³A. Fakhry, *The Bent Pyramid of Dahshûr*, El Caire: IFAO, 1954, pp. 579-581.

⁵⁴L. Borchardt, *Das Grabdenkmal des Königs S'ahure*, vol. II: *die Wandbilder. Text. Abbildungsblätter* (Ausgrabungen der deutschen Orient-Gesellschaft in Abusir 7), Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913, pl. 27 et 28. Es tracta del doc. 1 del catàleg de fonts.

⁵⁵H.K. Jacquet-Gordon, *Les noms des domaines funéraires sous l'Ancien Empire égyptien* (BdE 34), El Caire : IFAO, 1962, p.147.

⁵⁶D. Meeks, Génies, anges et démons en Égypte, a: AA.VV. *Génies, anges et Démons* (Sources orientales VIII), Paris: Éditions du Seuil, 1971, p. 26.

⁵⁷J.C. Moreno, *Hwt et le milieu rural du IIIe millénaire*, n. 136, p. 104.

Una tauleta d'Aha representa un ritual probablement celebrat en vida del rei en el decurs del qual aliments provinents del Baix i l'Alt Egipte eren consumits⁵⁸. En conjunt, la tauleta ha estat interpretada, però, de diverses maneres. Segons J. Vandier⁵⁹ podria tractar-se de la commemoració d'una victòria (primer registre) seguida d'una cerimònia celebrada en honor a la reunió de les dues terres. El mateix autor cita a V. Vikentiev segons el qual la tauleta commemora una cerimònia reial com el *heb-sed* i a B. Grdseloff segons el qual es tractaria d'una cerimònia funerària que

« aurait été accompagnée d'un repas et de la mise à mort de prisonniers et d'animaux. »⁶⁰.

Hem de buscar en aquest ritual reial l'origen del costum de representar les *sepaut* i els *hwwt* en forma de processons aportant els seus productes?

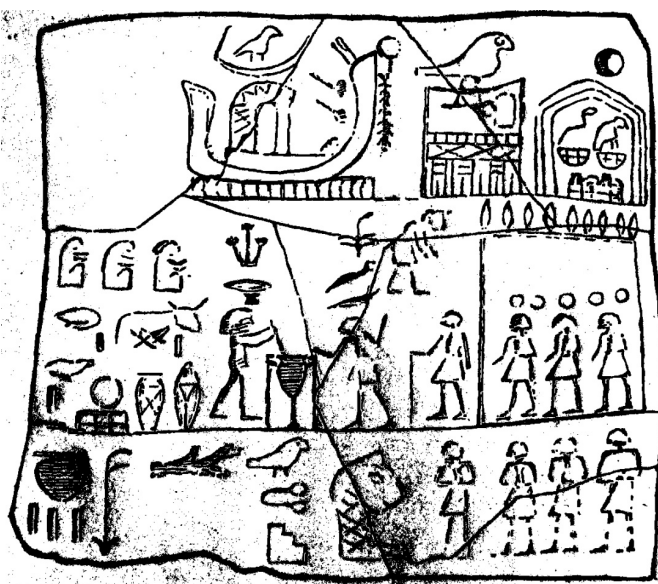

Fig. 2. Restitució d'una tauleta en ivori del rei Aha. A la part central del registre del mig, dos personatges estan barrejant en una mateix continent els productes aportats per les regions de l'Alt i Baix Egipte (*dfβw Šmꜥw/ inw Mhw*), productes que hauran de ser consumits en el decurs d'un ritual reial (J. Garstang, *The tablet of Mena*, *ZAS* 42, 1905, p. 62).

⁵⁸P. Vernus, *La naissance de l'écriture dans l'Égypte ancienne*, *Archéo-Nil* 3, 1993, p. 90.

⁵⁹J. Vandier, *Manuel d'archéologie égyptienne, I: Les époques de formation*, 2 vols. Paris: A. et J. Picard et Cie, 1952, p. 834.

⁶⁰J. Vandier, *ibid.*, p. 833. Veure també Th. J. Logan, *The origins of the Jmy-wt Festish*, *JARCE* 27, 1990, p. 67.

Fig. 3. Fotografia de la tauleta d'Aha i d'un fragment d'una rèplica d'aquesta que supleix la part perduda de la primera (J. Garstang, *ZÄS* 42, p. 61).

D'altra banda, al cap de massa del rei escorpí (Nagada III), un fris d'insígnies orientades vers la dreta ocupa una banda superior delimitada per una línia de sòl. En un fragment no connex a aquest, es representà un altre fris d'insígnies però orientades vers l'esquerra. En el primer fris, un ocell fredeluga (*Vanellus cristatus*) penja de cada una de les insígnies mentre que en el segon, un arc de doble curvatura penja de les insígnies. La fredeluga -que esdevindrà el signe jeroglífic Gardiner G 23, *rhyt*-, podria evocar les poblacions del delta⁶¹ mentre que l'arc podria estar simbolitzant poblacions meridionals, d'origen nubi.

Sigui com sigui, els símbols de les *sepaut* remunten a una alta antiguitat: alguns d'ells estan documentats ja en Època Tinita sinó abans⁶². S'han trobat referències a províncies en algunes marques de segells recuperades recentment a la tomba de Khasekhemuy (dinastia II). Algunes d'aquestes marques de segells que indiquen la procedència de les ofrenes funeràries venen acompanyades de títols de funcionaris d'aquestes regions⁶³.

⁶¹ L'hàbitat d'aquest ocell són les àrees pantanoses o palustres, on nidifica com ara el delta del Nil, l'oasi del Fayum i el litoral mediterrani a l'oest d'Alexandria. Cf. P. Gautier i B. Midant-Reynes, *La tête de massue du roi scorpion*, *Archéo-Nil* 5, 1995, p. 93 i A. Diego Espinel, *Etnicidad y territorio en el Egipto del reino Antiguo*, pp. 180-182 i 195-199.

⁶² H. Willems, *Les textes des sarcophages et la démocratie*, p. 10, n.9, assenyalava bibliografia interessant sobre els testimonis més antics dels símbols d'algunes regions.

⁶³ E.-M.- Engel, *Die Entwicklung des Systems der ägyptischen Nomoi in der Frühzeit*, *MDAIK* 62, 2006, pp. 151-160.

1.2 Què són les *sepaut*?

1.2.1 Un problema terminològic

En tota recerca sobre processons geogràfiques de l'antic Egipte, un problema de terminologia s'imposa: la confusió generalitzada, en la disciplina egiptològica, dels termes νομός en grec (*nomos*) i *sp3t* (*sepat*) en egipci antic, termes que són emprats indistintament. De fet, es tracta de conceptes diferents ja que pertocquen a períodes cronològics diferents⁶⁴. La realitat d'aquests districtes administratius anomenats νομός està limitada a les èpoques tardanes mentre que el terme *sp3t* està documentat, en les fonts indígenes, des del Regne Antic fins a la fi de la civilització egípcia. A més, com veurem més endavant, entre finals del Regne Mitjà i l'època ptolemaica es constata un canvi de significat del terme *sepat* que passà a adquirir el sentit de metròpolis religiosa⁶⁵.

És per aquests motius que la nomenclatura de les *sepaut* que presenta la geografia sacerdotal d'època tardana no es correspon pas amb la nomenclatura dels *nomos* que existien administrativament en temps dels Ptolomeus i dels Cèsars. Tal com assenyala J. Yoyotte :

« ...la carte réelle des circonscriptions d'une part, la représentation symbolique de l'Égypte que mettaient en œuvre l'imagerie des temples et les rituels d'autre part, ont chacune connu une évolution propre, à partir du Moyen Empire pour le moins. »⁶⁶.

Així, malgrat l'ús continuat del terme «*sepat*» en les processons geogràfiques, el seu significat varià al llarg del temps. L'aparició a principis de la dinastia VI, com dèiem

---

⁶⁴ V. Razanajao, *Égypte, Afrique&Orient* 42, 2006, p. 4.

⁶⁵ V. Razanajao, *ibid.*, p. 9.

⁶⁶ J. Yoyotte, Sites et cultes de la Basse Égypte Orientale I. De Silè à Tanis, a: AA.VV. *Annuaire. Résumés des conférences et travaux* 91 (1982-1983), Paris: École Pratique des Hautes Études, 1983, p. 217.

més amunt, del títol d'un nou funcionari, el *hr.y-tp ʿ3 n* + símbol de la *sepat*⁶⁷, expressa que el territori d'una *sepat* és posada sota la direcció d'un funcionari que n'està la capdavant, per tant, a partir d'aquest moment, tenim la prova que la *sepat* és una unitat administrativa, una província⁶⁸. No obstant, la documentació existent és insuficient per a determinar a partir de quin moment cada un dels territoris que veiem representats en les fonts de geografia sagrada esdevingueren veritables províncies o unitats administratives, és a dir, subdivisions territorials dirigides per un governador.

El terme «*sp3t*» sembla haver tingut, com a primera accepció, el significat general de territori irrigat, cultivable: el camp en contrast amb el mot *niwt*, l'aglomeració d'hàbitats (aldea, poble o ciutat), amb el qual es troba associat en termes de complementaritat (=els centres habitats amb els seus camps)⁶⁹.

En l'estat actual del coneixement només podem afirmar que, abans de la fi del Regne Antic, existien unes regions, cultivables, i uns símbols que les identificaven. De fet, alguns autors com W. Helck⁷⁰ consideren que aquestes regions haurien pogut constituir territoris administratius subordinats als dominis reials establerts a través de tot el país. Durant les dues primeres dinasties aquests territoris s'haurien anat convertint en veritables unitats administratives.

Altres autors, com Martin-Pardey⁷¹ opinen que originalment els símbols podrien haver identificat unitats regionals organitzades al voltant de centres religiosos. Amb el temps, aquestes unitats religioses s'haurien convertit, també, en unitats administratives sense que es pugui concretar, a partir de la documentació existent, quan es va iniciar aquesta

---

⁶⁷ H. Willems, *Les textes des sarcophages et la démocratie*, p. 32 i J.C. Moreno, *JESHO* 44, 4, p.423.

⁶⁸ Aquest títol no apareix de manera uniforme a tot Egipte: en particular no es documenta al Delta ni a les regions més septentrionals de l'Alt Egipte durant la dinastia VI. Això implicaria, en aquest període, l'existència d'un model administratiu dualista entre les províncies del sud dirigides per un «funcionari-nomarca» i la part del país més septentrional governada directament per funcionaris memphites (J.C. Moreno, *Hwt et le milieu rural égyptien du IIIe millénaire*, pp. 242-243).

⁶⁹ J. Yoyotte, documentació inèdita conservada a l'arxiu J.Yoyotte, Centre Wladimir Golénischeff (EPHE, Vème section).

⁷⁰ W. Helck, *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches* (Ägyptologische Forschungen 18), Glückstadt/Hamburg/Nova York: J. J. Augustin, 1954, pp. 78-80 i, W. Helck, «Gau» a: *LÄ* II, col. 385. Citat per H. Willems, *Les textes des sarcophages et la démocratie*, p.12, n. 13.

⁷¹ E. Pardey, «Provincial Administration», a : D. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* I, Nova York/Oxford: Oxford University Press, 2001, p.17.

transformació ni quan es va acabar. Això explicaria, segons H. Willems, el fet que els caps provincials d'èpoques posteriors combinin sovint funcions civils amb càrrecs en els temples locals⁷². Per la seva banda, aquest autor apunta la idea que, originalment, aquests símbols identifiquessin grups regionals sota els quals estaven agrupats els dominis reials sense que això exclouï la possibilitat que la resta del territori estigués gestionat - o no- per altres sistemes administratius que no haurien deixat traces en el registre escrit⁷³.

No tots els autors comparteixen, però, les hipòtesis de E. Martin-Pardey i H. Willems i defensen l'existència de districtes administratius ja en èpoques reculades de la història de la civilització. En particular, J. Khal proposa, a partir de les troballes a les tombes U-j a Abydos, datar la creació de les *sepaut* a principis de la dinastia zero⁷⁴.

Sigui com sigui, com apuntàvem més amunt, entre el Regne Mitjà i l'època ptolemaica, hom constata un canvi de significat del terme «*sepat*» que es continua documentant en les processons geogràfiques: per a alguns autors, el terme deixa de tenir el sentit de província administrativa i passa a adquirir el significat de metròpolis religiosa⁷⁵. Així, la noció topogràfica representada per les insígnies tradicionals passarà a confondre's amb el territori de l'antiga capital de les províncies⁷⁶. En època làgida el decalatge era quasi total entre la geografia administrativa -i fins i tot religiosa- que la història havia produït i la “ciència sagrada”.

Les modificacions que en època grecoromana veurem a aparèixer a la llista tradicional de províncies no corresponen doncs pas a reformes administratives reals. En aquest sentit, els anomenats “districtes suplementaris” (supl.) que els *hierogramates* afegiran a continuació en les processons geogràfiques són, més aviat, apèndixs ocasionals a aquest canó de *sepaut* que canvis reals de les fronteres de les diverses regions⁷⁷. Consisteixen, de fet, en una selecció de ciutats secundàries que pot variar en cada processó amb

---

⁷² H. Willems, *Les textes des sarcophages et la démocratie*, p. 15.

⁷³ H. Willems, *ibid.*, pp.14-15.

⁷⁴ J. Kahl, Die frühen Schriftzeugnisse aus dem Grab U-j in Umm el-Qaab, *CdE* 78, 2003, pp. 124-130.

⁷⁵ V. Razanajao, *Égypte, Afrique&Orient* 42, p. 9.

⁷⁶ J. Yoyotte, *BIFAO* 61, p. 84, n. 2.

⁷⁷ J. Yoyotte, Sites et cultes de la Basse Égypte Orientale I, p.218.

l'objectiu de donar una imatge més completa del país. De fet, pels antics egipcis la creació del món estava acabada però no «perfeta»⁷⁸: el demiürg havia deixat un espai dins el món de les essències per a que l'home continués la creació. La tasca de l'home serà la de mantenir i ampliar, doncs, aquesta creació. En aquest sentit, la geografia sagrada incorpora nous elements en un intent d'atrapar i reflectir aquells canvis «substancialment» significatius, fruit de l'ampliació del nombre de cantons.

1.2.2 La qüestió dels nombres de les *sepaut*

Els egipcíols solen referir-se amb nombres a les *sepaut* de les processons geogràfiques de l'Alt i el Baix Egipte. El nombre assignat a cada una d'elles ha estat establert a partir de l'ordre en què foren gravades aquestes *sepaut* en les processons geogràfiques dels temples ptolomaics de Dendara i Edfu⁷⁹.

Una qüestió debatuda entre els especialistes és la de perquè aquestes llistes tardanes - també anomenades « canòniques » - estan formades per 42 *sepaut*. A què correspon aquest nombre - fixat a partir de Ptolomeu IV⁸⁰ - i que no es correspon amb la realitat geogràfic-administrativa d'època ptolomaica⁸¹? En opinió de V. Razanajao⁸², en tant que en aquest període el terme *sepat* fa referència a una metròpolis religiosa, cal buscar la raó d'aquest arranjament de les inscripcions geogràfiques tardanes dels temples en l'àmbit religiós.

Una de les hipòtesis proposada és aquella segons la qual els *hierogramates* volgueren evocar, a través d'aquestes llistes, les 42 divinitats davant les quals el difunt ha de recitar la confessió negativa en el moment de la pesada del cor (Capítol 125 del *Llibre de sortir al dia* o «llibre dels morts»). Aquest conjunt de 42 divinitats estan relacionades

---

⁷⁸ P. Vernus, Les jachères du démiurge et la souveraineté du pharaon: sur le concept d'«Empire», *RdE* 62, 2011, p. 196.

⁷⁹ Sobre la qüestió de l'enumeració ordinal de les províncies cf. V. Razanajao, *Égypte, Afrique&Orient* 42, pp. 6-7 i A.M. Calverley, *The temple of king Sethos I at Abydos*, vol. IV : *The second hypostyle hall*, Londres/Chicago : The Egypt Exploration Society/ The University of Chicago Press, 1958, p. x.

⁸⁰ J. Yoyotte, La science sacerdotale égyptienne à l'époque gréco-romaine (le papyrus géographique de Tanis), *BSEF* 3, 1960, p. 136.

⁸¹ Recordem que en època ptolomaica el país estava dividit en *nomos*: veure més amunt l'apartat "Un problema terminològic".

⁸² V. Razanajao, *Égypte, Afrique&Orient* 42, p.9.

amb al renaixement del difunt- i, per tant, amb Osiris- fet pel qual aquesta organització del territori egipci hauria fet referència al mite d'Osiris i a la preservació dels trossets del seu cos per tot el país ⁸³. De fet, una de les tradicions dels misteris d'Osiris al mes de Khoiak considera que el conjunt de les metròpolis d'Egipte participava en les cerimònies de resurrecció del déu tot aportant la relíquia en elles conservada. Així, cada una d'aquestes metròpolis constituïa un membre d'Osiris⁸⁴ i el nombre 42 expressaria la totalitat d'Egipte considerat aleshores com el cos del déu⁸⁵. Tant la processó de canops de la capella osiríaca número 2 del temple de Dendara com el gran text geogràfic d'Edfu gravat al voltant del santuari, citen 42 relíquies conservades en les 42 *sepaut* d'Egipte: la ciència sacerdotal estableix un lligam clar entre el nombre de províncies i els fragments del cos diví.

El nombre de províncies i les seves relíquies també s'ha posat en relació amb l'escolopendra (*sp3*) d'Egipte que té 42 potes (2x21 a cada costat)⁸⁶. En algunes processons, els *hierogramates* feren gravar 21 *sepaut* en cada una de les dues sèries (enlloc de vint pel Baix Egipte i 22 per l'Alt Egipte), com en la processó de canops a la capella osiríaca número 2 al terrat del temple de Dendara on s'omet la 19 AE.

Ara bé, existeix un text demòtic escrit sobre paper⁸⁷ que relaciona la llista de les *sepaut* amb els 42 *b3.w-Rc*, és a dir, els llibres sagrats conservats en les Cases de la Vida⁸⁸. Els textos de les processons geogràfiques gravades sobre les parets dels temples tardans s'inspiren en el contingut d'aquests textos sagrats⁸⁹. Això podria explicar, també, l'origen del nombre de 42 en les llistes « canòniques » de *sepaut* en època grecoromana.

---

⁸³ El Gran Text Geogràfic del temple d'Edfu (document 10 del Catàleg de fonts) cita les relíquies d'Osiris conservades en cada *sepaut*.

⁸⁴ En la mentalitat egípcia antiga, la part val per la cosa tota sencera. A la base d'aquesta manera de pensar hi ha la llei de la contigüitat de la màgia simpàtica.

⁸⁵ V. Razanajao, *Égypte, Afrique&Orient* 42, p.9.

⁸⁶ V. Loret, *Le mille-pattes et la chaise à porteurs de pharaon*, *RdE* 6, 1951, pp.14-18.

⁸⁷ Veure el document 29 del Catàleg de fonts.

⁸⁸ Al temple d'Edfu es conserva una llista del llibres sagrats, emanacions de Re. Cf. A.M. Blackman, H.W. Fairman, *The myth of Horus at Edfou – II. C. The triumph of Horus over his enemies: A sacred drama*, *JEA* 29, 1943, pp. 22-23; G. Fowden, *The egyptian Hermes. A historical approach to the late pagan mind*, Cambridge/Londres/Nova York/New Rochelle/Melbourne/Sydney: Cambridge University Press, 1986, pp. 57-59.

⁸⁹ R. Jasnow i K.T. Zauzich, *The Ancient Egyptian Book of Thoth. A Demotic Discours on Knowledge and Pendant to the Classical Hermetica*, vol. 2 : Plates, Wiesbaden: Harrassowitz, 2005, p. 53 i nota 155.

1.3 Seth i les regions sethianes: el rol de Seth en la geografia del país

Cada regió tenia una divinitat local principal. Hem comentat, a la Introducció, que la *sepat* dels dos ceptres- *uas* era una regió sethiana, dedicada al déu Seth, i que aquest era un dels motius de la seva especificitat. Anem a veure ara què és el que això significa i quins eren els altres territoris sethians d'Egipte.

El déu Seth juga, en el panteó egipci, un rol particular: divinitat guerrera i violenta, divinitat de les forces indòmites, dels països estrangers, assassí d'Osiris i adversari d'Horus, però protector de Re en la seva navegació⁹⁰, és alhora malèfic i benèfic⁹¹. Alguns investigadors han interpretat aquesta divinitat com l'encarnació del mal necessari que pot ser vençut temporalment però mai aniquilat del tot -ja que els elements de desordre formen part de la cosmovisió dels antics egipcis⁹². Els diferents aspectes del déu Seth han estat estudiats per H. Te Velde⁹³.

Dins de la geografia del país el rol de Seth també és complex: s'associa a tot país estranger, és senyor del desert, posseeix la meitat sud del país mentre que Horus n'hereta la meitat nord. A vegades també se l'associa amb el delta: un dels epítets de Seth al temple d'Edfu és 'toro del delta'⁹⁴.

De manera més concreta, Seth és associat a determinades ciutats i províncies d'Egipte així com als oasis. Quan podem afirmar, però, que una regió és «sethiana»? Cal que el déu Seth hi sigui particularment adorat o que tingui, en la mitologia local, una

---

⁹⁰ Un dels primers testimonis de Seth en la barca solar ajudant a Re a defensar-se d'Apophis es troba en els textos dels sarcòfags (Primer Període Intermediari).

⁹¹ E. David, *Les villes du dieu Seth en Égypte des origines à l'époque gréco-romaine*, Lyon: tesi doctoral a la Universitat Lumière-Lyon 2 (inèdita), 1987, p. I. Agraïm a l'autora que ens hagi permès consultar la seva tesi doctoral.

⁹² D. Fabre, Le dieu Seth de la fin du Nouvel Empire à l'époque gréco-romaine entre mythe et histoire, *Égypte, Afrique et Orient* 22, 2001, p. 20.

⁹³ H. Te Velde, *Seth, God of Confusion. A study of his role in Egyptian mythology and religion* (Probl. Äg. VI), Leiden: E. J. Brill, 1967. Cf. també, en general, tots els articles continguts al número 22 de la revista *Égypte, Afrique & Orient*, monogràfic dedicat al déu Seth.

⁹⁴ E. David, *Les villes du dieu Seth en Égypte*, p. I-II.

importància remarcable. Els principals llocs de culte a Seth, recollits per E.David⁹⁵, foren:

ALT EGIPTE:

Nbwt, Ombos (situat a la sepat 5 AE): Aparentment erigit en districte independent sota el regnat de Ramsès II ⁹⁶. La seva regió fou designada pels grecs amb el terme de “Typhonia” (Estrabó, Geografia XVII, 1, 44) ⁹⁷, designació que remarca la seva consagració al déu Seth- Typhon. Al temple d’Ombos es trobà un ceptre-*uas* gegant (de 2.15 m d’alçada) en faiança blava amb cartutxos d’Amenhotep II⁹⁸. H. Te Velde assenyala les connexions entre el ceptre-*uas* i el déu Seth⁹⁹. A Ombos el ceptre-*uas* jugava un rol important en el culte local a Seth:

Fig. 4 Ceptre-*uas* trobat al temple d’Ombos. Regnat d’Amenhotep II, dinastia XVIII, c. 1425 a.C. (<http://collections.vam.ac.uk/item/O131268/sceptre>)¹⁰⁰.

Wnw (a la sepat 6 AE): Estrabó (Geografia XVII, 45) situa aquesta localitat allà on comença el territori dels Typhonia¹⁰¹.

⁹⁵ E. David, *ibid.*

⁹⁶ P. Montet, *Géographie* II, p.83: “Liste d’Abydos”.

⁹⁷ Citat per P. Montet, *ibid.*, p. 83.

⁹⁸ W.M.F. Petrie-J.E.Quibel, *Naqada and Ballas (BSAE 1-1)*, Londres: B. Quaritch, 1896, lám. LXXVIII citat per E. David, *Les villes du dieu Seth en Égypte*, p.4.

⁹⁹ H. Te Velde, *Seth, God of confusion*, pp. 89-91.

¹⁰⁰ Victoria and Albert Museum, 437-1895.

***N3 šnw n Šth* (a la *sepat* 7AE):** Localitat coneguda des del regnat de Ramsès III, *N3 šnw n Šth* «els arbres de Seth» correspon a la Chenoboschia o Chenoboschion dels Grecs. Àrea boscosa pròxima a Hut-sekhem, capital de la *sepat* 7AE. Des d'aquesta *sepat* sortia una pista vers els oasis¹⁰².

***Tbw*, metròpolis de la 10AE:** Qau el-Kébir (Antaeopolis). En els cementiris núms. 400 i 1450 es descobriren nombrosos ossos d'hipopòtams¹⁰³.

***Š3s-htp*, metròpolis de la 11AE** (Hypsélita): L'emblema de la *sepat* 11AE és l'animal de Seth, tot i que la regió no pot ser considerada sethiana en la seva totalitat.

En les tres regions 10, 11 i 12 de l'Alt Egipte, el culte a Seth es documenta a partir del Regne Nou. En les tres regions existia, però, un culte anterior a l'hipopòtam. A partir del Regne Nou, Seth podrà ser identificat amb l'hipopòtam. Un temple a Seth -construït per Ramsès II -fou descobert a el-Matmar (riba dreta del Nil) a prop del qual es trobà un dipòsit d'ossos tallats d'hipopòtam¹⁰⁴.

La regió dels dos ceptres-*uas*, 19 AE:

Tota la regió estava dedicada al déu Seth, divinitat principal de la *sepat*. El rol de Seth en aquest regió és doble: d'una banda com a protector de les rutes que menen vers els oasis¹⁰⁵. D'altra banda, Seth del 19 AE és també un déu reial, tal com ho indica la presència d'un ceptre-*uas* encarnant el déu Seth a la localitat de *Spr-mrw*¹⁰⁶.

En època ramèssida tenim documentats temples dedicats a Seth, almenys, en tres centres diferents:

Spr-mrw : És una de les localitats més importants de la regió dels dos ceptre-*uas* que hauria estat, en determinades èpoques, la seva capital¹⁰⁷. Malgrat el possible canvi de capital en època saïta, *Sper-meru* continuarà essent la capital de la *sepat* en el context de

---

¹⁰¹ Citat per P. Montet, *Géographie* II, p.90.

¹⁰² E. David, *Les villes du dieu Seth en Égypte*, p. 37.

¹⁰³ G. Brunton, *Qau and Badari III* (BSAE 50), Londres: British school of archaeology in Egypt- B. Quaritch, 1930, pp. 18-20. Citat per E. David, *ibid.*, p.45.

¹⁰⁴ University of Cambridge Museums, *The man behind the collection* <http://storestoriescambridge.wordpress.com/2013/07/01/the-man-behind-the-collection/> (consultat el 18-07-2013).

¹⁰⁵ Les rutes principals vers els oasis arrancaven a les *sepaut* 7 i 19 AE.

¹⁰⁶ Veure *infra* notes 108 i 109.

¹⁰⁷ Al respecte veure capítol 6, apartat 6.7.

la geografia sagrada. A través del mite d'Horus a Edfu¹⁰⁸ sabem, que a la localitat de *Spr-mrw* hi havia (com a Ombos) un ceptre representant al déu Seth¹⁰⁹. En aquesta ciutat hi havia, també, un temple dedicat a la deessa Nephthys.

Wns : Capital de la *sepat* al Regne Mitjà i nom que rebé el monticle sagrat. El topònim és citat ja en la capella blanca de Senusret I. La localitat serà consagrada a Seth des d'època ramèssida. Sembla ser que Nephthys també hi fou particularment adorada¹¹⁰.

Pr-w3yn3: Localitat mencionada en el Papir Wilbour (A 39, 39; A39, 41; A 40, 5-7-10; A 43, 18; B 23, 25)¹¹¹ on es cita el nom d'un sacerdot de Seth, Unnefer, que també fou sacerdot de Bastet.

Sw (situat a la *sepat* XX AE): La inscripció de Shabaka situa en aquesta ciutat el naixement de Seth¹¹². El papir Harris documenta l'existència d'un temple dedicat a Seth, senyor de Sw¹¹³. Recentment, la ubicació de Sw a la *sepat* XX AE ha estat posada en dubte arran de la seva presència com a tercer districte suplementari en la sèrie del Baix Egipte en una processó geogràfica de *sepaut* al basament extern del santuari del temple d'Athribis (doc. 13 del catàleg de fonts)¹¹⁴.

Oasis

La mentalitat dual dels antics egipcis feu d'Horus el senyor del territori cultivable i de Seth, el senyor del desert. Seth és patró dels oasis enmig del desert¹¹⁵. La presència de Seth als oasis es documenta amb certesa des del Regne Nou. El rol de Seth als oasis té a

---

¹⁰⁸ Edfou VI, 118, 7; cf. M. Alliot, *Le culte d'Horus à Edfou au temps des ptolémées*, vol. II (BdE 20/2), El Caire: IFAO, 1954, p. 730.

¹⁰⁹ E. David, *Les villes du dieu Seth en Égypte*, pp.42-43.

¹¹⁰ Veure capítol 6, apartat 6.4.

¹¹¹ Referències citades per E. David, *Les villes du dieu Seth en Égypte*, p. 44.

¹¹² British Museum, 498, l. 8. Cf. *LÁ* VI, col. 106-108; A.H. Gardiner, *AEO* II, p. 117*; Gauthier, *DG* V, p.61; P. Montet, *Géographie* II, p. 190; E. David, *ibid.*, p. 77.

¹¹³ *Papir Harris* I, 61 b, 15: P. Grandet, *Le Papyrus Harris I (BM 9999)*, vol. I, (BdE 99/1), pp. 204 (nota 835), 283, 311. Un altre testimoni de l'existència del temple de Seth a Sw a: P. Tresson, L'inscription de Chechanq Ier, au musée du Caire : un frappant exemple d'impôt progressif en matière religieuse, a: *Mélanges Maspero I. Orient ancien* (MIFAO 66/fasc. 2), El Caire: IFAO, 1935-1938, pp. 822 i 826. Sobre aquesta inscripció veure capítol 5, apartat 5.2.1.

¹¹⁴ Ch. Leitz, Le temple d'Athribis en Haute Égypte, *Annuaire de l'EPHE* 115 (2006-2007), 2008, pp. 90-91.

¹¹⁵ Les evidències del culte de Seth als oasis de Kharga i Dakhla foren recollides per primer cop en 1985 per J. Osing, Seth in Dachla und Charga, *MDAIK* 41, 1985, pp. 229-233, lám. 36-37. Veure també la recopilació posterior feta per O. Kaper, *Temples and Gods in Roman Dakhleh. Studies in the indigenous cults of an Egyptian oasis*, Groningen: tesi de doctorat a la Rijksuniversiteit (inèdita), 1997.

veure, d'una banda, amb la producció de vi (al qual Seth tenia la reputació de ser-ne aficionat), concretament als oasis *Knmtt* (Kharga), *Dsds* (Bahariya) i *T3-ihw* (Farafra)¹¹⁶. Per altre banda, una funció remarcable de Seth dels oasis és la de lluitar contra Apophis a fi de salvaguardar Re i permetre l'avanç de la barca solar que la monstruosa serp vol impedir.

Tot i la denigració de l'estatus del déu Seth - generalitzada a partir d'època saïta a la Vall -, aquest continuarà essent adorat en els oasis fins a època romana en tant que protector de les rutes que menen vers els confins per a preservar-se del atac de l'hostil món exterior. Així ho demostren en època saïta - en plena etapa de proscripció del culte de Seth a la Vall del Nil - uns blocs decorats sota el regnat Psametik I procedents del temple de Seth a Mut el-Kharab (oasi de Dakhla)¹¹⁷. A la dinastia següent, a l'oasi de Kharga sota el regnat de Darius I, Seth - acomplint un rol defensiu envers Re - és representat lluitant contra Apophis amb cap de falcó, ales esteses i portant la doble corona-pshent. Els textos que acompanyen aquesta imatge de Seth el qualifiquen de «gran en força (*ꜥ3 phty*), el gran déu, resident a Hibis». Aquesta imatge de Seth semblant a la d'Horus es documenta en els oasis a partir de la dinastia XXV¹¹⁸, etapa a partir de la qual la supressió de Seth a la Vall del Nil esdevindrà oficial¹¹⁹. Al s. II d.C. trobem encara la mateixa imatge alada de Seth amb cap de falcó i doble corona al mammisi d'Ismant el-Kharab¹²⁰ tot i que clavant l'arpó a una tortuga que reemplaça la serp Apophis¹²¹. Segons Kaper¹²², la substitució de la serp per una tortuga podria reflectir

---

¹¹⁶ E. David, *Les villes du dieu Seth en Égypte*, pp. 34-35.

¹¹⁷ O. Kaper, Two Decorated Blocks from the Temple of Seth in Mut el-Kharab, *BACE* 12, 2001, pp. 71-78.

¹¹⁸ O. Kaper, *Temples and Gods in Roman Dakhleh*, p. 64; O. Kaper, *BACE* 12, p. 74.

¹¹⁹ El s. VIIe a.C. - i concretament la segona meitat del segle- marca un moment crucial en la història de la proscripció del culte de Seth. Veure G. Soukassian, Une étape de la proscription de Seth, *GM* 44, 1981, p. 68.

¹²⁰ O. Kaper, *Temples and Gods in Roman Dakhleh*, p. 58, punt 3.1.2.10 del seu corpus.

¹²¹ La tortuga també simbolitza els enemics de Re en tant que engoleix l'aigua de la inundació impedit així l'avanç de la barca solar. Aquest rol malèfic de la tortuga és explicat en un llibre de conjuracions contra Seth: «Reculé plein de dépit, afin que le soleil ne s'obscurcisse pas sur les bas-fonds de l'île de Desdes, afin que le ciel n'avale pas la lune (...), afin que la tortue n'ingurgite pas la crue du Nil, de telle sorte que le flots tarissent» (*Urk.* VI, 122-123). Aquesta fórmula fa al·lusió a un mitema conservat en un passatge del capítol CVIII del Llibre dels Morts on aquest rol és acomplert per una serp. Aleshores Seth, en tant que protector de la barca solar, endinsa la seva llança en el cos de la serp i l'obliga a escopir l'aigua que havia absorbit. Finalment, trobem escenes representant el rei immolant la tortuga als temples de Philae, Dendara i Edfu. Veure B. Van de Walle, La tortue dans la religion et la magie égyptiennes, *La Nouvelle Clio* 5, núms.1-4, *Mélanges A. Carnoy*, 1953, pp. 179-185.

¹²² *Temples and Gods in Roman Dakhleh*, p. 65 i n. 42.

l'adopció, per part de Seth, del rol del jove Horus en tant que protector envers els animals perillosos, molt popular en la pràctica de rituals màgics.

BAIX EGIPTE:

XI BE – Tota la *sepat* és sethiana igual que la *sepat* 19 AE. Ambdues són objecte de reformulació teològica al Gran text geogràfic d'Edfu¹²³.

A la *sepat* XIV BE dues localitats que rendien culte a Seth són:

Strt

Una inscripció a la tomba de *Phrnfr* (din. IV) a Saqqara cita al sacerdot (*hm ntr*) de Seth, cap dels combatents de *Strt*¹²⁴.

***Hwt-w^crt*, Avaris** (capital dels hykses)

Seth fou el déu local d'Avaris ja des de finals del Regne Mitjà (abans de la dominació dels hykses)¹²⁵. Arran de la conquesta d'Avaris, la ciutat fou inicialment abandonada. Posteriorment, Sethy I i Ramsès II fundaren la ciutat de Pi-Ramsès al Delta englobant l'antiga ciutat d'Avaris. No obstant, a Tell el –Daba, al sud del territori de Pi-Ramsès, es trobaren les restes d'un gran temple dedicat a Seth¹²⁶ la construcció del qual remunta a la dinastia XVIII. Aquest temple fou edificat sobre les restes d'un edifici anterior - probablement d'època dels hykses-, fet que demostra la continuïtat en el culte i en l'ús del temple. Quan l'accés a Pi-Ramsès quedà impracticable a conseqüència de l'evolució paleoambiental de la branca pelusíaca del Nil al Delta, la ciutat fou abandonada. El temple de Seth fou completament desmantellat i els seus blocs dispersats i reutilitzats, en part, a Tanis. D'aquestes restes es poden deduir intervencions successives al temple sota els regnats de Sethy II, Ramsès II i Merenptah¹²⁷. El déu Seth que trobem a Avaris-Piramsès és un déu oficial i reial.

---

¹²³ Veure capítol 6, apartats 6.1-6.6. Veure també E. David, *Les nomes séthiens dans la géographie de l'Égypte ancienne*, París: Treball de recerca inèdit (París - IV, Sorbona), 1982, p. 27. Agraïm a l'autora que ens permetés la consulta d'aquest treball de recerca.

¹²⁴ H. Junker, *Phrnfr*, *ZAS* 75, pp. 72, 77 citat per E. David, *Les villes du dieu Seth en Égypte*, pp. 27-28 i P. Montet, *Géographie de l'Égypte ancienne, 1ère partie: To-mehou, la Basse Égypte*, París: Imprimerie Nationale-C. Klincksieck, 1957, p. 199.

¹²⁵ Cf. P. Montet, *ibid.*, pp. 197-199; E. David, *Les villes du dieu Seth en Égypte*, p. 23 et D. Fabre, Le dieu Seth de la fin du Nouvel Empire à l'Époque gréco-romaine entre mythe et histoire, *Égypte, Afrique & Orient* 22, 2001, p.22.

¹²⁶ M. Bietak i I. Forstner-Müller, The topography of New Kingdom Avaris and Per-Ramesses, a: M. Collier and S. Snape (eds), *Ramesside Studies in Honour of Kenneth Kitchen*. Bolton: Rutherford, 2011, p. 34, fig. 6.

¹²⁷ E. David, *Les villes du dieu Seth en Égypte*, p. 23.

1.4 El context de les processons geogràfiques

Arribats a aquest punt, un cop definits els conceptes de «geografia sagrada» i «processons geogràfiques», ens preguntem per què es gravaren aquestes composicions geogràfiques en tots els temples del país i al llarg de tota la història de la civilització egípcia. Per a respondre aquesta qüestió, cal primer formular-nos una altre: Quin era el rol del temple en la vida dels antics egipcis i quina era la finalitat de la seva “decoració”? Compartim l’opinió de S. Sauneron quan afirma que cal descartar tota comparació amb una catedral catòlica o amb una mesquita musulmana: el temple egipci és, abans que cap altre cosa, un edifici “funcional”, consagrat a l’activitat més essencial de la vida terrestre: el manteniment de la creació¹²⁸. En paraules de J. Baines¹²⁹,

«The forms themselves, as well as the excellence with which they were realized, maintained the cosmos against encroaching disorder.»

1.4.1 El Temple: edifici funcional i construcció simbòlica

En la cosmovisió dels egipcis, les forces obscures del caos havien precedit l’aparició del Cosmos. Un cop repel·lides cap a l’exterior d’aquest univers organitzat, al voltant del seu perímetre, aquestes forces continuaven amenaçant el Cosmos. Els déus conservaven la precària existència d’aquest fràgil univers ordenat. Aquests déus, que apareixen arreu de l’univers sota multiplicitat de formes, eren també presents sobre la terra habitant en

---

¹²⁸ En relació al rol i simbologia de l’arquitectura dels temples cf. J. Yoyotte, «temple divin», a: G. Posener (ed.), *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, París: F. Hazan, 1959, pp. 282-283; J. Yoyotte, *L’Égypte ancienne*, a: P. Devambez (ed.), *Histoire de l’art I. Le Monde non-chrétien*, París: Encyclopédie de la Pléiade, 1961, pp. 171-248; S. Sauneron i H. Stierlin, *Derniers temples d’Égypte. Edfou et Philae*, París: Chêne, 1975, pp. 43-46; J. Baines, Temple symbolism, *Royal Anthropological Institute News* 15, 1976, pp. 10-15; C. Traunecker, De l’hierophanie au temple. Quelques réflexions..., a: U. Verhoeven i E. Graefe (eds.), *Religion und Philosophie im alten Ägypten : Festgabe für Philippe Derchain zu seinem 65. geburstag am 24. Juli 1991* (OLA 39), Lovaina: Peeters, 1991; R.B. Finnestad, Temples of the Ptolemaic and Roman Periods: Ancient Traditions in New Contexts, a: B.E. Shafer, *Temples of Ancient Egypt*, Londres/Nova York: I.B. Tauris, 1998, pp. 185-237.

¹²⁹ J. Baines, Temples as symbols, guarantors, and participants in Egyptian civilization, a: S. Quirke (ed.), *The temple in ancient Egypt. New discoveries and recent research*, Londres: British Museum Press, 1997, p. 219.

les seves hipòstasis: les estàtues conservades als temples degudament activades a través del ritual.

La funció d'aquest edifici i la del seu personal era, doncs, en primer lloc, preservar l'estàtua divina de tota força maligna, alimentar-la i mantenir-la en perfecte estat per tal que la divinitat que residia en ella pogués realitzar la seva tasca de preservació de l'univers ordenat¹³⁰. Cal tenir present que el temple egipci no és un lloc on els fidels van a buscar el recés de l'ànima o a escoltar un discurs que els exalti cap a una vida espiritual més plena: el temple s'assemblaria més a una fàbrica on l'elecció del personal és fa d'una manera molt acurada, tancada al públic exterior, tant perillosa de mantenir o conservar com pot ser per a la nostra cultura occidental una central nuclear¹³¹. Ph. Derchain consideraria el temple egipci com una espècie de « machine à faire marcher le monde », una central on l'home, representat pel faraó, podia actuar sobre les energies per mitjà dels déus que en són els detentors¹³².

Al mateix temps que un edifici funcional, el temple és també una construcció simbòlica, una imatge reduïda del món: un microcosmos. El seu sostre reproduïx el cel, pintat amb estrelles o recorregut per ocells amb les ales desplegadas i, en alguns casos com al temple de Dendara, amb constel·lacions estel·lars en forma de zodíac. El basament figura el país d'Egipte amb les processons geogràfiques, aportant tots i cada un dels territoris en perfecte ordre. Altres vegades als basaments hi trobem simplement representades les plantes dels aiguamolls. D'altra banda, les columnes vegetals de les sales hipòstiles evocuen la imatge d'una terra boscosa i fecunda sorgida del túmul primordial. L'espai entremig de cel i terra és concebut com la suma de quatre regions espacials que fan referència als quatre punt cardinals. Per aquest motiu, les escenes relatives a un tema determinat - com pot ser la cursa quotidiana del sol o l'ofrena de la campanya - poden estar repartida sobre quatre murs diferents formant, enmig, el que F. Labrique anomena un *carré cosmique*¹³³.

---

¹³⁰ El culte a la divinitat implicava la realització de tres serveis de manteniment diaris a l'estàtua.

¹³¹ J. Yoyotte, «temple divin», p. 283.

¹³² Ph. Derchain, *La vie des temples en Égypte romaine*, Sureida, 1992 (assaig inèdit), p.12.

¹³³ F. Labrique, *Le temple égyptien et l'espace*, a: Van Berg, P.- L., Jespers, Ph., Doyen, F. (eds.), *Les vivants, les morts et les autres. Actes du Séminaire «Espaces et sociétés-approches comparatives» tenu à*

La disposició de la “decoració” i l’estructura del temple responen a la idea que el sacerdot es feia del temple en tant que microcosmos, imatge reduïda de l’univers. Per tant, és necessari comprendre aquesta idea si volem interpretar correctament la “decoració”.

Els egipcis concebien l'univers prenent com a model de base el seu propi país. Egipte és una estreta vall flanquejada per dues cadenes muntanyoses paral·leles: una a l'est (la cadena aràbiga) i l'altre a l'oest (cadena líbica). Enmig, de sud a nord, corre el Nil sorgit del Nun per anar a reunir-se amb el mar. De la mateixa manera, els egipcis concebien l'univers com un pla vorejat per una muntanya que el delimita i per damunt de la qual sortia el sol cada matí i darrera la qual desapareixia al capvespre. La volta celeste, sustentada per quatre pilons, tenia la seva continuació per sota la superfície terrestre, a l'inframón. El conjunt flotava enmig de les aigües del caos¹³⁴.

Des del punt de vista simbòlic- i tenint en compte aquesta concepció egípcia de l'univers-, hi ha dues parts essencials en un temple egipci. D'una banda el santuari - concebut com la muntanya solar - la paret del fons del qual simbolitza l'horitzó oriental per on surt el sol. D'altra banda, la resta del temple - que correspon a la part de la volta celeste compresa entre l'horitzó i el zenit. Les inscripcions parietals contenen multitud de comentaris sobre l'extensió còsmica de diverses parts del temple¹³⁵. Per exemple, els dos pilons representen les muntanyes de l'est (cadena aràbiga) i de l'oest (cadena líbica) que voregen la vall del Nil i entre les quals el sol fa diàriament la seva cursa; mitològicament representen les dues germanes Isis i Nephthys que alcen el disc solar cada matí. A més, el sòl del temple s'eleva a mesura que avancem vers el santuari¹³⁶. El significat simbòlic d'aquesta progressiva elevació del sòl, en opinió de M.

---

l'université Libre de Bruxelles en 1996 et 1997 (Civilisations XLVII), Bruxelles: Université Libre de Bruxelles, 2000, p. 51.

¹³⁴ M. Rochemonteix, Le temple égyptien. Leçon d'ouverture d'un cours libre fait à la faculté des lettres de Paris sur l'histoire des peuples orientaux (19 Avril 1887), *Revue Internationale de l'Enseignement*, 1887, pp.14-16.

¹³⁵ F. Labrique, Le temple égyptien et l'espace, p. 42 i sq.

¹³⁶ Sobre la llei de “creixement de les alçades i les amplades” -així com sobre el rol cosmogràfic dels temples i els seus elements arquitecturals-, veure els articles de M. Rochemonteix, *Revue Internationale de l'Enseignement*, 1887, i F. Labrique, Le temple égyptien et l'espace. M. Rochemonteix considera que augmentant l'alçada i amplada de les sales situades en l'eix principal del temple, els egipcis facilitaven la sortida del disc solar de la regió de l'inframón.

Rochemonteix¹³⁷, cal buscar-lo en la idea que “entrar al temple” equival a recórrer la cursa nocturna del sol, és a dir, entrant al temple, la divinitat remunta l'inframón vers l'horitzó oriental. Contràriament, sortir del temple implica reproduir la cursa diürna del sol: la divinitat surt de l'horitzó oriental (la paret del fons del santuari) per a dirigir-se vers el zenit de la volta celeste, moment de màxima lluminositat¹³⁸.

1.4.2 La finalitat de la “decoració” del temple

Reflexionar sobre la finalitat de la “decoració” a l'interior d'un temple és necessari per a comprendre els criteris que determinen la iconografia d'un personatge o d'una escena determinada. La “decoració” de l'interior dels temples egipcis no té res a veure amb l'art. Tal com afirma J. Yoyotte¹³⁹, a l'antic Egipte l'art és utilitari, creador: una obra bella era definida com una obra eficient. L'artista egipci fou considerat un funcionari acomplint un deure d'Estat¹⁴⁰. En aquesta cultura, les imatges – ja fossin sota la forma de jeroglífics, pintures o estàtues – constituïen una realitat a part dotada d'una veritable existència. La major part d'aquestes estàtues, objectes votius, inscripcions, pintures, etc. es situaven en contextos culturals i funeraris no accessibles als humans i, per tant, no foren creats per a ser vistos. La seva funció era, doncs, una altra i depenia del context en què foren inserides: mantenir el món en equilibri, garantir la supervivència del difunt, etc.

La funció, simbologia i el context ritual de les sales i elements arquitecturals del temple són aspectes claus per a comprendre l'emplaçament d'una determinada inscripció a l'interior del temple. La “decoració” del temple s'adequa a la funció de la sala o paret sobre la qual fou inscrita de manera que la “decoració” d'un element arquitectural determinat pot ajudar a reforçar-ne la seva funció. Així, per exemple, la representació

---

¹³⁷ M. Rochemonteix, *Revue Internationale de l'Enseignement*, 1887, p.16.

¹³⁸ F. Labrique, *Le temple égyptien et l'espace*, p.55. L'autora fa una lectura en sentit invers a la de M. Rochemonteix, és a dir, de fora a dins, d'aquesta característica arquitectural dels temples egipcis. Així, l'autora considera que el sol s'eleva progressivament mentre que el sostre es va fent més baix per tal de permetre el retrobament entre déu i faraó, de manera que el contacte entre ambdós és molt pròxim en el santuari o *set-uret* (la Gran Seu).

¹³⁹ Cf. J. Yoyotte, «Art», a: G. Posener (ed.), *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, París: F. Hazan, 1959, p. 25.

¹⁴⁰ *Ibid.*

del ritual d'elevació del cel representat sobre les columnes evoca la seva funció de suport del temple i l'escena del faraó massacrant els enemics sobre els pilons d'entrada, reforça la funció apotropaica d'aquests. D'aquesta manera, la “decoració” -tot i no ser indispensable (recordem l'existència d'alguns temples anepigràfics¹⁴¹)-, augmenta l'eficàcia del monument.

Quan ens disposem a analitzar la iconografia dels personatges representats en les processons geogràfiques o en qualsevol altra escena, hem de tenir present que, des del moment en què un artesà es posava al servei del temple, havia de gravar allò que el *hierogramata* havia previst, sempre seguint unes estrictes regles canòniques. Res que fos essencial a les formes es deixava a la lliure creació i inspiració de l'artista. Per als antics egipcis, les imatges i estàtues dels temples, un cop ritualment activades, es convertien en receptacles susceptibles de ser investits per l'essència d'allò que representaven¹⁴². És per aquest motiu que la forma de les estàtues era molt important per tal que l'ànima de la divinitat reconegués el seu receptacle. Una forma diferent o amb elements distorsionadors en el millor dels casos podia confondre a l'essència del déu i en el pitjor, convertir-se en el receptacle de forces malèfiques que vindrien a desestabilitzar i neutralitzar la funció del temple¹⁴³. Considerant la importància que tenia el temple com a “màquina de fer anar el món” podem fer-nos una idea del desordre que provocaria, en la mentalitat egípcia antiga, el fet que quan les “ànimes-*ba*” dels déus entressin al temple, es trobessin amb unes formes estatuàries no identificables o bé que estiguessin ja ocupades per forces malèfiques.

Creats per l'artista sota els paràmetres eficients i activats pels sacerdots a través del ritual d'obertura de la boca, els personatges i objectes representats a les parets del temple esdevenien també una hipòstasi per a l'essència d'allò que representaven¹⁴⁴. De la mateixa manera, les cerimònies i ofrenes gravades sobre els murs de pedra es reproduïen un i altre cop de manera autònoma. Fins i tot en el cas que ningú pogués

---

¹⁴¹ Com ara el temple ptolemaic de Qasr-Qarun, la porta del temple ptolemaic i romà de Karanis, ambdós a El-Fayum o fins i tot un fragment de paret al temple d'Opet a Karnak, entre altres exemples.

¹⁴² D. Meeks i Chr. Favard-Meeks, *La vida cotidiana de los dioses egipcios* (Colección Historia, 16). Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1994, p. 184 (ed. orig. *La vie quotidienne des dieux égyptiens*, 1993).

¹⁴³ Sobre aquesta qüestió veure M. Rochemonteix, *Revue Internationale de l'Enseignement*, 1887, p. 21.

¹⁴⁴ Al respecte veure C. Traunecker, *De l'hieroglyphie au temple*, pp. 312-317, que distingeix diferents estatus de les imatges a l'antic Egipte, concretament entre les imatges parietals i les estàtues del naos.

realitzar els rituals, pel simple fet de la seva fixació sobre els murs dels temples, aquestes cerimònies continuaven existint i renovant-se cada dia¹⁴⁵.

Estudiant la “decoració” del temple d’Opet a finals del s. XIX, M. Rochemonteix observà que les imatges de les escenes sobre els murs eren considerades com a ideogrames de gran talla amb la mateixa funció que els ideogrames de l’escriptura jeroglífica¹⁴⁶. D’aquesta manera, tots els personatges divins i tots els emblemes, moviments, vestits, corones, etc. constitueixen signes de determinades idees. Coneixerem millor el significat d’un panell si comprenem el valor d’aquests signes. En combinar personatges i emblemes, el que fa el *hierogramata* és establir un significat teològic més enllà del significat literal del text que l’acompanya. Estudiar, doncs, els atributs, els moviments i la combinació dels personatges figurats, es revela com una qüestió essencial quan volem desllodrigar el significat profund d’una escena - o composició d’escenes - determinada¹⁴⁷.

La presència dominant de figures del rei en els relleus dels temples és tant convencional i abstracte com la iconografia dels déus: expressen la interacció dels homes amb les divinitats. Aquests escenes presenten un espai cosmològic abstracte i idealitzat en el que el rei és l’únic protagonista humà jeràrquicament vàlid perquè és un ésser d’un ordre comparable al dels déus¹⁴⁸. La prerrogativa més important de la figura del faraó era la de fer possible l’ordre diví i, a l’interior del temple, ell és el veritable gran sacerdot, l’encarregat de realitzar el ritual. A la pràctica, el clergat era qui realitzava els rituals i

---

¹⁴⁵ En cas que el temple hagués de ser abandonat, la “decoració” dels seus murs hauria de ser desactivada. És el cas del temple de Thutmosis III a Deir el-Bahari dedicat al déu Amon el qual, poc després del regnat de Ramsès IX, patí un despreniment de terra que n’afectà part de l’estructura. El temple fou aleshores abandonat i les hipòstasis del déu Amon mutilades. Això és el que van poder observar els membres de l’equip polac que treballa en la reconstrucció del programa “decoratiu” del temple: J. Lipinska, “Blinded deities” from the temple of Thutmosis III at Deir el-Bahari, a: U. Luft (ed.), *The Intellectual Heritage of Egypt: studies presented to Laszlo Kakosy by friends and colleagues on the occasion of his 60th birthday* (Studia Aegyptiaca 14), Budapest: [s.n.], 1992, pp. 387-388.

¹⁴⁶ M. Rochemonteix, Le temple d’Apet où est engendré l’Osiris de Thèbes, *RecTrav* 6, 1885, p. 23. Veure també Ph. Derchain, Du temple cosmique au temple ludique, a: J. Quaegebeur (ed.), *Ritual and sacrifice in the Ancient Near East. Proceedings in the International conference organised by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of April 1991* (OA 55), Lovaina: Peeters, 1993, p. 93.

¹⁴⁷ Veure el capítol 3 relatiu al programa “decoratiu” de les processons geogràfiques.

¹⁴⁸ J. Baines, *Visual and written culture*, p.23.

tenia cura del servei diari a la divinitat però ho feia, no per dret propi, sinó en tant que representants del faraó¹⁴⁹.

La “decoració” del temple, igual que la redacció d’un text sagrat, procedeix per al·lusions mitològiques¹⁵⁰ i cerca les aproximacions i relacions entre aquestes al·lusions. Tota cerimònia, tot ritus, és un acte de “vivificació”, de re-actualització acomplert pel faraó. El temple és concebut com un microcosmos l’organització simbòlica del qual influeix sobre l’organització real del món: tots els rituals que s’hi expressin i/o s’hi practiquin, tindran la seva contrapartida, és a dir, el seu efecte en el que per a ells era el món “real”: el món de les essències¹⁵¹. La geografia sagrada també forma part, com la resta de la “decoració”, d’aquesta idea. Representar la forma consagrada d’Egipte significa representar-ne la forma que millor en capta les essències i que és ritualment la més eficaç.

En 1956 A. Varille, al final del seu article sobre la porta del temple d’Opet, es plantejava algunes preguntes amb la finalitat d’assenyalar la necessitat de revisar una interpretació massa estereotipada que el egiptòlegs donaven- i que alguns encara donen- dels monuments faraònics. En aquest sentit, l’autor donava a entendre una dimensió profunda a la consagració d’un temple a una divinitat concreta, més enllà d’una manifestació piadosa o d’una acció de gràcies. Un faraó erigia, en un moment donat, un temple a un divinitat amb la finalitat que aquesta fos present sobre la terra d’Egipte a través de la seva obra arquitectural. Tal i com hem apuntat més amunt, tant l’estàtua com la “decoració” de les parets del temple - un cop ritualment activats - es convertien en suports susceptibles de ser investits per la divinitat. El propi temple, considerat com “un tot”, rebia el ritual d’obertura de la boca i es convertia en l’encarnació del déu que residia en ell. L’estàtua del santuari, els seus ornaments o emblemes, cada una de les sales, capelles, columnes i portes del temple, les figures en els relleus de les parets, la

---

¹⁴⁹ E. Winter, *The temple of Dendur and its religious significance*, a: A.M. Blackman, *The temple of Dendur*, El Caire : Dar el-Maaref, 1981, pp. 373-383 [suplement a la reimpressió de la ed. orig. de 1911], p. 374.

¹⁵⁰ «L’égyptien dynastique préférait toujours une méthode allusive afin d’évoquer l’existence des rituels qu’il connaissait d’ailleurs très bien»: Ph. Derchain, «Rituels égyptiens», a: Y. Bonnefoy (ed.), *Dictionnaire des mythologies et des religions des sociétés traditionnelles et du monde antique*, Paris: Flammarion, 1994, p.35.

¹⁵¹ J. Yoyotte, *L’Égypte ancienne*, p. 173.

barca sagrada, el mobiliari i el temple tot sencer eren cridats a despertar-se metafòricament del seu “son”. Un fragment d’un papir funerari d’Amonemsauf de finals del Regne Nou, referint-se al demiürg afirma:

« Quand ton aspect visible <vient> sur terre, lui dit-on, ce qui est gravé devient chair »¹⁵².

Tenint present, doncs, aquesta manera de pensar dels antics egipcis cal prendre’s seriosament el fet que s’esforcessin a representar, una i altre vegada, totes i cada una de les *sepaut* amb els seus components del sòl (canals, terrenys agrícoles i àrees palustres o aiguamolls); territoris, tots ells, sacralitzats d’Egipte. Mentre la geografia profana emprenia el seu propi camí, fruit dels canvis polítics, religiosos i socials, la geografia sagrada garantia el context espacial necessari per al ritual, el territori d’ordre diví reconeixible per el *ba* de la divinitat; *ba* que els egipcis frissaven per copsar amb l’objectiu de retenir el déu a la terra d’Egipte i garantir, d’aquesta manera, el fràgil equilibri del món organitzat.

---

¹⁵² D. Meeks i Chr. Favard-Meeks, *La vida cotidiana de los dioses egipcios*, p.185.

CAPÍTOL 2

METODOLOGIA. FONTS I TÈCNIQUES D'ANÀLISI

2.1 Plantejaments previs

La metodologia de treball emprada en l'elaboració de la tesi doctoral respon als objectius de la recerca - comentats a la introducció - així com als diversos plantejaments teòrics de partida que hem exposat en el capítol anterior. Realitzar un estudi sobre la regió dels dos ceptres-*uas* a partir dels textos i les inscripcions de geografia sagrada, ha implicat la utilització d'un mètode de treball que ens permetés anar dels paràmetres més generals als més particulars. D'aquesta manera, vàrem passar de l'estudi general de les processons geogràfiques a l'anàlisi d'un dels territoris que la integren: la *sepat* dels dos ceptres-*uas* i els seus components topogràfics (el canal principal que irriga la regió, el territori agrícola i el territori palustre) i culturals (divinitats locals, santuari, gran sacerdot, sacerdotessa-cantant, arbres sagrats, festa local, *agathos daimon*, monticle sagrat, barca, llac sagrat i nom de la cosa *bwt*).

Les possibilitats expressives de l'escriptura jeroglífica - fruit de la seva expansió sobre objectes o espais en tres dimensions - foren portades a l'extrem en el context dels temples egipcis¹⁵³. En un temple, tot i que cada inscripció posseeix intrínsecament el seu propi significat literal, existeix també un significat més ampli i complex, la comprensió del qual pot ser tributària de la inscripció simètrica, de les escenes que la precedeixen o segueixen, del context de la paret sencera o fins i tot de la sala on es situa¹⁵⁴. La “decoració” del temple està sotmesa a unes regles determinades, la gramàtica del temple, el coneixement de les quals és imprescindible per a la plena comprensió de les escenes i pot variar d'un temple a un altre.

---

¹⁵³ P. Vernus, Espace et idéologie dans l'écriture égyptienne, a: *Écritures, systèmes idéographiques et pratiques expressives. Actes du Colloque International de l'Université de Paris VII. 1982*, Paris: le Sycomore, 1982, p.111.

¹⁵⁴ S. Sauneron, *Le temple d'Esna* [textes n°s 1-193 (Esna II)], El Caire: IFAO, 1963, p. x.

Les lleis de sintaxi naològica també es poden aplicar a l'estudi de les processons geogràfiques: l'existència d'uns principis que en regeixen la composició posa en relació diverses realitats geogràfiques entre sí. En una processó, cada panell té sentit per ell mateix i pot ser estudiat aïlladament. Al mateix temps, però, l'estudi de la ubicació d'aquest panell en el sí del conjunt i la comprensió de les relacions de caràcter geogràfic, teològic, mitològic etc. entre aquest i la resta dels panells de la processó, ens aporta una informació extra que permet una millor comprensió del rol de cada *sepat* en el context d'aquesta geografia sagrada.

Partint d'aquestes premisses, doncs, varem plantejar l'anàlisi de les fonts des de dos punts de vista: el seu contingut intrínsec i el seu contingut contextual. És per això que varem realitzar l'estudi textual i iconogràfic del panell o panells dedicats a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* però també l'anàlisi de les relacions que s'estableixen entre aquests i la resta de panells de la processó així com de les escenes dels registres de la paret on s'ubiquen. Aquesta doble vessant analítica ens permeté estudiar cada processó geogràfica en el seu conjunt i també observar com s'integraven en la composició els panells relatius a la *sepat* els dos ceptres-*uas*.

D'altra banda, si bé l'estudi intrínsec va poder ser realitzat per a totes i cada una de les fonts incloses al nostre catàleg de fonts, només aquelles inscripcions gravades sobre pedra i conservades *in situ* varen poder ser, evidentment, objecte d'anàlisi espacial. En aquest sentit, la informació extreta de l'estudi contextual és qualitativament incomplet: totes les fonts conservades *in situ* són processons geogràfiques i la major part daten d'època grecoromana. La progressiva degradació a la que estan sotmeses aquests inscripcions degut a la pressió turística i la seva actual exposició a l'erosió ambiental, fa encara més necessària aquesta tasca de documentació i anàlisi del context en què foren gravades.

Ara bé, la línia de recerca en geografia sagrada de l'antic Egipte és inèdita al nostre país i, d'altra banda, a nivell internacional, l'anàlisi del context de les processons geogràfiques ha estat una qüestió relativament poc treballada¹⁵⁵. La majoria dels treballs

---

¹⁵⁵ Veure *infra* el principals treballs existents, a l'apartat 2.4.1.

existents sobre alguna regió de l'Alt o Baix Egipte són monografies de geografia religiosa que utilitzen la informació extreta dels textos de les processons geogràfiques com a una font textual per a l'estudi dels cultes locals però sense tenir-ne en compte el programa “decoratiu”. Existeixen cada cop més, però, treballs sobre el programa “decoratiu” d'alguns temples, parets o capelles que analitzen les relacions espacials entre les escenes encara que aquests estudis rarament incorporen les processons geogràfiques que es solien gravar als basaments dels temples¹⁵⁶. Tanmateix, recentment la Universitat de Tübingen ha engegat un projecte de llarga durada sobre temples grecoromans encapçalat per Chr. Leitz i titulat *Der Tempel als Kanon der religiösen Literatur Ägyptens* que actualment focalitza la seva recerca entorn al programa iconogràfic i textual dels basaments dels temples. El projecte estudia la “decoració” dels temples grecoromans, tant des del punt de vista de la gramàtica del temple, com de la traducció, classificació i anàlisi dels textos¹⁵⁷.

Així doncs, el repte major que es planteja el present treball és el d'estudiar com fou tractada i representada una regió particular d'Egipte: el territori del dos ceptres-*uas*. Per a tal fi hem tingut en compte, no només els textos i la iconografia relativa a aquest territori, sinó també el programa “decoratiu” del context i les relacions de sintaxi naològica en cada una de les processons geogràfiques en les que aquest territori fou representat. Aquest repte es va resoldre ideant una metodologia específica que en part recull i fusiona tècniques de treball emprades en monografies de geografia religiosa i en treballs d'anàlisi d'altres tipus d'escenes en temples i, de l'altre, aporta tècniques i aspectes d'anàlisi nous, d'elaboració pròpia. El resultat és una metodologia innovadora que podrà ser aplicada en futurs treballs per a l'estudi de qualsevol altre regió d'Egipte en el context de la geografia sagrada del país. En efecte, un dels aspectes més interessants de la metodologia emprada consisteix en què permet una aproximació a la

---

¹⁵⁶ Un resum dels principals treballs es pot trobar a Ph. Derchain, *Du temple cosmique au temple ludique* a: J. Quaegebeur (ed.), *Ritual and sacrifice in the Ancient Near East. Proceedings in the International conference organised by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of April 1991* (OLA 55), Lovaina: Peeters, 1993, pp. 94-97.

¹⁵⁷ Una publicació derivada de l'estudi dels basaments és la que presenta la traducció i anàlisi de textos de processons geogràfiques osiríaques als temples d'Isis a Philae i d'Hathor a Dendara així com processons inèdites d'època romana al temple d'Athribis: Ch. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen aus Philae, Dendara und Athribis. Soubassementstudien II* (SSR 8), Wiesbaden: Harrassowitz, 2012. Una altra publicació dedicada als basaments dels temples apareguda recentment en el marc del projecte és una obra col·lectiva: A. Rickert/B. Ventker (eds.), *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit, Soubassementstudien I* (SSR 7, 2 vols.), Wiesbaden 2014.

presència d'un territori determinat en una processó geogràfica des del punt de vista de la gramàtica del temple i de les regles de sintaxi naològica¹⁵⁸.

Abans de passar a exposar el mètode de recerca en geografia sagrada emprat, creiem convenient presentar un breu compendi de les principals regles de sintaxi naològica que regeixen la “decoració” dels temples: es tracta de conceptes força nous, poc inserits encara en la pràctica de la disciplina egiptològica¹⁵⁹ - i menys encara al nostre país. Malauradament, a dia d'avui, no existeix cap manual o obra de referència que reculli aquestes regles en la seva totalitat. En aquest sentit caldria, a més, realitzar un estudi que tingués en compte les particularitats de cada temple ja que cada un d'ells constitueix un microcosmos amb la seva pròpia sintaxi.

2.1.1 Principals regles generals de sintaxi naològica

Presentem, en aquest apartat, les principals regles de sintaxi naològica que regeixen la “decoració” dels temples. Es tracta d'una qüestió essencial a tenir en compte a l'hora de pensar un mètode per a l'estudi iconogràfic i espacial dels panells relatius a una *sepat* en el context de les processons geogràfiques. En el capítol tres - dedicat al programa “decoratiu” de les processons - exposarem el context i la problemàtica concreta de cada temple en particular.

1. La primera d'aquestes lleis diu que en un panell determinat- en tant que unitat bàsica de decoració- conflueixen dues direccions de lectura: una vertical i una horitzontal. La primera serveix per a establir les divisions entre les escenes, d'un registre a un altre, en una mateixa paret. És sobretot una regla formal tot i que els continguts de les escenes, com veurem, no poden ser menystinguts¹⁶⁰. La segona, implica una certa connexió

---

¹⁵⁸ Reprendrem tota aquesta qüestió més endavant quan exposem en què consistí la tercera fase de treball (veure apartat 2.4).

¹⁵⁹ En paraules de Ch. Zivie-Coche: «Cette grammaire du temple (...) n'en demeure pas moins à ses debuts et il faudra longtemps encore avant qu'on ait épuisé toute la richesse de ses correspondances.»: F. Dunand – Ch. Zivie-Coche, *Hommes et dieux en Égypte. 3000a.C.-395 p.C.*, Paris: éditions Cybèle, 2006, p. 138.

¹⁶⁰ Chr. Leitz, *Die Aussenwand des Sanktuars in Dendara. Untersuchungen zur Dekorationssystematik* (MÄS 50), Mayence: Philipp von Zabern, 2001, pp. 230-248. Veure també les correlacions funcionals verticals entre escenes del poema de “La Creació”: Ph. Derchain, D. von Recklinghausen, *La création-Die*

temàtica en tant que cada registre de la paret constitueix un nivell diferent de la realitat¹⁶¹. Al registre inferior, per exemple, s'hi representen successions més o menys cronològiques d'actes rituals relacionats amb el món terrestre (com ara la investidura del rei accedint al santuari o la fundació del temple) mentre que a les escenes dels registres superiors s'hi graven sèries funcionals que indiquen el valor de les parets o de la sala o capella on foren gravades¹⁶².

Dins d'un mateix registre, els principis que regeixen la disposició i la iconografia de les escenes són diversos i poden anar des de la juxtaposició temàtica a l'alternança – la qual pot alterar-se per motius diversos (com ara la presència d'elements específics al ritual representat) – passant per l'enquadrament d'escenes. Aquest darrer és un procediment que consisteix en disposar, a banda i banda d'un element central que es vol ressaltar, un o més elements idèntics o complementaris i que es corresponen entre sí d'una banda a l'altre d'aquest element central. Per tal de ressaltar el lligam entre escenes s'empren els mateixos atributs (com ara determinades corones o el mateix tipus de faldellí reial), encara que no siguin específics de l'acte ritual representat. Aquests elements que es corresponen a banda i banda es poden disposar en quiasme (AB/BA) o formant un *parallelismus membrorum*¹⁶³ (AB/AB) entorn a l'escena central.

En definitiva, a aquesta primera llei la podem anomenar de connexió vertical- i horitzontal- sobre una mateixa paret.

2. El valor i la composició d'una escena depèn del context en el que s'inscriu. Dues escenes anàlogues poden tenir valors diferents en funció de la temàtica del context. Això implicarà que ambdues escenes tinguin emplaçaments diferents, que la tria de les fórmules dins del repertori relatiu a aquell ritus o ofrena també sigui diferent, que els

---

Schöpfung. Poème pariétal ein Wandgedicht. La façade ptolémaïque du temple d'Esna. Pour une poétique ptolémaïque (Rites Égyptiens X), Brepols : Fondation égyptologique Reine Élisabeth, 2004, pp. 136-137.

¹⁶¹ F. Dunand – Ch. Zivie-Coche, *Hommes et dieux en Égypte*, p. 138. Veure exemples de contigüïtat horitzontal i vertical a Ph. Derchain, D. von Recklinghausen, *La création-Die Schöpfung*, pp. 127-130. També podem trobar contigüïtat diagonal entre algunes escenes del poema de «La Creació» al temple d'Esna, encara que l'autor assenyala que en general la relació diagonal és menys habitual en la decoració egípcia.

¹⁶² F. Labrique, *Stylistique et théologie à Edfou. Le rituel de l'offrande de la campagne: étude de la composition* (OLA 51), Lovaina: Departement Oriëntalistiek - Peeters, 1992, pp. 3-4 i n. 21.

¹⁶³ Cf. B. Lurson, *La conception du décor d'un temple au début du règne de Ramsès II: Analyse du deuxième registre de la moitié sud du mur ouest de la grande salle hypostyle de Karnak*, *JEA* 91, 2005, p.111; F. Labrique, *Stylistique et théologie à Edfou*, p. 298 i n. 1460.

atributs portats per els personatges no siguin els mateixos i que les divinitats beneficiàries siguin unes o altres en funció del context. En aquest sentit, comparar un conjunt d'escenes anàlogues sense tenir-ne en compte el context potser permet conèixer el significat del ritus però no el del seu valor.

Per a il·lustrar aquest regla, F. Labrique posa com a exemple dues escenes gravades al tercer registre de la cara externa oest del mur de tancament del temple d'Edfu en les quals el faraó realitza el mateix gest ritual (=la massacre d'un hipopòtam de petit format) però els atributs i les divinitats beneficiàries són diferents. L'acte ritual és el mateix en ambdues escenes, ambdues tenen el mateix significat però tenen valors diferents. En un cas, l'escena es dirigeix vers Horus fill d'Isis i constitueix el ritus específic de la vuitena *sepat* del Baix Egipte (de fet, s'insereix en una sèrie de panells que presenten els rituals específics de cada *sepat* del Baix Egipte) mentre que l'altre fa referència al déu del temple (Horus d'Edfu) i s'insereix en un conjunt d'escenes relatives a sacrificis apotropaics.

Sense conèixer el context i les cadenes temàtiques en les quals diverses escenes anàlogues s'insereixen, no es pot comprendre el valor de cada una d'elles ni, per tant, la presència d'elements diferencials entre elles¹⁶⁴. El mateix passa amb les seqüències d'escenes. Per a comprendre'n la seva localització, apreciar les seves especificitats, determinar el seu valor, cal comparar diverses sèries sinònimes. De la mateixa manera que el text d'una escena és elaborat per a ella mateixa i depèn del seu context, el programa "decoratiu" d'una sèrie es compon, també, per a ella mateixa¹⁶⁵. En aquest sentit, les processons geogràfiques tindran una o altra funció segons l'indret del temple on foren gravades i hem observat que determinats patrons es repeteixen quan l'emplaçament és el mateix (per exemple, un ordre de successió determinat en les *sepaut* del Baix Egipte¹⁶⁶).

Resumint: el text d'un panell en particular s'ha de contemplar en relació a altres panells homònims, a la sèrie en la qual s'inscriu i respecte a la temàtica per la qual aquesta sèrie

---

¹⁶⁴ F. Labrique, *Stylistique et théologie à Edfu*, pp. 2-3.

¹⁶⁵ F. Labrique, *ibid.*, p. 6.

¹⁶⁶ Veure capítol 3, apartat 3.5.1.

es diferencia d'altres versions del mateix ritual. La comparació en fa ressorgir el significat i el valor¹⁶⁷.

3. La tercera és la llei de la simetria ja percebuda per M. Rochemonteix¹⁶⁸ que diu que la decoració s'organitza simètricament en relació a l'eix central de l'espai delimitat per les parets decorades del temple. En raó d'aquesta simetria existeix un repartiment temàtic de la "decoració" que fa que nombrosos aspectes o elements de la civilització siguin expressats als temples per mitjà d'enunciats complementaris, amb polaritats interessants de caire teològic, geogràfic, etnogràfic, etc.

Per tant, hi ha una connexió temàtica horitzontal (i de vegades vertical) en un mateix registre sobre una paret i simètrica respecte l'eix central de la sala o l'eix principal del temple. En el cas de les processons hi ha una voluntat expressa de simetria que va, des d'atribuir el mateix nombre de personatges geogràfics a les dues sèries de l'Alt i Baix Egipte, a representar les *sepaut* d'una de les sèries en una seqüència que trenca l'ordre geogràfic amb l'objectiu d'afrontar-les amb els seus homòlegs de l'altre sèrie amb qui comparteixen afinitats culturals. Aquesta voluntat de simetria a vegades és evident i altres, és més subtil.

F. Labrique ha estudiat el repartiment temàtic de les escenes al temple d'Edfu¹⁶⁹. En primer lloc cal assenyalar que el temple ptolemaic d'Edfu té una orientació especial degut a la existència d'un temple anterior. Efectivament, el temple ptolemaic s'orienta perpendicularment al d'època dinàstica provocant, així, que la seva orientació fos nord-sud (amb l'entrada mirant vers el sud), enlloc d'est-oest (perpendicularment al Nil) com seria habitual. D'aquesta manera, el Nil corre paral·lel al mur oriental del temple. Estudiant-ne la "decoració", F. Labrique ha observat les polaritats temàtiques següents al temple ptolemaic d'Edfu:

---

¹⁶⁷ F. Labrique, *Stylistique et théologie à Edfou*, p. 6.

¹⁶⁸ Ph. Derchain, Un manuel de géographie liturgique à Edfou, *CdE XXXVII/73*, 1962, pp. 35-36.

¹⁶⁹ F. Labrique, *Stylistique et théologie à Edfou* i F. Labrique, Le temple égyptien et l'espace, a: Van Berg, P.- L., Jaspers, Ph., Doyen, F. (eds.), *Les vivants, les morts et les autres. Actes du Séminaire «Espaces et sociétés-approches comparatives» tenu à l'université Libre de Bruxelles en 1996 et 1997 (Civilisations XLVII)*, Bruxelles: Université Libre de Bruxelles, 2000, pp. 41-63.

- Una polaritat particularment interessant és la que distingeix “món sensible” (costat est) i “imaginari” (costat oest). Aquesta polaritat la trobem als murs laterals externs del recinte d’Edfu, al primer registre, com una variació de la polaritat terra-cel. Al mur est apareix, entre les ofrenes, un document de caire profà: el text cadastral de les possessions del temple d’Edfu. En aquesta inscripció de caràcter administratiu es citen, només, el béns oferts. En el mur occidental d’enfront, en canvi, s’insisteix en el valor metafòric de les ofrenes realitzades i la seva sacralització.

4. La “decoració” del temple tendeix vers la *set uret* (la gran seu) on habita la imatge divina i no emana pas d’ella¹⁷¹. En el cas de les processons, per exemple, ens trobarem que sempre estan orientades vers el fons del temple, és a dir, que cal començar-les a llegir de dins a fora, essent la *sepat* capdavantera la que està més pròxima al santuari.

5. La divinitat no es pot mirar mai a ella mateixa, per tant, la imatge de la divinitat no pot estar mai enfocada cap al santuari i això mateix s’acompleix per als signes que serveixen per escriure el nom diví. Si aquests signes formen paraules pronunciades pel faraó, haurien de portar la mateixa orientació que ell, és dir, vers el fons del santuari. No obstant, observem que els signes escripturals del nom de la divinitat es graven en sentit invers a la resta del text que pronuncia el faraó.

6. Les relacions entre dos panells consecutius o simètrics poden ser de diversos tipus, com per exemple:

- a) Cronològiques: les escenes gravades una al costat de l’altre representen actes rituals que es desenvolupaven realment en aquest ordre. Ex: el ritual diari a la divinitat.
- b) De significat: inscripcions simètriques poden estar relacionades entre sí a través d’un terme o una grafia idèntica. Aquest tipus de lligam crida sobretot l’atenció quan implica a panells de contingut diferent o bé si aporta una component aliena a la fraseologia habitual al ritus representat. Sovint, el terme comú o la grafia

---

¹⁷¹ Ph. Derchain, *CdE* XXXVII/73, p. 36.

idèntica constitueixen signes de la complementarietat entre les escenes implicades.

- c) Semàntiques: escenes que es coordinen a través del seu significat. Poden venir definides per relacions de sinonímia (escenes associades a través d'un tema general com ara escenes que evocuen un mateix mite o amb rituals idèntics) o d'antonímia (antítesi de conceptes) .
- d) Geogràfiques. És el cas de les processons geogràfiques i, en concret, de les relacions entre els panells contigus dins les sèries de *sepat* de l'Alt Egipte que es solien gravar seguint un ordre topogràfic de sud a nord. També és el cas dels 44 panells que conformen el tercer registre dels pòrtics del pati del temple d'Horus a Edfu en els quals es representen els rituals específics de cada *sepat*. Les relacions entre els panells d'aquest «manual de geografia litúrgica» del qual n'està exclosa la *sepat* dels dos ceptres-*uas*-, foren estudiades per Ph. Derchain¹⁷². Finalment, les divinitats presents en escenes simètriques també ofereixen complementarietats sovint de tipus geogràfic¹⁷³.

Passem ja, doncs, a exposar el mètode de recerca en geografia sagrada de l'antic Egipte que hem emprat per a l'estudi de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*. Aquest mètode implica la integració de dades procedents de sis tècniques de treball distribuïdes en cinc fases de treball successives:

1. Recerca i delimitació de les fonts de geografia sagrada relatives a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*.
2. Traducció crítica de les fonts.
3. Posada en paral·lel dels textos de les processons geogràfiques d'època grecoromana.
4. Registre del programa “decoratiu” de les fonts editades per a l'estudi de les processons des del punt de vista de la gramàtica del temple i de les relacions entre els diversos panells .

---

¹⁷² Ph. Derchain, *CdE* XXXVII/73, pp. 31-65.

¹⁷³ F. Dunand - Ch. Zivie-Coche, *Hommes et dieux en Égypte*, p. 138. Veure, per exemple, la lectura vertical de les escenes simètriques en les parets exteriors del naos del temple d'Edfu al capítol 3, secció 3.5.2.

5. Visita als temples per a la verificació i estudi *in situ* de les fonts epigràfiques. Presa de fotografies de les inscripcions i registre dels seus contextos.
6. Buidatge bibliogràfic i recerca de fonts documentals en arxius per a l'estudi dels cultes locals i els elements sagrats de la *sepat*.

2.2. Primera fase: l'elaboració del catàleg de fonts

2.2.1 La recerca i selecció de les fonts de geografia sagrada relatives a la sepat dels dos ceptres-uas

Disposar d'un catàleg de fonts ben datades, reproduïdes i traduïdes a partir de l'anàlisi de les quals poder extreure informació relativa al rol i a la conceptualització de la *sepat* dels dos ceptres-uas en el context de la geografia sagrada del país, es revelà com la primera i la més essencial de les tasques a fer.

En primer lloc calia, doncs, escollir aquelles fonts que serien necessàries per a la recerca que volíem dur a terme i que constituïrien el corpus de textos i imatges a analitzar. D'aquesta manera, el primer pas consistí en elaborar una llista de les processons geogràfiques d'època grecoromana. Aquestes eren les fonts que sabíem que ens aportarien més informació textual i contextual en tant que els textos d'aquestes processons són els més prolixes i els temples d'aquest període són els més ben conservats. Aquesta primera llista la vam elaborar a partir del estudi de recopilació de H. Beinlich¹⁷⁴.

Per al període dinàstic, però, no existeix encara cap estudi recopilatiu i, per tant, per tal d'elaborar la llista de fonts d'aquest període vam partir de treballs previs en geografia religiosa centrats en altres regions d'Egipte¹⁷⁵. També es van utilitzar diccionaris

---

¹⁷⁴ H. Beinlich, *Studien zu den "Geographischen Inschriften" (10-14 o. äg. Gau)* (TÄB 2), Bonn: Rudolf Habelt, 1976; H. Beinlich, *Spätzeitquellen zu den Gauen Oberägyptens*, *GM* 107, 1989, pp.7-41 i H. Beinlich, *Spätzeitquellen zu den Gauen Unterägyptens*, *GM* 117, 1990, pp. 59-88.

¹⁷⁵ El lector trobarà una llista d'aquests treballs en la Introducció del present treball (notes 7-15).

geogràfics i toponímics generals d'Egipte, com ara els de H. Brugsch¹⁷⁶ i H. Gauthier¹⁷⁷. Finalment, les obres més generals de P. Montet¹⁷⁸, W. Helck¹⁷⁹ i A. H. Gardiner¹⁸⁰, foren d'un ajut inestimable. Tots aquests treballs han estat essencials, doncs, en el punt de partida del nostre treball.

Elaborada ja la llista de fonts, la segona fase consistí en comprovar la presència - o absència - de la regió dels dos ceptres-*uas* en les processons llistades. Ens plantejarem aquesta qüestió pel fet que la *sepat* dels dos ceptres-*uas* era una *sepat* sethiana i una de les maneres de prevenir-se del perill de Seth fou l'eliminació d'aquesta i/o altres *sepaut* sethianes d'algunes de les llistes geogràfiques¹⁸¹. Això és especialment cert en les llistes geogràfiques de divinitats on la *sepat* dels dos ceptres-*uas* és omesa sistemàticament. També és omesa en els manuals de geografia litúrgica (escenes ordenades geogràficament que indiquen el ritual específic efectuat en cada regió d'Egipte) i en algunes processons geogràfiques com ara la processó al basament exterior del santuari del temple de Dendara (corredor misteriós= *Dendara I*) i la processó osiriaca del temple de Philae gravada, també, sobre el basament exterior del santuari. El Gran text geogràfic al basament exterior del santuari d'Edfu no omet la *sepat* però la llegenda que s'hi refereix exhorta una sèrie d'imprecacions contra la regió i els seus components - enlloc de seguir l'estil de la resta de *sepaut*¹⁸². Finalment, en la processó de la capella osiriaca

---

¹⁷⁶ H.K. Brugsch, *Dictionnaire géographique de l'ancienne Égypte, contenant per ordre alphabétique la nomenclature comparée des noms propres géographiques qui se rencontrent sur les monuments et dans les papyrus; notamment les noms des préfectures et de leurs chefs-lieux, des temples et sanctuaires, des villes, bourgs et nécropoles, des mers, du Nil et de ses embouchures, des lacs, marais, canaux, assins et ports, des vallées, grottes, montagnes, des îles et îlots, etc.*, Leipzig: J.C.Hinrichs, 1879.

¹⁷⁷ H. Gauthier, *DG I-VII*.

¹⁷⁸ P. Montet, *Géographie de l'Égypte ancienne, 1ère partie: To-mehou, la Basse Égypte*, Paris: Imprimerie Nationale-C. Klincksieck, 1957; *Géographie de l'Égypte ancienne, 2ème partie: To-chemâ, la Haute Égypte*. Paris: C.Klincksieck, 1961.

¹⁷⁹ W. Helck, *Die altägyptischen Gaue* (TAVO B/5), Wiesbaden : Dr. Ludwig Reichert Verl, 1974.

¹⁸⁰ A.H. Gardiner, *AEO I-III*.

¹⁸¹ Una altra de les maneres de prevenir-se del perill sethià consistia en substituir l'animal de Seth per un animal més inofensiu tal com veiem en les processons d'*Edfou IV* i *Edfou V* on l'emblema de la *sepat* 11 AE es substituï per un ase traspasat per ganivets.

¹⁸² Per a la resta de *sepaut*, a excepció feta de la XI BE, el text indica les relíquies conservades a la regió, els déus i deesses que les protegeixen, el sacerdot específic i la sacerdotessa-músic, la barca sagrada, l'arbre sagrat, el monticle, la festa i l'element prohibit (*bwt*). Veure la traducció de la llegenda corresponent a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* al catàleg de fonts (doc. 10). Cf. P. Montet, *Géographie II*, p.181 i Chr. Leitz, *Die Gaumonographien in Edfu und ihre Papyrusvarianten: ein überregionaler Kanon kultischen Wissens im spätzeitlichen Ägypten : Soubassementstudien. 3. Vol 1: Text* (SSR 9), Wiesbaden: Harrasowitz, 2014, pp. 149-155.

oest núm. 2 del temple d'Hathor a Dendara, la seva presència és dubtosa ja que el geni gravat entre les *sepaut* 18 i 20 de l'Alt Egipte porta al cap un emblema diferent¹⁸³.

Per tal de verificar la presència o absència de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* en les inscripcions geogràfiques i en les monografies sacerdotals vam consultar les obres d'edició de cada un dels temples i els seus arxius. Per a alguns temples, com per exemple el de Kom Ombo, la publicació és antiga i deficient. En d'altres publicacions, simplement, la processó no es registra o només es fa de manera parcial. Per a verificar, doncs, aquesta qüestió va caldre una visita sobre el terreny, a diversos temples d'Egipte. Aquesta tasca *in situ* permeté registrar el context d'aquestes processons així com rectificar alguns signes en inscripcions publicades¹⁸⁴.

Un cop vam tenir clar quines d'aquestes processons contien la regió dels dos ceptres-*uas*, vam elaborar una classificació cronològica i tipològica de les fonts que permetés fer-ne una presentació ordenada dins del Catàleg. El criteri cronològic va ser l'emprat per a classificar les fonts del període dinàstic, ja que aquest període presenta poca varietat tipològica i en canvi força diversitat en el nombre i ordre de les regions. Efectivament, el nombre i ordre de regions seran dues variables que aniran canviant en funció del temple i del període tractat. En època ptolemaica, sobretot a partir de Ptolomeu VIII, es generalitzarà, però, un esquema ideal que implicarà la “congelació” en el nombre i ordre de presentació de les regions. En aquesta època, en canvi, es produirà una diversificació de les fonts des del punt de vista tipològic. En època grecoromana els tipus de fonts de geografia sagrada en les que hem documentat la presència de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* són:

1. Processons unipartides, és a dir, aquelles en què cada panell correspon a una regió o *sepat*. Dins d'aquest tipus cal distingir entre :

- Processons de *sepaut* pròpiament dites = cada panell mostra un personatge encarnant una *sepat* diferent.

---

¹⁸³ Al respecte, veure'n la discussió al capítol 5, apartat 5.1.

¹⁸⁴ Veure *infra* l'apartat 2.5 «Quarta fase: completant i verificant les dades sobre el terreny».

- Processons d'elements de *sepaut*=cada panell de la processó està ocupat per la personificació d'una realitat del sòl egipci ubicada en una *sepat* determinada. Aquestes realitats del sòl solen ser territoris palustres i canals.

2. Processons quadripartides= són processons en què cada regió consta de quatre panells. En tal cas, el primer panell sol mostrar la personificació de la *sepat* i els altres tres, l'encarnació del seu canal (*mr*), del seu territori agrícola (*w*) i del seu territori palustre (*phw*). En la processó del temple d'Opet, però, el primer panell és ocupat per la divinitat de la regió i els tres que el segueixen, per la *sepat*, el territori agrícola i el territori palustre¹⁸⁵.

3. Processons de *sepaut* representades en funció de les tradicions osiríaques: es tracta de textos molt particulars, basats en el mite d'Osiris i que poden diferir molt dels textos de les processons - fins i tot pel què fa als topònims i als noms conferits als canals. Aquestes composicions es solen gravar en forma de processons i en contextos osiríacs, com ara les capelles del terrat del temple de Dendara on es celebraven cada any els misteris d'Osiris al mes de Khoiak.

4. Himnes de caràcter geogràfic gravats als temples i que ens poden aportar informació d'una regió en concret. Aquestes inscripcions no venen, però, acompanyades de la representació figurada de les regions.

5. *Onomastica* geogràfiques i compendis de monografies de *sepaut*: es tracta d'obres de caire enciclopèdic escrites sobre paper i que recopilen el coneixement sobre diferents àmbits tals com la geografia, l'astronomia, les funcions sacerdotals, la mitologia, el calendari de festes de l'any, els rituals etc., a l'estil d'un inventari dels diversos elements de l'univers. A mesura que avancem en el temps, aquestes compilacions enciclopèdiques adquireixen un caràcter marcadament religiós, recollint només allò que és competència dels *hierogramates*. Aquest canvi és degut,

---

¹⁸⁵ Es tracta, en realitat, d'una processó quintuple ja que els canals d'algunes de les *sepaut* formen una processó a part en el mateix temple.

segons J. Yoyotte¹⁸⁶, a que a partir de la Baixa Època la cultura egípcia es refugia a l'interior dels temples i s'impregna d'una religiositat creixent. En la secció dedicada a la geografia, aquestes “enciclopèdies” sacerdotals transmeten, per a cada regió, un conjunt d'informacions tals com el nom de la capital, les relíquies conservades a la regió, el nom de la barca sagrada, el nom del sacerdot específic del culte local i la sacerdotessa-cantant, el canal, l'arbre sagrat, la festa principal, la cosa *bwt* pròpia de la regió¹⁸⁷, el nom de la serp sagrada, el nom del territori palustre i del territori agrícola. Els textos de les processons s'extreuen o s'inspiren en aquestes obres de caire enciclopèdic. Existien també, a l'antic Egipte, manuals sacerdotals d'aquest estil centrats només en una o dues regions. És el cas del papir Jumilhac, monografia que ens aporta informacions detallades sobre les *sepaut* 17 i 18 de l'Alt Egipte. Finalment existeix un manual d'aquest tipus que abasta províncies o ciutats del Delta¹⁸⁸.

2.2.2 La traducció crítica dels textos

Una vegada recopilades les fonts a treballar, vam iniciar la traducció dels textos. Cal considerar que, pràcticament la totalitat d'aquestes fonts, no havien estat mai abans traduïdes¹⁸⁹. Al «Catàleg de fonts» - que constitueix la primera part d'aquesta tesi doctoral - presentem la nostra traducció i transliteració dels textos acompanyades d'un

---

¹⁸⁶ J. Yoyotte, La science sacerdotale égyptienne à l'époque gréco-romaine (le papyrus géographique de Tanis), *Bulletin de la société Ernest Renan* 9, 1960, p. 137.

¹⁸⁷ Per a una definició del terme *bwt*, veure el capítol 6, apartat 6.1.

¹⁸⁸ D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta d'après le papyrus Brooklyn 47.218.84* (MIFAO 125), El Caire: IFAO, 2006.

¹⁸⁹ Mentre elaboràvem aquesta tesi doctoral - i un cop ja havíem finalitzat la traducció crítica de les fonts del catàleg - es publicà, en les actes d'un col·loqui sobre Oxyrhynchos conduït pels membres de la Missió catalana, un article de J.-C. Goyon amb una traducció parcial i sense transliteració ni aparell crític d'alguns d'aquests textos de les processons relatius a la *sepat* 19 AE. La discussió de la traducció proposada per J.-C. Goyon ha estat incorporada a l'aparell crític del nostre catàleg de fonts. Es tracta de: J.-C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, a: M. Erroux-Morfin i J. Padró Parcerisa (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, Avril 2007* (Nova Studia Aegyptiaca VI), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2008, pp. 89-116. També assenyalen les traduccions publicades en 2012 dels textos de la processó geogràfica a la capella osiriaca oriental intermèdia del temple d'Hathor a Dendara: Chr. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen aus Philae, Dendara und Athribis*. Aquesta processó havia estat prèviament traduïda i comentada per S. Cauville, *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes. Transcription et traduction* (BdE 117), El Caire: IFAO, 1997; S. Cauville, *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes. Commentaire* (BdE 118), El Caire: IFAO, 1997. La publicació de Chr. Leitz inclou la traducció de dues processons inèdites d'època romana al temple d'Athribis en les que està present la *sepat* dels dos ceptres-*uas*; malauradament, els textos originals d'aquestes processons d'Athribis no han estat encara publicats.

aparell crític per a facilitar-ne la comprensió i permetre a altres investigadors la posterior discussió de la mateixa. De fet, la segona tasca d'aquesta fase consistí en una discussió lexicogràfica amb especialistes i col·laboradors del centre d'egiptologia Wladimir Golénischeff (especialment Ch. Zivie-Coche i Ch. Thiers). Els seminaris doctorals celebrats mensualment en aquest centre d'egiptologia foren el marc ideal per a presentar i debatre la traducció de les fonts, fet que permeté millorar-ne la traducció i plantejar dubtes diversos sorgits en el decurs de la recerca.

En el catàleg, per a cada font, aportem la següent informació: Reproducció de la inscripció amb fotografia del panell i amb transcripció del text (si la font està editada¹⁹⁰), bibliografia d'edició i d'estudi, datació, localització dins del temple, observacions, transliteració i traducció crítica anotada. A l'aparell crític anotem dades lexicogràfiques, toponímiques, topogràfiques i teològiques.

Tal com hem comentat en l'apartat anterior, per a la presentació de la documentació al catàleg de fonts hem seguit, en primer lloc, un criteri cronològic separant les fonts d'època dinàstica de les fonts del període grecoromà. En segon lloc, dins del període grecoromà, hem classificat les fonts segons criteris temàtics, en funció de les tipologies especificades més amunt. El fet que en època grecoromana es documenti una diversificació en el tipus de fonts fa que, durant aquest període, la informació aportada pels textos depengui més del tipus de font estudiada que no pas del període tractat. Al capítol tres relatiu a l'anàlisi del programa "decoratiu" de les processons geogràfiques, en canvi, hem prioritzat una classificació contextual, és a dir, hem presentat les processons geogràfiques temple a temple ja que ens interessava analitzar-les en funció del seu context.

---

¹⁹⁰ En el cas que la font estudiada no estigui editada, enlloc de transcriure el text jeroglífic nosaltres mateixos, hem preferit donar només la fotografia realitzada *in situ*. La raó és que els programes informàtics de tractament de textos de què disposem difícilment permeten reproduir la complexitat i varietat dels signes d'època ptolemaica.

2.3 Segona fase: la posada en paral·lel dels textos

La posada en paral·lel és una tècnica de tractament de les fonts que consisteix en comparar els textos de les processons geogràfiques gravades en els diferents temples del país amb l'objectiu de revelar filiacions i influències entre ells i establir les diverses tradicions teològiques que estan a l'origen de la redacció dels manuscrits. D'altra banda, aquesta tasca també permet reconstruir fórmules parcialment perdudes i que, en canvi, retrobem conservades en altres contextos. La posada en paral·lel de les fonts és, doncs, una tècnica que serveix per a processar la informació extreta de les fonts, obtenir una visió de conjunt i restituir els fragments no conservats en les inscripcions treballades.

Per a realitzar la confrontació de les fonts hem posat en paral·lel les llegendes que acompanyen a cada una de les categories dels personatges geogràfics, és a dir, hem posat en paral·lel els textos acompanyant a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, els del seu canal, els del territori agrícola i finalment els del seu territori palustre en les diverses processons grecoromanes.

És possible posar en paral·lel els textos d'època grecoromana perquè les llegendes que acompanyen als personatges geogràfics segueixen la mateixa estructura tripartida: «Si el rei X ve a tu, oh déu Y, és per a aportar-te el lloc Z...perquè tu ets (*ntk*)...». La primera part de la llegenda és un fórmula d'introducció al rei que anomenem « fórmula reial ». La segona, constitueix l'aportació del personatge - que encarna una realitat del sòl egipci - a la divinitat del temple: és l'aspecte geogràfic o text d'ofrena¹⁹¹. Aquestes dues parts de la fórmula estan també presents en els textos de les processons d'època dinàstica. La tercera part de la fórmula és la justificació teològica d'aquesta ofrena i ha estat anomenada per J. Yoyotte « *attendu* » mitològic o teològic¹⁹², és a dir, es tracta d'una mena de glosa religiosa.

---

¹⁹¹ En relació als diferents components que formen les llegendes de les processons veure S.Cauville, *Les inscriptions géographiques relatives au nome tentyrite*, *BIFAO* 92, 1992, pp. 70-72.

¹⁹² J. Yoyotte, *Remarques sur les processons de génies au temple d'Opet*, a: C. de Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet, à Karnak*, vol. I (BAe XI), Bruxelles : Édition de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1958, p.xii i n. 42.

En aquesta glosa, el déu del temple s'identifica amb la divinitat de la *sepat* per mitjà de la transferència d'epítets del déu local de les *sepaut* al déu del temple. D'aquesta manera, la divinitat principal del temple i els seus eventuais acompanyants -que surten a l'encontre de la processó geogràfica - adquireixen les personalitats de cada una de les divinitats locals; superant, així, el que C. Traunecker qualifica com la «paradoxa del ritus»¹⁹³. Aquesta paradoxa es produeix quan s'espera que els resultats del ritual representat englobin tot l'univers més enllà de les atribucions habituals del déu o deessa vers qui es realitza l'ofrena ritual¹⁹⁴.

Aquesta darrera part de la llegenda, és a dir, la glosa religiosa, és la que aporta informació per a l'estudi dels cultes locals i permet establir una cartografia religiosa del país a través de l'estudi dels epítets. La glosa religiosa és gravada sistemàticament en les llegendes que acompanyen els personatges geogràfics a partir de Ptolomeu VIII Evergeta II, tot i que sembla que fou concebuda molt abans¹⁹⁵.

Per tal que la posada en paral·lel d'aquestes llegendes fos clara i eficaç, vam elaborar un quadre sinòptic per a cada realitat topogràfica (la *sepat*, el seu canal principal d'irrigació, el seu territori agrícola i el territori palustre) tot separant el component geogràfic del teològic en cada llegenda. En alguns casos, les llegendes que acompanyen els personatges constitueixen textos-compendi, és a dir, que acompanyen a un sol personatge però fan referència a més d'una entitat topogràfica. Aquestes llegendes, degut a la seva peculiaritat, han estat objecte d'un tractament a part. Finalment, també hem elaborat una taula que sintetitza les combinacions que hem pogut trobar entre les

---

¹⁹³ C. Traunecker, De l'hieroglyphie au temple. Quelques réflexions..., a: U. Verhoeven i E. Graefe (eds.), *Religion und Philosophie im alten Ägypten: Festgabe für Philippe Derchain zu seinem 65. geburtstag am 24. Juli 1991* (OLA 39), Lovaina: Peeters, 1991, pp. 308-309.

¹⁹⁴ En el cas dels rituals específics, la paradoxa queda resolta de bon principi ja que la natura i essència de les divinitats que reben el ritual concorden amb la finalitat d'aquest. Per exemple: l'ofrena de l'ull *udjat* davant de Thot, divinitat lunar encarregada de guarir l'ull d'Horus ferit en el context dels combats contra Seth.

¹⁹⁵ Els textos sobre els blocs de la processó de Naucratis gravats sota el regnat de Ptolomeu I en són la prova. Al respecte veure J. Yoyotte, Quelques divinités retrouvées: Ouinti, «le Triomphateur» (1993-1994), a: AA.VV. *Annuaire du Collège de France 1993-1994. Résumé des cours et travaux*, Paris: Collège de France, 1994, p.651.

diverses tradicions pel què fa al component geogràfic i a la glosa teològica en cada llegenda¹⁹⁶.

En resum, la posada en paral·lel de les fonts és una tècnica que ha permès una sistematització de la informació aportada pels textos i un estudi dels paràmetres següents: conservació i restitució de llegendes, nombre de tradicions teològiques que estan a l'origen de la redacció dels textos, fonts que veuen de tradicions diferents, fonts que veuen de la mateixa tradició i fins i tot d'un mateix document original i, finalment, la relació o correspondència entre el gènere gramatical del topònim i el gènere iconogràfic de la figura que l'encarna.

2.4 Tercera fase: l'estudi del context

L'aplicació d'un mètode per a l'estudi del programa "decoratiu" relatiu a les processons geogràfiques ha estat un dels aspectes fonamentals d'aquest treball i una de les aportacions metodològiques de la nostra recerca a l'àmbit de la geografia sagrada de l'antic Egipte.

Partim de la convicció - demostrada per la recerca d'altres autors - que les escenes gravades als temples no són ornamentals i tampoc són, per regla general, la representació d'actes reals, excepció feta d'algunes escenes com les referents al culte diari a la divinitat¹⁹⁷. Tampoc constitueixen un compendi memorístic de les litúrgies: els oficials disposaven per a tal fi de rotllos de paper en els que es copiaven rituals i pregàries¹⁹⁸. En aquest sentit, sovint ens trobem que escenes que formen part d'un mateix ritual - com ara el ritual d'ofrena de la campanya - foren gravades en parets diferents, separades per desenes de metres i fins i tot per altres parets de manera que no són visibles unes amb les altres. La comprensió conjunta d'aquestes escenes, però,

---

¹⁹⁶ Veure capítol 4, apartat 4.3.1, taula 12.

¹⁹⁷ M. Rochemonteix, *Le temple égyptien. Leçon d'ouverture d'un cours libre fait à la faculté des lettres de Paris sur l'histoire des peuples orientaux* (19 Avril 1887), *Revue Internationale de l'Enseignement*, 1887, pp. 1-31; Ph. Derchain, *CdE XXXVII/73*, pp. 31-32; F. Dunand - Ch. Zivie-Coche, *Hommes et dieux en Égypte*, pp. 127 et 139; E. Vassilika, *Ptolemaic Philae* (OLA 34), Lovaina: Peeters, 1989, pp. 1-5.

¹⁹⁸ F. Dunand - Ch. Zivie-Coche, *Hommes et dieux en Égypte*, p. 139.

aporta informació d'ordre teològic que no podem menystenir. És important, doncs, estudiar cada escena tant pel seu contingut literal com per la posició relativa que ocupa dins del temple. Referint-se a la “decoració” del temple E. Vassilika afirma:

«(...) as the temple architecture is designed to reflect the cosmos, the placement of the scenes is also significant. The texts and their distribution are equally important as the reliefs and they should not be read independently of the architectural members on which they appear.»¹⁹⁹.

2.4.1 La gramàtica del temple i les regles de sintaxi naològica en les processons geogràfiques.

El què és cert en el cas d'escenes rituals tals com l'ofrena de la campanya²⁰⁰, també ho és per a les processons geogràfiques en les quals rarament trobem les dues sèries, la de l'Alt i la del Baix Egipte, sobre un mateix mur. El mètode que hem aplicat per a l'estudi del programa “decoratiu” de les processons geogràfiques parteix, doncs, de la idea de l'existència d'una “gramàtica del temple”²⁰¹ i d'unes “regles de sintaxi naològica” que regeixen la “decoració” del temple.

L'existència d'aquestes regles ha estat demostrada per a escenes de registres superiors però aquest tipus d'anàlisi ha estat, tal com dèiem més amunt, poc (i molt tangencialment) treballat en el cas de les processons geogràfiques dels temples - generalment gravades als basaments de les parets. D'altra banda, encara és menys habitual un estudi en geografia sagrada focalitzat en observar el tractament d'una *sepaut* en concret en el conjunt d'aquestes composicions de geografia sagrada des del punt de vista de la gramàtica del temple i les regles de sintaxi naològica.

Existeixen alguns treballs, pocs malauradament encara, que han fet anàlisi espacial i/o iconogràfic d'algunes processons. Per exemple H. Beinlich²⁰² ha estudiat les particularitats de les inscripcions geogràfiques que contenen les *sepaut* 10 a 14 AE. P.

---

¹⁹⁹ E. Vassilika, *Ptolemaic Philae*, p. 6.

²⁰⁰ F. Labrique, *Stylistique et théologie à Edfou*.

²⁰¹ Terme introduït per Ph. Derchain, *CdE XXXVII/73*, p.33. Veure també Ph. Derchain, *Réflexions sur la décoration des pylônes*, *BSFE* 46, 1966, p.17.

²⁰² H. Beinlich, *Studien zu den “Geographischen Inschriften”*.

Lacau i H. Chevrier²⁰³ van realitzar un estudi de la capella de Hatshepsut, incloent-hi un capítol analitzant la processó geogràfica gravada a les parets exteriors de capella. C. Traunecker²⁰⁴ ha analitzat la processó del temple de Coptos mentre que S. Cauville²⁰⁵ ha estudiat tot el programa “decoratiu” de les capelles dedicades a Osiris al terrat del temple de Dendara. P. Vernus²⁰⁶ comenta l’estructura de la processó del mur oest de la sala hipòstila interior del temple d’Abydos en la seva obra sobre Athribis. Finalment, com comentàvem a l’inici d’aquest capítol existeix actualment un projecte de la Universitat de Tübingen sobre temples grecoromans que treballa tant en la traducció dels textos com en l’estudi del programa “decoratiu” i que recentment s’ha focalitzat en la “decoració” dels basaments²⁰⁷.

El concepte de «gramàtica del temple» i les lleis de sintaxi naològica que regeixen el programa “decoratiu” dels temples foren establertes per Ph. Derchain²⁰⁸ («*Grammaire et syntaxe du temple*»), seguit per E. Winter²⁰⁹ («*Programm der Tempel*»), S. Cauville²¹⁰ i F. Labrique²¹¹. Recordem, a més, que ja a finals del s. XIX, M. Rochemonteix havia parlat de l’existència d’unes regles de composició, i concretament, d’una connexió temàtica horitzontal entre panells gravats sobre una mateixa paret i simètrica en relació a l’eix central de l’espai delimitat per les parets decorades del temple²¹². Chr. Leitz²¹³ ha demostrat també l’existència d’una connexió temàtica vertical sovint menys evident, menys sistemàtica i, en conseqüència, més difícil de copsar pels investigadors. Recentment R. Preys ha constatat una connexió temàtica entre els textos del basament i

---

²⁰³ P. Lacau, H. Chevrier, *Une Chapelle d’Hatshepsout à Karnak*, El Caire: Le Service des Antiquités de l’Égypte-IFAO, 1977, pp. 69-92.

²⁰⁴ C. Traunecker, *Coptos, Hommes et dieux sur le parvis de Geb* (OLA 43), Lovaina: Departement Oriëntalistiek - Peeters, 1992, pp. 399-407.

²⁰⁵ S. Cauville, *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes. Transcription et traduction* (BdE 117) et *Commentaire* (BdE 118).

²⁰⁶ P. Vernus, *Athribis: textes et documents relatifs à la géographie, aux cultes, et à l’histoire d’une ville du Delta égyptien à l’époque pharaonique* (BdE 74), El Caire: IFAO, 1978, pp. 225-229.

²⁰⁷ Veure *supra* apartat 2.1 i nota 157.

²⁰⁸ Veure *supra* nota 201.

²⁰⁹ E. Winter, *Untersuchungen zu den ägyptischen Tempelreliefs der griechisch-römischen Zeit* (DÖAWW 98), Viena: H. Böhlhaus, 1968, p. 14.

²¹⁰ S. Cauville, Une règle de la «grammaire» du temple, *BIFAO* 83, 1983, pp. 51-84.

²¹¹ F. Labrique, *Stylistique et théologie à Edfou*.

²¹² Cf. Ph. Derchain, *CdE XXXVII/73*, pp. 35-36 ; S. Cauville, *BIFAO* 83, p. 51 et A. Gutbub, Remarques sur quelques règles observées dans l’architecture, la décoration et les inscriptions des temples de Basse Époque, a: F. Geus i F. Thill (eds.), *Mélanges offerts à Jean Vercoutter*, Paris: Ed. Recherche sur les civilisations, 1985, pp. 123-136.

²¹³ Chr. Leitz, *Die Aussenwand des Sanktuars in Dendara*, pp. 230-248 ha analitzat la contigüitat temàtica vertical a les parets exteriors del temple d’Hathor a Dendara.

les escenes d'ofrena dels registres superiors a la porta monumental del segon piló del temple de Karnak²¹⁴. Malgrat la presència d'unes barres horitzontals que separen formalment la banda del basament de les escenes del primer registre, existeix un lligam entre ambdues entitats decoratives.

L'estudi diacrònic i contextual de la regió dels dos ceptres-*uas* a partir del programa "decoratiu" de les processons geogràfiques constitueix un enfocament innovador i, tal com s'ha comentat més amunt, una de les aportacions metodològiques de la nostra recerca en l'àmbit de la disciplina egiptològica. Per a elaborar un mètode adequat, i poder establir els criteris i les variables a estudiar, hem partit de treballs relatius a processons concretes citats més amunt com la de la capella de Hatshepsut, la de Coptos, la de la paret oest al temple d'Abydos o la de les capelles osiríaques del temple d'Hathor a Dendara²¹⁵. També vàrem consultar treballs precedents que haguessin analitzat el programa "decoratiu" i les regles de sintaxi naològica en altres registres²¹⁶ o en altres contextos fora del temple²¹⁷.

En definitiva, tal com apuntàvem a l'inici d'aquest capítol, considerar la posició relativa d'una escena a l'interior del temple és del tot essencial ja que un text no adquireix el seu valor ple fins que no tenim en compte quatre dimensions:

-el seu valor literal intrínsec

-la seva posició a l'interior del temple, és a dir, tenint en compte la funció de la sala o element arquitectural on s'inscriu

---

²¹⁴ R. Preys, L'originalité des soubassements de la porte monumentale du deuxième pylone du temple d'Amon à Karnak, a: A. Rickert, B. Ventker (éds.), *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I. Vol. 2 (SSR 7)*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, pp. 864-868.

²¹⁵ Veure *supra* les obres de referència, notes 202-205.

²¹⁶ Destaquem, per exemple, l'obra de Ch. Leitz relativa a les parets exteriors est i oest del temple de Dendara: Chr. Leitz, *Die Aussenwand des Sanktuars in Dendara*.

²¹⁷ Veure, per exemple, el treball de R. van Walsem, *Iconography of Old Kingdom Elite Tombs: Analysis and interpretation, theoretical and methodological aspects* (Mededelingen en Verhandelingen "Ex Oriente Lux" 35), Leiden/ Lovaina: NINO/Peeters, 2005 i la interpretació del programa "decoratiu" de les capelles funeràries de P. Vernus: P. Vernus, Comment l'élite se donne à voir dans le programme décoratif de ses chapelles funéraires. Stratégie d'épure, stratégie d'appogiature et le frémissement du littéraire, *CRIPPEL* 28 (2009-2010), 2009, pp. 67-115 més la bibliografia citada a la nota 10.

-l'estudi de les escenes que es gravaren al seu voltant: les escenes que el panell que estem estudiant té al davant i al darrera dins del mateix registre així com les escenes que té a sobre i a sota en registres diferents però sobre la mateixa paret

-finalment, la natura del text o tipus d'escena que li és simètrica respecte l'eix principal del temple o l'eix de la sala on es situa (en el segon cas, es refereix principalment al mur que té al davant mentre que en el primer cas, pot implicar l'estudi d'escenes gravades en parets ben allunyades una de l'altre).

2.4.2 El registre del programa “decoratiu” de les processons: què cal estudiar? Tres nivells d'anàlisi de les processons geogràfiques: horitzontal, espacial i vertical.

Considerant, doncs, la importància que pels antics egipcis revestia cada element de la “decoració” del temple i, amb l'objectiu d'aprofundir en la comprensió d'aquestes composicions sacerdotals de la forma consagrada d'Egipte (les processons geogràfiques), vàrem establir tres nivells d'anàlisi per a cada panell. Un primer nivell d'anàlisi horitzontal, és a dir, sobre una mateixa paret o sobre diverses parets dins d'una mateixa sèrie de províncies (Alt o Baix Egipte); un segon nivell o nivell d'anàlisi espacial en què observarem l'emplaçament de la processó i la connexió entre els panells respecte l'eix de simetria i finalment, una tercera fase en què vàrem observar si existia o no una connexió temàtica a nivell vertical, entre les escenes d'una mateixa paret just al damunt del panell -o panells- relatiu a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* - connexió que, tal com comentàvem més amunt, ha estat demostrada en altres contextos per a altres tipus d'escenes.

Nivell horitzontal

A aquest primer nivell d'anàlisi, hem considerat els paràmetres següents:

Les divinitats beneficiàries de l'ofrena

En qualsevol escena d'ofrena, tant la divinitat del temple com el faraó es poden presentar sols o acompanyats per altres personatges. En el basament, la divinitat o grup de divinitats que reben l' ofrena sempre es presenten dempeus, sortint a l'encontre de

l'adorador/s (rei i eventuais acompanyants). Ara bé, no totes les processons obren amb un «panell reial» (també anomenat «panell d'obertura») en el qual es representi el faraó davant de les divinitats. Sembla ser que el panell reial al capdavant de cada sèrie de la processó geogràfica apareix a partir de la dinastia XXI, entorn a l'any 1000 a.C.

Com més personatges divins i com més corones i atributs es representen, més es precisa el rol de la divinitat en aquesta escena en concret. Cal tenir present, també, que la “decoració” dels temples pateix una certa evolució. En època dinàstica, fins a la dinastia XX, els agrupaments de divinitats són simples, l'elecció dels emblemes sòbria tot i que la “decoració” és més detallista: flors, fruits de tot tipus en les safates d'ofrena, braçalets, collars, detalls diversos en els personatges, etc.

En general, en la “decoració” del temple, a mesura que descendim en el temps els detalls desapareixen i la “decoració” esdevé més severa. D'altra banda, però, augmenta el nombre de registres per paret: ens podem trobar amb tres i quatre registres, sense contar els basaments, arquitraus, frisos i cornises. També augmenta la complexitat en la combinació dels personatges i els seus atributs. En època grecoromana, com veurem, aquest fenomen arriba a la seva màxima expressió.

Els atributs del faraó i les divinitats

El mateix procediment descrit per les figures s'observa en relació a les corones, perruques, diademes, ceptres i emblemes en general²¹⁸. Les corones -divines o reials- tenen a Egipte un valor simbòlic innegable i eren considerades pels antics egipcis com a éssers carregats de poder²¹⁹. Cal considerar-les com a elements constitutius de la personalitat de qui les porta. Hi ha, doncs, corones específiques a cada divinitat - com ara la corona Atef per a Osiris, o les dues plomes d'Amon, ideogrames de les seves qualitats. En modificar la corona, afegint petits detalls o superposant corones, el decorador en modifica la forma i també el significat. Així, el fet d'agregar un determinat detall podia, per exemple, transformar una corona divina en una corona reial²²⁰.

---

²¹⁸ Veure capítol 1, apartat 1.4.2.

²¹⁹ S. Sauneron, «Couronnes», a: G. Posener (ed.), *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris: F. Hazan, 1959, p.70.

²²⁰ Veure E. Vassilika, *Ptolemaic Philae*, p. 83 que ha estudiat els atributs i ofrenes al temple de Philae amb l'objectiu de comprendre'n els patrons de distribució a l'interior del temple.

L'elecció d'una corona determinada en una escena d'ofrena també pot estar indicant l'origen geogràfic del centre de culte de la divinitat representada. Al panell reial d'una processó geogràfica, quan n'hi ha, hi veurem el faraó fent l'ofrena dels territoris del Delta davant d'una o més divinitats, portant la corona vermella del Baix Egipte mentre que durà la corona blanca de l'Alt Egipte quan encapçali les regions de la Vall. Aquesta regla, però, té excepcions: la corona del faraó es pot modificar en funció de criteris teològics o de sintaxi naològica. Per aquests motius hem considerat interessant, doncs, assenyalar aquestes modificacions (quan n'hi ha) i intentar comprendre'n el motiu en cada cas.

El nombre i ordre dels panells que formen una processó

Les províncies de l'Alt Egipte solen aparèixer seguint un ordre geogràfic de sud a nord, ordre que es pot alterar per motius diversos que intentem esbrinar en cada cas. En canvi, les províncies del Baix Egipte, tal com comentàvem al capítol anterior, variaran en nombre al llarg del temps: de 16 a la llista de la capella blanca de Senusret I, a 17 a la capella roja de Hatshepsut i fins arribar a 20 en els temples grecoromans. En relació a la seva disposició, les províncies del Baix Egipte apareixeran en un ordre variable en funció de criteris religiosos o afinitats teològiques amb les regions de l'Alt Egipte amb les quals es corresponen a través de relacions de simetria sintàctica. Finalment, però, el nombre de províncies del Baix Egipte en les processons geogràfiques quedarà fixat sota el regnat de Ptolomeu IV i l'esquema ideal (en ordre i nombre) es generalitzarà a partir de Ptolomeu VIII.

Per aquests motius, considerem important observar la variable relativa al nombre i ordre de representació de les províncies i la posició relativa que ocupa en el conjunt la *sepat* dels dos ceptres-*uas*. També cal tenir en compte si es tracta d'una processó unipartida o quadripartida, quines realitats del sòl són les protagonistes i en quin ordre aquestes es representen dins de cada *sepat*.

L'orientació dels personatges

Quan les processons es situen als murs laterals del temple, les figures que personifiquen les regions s'orienten vers el fons del santuari. Si, en canvi, trobem una processó en la paret davantera o posterior del temple - o d'una sala del temple -, les figures poden estar girades vers l'eix de simetria (eix principal del temple o secundari de la sala en qüestió)²²¹. D'altra banda, la presència d'elements arquitectònics pot implicar una alteració en l'orientació dels personatges. Com a exemple d'aquest darrer cas tenim la processó sobre el mur oest de la segona sala hipòstila del temple d'Abydos²²².

El gènere de les personificacions:

En principi, el gènere gramatical del topònim o de la categoria a la qual pertany el topònim en qüestió determinarà el gènere de la figura que l'encarna. En efecte, al Regne Antic la correspondència entre el gènere iconogràfic de les figures i el gènere gramatical del topònim que aquestes encarnen sembla ser un fet ben documentat - tal com ho demostra la cèlebre tríada de Menkaure²²³:

És, però, una qüestió complicada d'analitzar perquè no sempre tenim la pronunciació exacte de las insígnies tradicionals que les representen²²⁴ - com és el cas de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* l'emblema de la qual és de lectura problemàtica²²⁵. D'altra banda, en la processó geogràfica de la capella de Hatshepsut, tots els territoris palustres (*phw*) són encarnats per figures de fecunditat mentre que els temples (*hwt*, femení) són representats per genis femenins²²⁶. Hi ha doncs, una correspondència entre el gènere de la categoria del topònim i el sexe de la figura que el personifica.

---

²²¹ Veure, per exemple, la processó de la capella osiríaca occidental número 2 del temple d'Hathor a Dendara en la que els personatges de les parets nord i sud s'orienten vers l'eix de simetria de la capella.

²²² Consultar el programa "decoratiu" d'aquesta processó al capítol 3, apartat 3.2.1.

²²³ G.A. Reisner, *Mycerinus: the temples of the third pyramid at Giza*, Cambridge: Harvard University Press, 1931, pl. 37.45.

²²⁴ P. Lacau, H. Chevrier, *Une Chapelle d'Hatshepsout*, p.69.

²²⁵ Al capítol 5, apartat 5.1.1, hem recollit diverses hipòtesis de lectura de l'emblema de la *sepat*.

²²⁶ P. Lacau, H. Chevrier, *Une Chapelle d'Hatshepsout*, p. 73.

Fig. 6. Tríada de Menkaure al museu egipci d' El Caire. El rei amb la corona de l'Alt Egipte, acompanyat per Hathor a la seva dreta i la personificació de la setena *sepat* de l'Alt Egipte (Bat) a la seva esquerra.

Aquesta correspondència entre el gènere gramatical del topònim i el sexe de les figures que els encarnen es documenta encara en una processó de *sepaut* sobre el sòcol d'una estatueta en bronze d'Amon consagrada per Tefnakht i conservada a Florència²²⁷. Cal remarcar que aquesta processó - datada entre finals d'època líbia i inicis de la dinastia XXV- consta de 22 *sepaut* per a l'Alt Egipte i 17 pel Baix Egipte, conforme encara, doncs, a la tradició de les processons del Regne Nou²²⁸.

Paral·lelament, assistim a un desenvolupament de processons geogràfiques que no fan distinció de gènere entre les *sepaut*. Per exemple en la processó d'Amenhotep III al

---

²²⁷ L. Coulon, Les processons de « soubassements » sur les monuments des Divines Adoratrices thébaines (Troisième Période intermédiaire-époque saïte), a: A. Rickert, B. Ventker (éds.), *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I*. Vol. 2 (SSR 7), Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, pp. 986 i 989, n. 72.

²²⁸ Veure *supra* la qüestió relativa a l'evolució en el nombre i ordre dels panells que formen una processó geogràfica.

temple d' Hebenu conservada en el museu de Cleveland (doc. 3 del «Catàleg de fonts») en la que totes les *sepaut* es presenten encarnades per genis de fecunditat²²⁹.

Amb el temps, però, es prioritzarà l'alternança entre genis femenins i masculins o entre genis femenins i figures de fecunditat en detriment del propi gènere del topònim, tal com és el cas en les processons geogràfiques dels basaments del temple d'Edfu. Tot i això, l'alternança de gènere es trencarà, si convé, com en el cas de la processó de les parets exteriors del naos del temple Dendara. En efecte, al final d'aquesta processó els *hierogramates* han alterat l'alternança entre figures femenines i de fecunditat de tal manera que el gènere dels personatges s'escau amb el gènere de la categoria del topònim que encarnen: per exemple, les campanyes-*sht* es representen totes amb figures femenines²³⁰.

Finalment, hi ha encara un tercer element a analitzar: el gènere dels pronoms personals i possessius que fan referència a l'entitat o component topogràfic als textos que acompanyen als genis geogràfics. En aquest sentit, hem observat que la relació entre el gènere iconogràfic de la figura representada, el gènere gramatical del topònim que encarna i el pronom emprat per a referir-se a ells en els textos-llegendes és complicada i depèn de diversos factors. Aquesta qüestió serà tractada al capítol 4, apartat 4.3.3 («*Le genre grammatical et le genre iconographique*»).

Tipus d' ofrena

En opinió de C. Traunecker²³¹, en diverses ocasions els objectes, animals o aliments representats tenen una relació directa amb el contingut del text de la ofrena o amb la producció tradicional del territori. Altres autors com P. Lacau i H. Chevrier²³² opinen que no es tracta de productes específics i que la varietat que observem, d'un personatge a l'altre, en el contingut de les ofrenes en època dinàstica té com a objectiu augmentar l'eficiència de la representació. En efecte, fent variar els gestos, les ofrenes i les

---

²²⁹ Veure'n altres exemples a L. Coulon, *Les processions de «soubassements» sur les monuments des Divines Adoratrices thébaines*, p. 989.

²³⁰ Veure els esquemes relatius als panells d'aquesta processó al capítol 3, apartat 3.6.3.

²³¹ C. Traunecker, *Coptos*, p. 402.

²³² P. Lacau, H. Chevrier, *Une Chapelle d'Hatshepsout*, pp.71-72 i n.1.

fórmules a dir, els egipcis s'asseguraven que la totalitat dels productes fossin aportats a la divinitat.

En relació a l'acord entre el text i la imatge, J. Baines opina que a partir del Regne Nou les ofrenes esdevenen més simbòliques, menys realistes perden-se la relació entre el tipus d'ofrena i el tipus de portador. Per contra, en les processons del Regne Antic hi ha majoritàriament acord entre el text i el contingut de les taules d' ofrena dibuixades²³³.

En època grecoromana la tendència és que les ofrenes aportades per cada personatge siguin iconogràficament idèntiques - tal com podem observar en les processons dels basaments del murs del pati i del corredor misteriós del temple d'Edfu (*Edfou* IV i V) on totes les ofrenes consten de dos vasos-*hst* un ceptre-*uas* i dues flors de lotus. No obstant, si ens fixem en les llegendes que acompanyen als personatges veurem que en cada panell es citen ofrenes diferents. Cal interpretar, doncs, que cada personatge aporta la totalitat dels productes de la seva regió encara que el producte representat sigui idèntic en cada cas?

Malgrat aquesta tendència, veurem al capítol tres que - fora dels temples d'Edfu, Dendara i Philae- hom constata una certa diversitat iconogràfica en les ofrenes aportades. Els genis de la processó d'Opet, per exemple, porten safates amb productes específics de cada territori: els territoris agrícoles fan ofrena d'espigues mentre que els territoris palustres aporten flors de lotus. A les processons gravades a Coptos i a Medamud, les safates d'ofrenes també són diferents per a cada *sepat*²³⁴.

Finalment, entre els diversos tipus d'objectes aportats en una processó geogràfica d'època grecoromana hi podem trobar:

-Safata sobre la qual hi ha dues gerres i un ceptre-*w3s* i sota la qual pengen els signes *ḥnh*, *dd*, *w3s* o bé dos signes-*ḥnh* enquadrant un ceptre-*w3s*.

---

²³³ J. Baines, *Fecundity Figures. Egyptian personification and the iconology of a genre*, Warminster/chicago: Aris & Phillips Ltd./Bolchazy Carducci, 1985, pp.131-134.

²³⁴ C. Traunecker, *Coptos*, p. 402 i nota 2070; E. Drioton, *Rapport sur les fouilles de Médamoud (1925): les inscriptions* (IFAO 3, fasc. 2), El Caire: IFAO, 1926, p. 70 i sq. citat per N. Durisch Gauthier, *Anubis et les territoires cynopolites selon les temples ptolémaïques et romains. Ière partie: les XVIIe et XVIIIe provinces de Haute Égypte*, Genève: thèse de doctorat à l'Université de Genève, Sciences de l'Antiquité-Unité d'égyptologie (inédite), 2002, p. 38, n. 268.

- Safata amb pans de formes diverses dominats per dos ocells-*b^h*.
- Safata evocant el signe-*htp* sobre la qual trobem el ceptre-*w3s* en segon terme i a la mà del personatge, en primer terme, un vas-*hst* (aquest tipus d'ofrena es troba específicament, encara que no únicament, en les capelles osiríaques).

Aquestes qüestions relatives al tipus d'ofrena presentada pels genis geogràfics en les processons geogràfiques del catàleg de fonts han estat, en la mesura del possible, també recollides i analitzades en aquesta recerca.

Nivell d'anàlisi espacial

A aquest segon nivell d'anàlisi cal observar els paràmetres següents:

L'emplaçament:

La ubicació de la processó geogràfica a l'interior del temple és un factor important a tenir en compte en tant que la funció de la processó dependrà de la funció de la sala o element arquitectural sobre el qual fou gravada. Recordem que la “decoració” d'un element arquitectural al temple pot ajudar a reforçar-ne la seva funció²³⁵. A més, l'estudi del seu emplaçament permet restituir la processó en el context semàntic en el que fou inscrita; tasca essencial per a comprendre'n els elements diferencials que en configuren el seu valor, condicionat pel context. Tal com ho expressa F. Labrique, el text d'un panell conté elements inherents, d'una banda, al significat del ritus que representa, de l'altra, al ritual figurant en la sèrie en la qual s'integra i finalment, a la temàtica per la qual aquesta sèrie es diferencia d'altres versions del mateix ritual. La comparació de la mateixa sèrie en diferents contextos en fa ressorgir la significació i el valor²³⁶.

La ubicació dels panells d'una processó dependrà també de l'orientació simbòlica del temple i de les regles de sintaxi naològica que en condicionen el repartiment temàtic. Així, en el capítol tres hem assenyalat la posició de cada processó indicant l'orientació geogràfica i la simbòlica sobre la planta de cada temple en particular.

²³⁵ Veure el capítol 1, apartat 1.4.2.

²³⁶ F. Labrique, *Stylistique et théologie à Edfou*, p. 6. Veure *supra* l'apartat 2.1.1 «*Principals regles generals de sintaxi naològica*».

El basament de la paret simètrica

Tal com hem comentat en l'apartat 2.1.1 sobre les principals regles de sintaxi naològica, la tercera d'aquestes regles, la llei de la simetria, diu que la decoració s'organitza simètricament en relació a l'eix central de l'espai delimitat per les parets decorades del temple. En raó d'aquesta simetria existeix un repartiment temàtic de la decoració que fa que dues sèries d'una mateixa processó (la de l'Alt i la del Baix Egipte) - malgrat que puguin estar separades per desenes de metres - guardin correlació i puguin estar vehiculant enunciats complementaris. L'equilibri del cosmos es simbolitza, així, amb les correspondències simètriques de les escenes a banda i banda de l'eix de simetria i per la presència de divinitats pròpies de la meitat dreta del temple a la meitat esquerra i viceversa²³⁷.

Així doncs, en aquesta fase de la recerca hem identificat i registrat les entitats topogràfiques de la paret simètrica, situades just al davant del territori dels dos ceptres-*uas*. A continuació, hem intentat esbrinar quin tipus de connexió s'estableix entre els panells simètrics: afinitats religioses, aspectes teològics locals, rituals específics similars, etc.

Nivell d'anàlisi vertical

La lectura vertical dels murs

La connexió temàtica vertical és sovint menys evident i menys sistemàtica però la seva existència ha estat demostrada en estudis relatius a altres tipus d'escenes²³⁸. L'anàlisi d'aquests altres contextos ha demostrat que la correspondència de baix a d'alt es pot manifestar en les dimensions dels panells, la divinitat escollida (déu o deessa), l'ofrena d'un objecte únic o d'un parell d'objectes (ofrena doble), la transposició semàntica al pla celeste d'accions rituals terrestres, el repartiment de diverses funcions d'una mateixa divinitat, les al·lusions a un mateix mite, etc.

Tenint, doncs, en compte l'existència d'aquestes connexions verticals entre les escenes de registres superiors, hem valorat la possibilitat de trobar també una correlació

---

²³⁷ Un cas paradigmàtic seria el del repartiment temàtic al temple doble de Kom Ombo dedicat a les divinitats Sobek i Haroeris.

²³⁸ Veure *supra* nota 213.

temàtica entre els panells de les processons geogràfiques dels basament i les escenes gravades als registres superiors dins de la mateixa paret. Per a tal fi, hem identificat cada una de les ofrenes o rituals representats en les escenes verticals a partir d'una fotografia de la paret o secció de paret on fou gravat el panell/s amb el territori dels dos ceptres-*uas* en cada temple. En els annexes del treball (CD-ROM adjunt) hem inclòs una base de dades amb taules sinòptiques que faciliten la comparació entre les seqüències verticals temàtiques d'un temple a un altre. En les conclusions del treball hem reflexionat entorn als interrogants següents:

Segueixen aquestes escenes una seqüència vertical temàtica similar en tots els temples?
Existeix un patró que es repeteix en funció de l'emplaçament, és a dir de la sala o l'element arquitectural on fou gravada?

Quines variacions observem en el contingut de les escenes superiors?

Podem posar en relació aquestes variacions amb les diferents tradicions teològiques que hem definit a partir de la posada en paral·lel dels textos?

Finalment, un darrer factor que cal assenyalar en relació a la lectura vertical de les parets és que, en alguns casos, les processons geogràfiques estan separades del primer registre per una banda de text que anomenem "banda de basament". No hi ha, doncs, contacte directe entre el basament i el primer registre de paret. En aquest sentit hem volgut observar si la presència d'aquesta banda de basament en el programa "decoratiu" comportava o no la pèrdua de connexió temàtica vertical²³⁹.

Tota aquesta informació -fins aquí detallada - ha estat recollida i sistematitzada per a cada processó i per cada temple en particular mitjançant unes fitxes de registre que hem anat omplint a partir de dades bibliogràfiques, documentació d'arxiu i, sobretot, visites *in situ*, als temples d'Egipte. El model d'aquestes fitxes es pot consultar al capítol 3, dins l'apartat 3.1.2 «Camps d'informació a omplir».

---

²³⁹ Al respecte veure l'estudi de R. Preys, *L'originalité des soubassements de la porte monumentale du deuxième pylone du temple d'Amon à Karnak*, pp. 855-875.

En resum, l'objectiu de totes aquestes observacions referents als aspectes iconogràfics de les processons i a la seva distribució i sintaxi, ha estat estudiar la conceptualització del territori de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* en el marc del programa “decoratiu” de les processons geogràfiques conservades *in situ* i esbrinar, quan ha estat possible, les raons que motivaren als *hierogramates* a presentar la *sepat* dels dos ceptres-*uas* d'una manera o d'una altre en funció de criteris teològics, contextuals, geogràfics, etc.

2.5 Quarta fase: completant i verificant les dades sobre el terreny

Per a la traducció dels textos i l'estudi del seu context hem treballat, principalment, a partir de documentació bibliogràfica - en particular d'obres d'edició dels temples. La major part d'aquestes obres, però, no estan disponibles al nostre país, fet pel qual hem hagut de realitzar diverses estades a l'estranger, concretament a la facultat d'estudis orientals de Cambridge, al centre d'egiptologia Wladimir Golénischeff de l'École Pratique des Hautes Études de París, al gabinet d'egiptologia del Collège de France i als arxius de l'Institut Francès d'Arqueologia Oriental (IFAO) a El Caire.

Ara bé, no tots els temples estan editats i, els que ho estan, sovint no indiquen el context de les inscripcions sobre els murs. Aquest fet, afortunadament, està canviant en els darrers anys degut a una major consciència entre els investigadors de la importància d'editar les inscripcions tenint en compte el seu context original. Les capelles d'Osiris al temple de Dendara²⁴⁰, el temple de Repit a Athribis²⁴¹, el temple de Montu a Tôd²⁴², són exemples de temples que ja han estat publicats tenint en compte la ubicació i distribució de les escenes sobre els seus murs.

No obstant, per a un nombre important de les processons traduïdes al nostre catàleg, encara no existeix una edició completa que ens permeti realitzar-ne l'estudi del

---

²⁴⁰ S. Cauville, *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes*.

²⁴¹ Chr. Leitz, D. Mendel, Y. El-Masry, *Athribis II. Der Tempel Ptolemaios XII. Die Inschriften und Reliefs der Opfersäule, des Umgangs und der Sanktuarräume*, vol. 1 : *Die Opfersäule und der Umgang*, El Caire : IFAO, 2010.

²⁴² Chr. Thiers, *Tôd. Les inscriptions du temple ptolémaïque et romain II. Textes et scènes nos. 173-329*, III. *Relevé photographique* (J.-Fr. Gout) (IFAO 18/2-3), El Caire: IFAO, 2003.

programa “decoratiu”, és a dir, establir l’estructura (nombre i ordre) dels panells de les processons, la seva distribució sobre els murs, les relacions amb altres escenes, etc. Per aquest motiu, un cop realitzat el buidatge de les obres d’edició de les fonts, fou necessari programar una estada de recerca a Egipte amb l’objectiu de verificar dades epigràfiques i omplir els buits d’informació d’aquelles inscripcions per a les quals no disposàvem del context arqueològic.

El segon objectiu d’aquesta visita sobre el terreny fou el de crear el material fotogràfic necessari per a il·lustrar les fonts estudiades, tant al catàleg de fonts com dins del capítol 3 del present treball. El material gràfic generat a Egipte ha permès pal·liar la falta d’uniformitat en les il·lustracions, fet que és degut a que una part important d’aquestes il·lustracions ha estat extreta de diverses publicacions - algunes més modernes que altres- però, en qualsevol cas, cada una seguint els seus propis criteris d’edició.

El programa de l’ estada a Egipte i el pla de treball s’ha desenvolupat en dues etapes:

1) En primer lloc, una recerca bibliogràfica i documental específica realitzada a la biblioteca i a l’arxiu de l’IFAO a El Caire. Es consultaren obres d’edició de les fonts així com documents fotogràfics procedents de campanyes d’excavació o de campanyes epigràfiques als temples. L’objectiu fou resoldre dubtes d’algunes inscripcions i buscar documentació gràfica que permetés restituir inscripcions avui en dia desaparegudes.

2)Visita als temples, verificació i registre de la informació *in situ*. Aquesta verificació *in situ* ens ha permès realitzar la restitució espacial de les inscripcions en el seu context; restitució que presentem en el capítol 3 mitjançant plànols d’emplaçament de les inscripcions a l’interior de cada temple, esquemes de cada paret amb la distribució horitzontal dels panells i fotografies i làmines dels fragments de parets que contenen la *sepat* dels dos ceptres-*uas* assenyalant les escenes verticals. A més a més, algunes processons inèdites en temples ubicats en les regions visitades foren verificades *in situ* per si contenien la *sepat* dels dos ceptres-*uas*.

Finalment, el treball *in situ* als temples també permeté comprovar i rectificar determinats textos de les processons amb errors de publicació. Aquesta visita al terreny

fou, per tant, essencial per a acabar el capítol 3 relatiu al programa “decoratiu” de les processons i millorar el catàleg de fonts així com la il·lustració de les inscripcions.

2.6 Cinquena fase: estudi dels cultes locals i dels elements sagrats de la *sepat*.

Aquesta fase ha consistit en l'estudi de les formes locals de les divinitats citades en les fonts del Catàleg. Recordem que en la glosa religiosa de les llegendes de les processons geogràfiques, gravada sistemàticament en els textos de les processons a partir de Ptolomeu VIII Evergeta II, el déu del temple s'identifica amb la divinitat principal de la *sepat* mitjançant la transferència d'epítets del déu local de la regió a la divinitat principal del temple²⁴³. Aquesta darrera part de la llegenda ens aporta, doncs, informació útil per a la caracterització dels cultes locals. L'objectiu d'aquest estudi era el d'acotar la personalitat i les característiques de cada una de les divinitats citades a les fonts sota el seu aspecte local, els esdeveniments mitològics ocorreguts en la regió i la seva relació amb la toponímia local.

Un dels aspectes que volíem observar és justament el tractament que, en les fonts de geografia sagrada, rebé la regió dels dos ceptres-*uas* degut a la caiguda en desgràcia i la progressiva “demonització” de la seva divinitat principal, Seth, a partir de la dinastia XXV a tot el país. En efecte, això implicà certes transformacions en els cultes locals i portà als *hierogramates* a una elaboració particular de les gloses teològiques relatives a aquesta regió en els textos de les processons geogràfiques.

Altres qüestions que ens hem plantejat estudiar en aquesta fase de la recerca giren entorn a l'emblema de la regió: el seu origen, evolució, lectura i significat. En el capítol 5 analitzem les versions transmeses per diversos textos egipcis així com les teories existents entre els especialistes sobre aquestes qüestions encara no ben resoltes. La relació de l'emblema amb el déu Igay a través dels textos, el rol de les relíquies d'Osiris en aquesta regió i les possibles lectures de l'emblema són alguns dels enigmes entorn

---

²⁴³ Veure *supra* l'apartat 2.3.

els quals hem enfocat una part de la recerca. Aquesta fase també ha implicat l'estudi de documentació diversa, més enllà de les fonts de geografia sagrada.

En el darrer capítol (el capítol 6) presentem l'estudi dels elements topogràfics sagrats de la *sepat* (el territori agrícola, el territori palustre i el canal principal de la regió) amb totes les seves variants ortogràfiques en funció de les fonts estudiades i les diverses tradicions en què aquestes s'agrupen i que hem definit al capítol 4. També estudiem el contingut de l'aspecte geogràfic (els textos d'ofrena) en les llegendes que acompanyen a cada un d'aquests components del sòl i la seva etimologia sagrada transmesa per el mite d'Horus a Edfu.

D'altra banda, l'estudi del Gran text geogràfic d'Edfu- gravat en forma de processó al basament exterior del santuari- així com de les monografies sacerdotals - veritables manuals de geografia religiosa procedents dels arxius de temples -, ens han aportat informació sobre els components culturals de la *sepat*, és a dir: el nom de la localitat principal, el santuari local, el nom del llac sagrat, el nom del sacerdot i sacerdotessa-cantant, el nom de la barca sagrada, les relíquies divines conservades, els arbres sagrats, les festes locals, la serp sagrada, el monticle sagrat i el nom de la cosa *bwt*. En aquest darrer capítol, hem definit cada un d'aquests components culturals i hem recopilat aquestes dades relatives a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* a partir de la informació extreta de les fonts del Catàleg.

Sempre que ha estat útil- o necessari per a la comprensió dels elements sagrats de la *sepat*- hem creuat la informació procedent de les fonts de geografia sagrada amb la informació procedent d'altres tipus de fonts (calendaris festius, textos mitològics, himnes, inventaris de temples, monografies sacerdotals d'altres regions, textos d'autors clàssics, troballes arqueològiques locals, etc.). Finalment, hem fet un buidatge bibliogràfic per a recollir informació sobre determinats components per als quals hi ha certa discussió entre especialistes, com ara la localitat principal de la regió o el nom del monticle sagrat.

En conclusió, en aquest segon capítol de la tesi doctoral hem exposat la metodologia de treball: les fonts i tècniques d'anàlisi en geografia sagrada aplicades a l'estudi del territori dels dos ceptres-*uas*. El mètode proposat posa en relació la presència d'un territori determinat en les processons geogràfiques, la gramàtica del temple i les regles de sintaxi naològica. En aquest sentit, hem desenvolupat un estudi a tres nivells (horitzontal, espacial i vertical) dels contextos de les inscripcions integrant les dades procedents de diverses tècniques de treball: recerca i selecció de les fonts de geografia sagrada relatives a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, traducció crítica de les fonts, posada en paral·lel dels textos de les processons geogràfiques d'època grecoromana, enregistrament del programa "decoratiu" de les processons geogràfiques, verificació i registre de dades *in situ*, buidatge bibliogràfic i recerca de fonts documentals en arxius.

En un primer nivell de la recerca hem traduït i analitzat els textos relatius a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, hem tingut en compte l'ordre i el gènere dels actors de les processons geogràfiques, el contingut iconogràfic de les ofrenes presentades, la seva relació amb allò que és dit a la llegenda, etc. En una segona aproximació, hem considerat les estructures d'organització d'aquestes composicions, la funció de la sala o de l'element arquitectural on foren gravades i les diferències o similituds d'un temple a un altre des d'una perspectiva basada en la llarga durada.

A través d'aquest mètode d'estudi i anàlisi, hem pogut observar que l'emplaçament i la disposició de les processons geogràfiques no són en absolut arbitràries sinó que responen a criteris de funcionalitat i sintaxi naològica. Aquest mètode permet a l'investigador una aproximació a la concepció que els egipcis tenien del seu territori així com dels seus criteris de representació i contribueix a una millor comprensió de les particularitats de cada *sepat*, dels seus components topogràfics i culturals. A nivell més general, aquest mètode per a l'estudi de les fonts de geografia sagrada permet copsar el rol ritual de cada una de les *sepaut* en el manteniment de la creació i la prosperitat del país.

CAPÍTOL 3

EL PROGRAMA “DECORATIU” DE LES PROCESSIONS GEOGRÀFIQUES

3.1 Sobre el context

En el procés d’anàlisi del programa “decoratiu” d’un temple egipci, tres són les variables bàsiques a tenir en compte: l’emplaçament de les escenes dins del temple, la distribució dels panells que formen part d’una mateixa composició i els aspectes formals de la iconografia (orientació, gènere, indumentària, etc. dels personatges). El capítol tres presenta l’anàlisi d’aquests paràmetres aplicats, però, a les processons geogràfiques gravades a les parets dels temples, sempre i quan aquestes s’hagin conservat *in situ*.

Exposem ara, doncs, l’estructura, ubicació, iconografia i relacions sintàctiques entre els panells de totes les processons en les quals està present la *sepat* dels dos ceptres-*uas* a partir, sobretot, del treball que hem realitzat *in situ* als temples. En relació a l’ordre de presentació de les processons hem seguit un criteri cronològic i contextual, és a dir, que presentem les processons de més antigues a més modernes i ho fem temple a temple -ja que cada temple constitueix, en sí mateix, un microcosmos amb una coherència interna pròpia.

Hem considerat necessari analitzar el programa “decoratiu” de les processons geogràfiques perquè la nostra opció metodològica passa, tal com exposàvem al capítol 2, per la reflexió del lloc que ocupa la *sepat* dels dos ceptres-*uas* en les processons des del punt de vista de la «gramàtica del temple»²⁴⁴. Creiem que aquest mètode ofereix avantatges a l’investigador: en primer lloc permet visualitzar l’emplaçament de les inscripcions; en segon lloc, permet recol·locar-les en el sí del seu context teològic-ritual

---

²⁴⁴ Recordem que aquest terme fou emprat i difós per Ph. Derchain, Un manuel de géographie liturgique à Edfou, *CdE* XXXVII/73, 1962, p. 33 i *sq.* Veure’n la definició al capítol 2 «Metodologia. Fonts i tècniques d’anàlisi».

i finalment, dilucidar el rol del territori dels dos ceptres-*uas* en el conjunt d'aquestes composicions religioses.

3.1.1 Algunes convencions i consideracions relatives a l'orientació simbòlica dels temples egipcis

Recordem que el rei i els personatges divins o humans que l'acompanyen es representen sempre dirigint-se vers el fons del temple o bé vers el fons de les sales i capelles laterals (a banda i banda de l'eix principal)²⁴⁵. Aquesta orientació respon al sentit de l'adoració que segueixen, també, tot els signes jeroglífics reproduint les paraules d'aquests personatges i els genis geogràfics que, juntament amb el rei, aporten l'ofrena. Les fletxes que acompanyen als esquemes de distribució en les processons d'aquest capítol assenyalen el començament de la inscripció i, alhora, el sentit de la marxa dels personatges geogràfics.

En relació a l'orientació, tot temple segueix una orientació simbòlica que S. Cauville²⁴⁶ anomena «orientació religiosa» i que ve determinada per un eix principal perpendicular al Nil - considerat aquest com la dreia ideal que circula de sud a nord. L'orientació de l'eix principal del temple és, doncs, est-oest. Al mateix temps, cada capella i cada cambra lateral té el seu propi eix de simetria. És al voltant d'aquests eixos que s'estableix el repartiment temàtic i les correspondències simètriques d'una mateixa composició d'una paret a l'altre²⁴⁷. La orientació teòrica o teològica és la que regeix, doncs, la disposició del programa “decoratiu” del temple.

La dreia i esquerra d'un temple s'estableixen sempre des del punt de vista de la divinitat que resideix al santuari, determinades per l'eix principal que divideix l'edifici en dues parts simètriques. Així doncs, per a referir-nos a les escenes que es reparteixen a banda i banda de l'eix principal, utilitzarem el terme «sèrie» de tal manera que la «sèrie dreia»

---

²⁴⁵ Els vestíbuls no es consideren cambres sinó indrets de pas. En tal cas, la processó, quan n'hi ha, es dirigeix vers l'interior del temple.

²⁴⁶ S.Cauville, *Essai sur la théologie du temple d'Horus à Edfou* (BdE CII/1), El Caire: IFAO, 1987, p.53.

²⁴⁷ Ph. Derchain, *CdE XXXVII/73*, pp. 35-36.

englobarà les escenes inscrites a la dreta de l'eix principal i la «sèrie esquerra», les de la banda esquerra de l'edifici.

També utilitzarem els termes «sèrie dreta» i «sèrie esquerra» per a les escenes de l'interior de les capelles. En aquests casos, el concepte de *dreta* i *esquerra* vindrà determinat pel propi eix de simetria de la capella i sempre en relació a la paret del fons de la mateixa²⁴⁸. Finalment, si la processó fou gravada en un passatge o vestíbul, caldrà situar-se mirant vers l'exterior per a determinar quina és la sèrie dreta i quina, la sèrie esquerra de la processó .

En els temples de la riba occidental, a la dreta de la divinitat (o dreta religiosa per usar el terme emprat per S. Cauville²⁴⁹) trobarem el sud mentre que en els temples situats a la riba oriental hi trobarem el nord. Així doncs, en un indret on el riu corri de sud a nord i els temples s'orientin seguint l'ideal de perpendicularitat respecte al Nil, trobarem les següents orientacions en funció de la riba en la que es situï el temple:

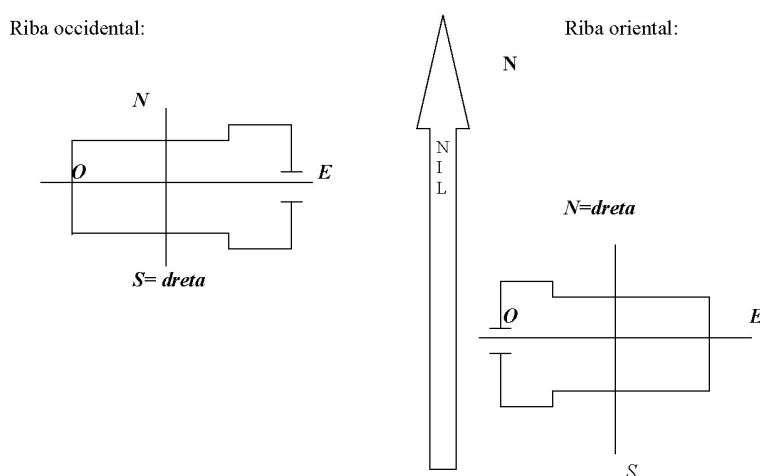

Fig. 7. Esquema mostrant la orientació geogràfica ideal dels temples respecte el Nil.

Quan l'orientació simbòlica coincideixi amb l'orientació geogràfica estarem davant d'una situació ideal (com la representada en aquest esquema) però la realitat sovint és

²⁴⁸ La distribució de determinades cambres també depèn de l'orientació religiosa del temple. Per exemple, en un temple de la riba oriental - com ara el temple de Sobek i Haroeris a Kom Ombo - la cambra dels teixits, la del tro de Re, la *uabet*, el pati de l'any nou i el vestíbul d'introducció de les ofrenes líquides es col·loquen al nord teològic, és dir, a la part dreta de l'edifici. En canvi, en els temples de la riba esquerra com Dendara i Edfu, la ubicació d'aquestes cambres i sales és a l'esquerra.

²⁴⁹ S. Cauville, Une règle de la «grammaire» du temple, *BIFAO* 83, 1983, p.52.

més complexa. L'orientació geogràfica d'un temple pot estar influenciada per criteris diversos com ara la presència d'un tret topogràfic sagrat, l'orientació d'un edifici preexistent, una direcció local diferent del Nil (en els meandres) o un punt astronòmic. Si apareix aquesta divergència, els egipcis salven el problema reorientant simbòlicament el temple de manera que la decoració es reparteix en funció de l'orientació simbòlica (i no geogràfica). Per exemple, a Dendara el riu segueix un sentit est-oest (enlloc de sud-nord) i el temple es continua orientant perpendicularment al riu, àdhuc si això significa apartar-se de les coordenades geogràfiques est-oest. En aquest capítol indicarem, per a cada temple, la orientació geogràfica real (R) i la simbòlica o teològica (T).

3.1.2 Camps d'informació

Considerant, doncs, la importància que pels antics egipcis revestia cada element de la decoració d'un temple, hem plantejat tres nivells d'anàlisi, nivells que hem definit ja al capítol anterior. En primer lloc, hem registrat dades observables a nivell horitzontal, és a dir, sobre una mateixa paret o sobre diverses parets però dins d'una mateixa sèrie de províncies (les de l'Alt o les del Baix Egipte). En segon lloc, hem observat a nivell espacial la connexió de les escenes respecte l'eix de simetria. En la tercera fase, hem intentat verificar l'existència d'una connexió temàtica vertical sobre un mateix mur, connexió que ha estat demostrada per a altres tipus d'escenes²⁵⁰.

A partir de l'observació *in situ* de les processons i ajudant-nos, també, de les obres d'edició dels temples hem omplert, per a cada processó, els següents camps d'informació:

Nivell horitzontal :

- 1) Planta del temple i localització de la processó
- 2) Esquemes de distribució de la processó sobre els murs i croquis de les parets. Aquests croquis s'han elaborat des de la perspectiva de l'espectador, és a dir, tal com aquest ho veuria si estigués situat davant de la paret representada.

---

²⁵⁰ Chr. Leitz, *Die Aussenwand des Sanktuars in Dendara. Untersuchungen zur Dekorationsystematik* (MÄS 50), Mayence: Philipp von Zabern, 2001, pp. 230-248. Veure capítol 2, apartat 2.4.1.

3) Primer panell (panell reial o panell d'obertura de la processó):

- Les divinitats beneficiàries de l'ofrena
- Els atributs del faraó

4) Nombre de panells

5) Ordre en la successió dels territoris

6) Orientació dels personatges

7) El gènere de les personificacions

8) Tipus d'ofrena aportada i la relació entre la imatge i el text que l'acompanya.

Nivell espacial :

9) Contingut de la escena simètrica

10) Funció de la processó en relació al seu emplaçament

Nivell vertical: Seqüència vertical de les escenes de la paret on està situat el panell de la *sepat*

Per als temples amb més d'una processó (Abydos, Edfu i Dendara), hem elaborat un apartat de recapitulació de la informació recollida en cada un d'aquests tres temples. Per a fer aquesta recapitulació hem tingut en compte els següents paràmetres d'anàlisi:

1) Planta del temple i localització de TOTES les processons

2) Descripció de la distribució de les processons sobre els murs (des d'un perspectiva general)

3) Comparació dels panells reials:

Les divinitats beneficiàries de l'ofrena

Els atributs del faraó

4) Similituds (o diferències) entre les processons des del punt de vista del nombre d'escenes, l'ordre en la successió de *sepaut*, el gènere de les personificacions i el tipus d'ofrena.

5) Comparació de la lectura simètrica i vertical des murs.

Un cop exposades aquestes consideracions preliminars, entrem ja en l'estudi del programa decoratiu de cada una de les processons geogràfiques conservades sobre els murs dels temples i que varem poder verificar i enregistrar *in situ* a Egipte²⁵¹.

3.2 Temple de Sethy I a Abydos. Segona sala hipòstila

3.2.1 *Processó de sepaut al basament de la paret oest (T) de la sala hipòstila interior del temple d'Abydos. (= doc. 4 del catàleg de fonts)*

CRONOLOGIA: Dinastia XIX, regnat de Sethy I (c. 1304-1290 a.C.)

BIBLIOGRAFIA D'EDICIÓ:

PM VI, 9 (72)-(79), (81)-(90), (91)-(96)

KRI I, pp. 10-11, 146-147.

A.M. Calverley, *The temple of king Sethos I at Abydos*, vol. IV : *The second hypostyle hall*, Londres/Chicago : The Egypt Exploration Society/ The University of Chicago Press, 1958, làm.14, 17, 20, 23, 26, 31.

Paret entre les capelles d'Amon-Re i Re-Horakhty: A.M. Calverley, *Abydos IV*, làm. 23, KRI I, 146, l.15 i 147, l.7.

Paret entre les capelles d'Osiris i Amon-Re: A.M. Calverley, *Abydos IV*, làm. 20, KRI I, 146, l.16 i 147, l.1.

Paret entre les capelles d'Isis i Osiris: A.M. Calverley, *Abydos IV*, làm. 17, KRI I, 147, l.2-3.

Paret entre les capelles d'Isis i Horus: A.M. Calverley, *Abydos IV*, làm. 14, KRI I, 147, l.4-5.

Paret entre les capelles de Re-Horakhty i Ptah: A.M. Calverley, *Abydos IV*, làm. 26, KRI I, 147, l.8-9.

Paret entre les capelles de Ptah i Sethy I: A.M. Calverley, *Abydos IV*, làm. 31 i KRI I, 10-11.

---

²⁵¹ Les processons del temple d'Hibis a l'oasi de Kharga i del temple d'Athribis no varen poder ser visitades *in situ* i no formen part, per tant, d'aquest estudi.

PLANTA DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ GEOGRÀFICA:

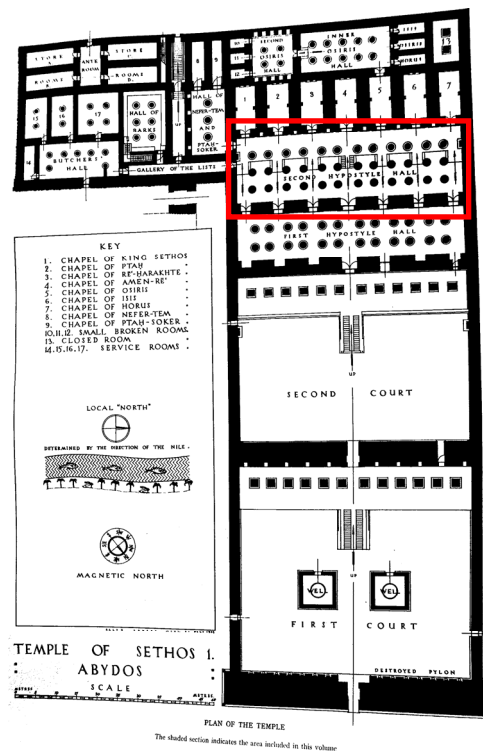

Fig. 8. Planta del temple de Sethy I a Abydos amb indicació de les orientacions geogràfica i simbòlica. En vermell hem encerclat la segona sala hipòstila on estan ubicades les tres processons que contenen la *sepat* dels dos ceptres-*uas* (A.M. Caverley, *Abydos IV*, lám.2).

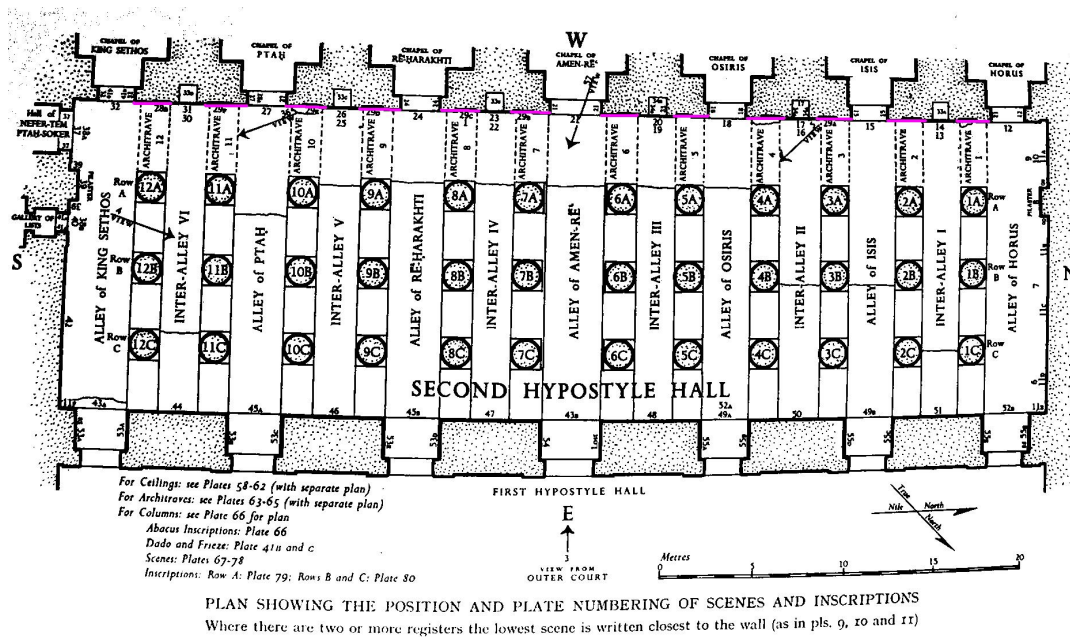

Fig. 9. Detall de la segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos (font: A.M. Caverley, *Abydos IV*, p. vi). En color malva hem assenyalat les seccions del mur oest on està gravada aquesta processó.

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ:

Paret oest:

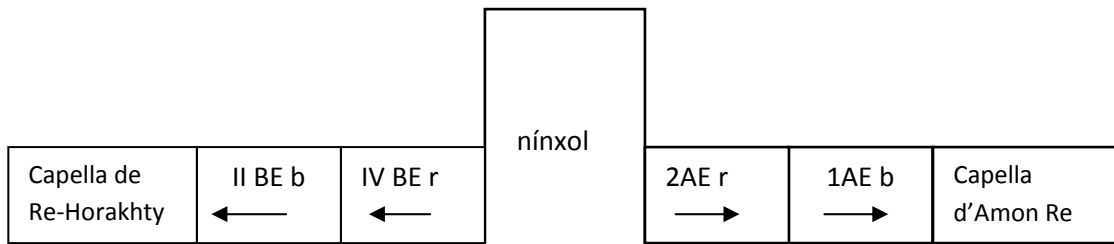
r= color roig

b=color blau

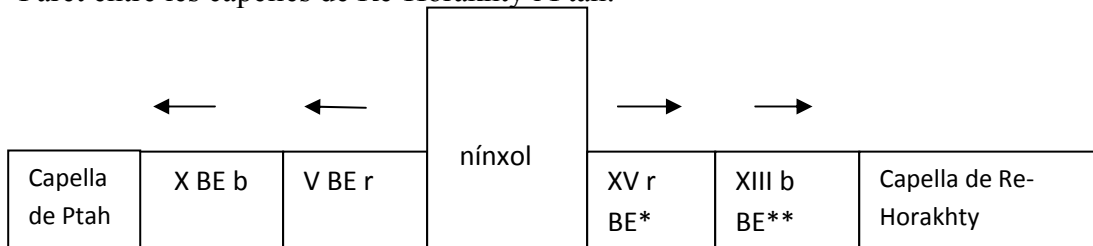
← / → = orientació dels genis

Sèrie dreta:

Paret entre les capelles d'Amon-Re i Re-Horakhty:

Paret entre les capelles de Re-Horakhty i Ptah:

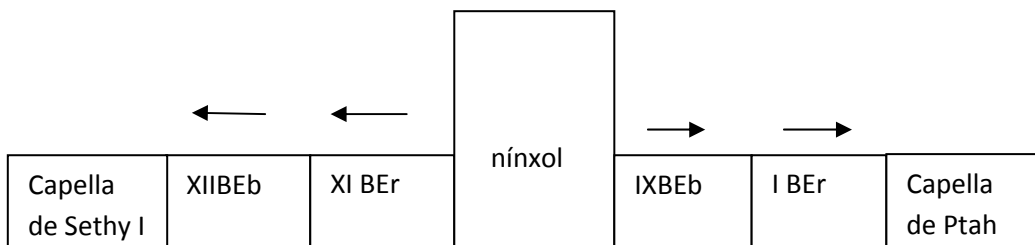

*P.Vernus²⁵² situa, erròniament, la *sepat* XIV enlloc de la XV al costat del nínxol. Cf. A.M. Caverley, *Abydos IV*, làm 26.

** En l'esquema de P. Vernus aquest lloc és ocupat, erròniament, per la *sepat* XV del Baix Egipte.

L'emblema gravat és, però, el d'Heliopolis (la *sepat* XIII BE). Cf. A.M.Caverley, *Abydos IV* làm 26.

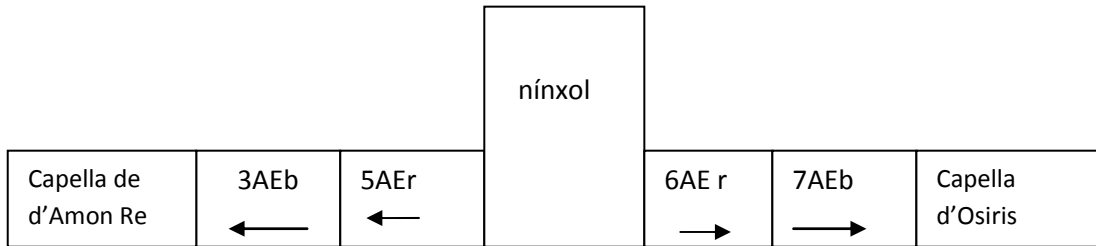
Paret entre les capelles de Ptah i Sethy I:

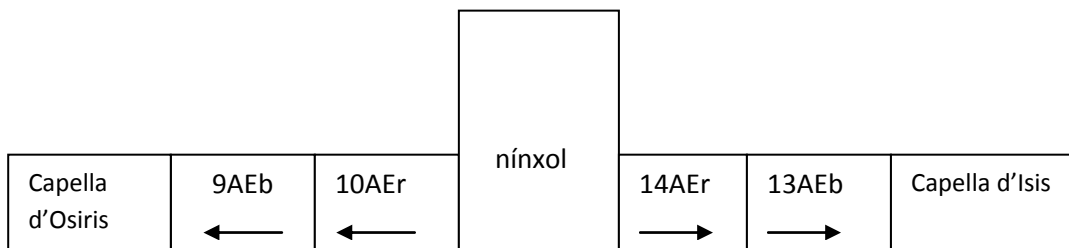
²⁵² P. Vernus, *Athribis: textes et documents relatifs à la géographie, aux cultes, et à l'histoire d'une ville du Delta égyptien à l'époque pharaonique* (BdE 74), El Caire: IFAO, 1978, p. 227.

Sèrie esquerra:

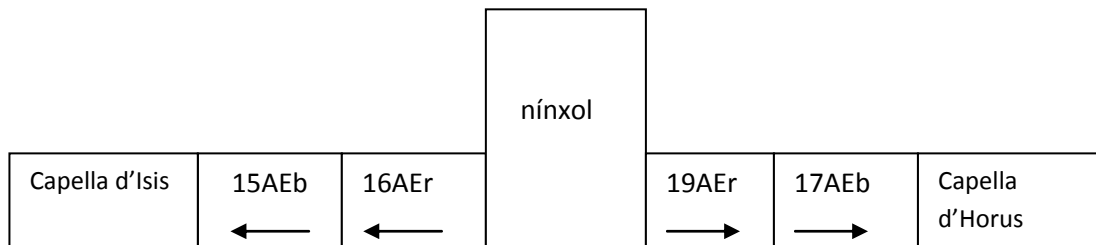
Paret entre les capelles d'Amon-Re i Osiris

Paret entre les capelles d'Osiris i Isis

Paret entre les capelles d'Isis i Horus

ESCENES DE LA PARET QUE CONTÉ LA *SEPAT* DELS DOS CEPTRES-*UAS*

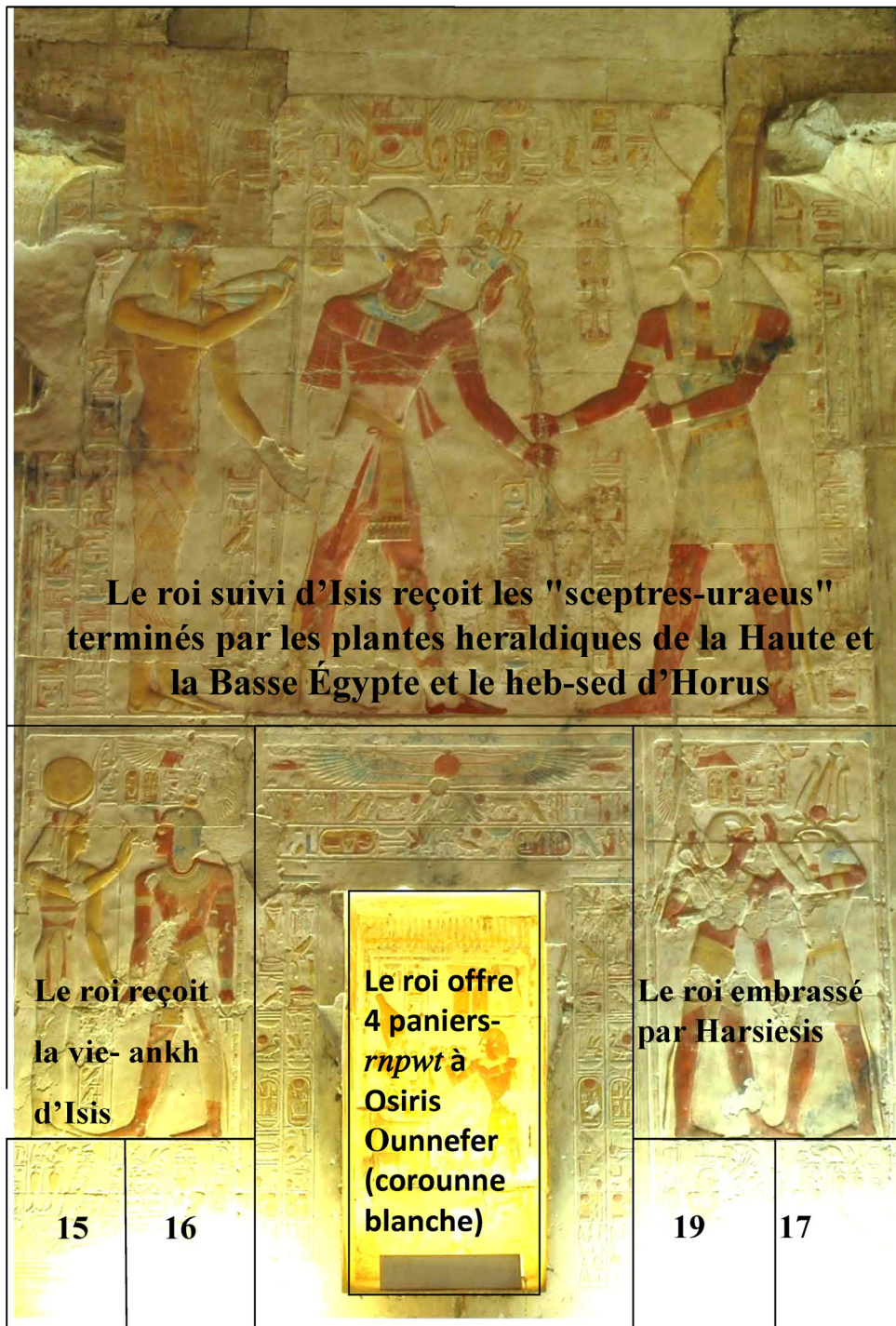

Fig. 10. Basament i escenes superiors del fragment de la paret oest entre les capelles d'Isis i Horus, segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos.

Cada nínxol conté tres panells (central, sud i nord) però aquestes escenes no formen part de la processó geogràfica.

Fig. 11. Detall de la processó al basament i escenes del nínxol, paret oest, segona sala hipòstila, temple de Sethy I a Abydos.

ANÀLISI DESCRIPTIVA:

Emplaçament:

Es tracta d'una processó parcial, gravada a la base de les escenes que emmarquen els sis nínxols de la paret oest compresos entre les set capelles dedicades a Amon-Re, Re-Horakhty, Ptah, Sethy I, Osiris, Isis i Horus. Inclou només 24 *sepaut* enlloc de les 37 que presenten les altres dues processons gravades també en aquesta mateixa sala.

Panell d'obertura o panell reial :

La processó de la paret oest no arranca amb cap panell inicial representant al rei davant de les divinitats; tampoc ho fan les altres dues processons de la mateixa sala.

Nombre i ordre dels panells:

Per a l'Alt Egipte, la processó s'atura a la *sepat* 19: les tres darreres províncies (20-22 AE) han estat omeses per falta de lloc. A més, s'han omès les *sepaut* 12AE i 18AE que ocupaven un territori limitat a la riba oriental del Nil²⁵³. Podem trobar l'explicació d'aquesta omisió de les províncies orientals en el fet que aquesta processó està

²⁵³ Veure l'anàlisi sobre la distribució d'aquesta processó de P. Vernus, *Athribis*, pp. 226-228.

gravada, íntegrament, al costat occidental de la sala hipòstila. És per aquest motiu que, a l'hora de confeccionar el programa decoratiu - i degut a la limitació de l'espai disponible sobre la paret -, es va prioritzar representar les *sepaut* amb presència territorial a la banda occidental del Nil.

Tanmateix, les *sepaut* 4 AE (Tebe) i 8 AE (Abydos) no estan personificades en un panell perquè ja queden representades per les capelles dedicades a Amon (divinitat principal de la 4AE) i a Osiris (divinitat principal de la 8AE). Tenint en compte aquestes consideracions, la seqüència restant segueix l'ordre geogràfic de sud a nord²⁵⁴. Tot i això, cal remarcar que la *sepaut* 11AE (l'emblema de la qual és l'animal de Seth) no fou gravada, potser perquè la disposició específica d'aquesta processó - que es combina amb la presència de les set capelles- feia difícil encaixar aquesta província de caràcter sethià²⁵⁵.

Pel que fa a les províncies del Baix Egipte, només deu hi estan representades, segurament per falta d'espai. En aquest sentit, els *hierogramates* optaren per ometre els territoris més perifèrics: les *sepaut* III, VI, VII, VIII i XVI BE. Aquesta tria va impedir que les *sepaut* I BE (Memphis) i XIII BE (Heliòpolis) fossin representades per les seves pròpies capelles²⁵⁶. Per aquest motiu, les *sepaut* I i XIII BE foren gravades al sud de les seves capelles, adaptant l'ordre de la processó a aquesta condició arquitectònica. En la resta de la sèrie del Baix Egipte, cada seqüència de dos *sepaut* compleix la mateixa condició geogràfica que en la sèrie de l'Alt Egipte, és a dir, les províncies situades geogràficament més al sud es col·loquen davant de les més septentrionals, seguint sempre el sentit de la lectura (indicada amb les fletxes als esquemes exposats més amunt). Totes les seqüències aconsegueixen aquesta condició geogràfica menys una: la seqüència formada per les *sepaut* XII i XI que estan gravades en el sentit invers (nord-

---

²⁵⁴ Dins de cada seqüència de dos *sepaut*, la més meridional està representada al capdavant, sempre segons el sentit de la lectura.

²⁵⁵ Seguint la seqüència de lectura sud - nord, el lloc que li hauria correspost a aquesta *sepaut* hauria estat al costat de la capella d'Isis, davant de la *sepaut* 13 (ja que la 12 ha estat eliminada per la seva situació geogràfica oriental) - fet que hauria implicat una presència hostil (la del déu Seth) entrant vers la capella de la deessa Isis.

²⁵⁶ Tal com hem dit més amunt, aquest artifici és el que s'emprà en la sèrie de l'Alt Egipte, en canvi, per fer d'alguna manera « presents » dues de les *sepaut* que no havien estat gravades per falta d'espai: la 4AE i la 8AE.

sud). Aquesta anomalia no és una casualitat sinó que serveix per a indicar que la processó no s'acaba aquí i que cal tornar enrere per a llegir-ne la resta.

La distribució tant particular dels panells d'aquesta processó indica que el sacerdot ritualista en llegia els textos començant per la sèrie dreta - partint de l'eix de simetria del temple - i acabava a la part més septentrional de la sèrie esquerra (darreres *sepaut* de l'Alt Egipte). En efecte, les *sepaut* més septentrionals de l'Alt Egipte representades (la 17 i la 19 AE) foren gravades en la secció més septentrional del mur oest (= final de la sèrie esquerra). Dins la sèrie de l'Alt Egipte, la *sepat* dels dos ceptres-*uas* es troba en la catorzena i darrera posició.

Gènere, orientació i ofrena aportada:

Totes les *sepaut* estan representades per figures de fecunditat agenollades aportant els seus productes. L'orientació dels genis no és la habitual: estan orientats de dos en dos vers cada una de les capelles creant la sensació òptica d'estar entrant a les mateixes per tal d'aportar la seva ofrena a la divinitat que resideix en elles. La *sepat* 19 AE està orientada vers la seva esquerra, vers la capella d'Horus.

En relació al tipus d'ofrena, les *sepaut* contigües a les capelles aporten productes líquids variats i les *sepaut* contigües als nínxols, aporten ofrenes sòlides. Per la seva posició contigua a nínxol, la *sepat* 19 AE aporta productes sòlids. S'observa una concordança entre el text i la imatge pel què fa al tipus d'ofrena representada²⁵⁷.

Policromia:

Tots els genis estan policromats, alguns de color roig i altres de color blau. No ens han arribat textos que exposin els motius pels quals els *hierogramates* escolliren colors diferents per als genis encarnant les diverses *sepaut* però tenint en compte el fort simbolisme que tenien els colors a l'antic Egipte, cal prendre's seriosament aquesta elecció. De fet, la paraula *iwn* significa alhora color i complexió/natura/ "caràcter"²⁵⁸.

---

²⁵⁷ Per a més detall veure més endavant l'apartat 3.2.4.

²⁵⁸ J. Baines, *Fecundity Figures. Egyptian personification and the iconology of a genre*, Warminster/Chicago: Aris & Phillips Ltd./Bolchazy Carducci, 1985, pp. 141-142.

J. Baines ha demostrat en diversos contextos l'existència d'aquests patrons i d'una connexió entre el tipus d'ofrena aportada i el color del geni geogràfic. A la processó de Medinet Habu, per exemple, l'autor comenta que, sobretot a partir de la 11AE, hi ha una correlació entre els genis que aporten ofrenes líquides i el color blau²⁵⁹. Si a la processó d'Abydos apliquem aquesta hipòtesi de correlació observarem que es compleix per a la majoria de *sepaut* menys per la IX BE - el geni de la qual hauria de ser vermell enlloc de blau - i la IBE, que hauria de ser blau enlloc de vermell. D'aquesta manera, tots les genis de les *sepaut* que foren gravats al costat dels nínxols es pintaren de color vermell mentre que els gravats al costat de les capelles es pintaren en blau - a excepció de la parella IBE- IX BE en la qual els colors estan invertits. De les sis seqüències de 4 províncies que configuren la processó, cinc segueixen l'esquema blau-roig-roig-blau (b-r-r-b) i només una, la formada per les *sepaut* I, IX, XI i XII del BE (a l'extrem final de la sèrie dreta de la processó) altera l'ordre dels colors donant la seqüència 'b-r-b-r'. Pensem que aquesta inversió en el color de la parella formada per les *sepaut* I i IX BE és intencionada, una espècie de senyal per a cridar l'atenció del sacerdot-ritualista; de la mateixa manera que ho és, tal com comentàvem més amunt, la inversió en l'ordre geogràfic en la parella XII-XI BE. Ambdues alteracions, la de l'ordre i color, en la sintaxi d'aquesta processó són un indicador de que la processó no acaba en aquest extrem de la paret, sinó que cal de tornar enrere per a llegir-ne la resta.

Malgrat que no és un dels objectius d'aquest treball analitzar els motius i patrons que empraren els *hierogramates* en la tria del color dels genis de les processons, ens sembla interessant indicar que, en aquesta processó, la tria del color no respon a una simple qüestió d'alternança entre el roig (=r) i el blau (=b) sinó que existeix un patró més complex l'alteració del qual és intencionada i no un simple error del "funcionari-artista":

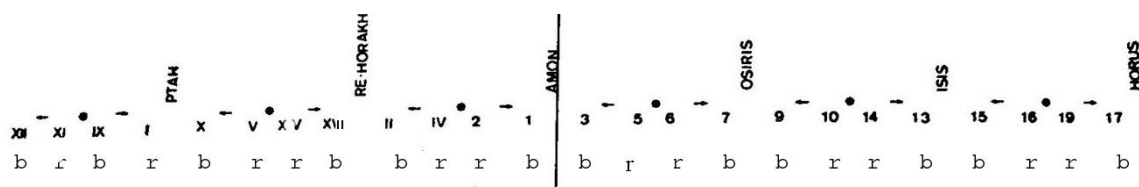

Fig. 12. Esquema indicant la posició de les *sepaut*, el color dels genis i la seva orientació en la processó geogràfica oest a la sala hipòstila més interior del temple de Sethy I a Abydos (figura modificada per l'autora a partir de P. Vernus, *Athribis*, p. 227)

²⁵⁹ J. Baines, *ibid.*, p. 376.

Panell simètric:

Aquesta processó es situa, íntegrament, sobre una única paret (la paret oest de la sala hipòstila interior), transversal a l'eix de simetria principal del temple. La processó està distribuïda a banda i banda de l'eix, en dues meitats iguals. Per trobar la simetria marcada per l'eix principal del temple cal, doncs, "doblegar" la paret pel mig. Així, la posició simètrica a la paret entre les capelles d'Isis i Horus - on fou gravada la *sepat* dels dos ceptres-*uas* - correspon a la paret entre les capelles de Ptah i Sethy I. En concret, el panell simètric a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* està ocupat per la *sepat* XI del Baix Egipte: el toro i la pústula (Pharbaitos en grec) també sethiana, l'emblema de la qual, ha estat parcialment esborrat (només resta visible una part del signe del toro).

Lectura vertical:

El fragment de paret entre les capelles d'Horus i Isis conté basament i dos registres superiors. El primer registre es divideix en dues escenes separades per un nínxol. El segon registre constitueix una escena única. En l'escena immediatament per damunt del panell dels dos ceptres-*uas* hi veiem al faraó Sethy I abraçat per Harsiesis (amb la corona Atef) que li comunica el seu influx diví. A l'escena del registre superior hi veiem al faraó, seguit d'Isis, rebent els «ceptres-*uraeus*» i el *heb-sed* de les mans d'Horus, signe de que la divinitat atorga molts anys de vida i govern al rei amb la celebració de molts festivals-*sed*.

3.2.2 Processó de sepaut al basament de les parets nord (T) i est (T) de la sala hipòstila interior del temple d'Abydos (=doc. 5 del catàleg de fonts).

CRONOLOGIA: Dinastia XIX, regnat de Sethy I (c. 1304-1290 a.C.)

BIBLIOGRAFIA D'EDICIÓ:

PM VI, 9 (72)-(79), (81)-(90), (91)-(96)

M.A. Calverley, *Abydos* IV, lám. 12 (dreta), 11A-E, 48, 50, 51

KRI I, pp. 143-147

A. Mariette, *Abydos : description des fouilles exécutées sur l'emplacement de cette ville*, vol I : *Ville antique, Temple de Sêti*, París : A. Frank, 1869, lám. 14 et 15.

PLANTA DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ GEOGRÀFICA:

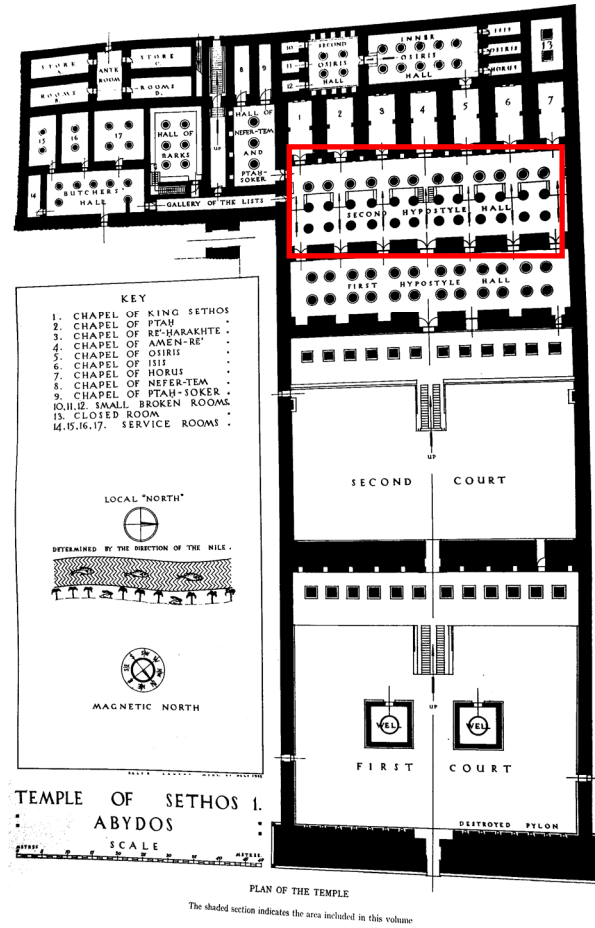

Fig. 13a. Planta del temple de Sethy I a Abydos amb indicació de l' orientació geogràfica i l' orientació simbòlica o teològica (M.A. Caverley, *Abydos* IV, làm.2).

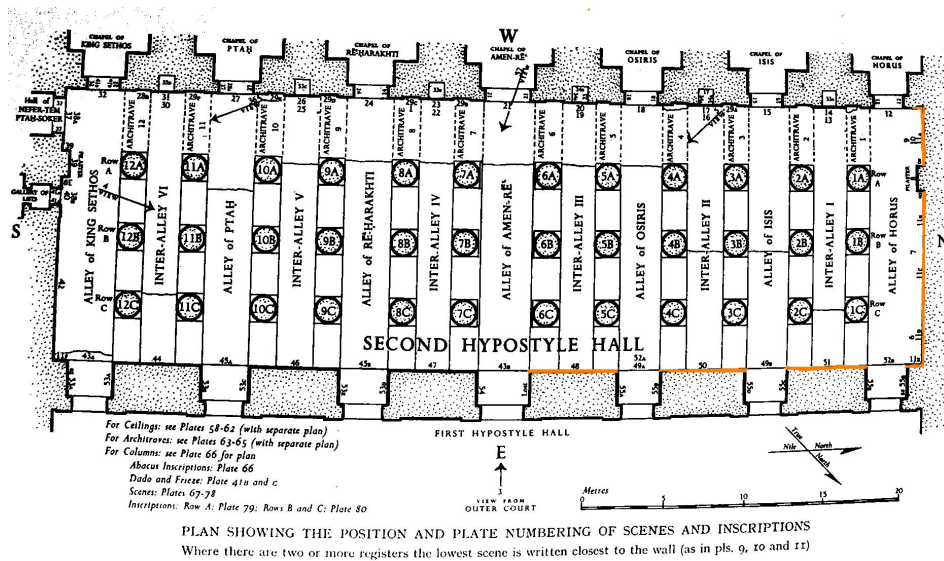
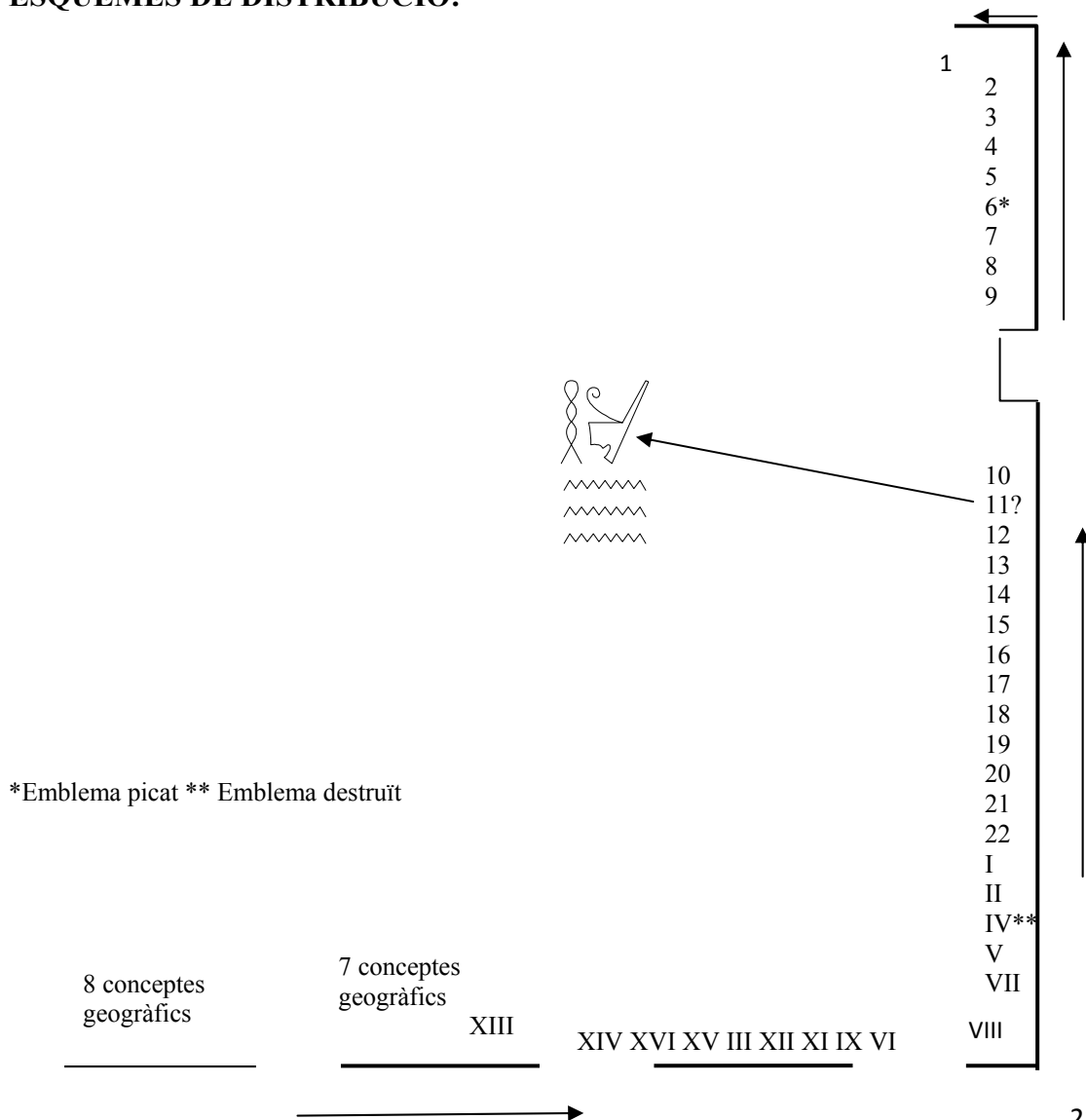

Fig. 13b Detall de la segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos (font: M.A. Caverley, *Abydos IV*, p. vi). En color taronja hem assenyalat les seccions dels murs oest, nord i sud on fou gravada la processó.

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ:

*Emblema picat ** Emblema destruït

**ESCENES DE LA PARET QUE CONTÉ EL PANELL AMB LA *SEPAT* DELS
DOS CEPTRES -UAS**

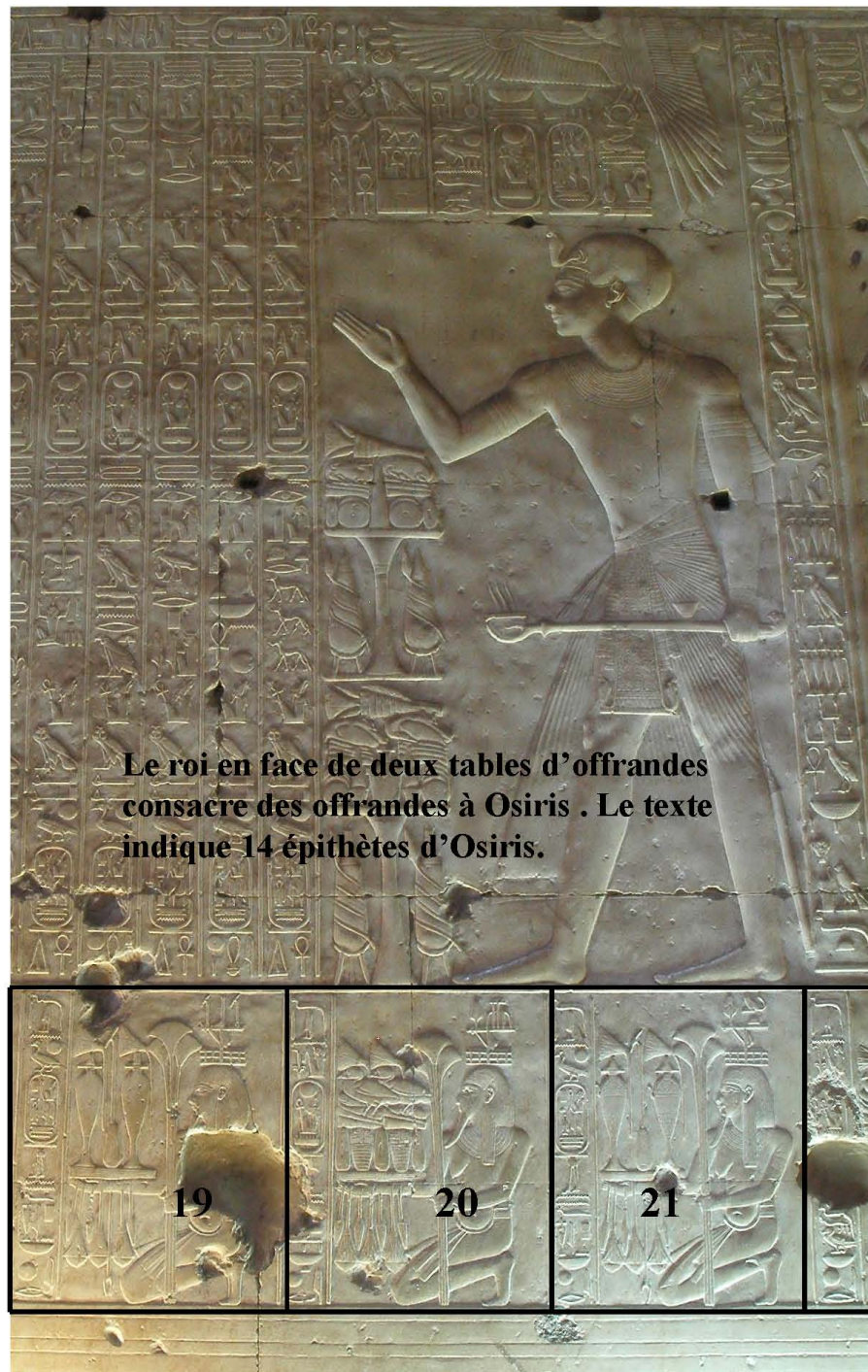

Fig. 14 Panells del basament i escena del primer registre, fragment de la paret nord de la sala hipòstila interior.

Fig. 15 Escena del segon registre (registre superior) parcialment conservada. Hi veiem al faraó davant d'una taula d'ofrenes consagrant ofrenes a Horus. Davant del faraó, un déu i una deessa no identificables només conserven la part inferior de la figura.

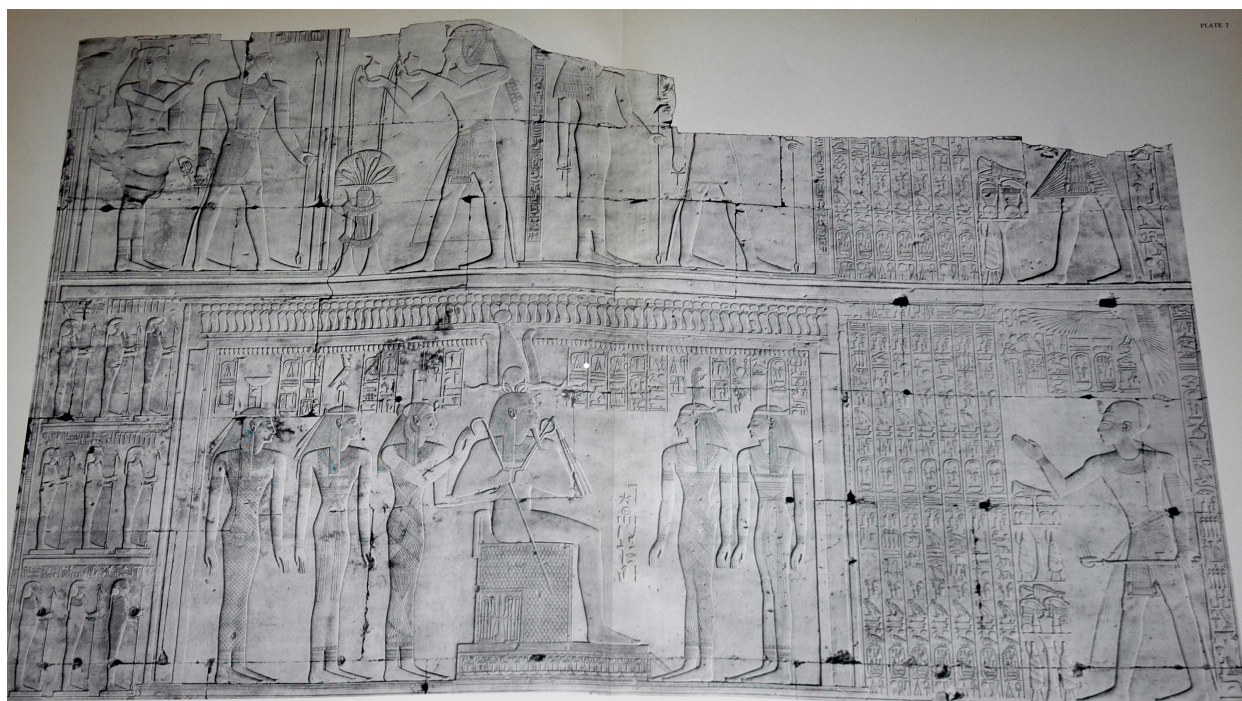

Fig. 16 Vista general del dos registres superiors d'una secció de la paret nord de la sala hipòstila interior (M.A. Calverley, *Abydos IV*, lám. 11 C).

ANÀLISI DESCRIPTIVA:

Emplaçament:

Aquesta processó comença amb la primera província de l'Alt Egipte (*T3-sty*) aïllada a l'extrem nord de la paret oest (en el fragment de mur que hi ha al lateral esquerra de l'entrada de la capella d'Horus). La processó continua aleshores sobre el mur nord i acaba al mur est, sobre l'eix d'entrada a la capella d'Amon-Re. La *sepat* VIII BE queda aïllada sobre la cantonada de l'extrem nord del mur est (veure l'esquema més amunt).

Panell d'obertura o panell reial :

La processó comença directament amb la primera província de l'Alt Egipte (la més meridional) sense panell inicial o d'obertura.

Nombre i ordre dels panells:

En total, la processó conté 37 províncies: 22 de l'Alt Egipte i 15 del Baix Egipte. La seqüència i ordre de *sepaut* del Baix Egipte és idèntica a la de la processó del mur sud de la mateixa sala: I, II, IV, V, VII, VIII, VI, IX, XI, XII, III, XV, XVI, XIV, XIII. Després de la XIII BE es gravaren dos fragments més de paret - separats entre ells pel corredor que mena a la capella d'Osiris - amb la personificació de conceptes diversos com ara el Baix Egipte en general, els productes-*df3*, la inundació, el desert, tres branques del Nil al Delta, etc.

Ambdues processons, la de la paret nord i la de la paret sud, ometen la desena província del Baix Egipte (*Km wr*) que sí apareix, en canvi, a la processó parcial de la paret oest. Al respecte P. Vernus comenta:

«...l'absence d'Athribis dans les deux premières processions tient à des motifs de moi inconnus et d'autant plus obscurs que c'est le seul nome ainsi passé sous silence, alors que les nomes dits «sethiens» apparaissent, même si c'est sous un autre nom »²⁶⁰.

Efectivament, una de les particularitats de les processons del murs nord i sud és que les *sepaut* 10 (*W3dt*) – normalment representada per una cobra amb una ploma a l'esquena-

---

²⁶⁰ P. Vernus, *Athribis*, p. 228.

i 11 (Š3y) - l'emblema de la qual és l'ideograma del déu Seth - de l'Alt Egipte apareixen identificades amb escriptura fonètica enlloc de amb els seus emblemes habituals, possiblement per a evitar la presència de les entitats perilloses que convocarien aquestes dues imatges. No obstant, a la processó del mur oest no s'ha pres aquesta precaució: allí la *sepat* 10AE porta l'emblema amb la cobra encara que amb la ploma al damunt, signe de domesticació de l'animal²⁶¹.

Gènere, orientació i ofrena aportada:

Tots els genis del mur nord s'orienten vers l'oest i els del mur est, vers el nord, és a dir, sempre vers l'interior del temple. El darrer geni d'aquesta processó dona l'esquena a la darrera *sepat* de la processó situada a les parets sud i est (la XIII del BE). Totes les províncies estan personificades per figures de fecunditat agenollades aportant els seus productes. Sobre les safates observem una alternança entre productes sòlids variats i ofrenes líquides. La *sepat* 19 de l'Alt Egipte aporta una ofrena líquida.

Panell simètric:

Tot i que les dues processons (la del mur nord i la del mur sud) són molt similars - tant pel què fa les particularitats dels emblemes de les seves *sepaut* com per l'ordre i nombre de províncies del Baix Egipte -, no hi ha simetria entre elles degut a l'existència de dos elements arquitectònics a la secció oest de la paret sud: l'entrada a la «Galeria dels reis» i l'entrada a la sala que precedeix les capelles de culte dedicades als déus memphites Ptah-Sokar i Nefertum. Aquests dos elements arquitectònics fan que la processó del mur sud es trobi desplaçada respecte a la del mur nord, trencant-se, així, la simetria entre ambdues.

Lectura vertical:

Per damunt del basament la paret es divideix en dos registres. Al primer registre, Osiris assegut dins d'una capella amb les deesses Renpet, Maat, Isis, Imentet i Nephthys i, seguit de l'Ennèade, rep ofrenes del faraó Sethy I. Al segon registre, força malmès, veiem al faraó fent libacions sobre un estendard d'Osiris (escena central), al faraó consagrant ofrenes a Horus davant d'un déu i una deessa no identificables però que

---

²⁶¹ Ph. Collombert, *Hout-Sekhem et le septième nome de Haute Égypte. Recherches de géographie religieuse*, 2 vol., Paris: Mémoire de l'École Pratique des Hautes Études (inédate), 1994, p. 297.

segurament són Horus i Isis (escena de la dreta) i un déu i una deessa dins d'una capella (escena esquerra, part superior perduda). Just per sobre del panell amb la *sepat* dels dos ceptres-*uas* s'hi gravà un text indicant catorze epítets d'Osiris (primer registre) i diversos epítets d'Horus (segon registre, parcialment conservat).

3.2.3 Processó de sepaut al basament de les parets sud (T) i est (T) de la sala hipòstila interior del temple d'Abydos (= doc. 6 del catàleg de fonts).

CRONOLOGIA: Dinastia XIX, regnat de Sethy I (c. 1304-1290 a.C.)

BIBLIOGRAFIA D'EDICIÓ:

PM VI, 9 (72)-(79), (81)-(90), (91)-(96)

M.A. Calverley, *Abydos IV*, lám. 42,44,46,47, 11F

KRI, I, p. 143-147

Mariette, *Abydos I*, lám., 14 et 15.

PLANTA DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ GEOGRÀFICA:

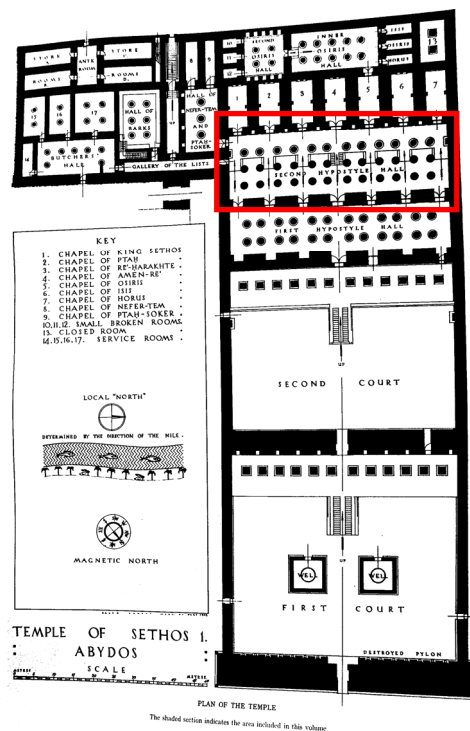
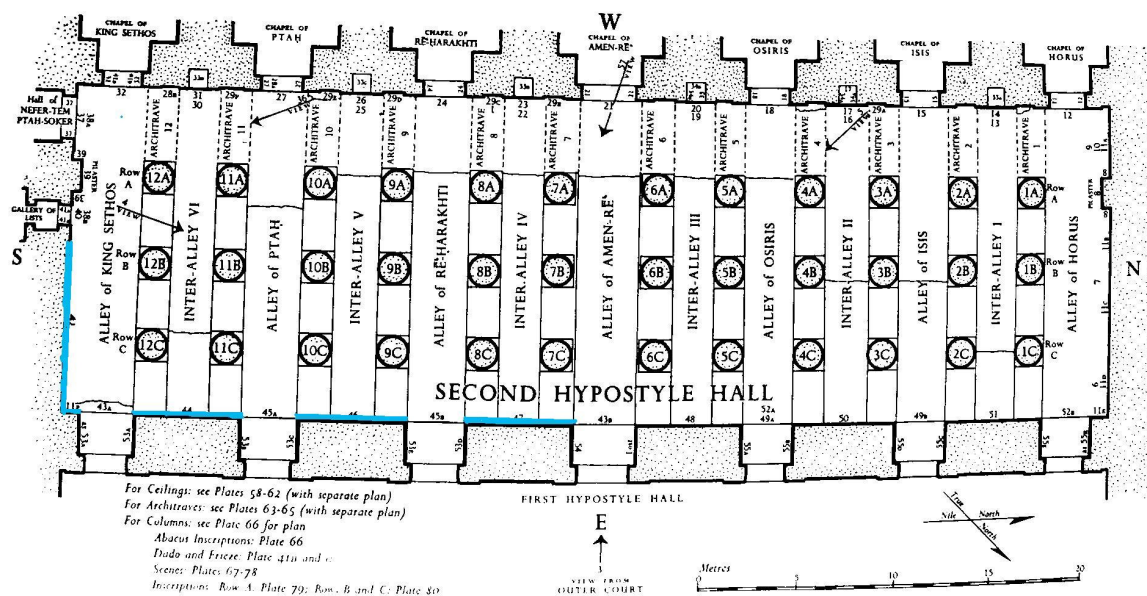

Fig. 17 Planta del temple de Sethy I a Abydos amb indicació de les orientacions geogràfica i simbòlica (M.A. Caverley, *Abydos IV*, lám.2).

PLAN SHOWING THE POSITION AND PLATE NUMBERING OF SCENES AND INSCRIPTIONS
 Where there are two or more registers the lowest scene is written closest to the wall (as in pls. 9, 10 and 11)

Fig 18. Detall de la segona sala hipòstila del temple de Sety I a Abydos (font: M.A. Caverley, *Abydos IV*, p. Vi). En color blau hem assenyalat les seccions de les parets que contenen els panells d'aquesta processó.

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ

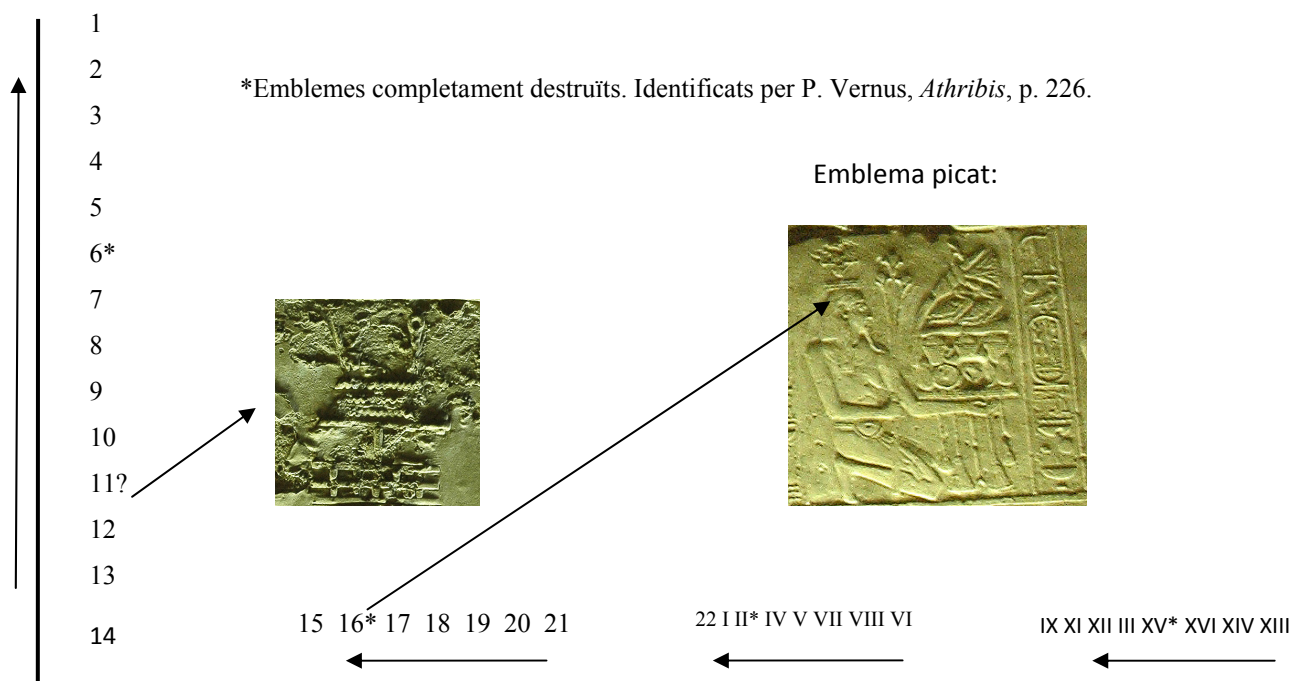

Fig. 19 Esquema amb la distribució i orientació de les *sepaut* a la processó geogràfica a les parets sud i est al temple de Sety I a Abydos.

ESCENES DE LA PARET QUE CONTÉ EL PANELL AMB LA *SEPAT* DELS DOS CEPTRES-*UAS*

Fig. 20. Basament i escenes superiors de la secció de la paret est on es gravà la *sepat* dels dos ceptres-*uas*.

Fig. 21. Fotografia de la secció de la paret est (T) que conté la *sepat* dels dos ceptres-*uas* (M.A. Calverley, *Abydos IV*, lám. 44).

ANÀLISI DESCRIPTIVA:

Emplaçament:

La processó del mur sud comença immediatament a l'est de l'entrada a la «Galeria dels reis» i continua sobre el mur est fins al corredor principal del temple que condueix vers la capella d'Amon-Re.

Panell d'obertura o panell reial :

Aquesta processó, igual que les altres dues gravades en aquesta sala, no té panell reial o panell d'obertura sinó que comença directament amb la primera *sepat* de l'Alt Egipte, *T3-sty*.

Nombre i ordre dels panells:

Està formada per 37 províncies (22 de l'Alt Egipte i 15 del Baix Egipte) en el mateix ordre que les de la processó del mur nord²⁶². La 14 AE queda aïllada a l'extrem sud del mur est de la mateixa manera que, en el cas de la processó nord, la VIII BE queda aïllada a l'extrem nord del mur est. Els panells de la processó gravats sobre el mur est es veuen interromputs en tres punts o accessos:

Entre les *sepaut* 14 i 15 AE per l'eix d'entrada vers la capella de Sethy I

Entre les *sepaut* 21 i 22 AE per l'eix d'entrada vers la capella de Ptah

Entre les *sepaut* VI i IX BE per l'eix d'entrada vers la capella de Re-Horakhty

Gènere, orientació i ofrena aportada:

Tots els genis d'aquesta processó són figures de fecunditat agenollades orientats vers la seva esquerra, avançant vers l'interior del temple. La processó es llegeix d'oest a est essent el geni que està més a l'oest el que personifica la primera *sepat* de la processó (*T3-sty*, la més meridional de l'Alt Egipte).

En relació al tipus d'ofrena, s'alternen ofrenes sòlides variades amb ofrenes líquides. La *sepat* dels dos ceptres-*uas* aporta ofrenes líquides, com és el cas també a la processó del mur nord. Ambdues processons, la del mur nord i la del mur sud estan emparentades tant pel què fa a l'ordre d'aparició de les *sepaut* com per les característiques iconogràfiques de les províncies i els seu emblemes²⁶³.

Panell simètric:

Finalment, degut a la presència de dos elements arquitectònics sobre el mur sud (l'entrada a la «Galeria dels reis» i l'entrada a les capelles de culte de Ptah-Sokar i Nefertum), no és possible establir una simetria respecte l'eix principal del temple amb la processó que té al davant (la del mur nord).

Lectura vertical:

---

²⁶² L'emblema de la *sepat* IIBE està en llacuna en aquesta processó però pot ser restituïda gràcies a la processó del mur nord.

²⁶³ Veure més amunt l'anàlisi descriptiva de la processó del mur nord (apartat 3.2.2).

La paret conté basament i dos registres superiors, ambdós amb dues escenes. Al primer registre veiem al rei fent una ofrena a Ptah en la seva capella (escena esquerra) i al rei rebent de Sekhmet els «ceptres-*uraeus*» de l'Alt i Baix Egipte (escena dreta). Al segon registre, seguint la temàtica del primer, el rei ofereix Maat a Ptah assegut en la seva capella (escena esquerra) i rep de Mut el *heb-sed* i els anys de regnat (escena dreta). Just per sobre del panell que conté la *sepat* dels dos ceptres-*uas* hi gravaren la imatge de Ptah en la seva capella (tant al primer com al segon registre).

3.2.4 Recapitulació de les processons del temple de Sethy I a Abydos

PLANTA DEL TEMPLE I LOCALITZACIÓ DE LES PROCESSIONS QUE CONTENEN LA SEPAT DELS DOS CEPTRES-UAS

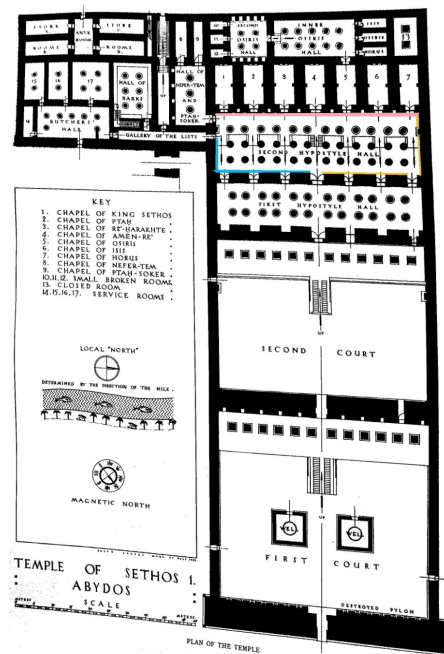

Fig. 22. Planta del temple de Sethy I a Abydos amb indicació de les orientacions geogràfica i simbòlica (M.A. Caverley, *Abydos IV*, lám.2).

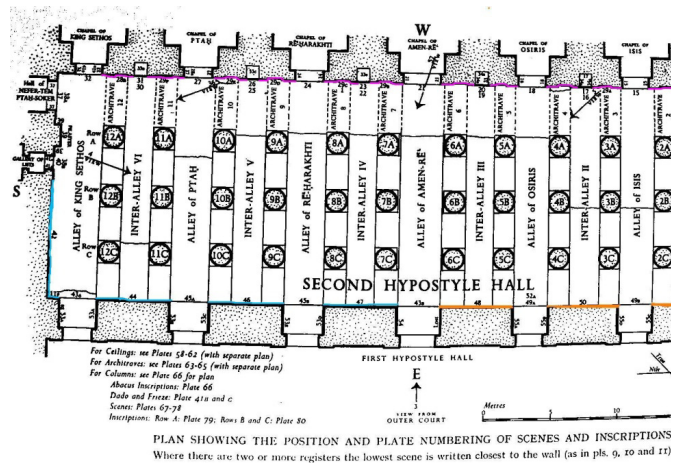

Fig. 23. Detall de la segona sala hipòstila del temple de Sethy I a Abydos (font: M.A. Caverley, *Abydos IV*, p. vi). En colors diferents hem assenyalat les seccions dels murs nord, sud, est i oest (T) on foren gravades les tres processons geogràfiques.

El temple de Sethy I té una “decoració” rica tant per la complexitat temàtica de les escenes com pel refinament dels signes jeroglífics i les figures policromades. Les processons geogràfiques es gravaren sobre els murs de les dues sales hipòstiles (interior i exterior) del temple, avui en dia conservades *in situ*. La *sepat* dels dos ceptres-*uas*, però, només és present en les processons de la sala hipòstila interior. Els basaments dels quatre murs d’aquesta segona sala hipòstila del temple estan recorreguts per tres processons de *sepaut* d’Egipte. Una comença a un extrem del mur oest, recorre tot el mur nord i la meitat del mur est fins al corredor d’Amon-Re (eix principal del temple). Consta de les 22 *sepaut* de l’Alt Egipte més 15 del Baix Egipte.

L’altre processó, germana de l’anterior pel què fa a l’estructura (nombre i ordre de les *sepaut*) comença a la paret sud (immediatament a l’est de l’entrada a la «Galeria dels reis») i, després de recórrer tot el mur sud, continua per la paret est fins arribar a l’eix principal del temple, al corredor que condueix vers la capella d’ Amon-Re, acabant, doncs, a la meitat del mur est. Finalment, el mur oest està recorregut per una processó parcial en la que foren gravades només 14 *sepaut* de l’Alt Egipte i 10 del Baix Egipte. Aquesta processó és, de fet, molt particular ja que la presència de les set capelles de culte dedicades a diferents divinitats, condiciona la disposició i orientació dels genis geogràfics per tal de no contradir les regles de sintaxi naològica.

Cap d’aquestes tres processons conté un panell inicial o panell reial on es representi al faraó fent ofrena o presentant tota la sèrie de províncies i territoris que el segueixen. En lloc d’això, les processons dels murs sud/est i nord/est comencen directament amb la primera província de l’Alt Egipte (la més meridional), *T3-sty*. La processó del mur oest es comença a llegir per la primera *sepat* que hi ha a la dreta de l’eix de simetria del temple (*T3-sty*) i es continua llegint en aquest sentit amb les *sepaut* del Baix Egipte fins a arribar a la darrera *sepat* de la meitat dreta del mur oest (XII BE = *Tb ntr*). En aquest punt els *hierogramates* fan saber que cal girar cua i tornar al corredor d’Amon-Re per a llegir la resta de la processó situada a la meitat esquerra del mur oest. Sabem que el final de la processó és a l’extrem nord del mur oest perquè darrera de les províncies 16 i 19 de l’Alt Egipte es gravà una columna de text, absent en la resta de panells de la processó.

En aquesta sala, totes les figures encarnant les *sepaut* són figures de fecunditat. És possible que les figures i ofrenes de les tres processons fossin policromades. Avui en dia, però, només és visible el color de la processó de la paret oest. Dins d'aquesta processó la *sepat* dels dos ceptres-*uas* està pintada de color vermell - color emprat en rituals d'embruix i en papirs màgics per a escriure el nom d'entitats perilloses (color emprat per a aïllar éssers o objectes). Si ens hi fixem bé, veiem que la majoria de les *sepaut* pintades en roig són sethianes o amb emblemes de caràcter perillós: la 6, 10, 16 i 19 per l'Alt Egipte i la XI pel Baix Egipte. Ara bé, altres *sepaut* que no tenen un caràcter sethià o perillós també estan pintades en vermell, són la 2 i 14 de l'Alt Egipte i la I, IV, V i XV del Baix Egipte.

Tal com comentàvem a l'apartat 3.2.1 relatiu a aquesta processó, el color també pot estar relacionat amb el tipus d'ofrena aportada. De fet, observem que tots els genis aportant ofrenes sòlides es pintaren en vermell mentre que els que aporten ofrenes líquides es pintaren en blau. El fet que tots els genis amb ofrenes sòlides es representin al costat dels nínxols i els genis amb ofrenes líquides al costat de les capelles, implica el següent patró en el color: 'blau-roig-roig- blau'. Aquest patró es repeteix per totes les seqüències de *sepaut* entre capella i capella excepte per a la darrera. Recordem que la parella IX-I BE trenca aquesta regla de sintaxi naològica, intercanviant els colors per tal d'indicar al sacerdot ritualista que cal tornar enrere per a llegir la resta de la processó. En efecte, la seqüència entre les capelles de Ptah i Sethy I formada per les *sepaut* IBE- IXBE- XII BE- XI BE presenta dues alteracions que interpretem com marques o senyals per a indicar que la processó no acaba aquí. Aquestes dues marques són: una alteració en el color i una inversió en l'ordre geogràfic (entre les *sepaut* XII i XI BE) priorititzant la *sepat* més septentrional enlloc de la més meridional.

D'altra banda, en tot el temple es prenen precaucions gràfiques respecte a les entitats de caràcter perillós com poden ser l'animal de Seth i la cobra. Per exemple: l'ideograma de

Seth dins del cartutx reial és substituït pel nus d'Isis²⁶⁴ i l'emblema de la *sepat* X BE - normalment format per l'ideograma de la cobra - és substituït per escriptura fonètica.

Pel què fa al tipus d'ofrena presentada, el text que acompanya a les personificacions, encara que molt breu, guarda una certa relació amb el producte aportat. En les processons dels murs nord i sud, la *sepat* dels dos ceptres-*uas* iconogràficament aporta dues gerres per a líquids i, si llegim el text, veiem que efectivament es tracta de líquids per a libacions:

Mur nord:

dd mdw ii.n s3 R^c (Sthy-mry-n-Pth)

in.n=f n=k kbh ipn nb hr(w)=i

Paraules a dir : el fill de Re (Sethy mery-en-Ptah) ve (i) ell t'aporta totes aquestes libacions.

Mur est (de la processó que comença al mur sud)

dd mdw ii.n nswt (Mn-m33t-R^c)

in.n=f n=k kbh

Paraules a dir : el rei (Men-Maât-Rê) ve (i) ell t'aporta (a) la libació.

Mur oest: En aquesta processó la *sepat* es representa portant ofrenes sòlides (pa, fruits, ànecs i plantes) i segons el text:

dd mdw ii.n s3 R^c (Sthy mry-n-Pth)

in.n=f h3w nb

Paraules a dir : el fill de Re, (Sethy mery-en-Ptah) (a) ve (i) ell t'aporta tota planta.

D'altra banda, tant a la processó nord com a la sud veiem una alternança entre les ofrenes líquides i sòlides mentre que a la processó oest, totes les *sepaut* contigües a les capelles de culte aporten ofrenes sòlides variades i la resta, és a dir, les contigües als nínxols, aporten ofrenes líquides.

---

²⁶⁴ El nus d'Isis era un poderós amulet: a l'antic Egipte en general els nusos s'utilitzaven per a caçar el mal, per a impedir-lo avançar.

En relació a l'orientació dels genis, els de la processó del mur sud (i meitat dreta del mur est) miren tots vers la seva esquerra mentre es dirigeixen cap al fons del temple. Els genis del mur nord (i meitat esquerra del mur est) estan girats vers la seva dreta i avançant també vers el fons del santuari. Això fa que el darrer geni de la processó sud doni l'esquena al darrer geni de la processó nord.

En la processó del mur oest, en canvi, l'orientació dels genis és més complexa degut a la presència de les set capelles de culte que s'integren en la processó. En aquest cas, els genis es dirigeixen vers les set capelles de culte com si hi estiguessin entrant per tal d'aportar els seu productes a les divinitats residents en elles. Això fa que algunes *sepat*, tot i estar gravades sobre la mateixa paret, es donin l'esquena entre elles.

Finalment, només la processó del mur oest presenta una simetria respecte a l'eix principal del temple. Al panell simètric al de la *sepat* els dos ceptres-*uas* hi gravaren la *sepat* XI del Baix Egipte: el toro i la pústula (Pharbitos en grec) també sethiana, l'emblema de la qual ha estat parcialment esborrat (només és visible una part del signe del toro).

En relació a les seqüències verticals, en l'escena immediatament per sobre del panell dels dos ceptres-*uas* de la processó del mur oest hi veiem al faraó abraçat per Harsiesis. L'escena del segon registre, en canvi, ocupa tota la paret entre les capelles d'Horus i Isis i hi veiem al faraó rebent els «ceptres-*uraeus*» de l'Alt i Baix Egipte i el *heb-sed* d'Horus. En la processó del mur nord, al primer registre el faraó consagra ofrenes a Osiris assegut dins d'una capella amb les deesses Renpet, Maat, Isis, Imentet i Nephthys darrera una taula d'ofrenes i, al segon registre, força malmès, el faraó consagra ofrenes a Horus davant també d'una taula d'ofrenes. Finalment, en la processó de les parets sud i est, les escenes d'ofrena a Ptah en la seva capella a ambdós registres damunt de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* queden just al costat del corredor que condueix vers la capella de Ptah, pràcticament en front, doncs, de la capella dedicada a aquesta divinitat.

3.3 Temple de “milions d’anys” de Ramsès III, Medinet Habu

3.3.1 *Processó de sepaut als murs interiors de la avantcambra del complex funerari, costat sud de la segona sala hipòstila (= doc. 7 del catàleg de fonts)*

CRONOLOGIA: Din. XX, Ramsès III (c. 1187-1156 a.C.)

BIBLIOGRAFIA D'EDICIÓ:

The Epigraphic Survey, *Medinet Habu*, vol. VI. *The Temple proper, part II : The Re chapel, the royal mortuary complex, and adjacent rooms with miscellaneous material from the pylons, the forecourts, and the first hypostyle hall* (OIP 84), Chicago: The University of Chicago Press, 1963, lám. 452 (AE) i 453 (BE).

PLANTA DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ GEOGRÀFICA:

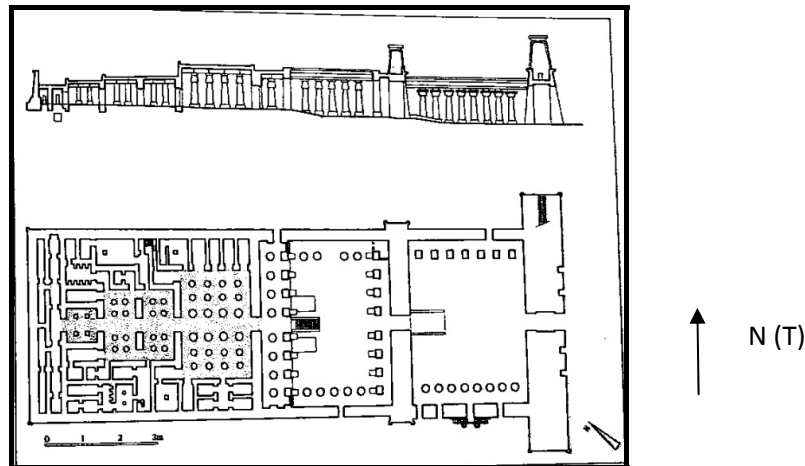

Fig. 24. Planta i perfil del temple de Ramsès III a Medinet Habu amb indicació de l'orientació geogràfica real i la simbòlica. Font: J.C. Goyon, J.C. Golvin, C. Simon Boidot, G. Martinet, *La construction pharaonique du Moyen Empire à l'époque gréco-romaine: Contexte et principes technologiques*, París: A. Picard, 2004, p.41, fig. 20.

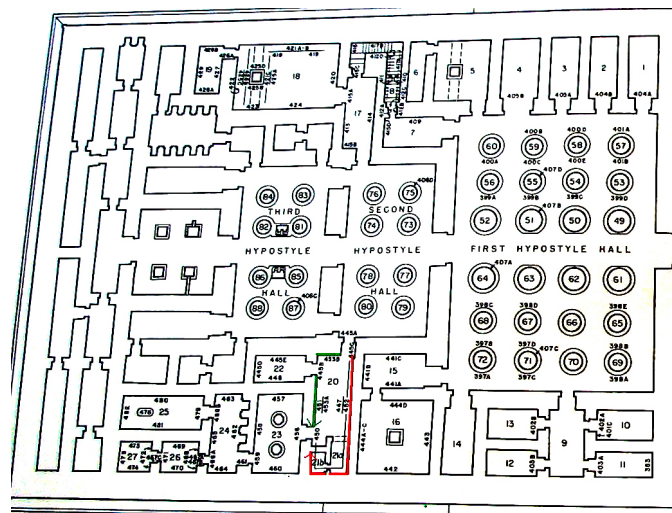

Fig. 25. Planta del naos del temple de Medinet Habu (font: Epigraphic Survey, *Medinet Habu*, vol. VI). En color vermell hem assenyalat l'emplaçament de la sèrie de l'Alt Egipte i en verd, la del Baix Egipte.

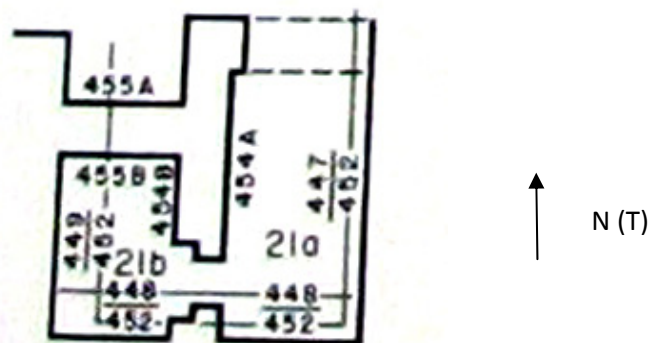

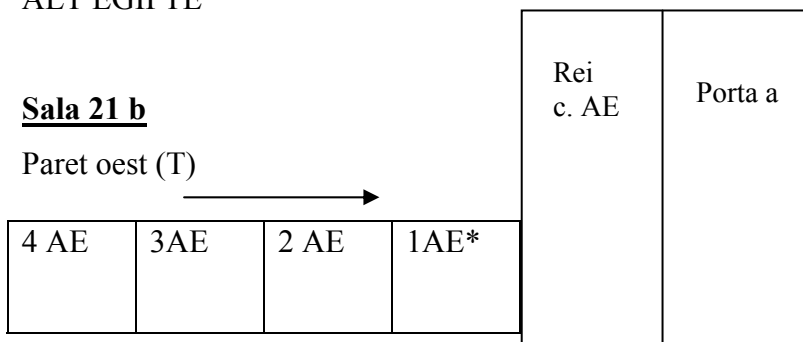
Fig. 26. Detall de les sales 21 a i b on comença la processó amb les *sepaut* més meridionals de l'Alt Egipte.

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ DE LA PROCESSÓ

ALT EGIPTE

Sala 21 b

Paret oest (T)

paret sud (T)

7AE**	6AE	5AE*
-------	-----	------

* Emblema parcialment destruït

**Aquest panell queda sota el fragment de paret que s'afegí posteriorment i que tanca la petita sala 21 b per la seva banda est (veure la planta del temple més amunt).

Sala 21 a

Paret sud (T)

10AE	9AE	8AE
------	-----	-----

Paret est (T):

15AE*	14AE	13AE	12AE	11AE**
-------	------	------	------	--------

*Emblema destruït. Panell situat a sota l'arquitrau de la paret afegida posteriorment i que tancava la sala 21 a.

**L'animal sethià de l'emblema ha estat picat.

Sala 20

Paret est (T):

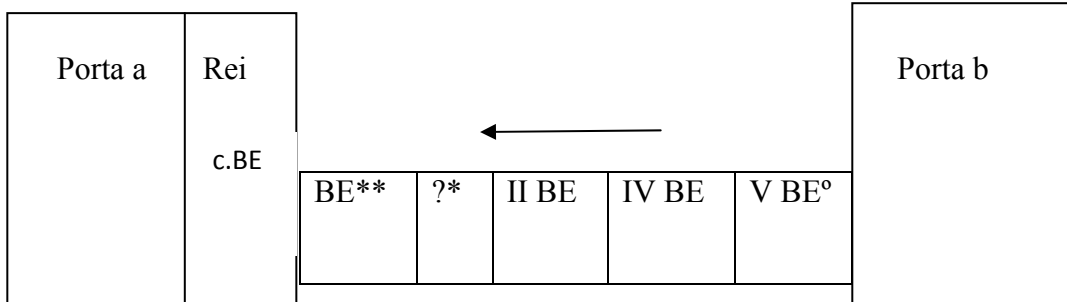
<i>h^cpy</i>	<i>df³w</i>	<i>k³w</i>	<i>hw</i>	<i>nwn</i>	<i>mrw</i>	21AE	20AE	19 AE	18AE	17AE	16AE*
------------------------	------------------------	-----------------------	-----------	------------	------------	------	------	-------	------	------	-------

* Emblema destruït

BAIX EGIPTE:

Sala 20

Paret oest (T) entre les dues portes.

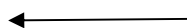

*Panell força malmès, emblema destruït.

° Emblema parcialment destruït.

**La presència d'aquesta figura representant tot el Baix Egipte és suficient a ulls de l'egipci antic per a compensar la falta de regions en aquesta processó parcial.

Paret nord (T):

?*	?*	?*	***
----	----	----	-----

*Part superior dels panells perduda.

ESCENES DE LA PARET QUE CONTÉ EL PANELL AMB LA *SEPAT* DELS DOS CEPTRES-*UAS*

Fig. 27. Basament i escena del primer registre del fragment de paret que conté la *sepat* dels dos ceptres-*uas* (sala 20, paret est).

ANÀLISI DESCRIPTIVA:

Emplaçament:

La processó fou gravada al complex meridional del temple format per nou cambres dedicades al culte del rei difunt, l'Osiris Ramsès III. A l'avantcambra d'aquest complex

funerari, la sala 20, li afegiren - posteriorment a la seva construcció- algunes parets per tal de crear dues subcambres més: la 21 a i la 21 b. El propòsit d'aquestes dues petites cambres és desconegut²⁶⁵.

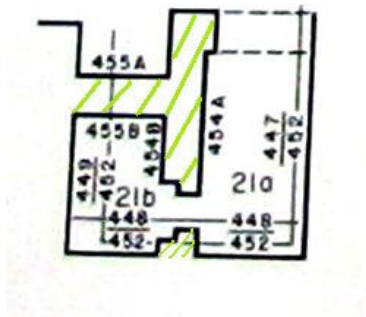

Fig. 28. Detall de les sales 21 a i 21b. En verd hem ratllat els murs de creació posterior que es superposen als antics panells dels murs sud i oest de la sala 20.

Els murs oest i sud de l'avantcambra 20 es veieren afectats, doncs, per la incorporació d'aquestes dues subsales i els seus relleus hagueren de ser adaptats. D'aquesta manera, els relleus d'aquestes parets es taparen amb argamassa i els murs es “decoraren” de nou adaptant-los a la nova distribució arquitectural. La processó geogràfica fou gravada a la sala 20 abans de les modificacions. Un cop creades les sales 21 a i 21 b no es feu, però, cap esforç per adaptar la processó geogràfica a la nova situació arquitectònica. Per aquest motiu la distribució de la processó segueix l'estructura original de la sala 20 independentment dels murs creats en aquesta sala posteriorment. Tots el genis d'aquesta processó es dirigeixen vers la sala 23, entrant, doncs, vers la resta de cambres del complex per al culte funerari reial que desemboca en el santuari d'Osiris. La funció d'aquesta processó era la de participar en la resurrecció de Ramsès III aportant les ofrenes de cada una de les regions d'Egipte.

Panell d'obertura o panell reial :

Cap d'ambdues sèries (Alt o Baix Egipte) inclou panell reial d'obertura. No obstant, la sèrie de l'Alt Egipte - encapçalada per la regió més meridional (*T3-sty*) - està precedida per una representació del faraó - en una talla força més gran que la dels genis geogràfics - dempeus i portant la corona blanca de l'Alt Egipte. La sèrie del Baix Egipte està

²⁶⁵ U. Hölscher, *The excavation of Medinet Habu*, vol. III: *The mortuary temple of Ramses III*, part I (OIP 54), Chicago: The University of Chicago Press, 1941, p. 16.

encapçalada per una figura de fecunditat que personifica tot el Baix Egipte en general. Davant d'aquest geni també hi ha una figura del faraó dempeus - de mida força majorportant, però, la corona del Baix Egipte i que sembla conduir la sèrie de genis del Delta. Cal remarcar que la sèrie del Baix Egipte està incompleta tot i que, als ulls d'un egipci antic, la presència d'un geni personificant tot el Baix Egipte al capdavant de la sèrie compensa la falta de la resta de *sepaut* del Delta.

Nombre i ordre dels panells:

Per a l'Alt Egipte foren gravades 21 regions en ordre canònic. L'absència de la regió 22, en opinió de J. Baines, és freqüent perquè la seva demarcació respecte la regió 21 no era original²⁶⁶. Les 21 regions de l'Alt Egipte estan seguides per la personificació de diferents *realia* del cosmos: el desert, les aigües primordials del Nun (que retornaven cada any durant la inundació), tres categories diferents d'aliments (*hw*, *k3w* i *df3w*) i la inundació (*h^cpy*).

La sèrie del Baix Egipte és incompleta i mal conservada: només podem identificar les *sepaut* II, IV i V. En total aquesta sèrie consta de nou panells i està encapçalada, tal com dèiem, per un geni personificant el Baix Egipte en general.

Gènere i orientació:

Tots els personatges són figures de fecunditat agenollades que es dirigeixen vers la porta de la sala 20 que dona accés a la sala 23 - sala amb dues columnes que pot ser designada com la sala hipòstila del complex funerari reial²⁶⁷; essent la sala 25 el santuari osiríac vers on tendeix tota la decoració.

Ofrena aportada:

En relació a l'ofrena, observem una alternança entre ofrenes sòlides i líquides. Les ofrenes líquides consisteixen en dos vasos-*hst*, dos rams de flors i un ceptre-*w3s*. Del braç del geni, sota la safata, pengen signes de vida-*nh*. Totes les ofrenes líquides són iconogràficament idèntiques mentre que les sòlides varien d'un personatge a un altre. No obstant, l'alternança entre ambdós tipus d'ofrena no és estricta, hi ha alguna excepció: la primera regió (la més meridional) que encapçala la sèrie de l'Alt Egipte,

²⁶⁶ J. Baines, *Fecundity Figures*, p. 175.

²⁶⁷ U. Hölscher, *The excavation of Medinet Habu 3*, p. 16.

T3-sty, ofereix sacs d'or procedents del territori i la segona (*Wtst-Hr*) també porta una ofrena sòlida.

La regió dels dos ceptres-*w3s* aporta una ofrena líquida i la llegenda que l'acompanya (*in.n=f kbh(w) ipn*) concorda amb la iconografia. Aquesta correspondència entre la ofrena aportada i la llegenda que hi fa referència és encara més evident entre les figures no geogràfiques que tanquen la sèrie de l'Alt Egipte ja que el nom d'aquestes és idèntic al nom de l'ofrena, és a dir, que aquestes figures personifiquen els productes mateixos que aporten²⁶⁸.

Policromia:

Originalment totes les figures estaven policromades en color blau, vermell o verd. J. Baines²⁶⁹ establí una taula indicant els colors de cada figura. Cal tenir en compte, però, que actualment el color s'ha perdut pràcticament en tots els panells de la processó i que la restitució que en fa l'autor és hipotètica. L'autor restitueix un patró format per grups de quatre *sepaut*, similar al que veiem en la processó del mur oest al temple de Sethy I a Abydos. A Medinet Habu la seqüència de colors seria, però: blau, roig, blau, verd. Val a dir que J. Baines observa aquesta seqüència només a partir de la *sepat* 13 de l'Alt Egipte i amb algunes restauracions hipotètiques degut a que, com dèiem, en nombrosos casos el color no s'ha conservat. D'altra banda, l'autor observa que hi ha una voluntat expressa per fer coincidir el color blau amb les ofrenes líquides, fet que provoca alteracions en el patró²⁷⁰. Per al geni encarnant la regió dels dos ceptres-*w3s* - que, com hem dit, aporta una ofrena líquida-, l'autor proposa el color blau (no conservat).

Panell simètric:

La simetria cal buscar-la respecte l'eix de l'antiga sala ja que, com hem comentat abans, la incorporació dels murs que tanquen les sales 21a i 21b no comportà un arranjament de la processó. En la posició simètrica a la del panell de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* s'hi gravà el geni que encarna la totalitat del Baix Egipte.

---

²⁶⁸ J. Baines, *Fecundity Figures*, p. 376.

²⁶⁹ J. Baines, *ibid.*, p.375, fig. 198.

²⁷⁰ J. Baines, *ibid.*, p. 376.

Lectura vertical:

Entre el basament i el primer registre es gravà una banda de text que anomenem banda de basament, més freqüent en temples d'època ptolemaica que en temples d'època dinàstica. No s'ha conservat l'alçada original del mur de manera que els relleus del registre superior han quedat escapçats. Just a sobre del panell de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* hi veiem a Iunmutef²⁷¹. L'escena completa representa al déu Thot assegut darrera de Iunmutef davant d'una llista d'ofrenes repartida en 8 columnes. A l'altra banda de la llista, l'Osiris Ramsès III (amb la corona *atef*) protegit per la personificació del temple de Medinet Habu rep les ofrenes assegut en el seu tro²⁷².

3.4 Temple de Luxor

3.4.1 Processó de sepaut al basament del santuari d'Alexandre (=doc. 9 del catàleg de fonts)

CRONOLOGIA: Alexandre el Gran (331-323 a.C.)

BIBLIOGRAFIA D'EDICIÓ:

M. Abd el-Raziq, *Die Darstellungen und Texte des Sanktuars Alexanders des Grossen im Tempel von Luxor* (Archäologische Veröffentlichungen 16). Mayence:

Philipp von Zabern, 1984.

Alt Egipte :

pp. 49-52, lám. 13 b-a, 14 a, 10 (esquerra)

Baix Egipte :

pp. 52-55, lám. 15 b, 10 (dreta)

---

²⁷¹ Déu-fill personificant el sentiment filial revestit amb la pell de pantera sacerdotal.

²⁷² Veure l'escena completa a Epigraphic Survey, *Medinet Habu VI*, pl. 447.

PLANTA DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ GEOGRÀFICA

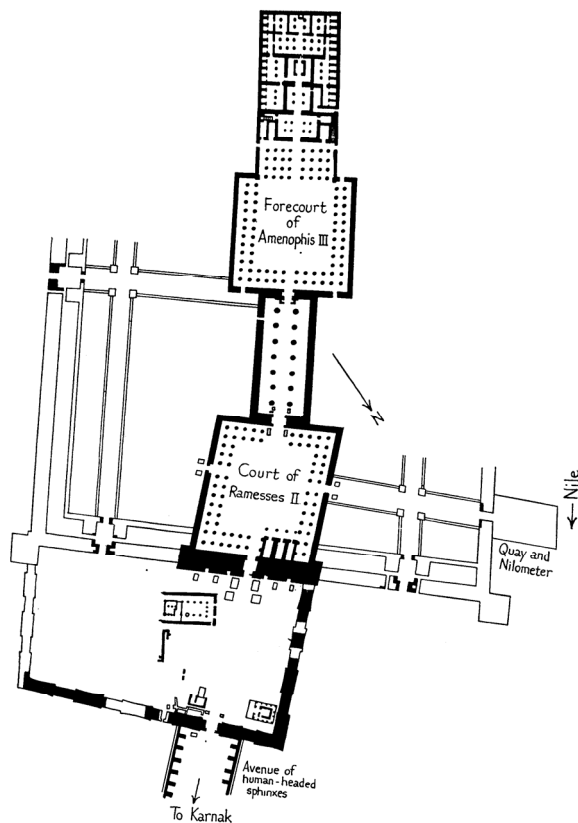

Fig. 29. Planta general del temple de Luxor. Font: PM II, plànol XXIX.

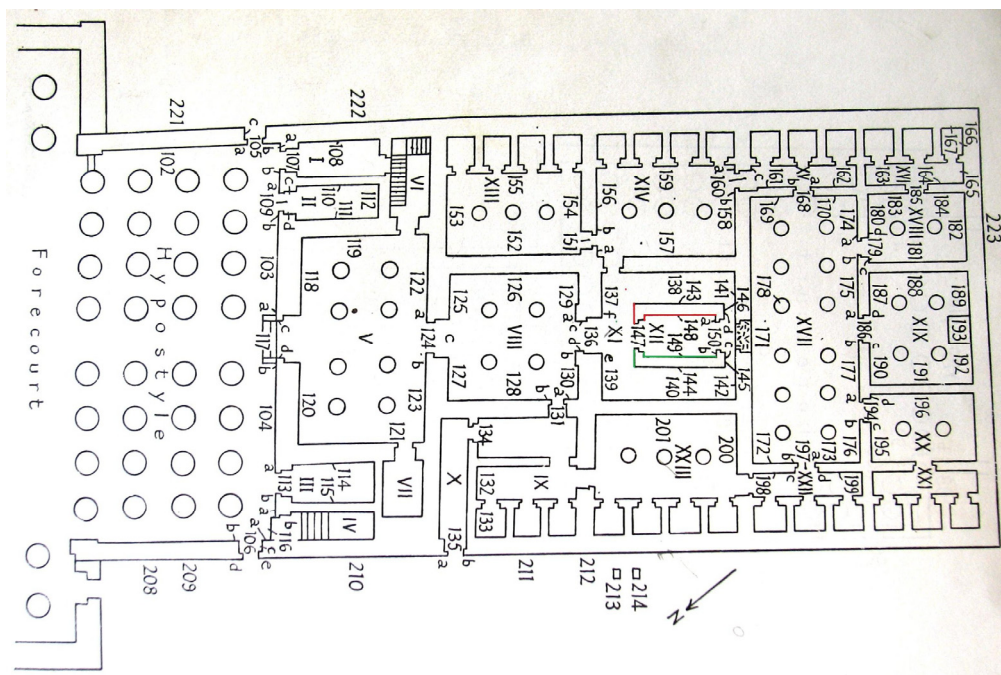

Fig. 30. Planta de les estances més interiors del temple de Luxor: sala hipòstila i sales I-XXIII. El nombre XII correspon al santuari d'Alexandre. Font: PM II, plànol XXXII.

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ DE LA PROCESSÓ:

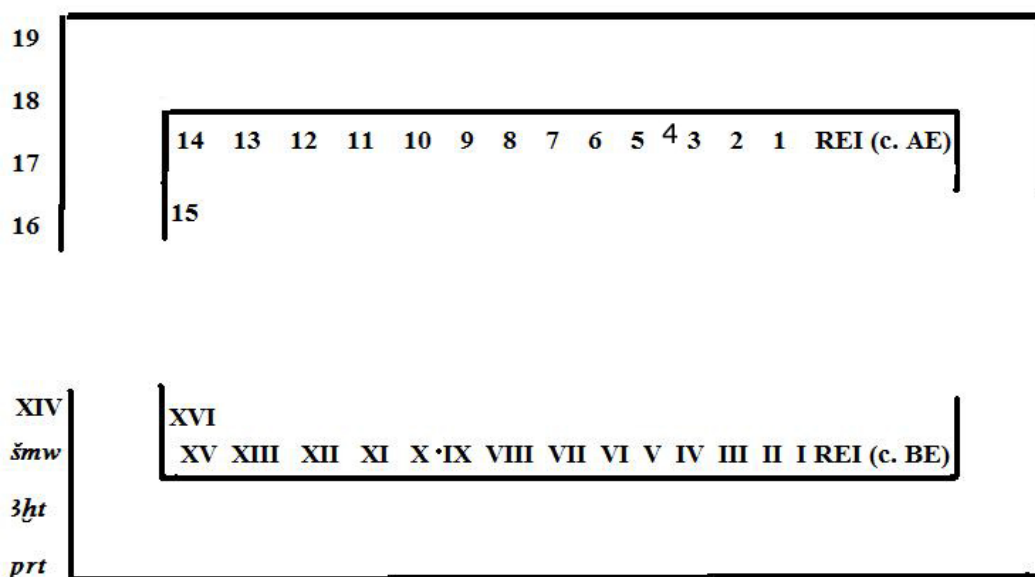

Fig. 31. Esquema de distribució de les *sepaut* entorn al santuari d'Alexandre. Els panells de les *sepaut* 16AE i XIVBE no s'han conservat i els panells de les *sepaut* 15AE i XVIBE estan parcialment destruïts: només es conserva una part de la llegenda que acompanyava els genis.

ESCENES DE LA PARET QUE CONTÉ EL PANELL AMB LA *SEPAT* DELS
DOS CEPTRES-*UAS*

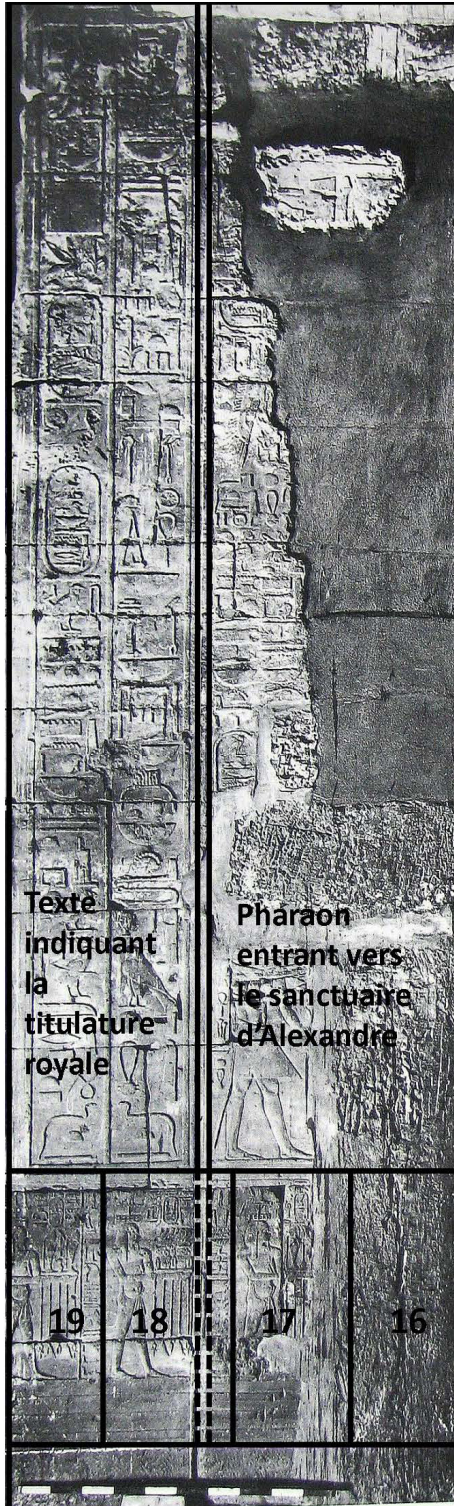

Fig. 32. Basament i registre superior, cara externa del muntant nord-est (R) d'entrada al santuari d'Alexandre al temple de Luxor (M. Abd el-Raziq, *Die Darstellungen und Texte des Sanktuars Alexanders*, lám. 10-esquerra).

Fig. 33. Detall del basament amb els tres darrers panells de la sèrie dreta (Alt Egipte) de la processó i fragment del registre superior. Cara externa del muntant nord-est (R) d'entrada al santuari d'Alexandre, temple de Luxor.

ANÀLISI DESCRIPTIVA

Emplaçament:

La processó recorre la cara interna i part de l'externa del basament del santuari d'Alexandre el Gran al temple de Luxor. En concret, l'Alt Egipte està repartit entre la paret sud-est (R) i el muntant dret de la porta mentre que el Baix Egipte el trobem a la paret nord-oest (R) i muntant esquerra. El final de cada sèrie es gravà al basament extern dels muntants d'entrada al santuari degut a la manca d'espai a l'interior, fet que d'altra banda recrea la sensació visual dels territoris entrant al santuari per aportar els seus productes.

Panell d'obertura o panell reial :

No hi ha panell d'obertura representant les divinitats rebent a la processó però ambdues sèries estan encapçalades per la figura del rei: amb la corona blanca obrint la sèrie de l'Alt Egipte i amb la corona vermella obrint la sèrie del Baix Egipte.

Nombre i ordre dels panells:

De l'Alt Egipte foren gravades 19 regions en l'ordre geogràfic de sud a nord. Del Baix Egipte també es gravaren 14 regions però amb una diferència respecte l'ordre «canònic», ordre que es generalitzarà posteriorment²⁷³. En efecte, la XIV BE fou gravada a la cara externa del basament alterant així l'ordre de successió entre les regions XIII BE i XVI BE (veure l'esquema més amunt). En determinats emplaçaments, en d'altres temples, hem observat aquesta mateixa alteració en la posició de la *sepat* XIV BE²⁷⁴. Pensem que aquesta alteració respon, doncs, a una voluntat expressa dels *hierogramates*. La sèrie del Baix Egipte està seguida per la personificació de les tres estacions de l'any, fet que permet equilibrar les dues sèries en el nombre de panells.

Ja havíem vist la presència d'estacions de l'any personificades com uns elements més de la processó geogràfica al temple solar de Neusserre a Abu Gurab (doc. 2 del Catàleg de fonts). En aquella processó s'hi representaren escenes que descriuen activitats lligades a les estacions Akhet i Shemu - sobretot migracions i caça (amb trampes)

---

²⁷³ Veure la Introducció i el capítol 2, apartat 2.2.1.

²⁷⁴ Veure, al respecte, l'apartat 3.5.1.

d'ocells. S. Wenig²⁷⁵ és de la opinió que no hi havia lloc per a representar també l'estació de Peret i, en la restitució hipotètica de la posició dels panells, l'autor considera que les *sepaut* segueixen a les activitats de dues de les estacions²⁷⁶.

En el cas de la processó de Luxor, però, el què veiem és que les *sepaut* precedeixen a les tres estacions ja que aquestes foren gravades al final de la sèrie del Baix Egipte. Abd el Raziq indica la presència de les tres estacions a la cara exterior del mur nord malgrat que el nom i part de la llegenda corresponent a Shemu s'ha perdut²⁷⁷. Per la seva banda, O. E. Kaper opina que el geni parcialment esborrat encarna, en realitat, una *sepat* ja que porta al cap un portaestendard- com la resta de *sepaut* - mentre que els genis de les altres dues estacions porten el nom directament damunt el cap, sense portaestendard²⁷⁸.

Gènere i orientació

Tots les personatges s'orienten vers el fons del santuari i els que estan gravats a la cara externa s'orienten vers l'eix de simetria del santuari produint l'efecte òptic d'estar entrant vers el mateix. Tots els genis són figures de fecunditat excepte en el cas de Tebes que es representa amb un geni femení.

Tipus d'ofrena

Pel què fa a l'ofrena representada, observem una alternança entre ofrenes líquides i sòlides. L'ofrena sòlida varia en cada geni mentre que les ofrenes líquides són totes iconogràficament idèntiques i consisteixen en una safata amb dos vasos- *hst*, flors de lotus i un ceptre-*uas* enmig. De les mans del geni, sota la safata, pengen signes de vida-*ankh* i flors de lotus. El 19 AE porta una ofrena líquida i el text concorda amb la iconografia «aportant aigua de libació procedent de la inundació». Les estacions Akhet i Peret, per la seva banda, aporten ofrenes de caràcter general: *ht nbt nfrt w^cbt ndmt bnrt*

---

²⁷⁵ E. Edel, S. Wenig, *Die Jahreszeitenreliefs aus dem Sonnenheiligtum des Königs Ne-user-re*, Tafelband (MÄSB 7), Berlín: Akademie-Verlag, 1974, pp. 19-20.

²⁷⁶ Veure la reconstrucció de la distribució de la processó a: W.S. Smith, *Interconnections in the Ancient Near East. A Study of the Relationships between the Arts of Egypt, the Aegean, and Western Asia*, New Haven/Londres: Yale University Press, 1965, p. 142.

²⁷⁷ M. Abd el-Raziq *Die Darstellungen und Texte des Sanktuars Alexanders*, pp. 54-55.

²⁷⁸ O.E. Kaper, The three seasons in the soubassements, a: A. Rickert, B. Ventker (éds.). *Altägyptische Enzyklopädiën. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I*. Vol. 2 (SSR 7). Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, pp. 519-520.

«all good, pure, pleasant and sweet things» i *ḥw nb ḏfḏw nb imy T3-mḥw* « all (kinds of) food and victuals from Lower Egypt », respectivament²⁷⁹.

Panell simètric

La simetria es troba respecte al propi eix del santuari que el divideix en dues parts idèntiques. La regió dels dos ceptres-*uas* està situada al muntant dret de la porta d'entrada al santuari, fet pel qual la seva paret simètrica correspon al muntant esquerra de la mateixa porta. Al panell simètric de la *sepat* 19 AE hi gravaren l'estació de Peret (l'hivern).

Lectura vertical

La paret consta de basament més un registre superior i fris. El registre superior està dividit en dues parts. Per una banda el faraó entrant vers el santuari i per l'altre, darrera d'ell, un text en columnes amb la titulatura reial. La línia divisòria que separa el registre superior en dues meitats s'allarga fins al basament dividint també els panells de la processó. Si ens hi fixem bé, els 4 panells de la processó que foren gravats en aquesta paret estan dividits de dos en dos. El 18 i 19 AE junts sota una mateix signe *pt* (el cel que emmarca l'escena) i el 16 i 17 sota un altre signe del cel *pt*. Els *hierogramates* han posat de manifest aquí una connexió vertical formal entre el registre superior i els panells del basament.

3.5 Temple d'Horus a Edfu

3.5.1 “Gran text geogràfic” d'Edfu: processó al basament exterior del santuari del temple, corredor misteriós (doc. 10 del catàleg de fonts)

CRONOLOGIA :

Ptolomeu IV Philopator (221-205 a.C.)

---

²⁷⁹ O.E. Kaper, *ibid.*, p. 520.

BIBLIOGRAFIA D'EDICIÓ :

PM VI,

AE: p.147, (223)-(224), (225)-(226)

BE: p. 146, (219)-(220), (221)-(222)

Edfou I (éd. revue et corrigé par S. Cauville-D. Devauchelle), fasc. 3,

AE : pp. 336-344, BE : pp. 329-336

Edfou IX, lám. XV-XVII i *Edfou* XV, lám. 1-14

PLANTA DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ GEOGRÀFICA:

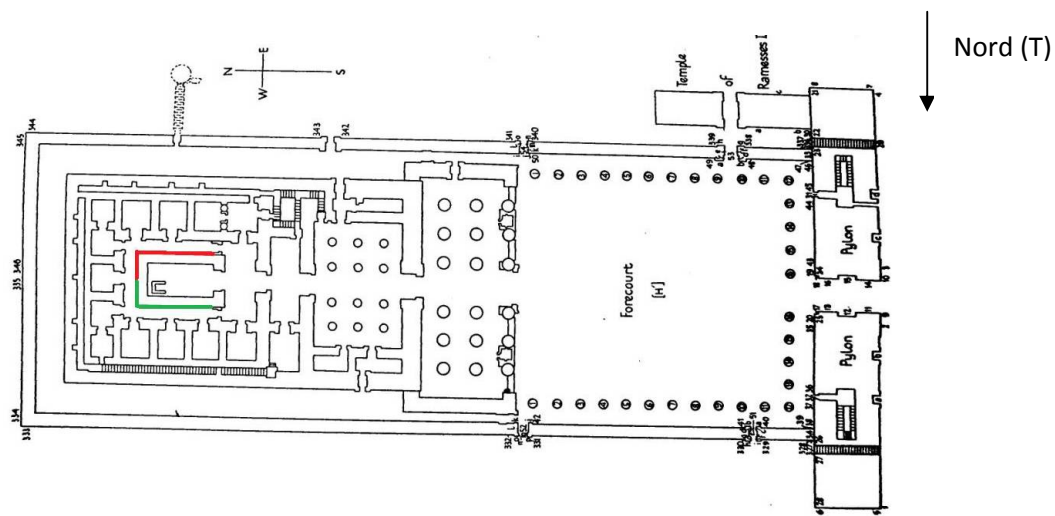
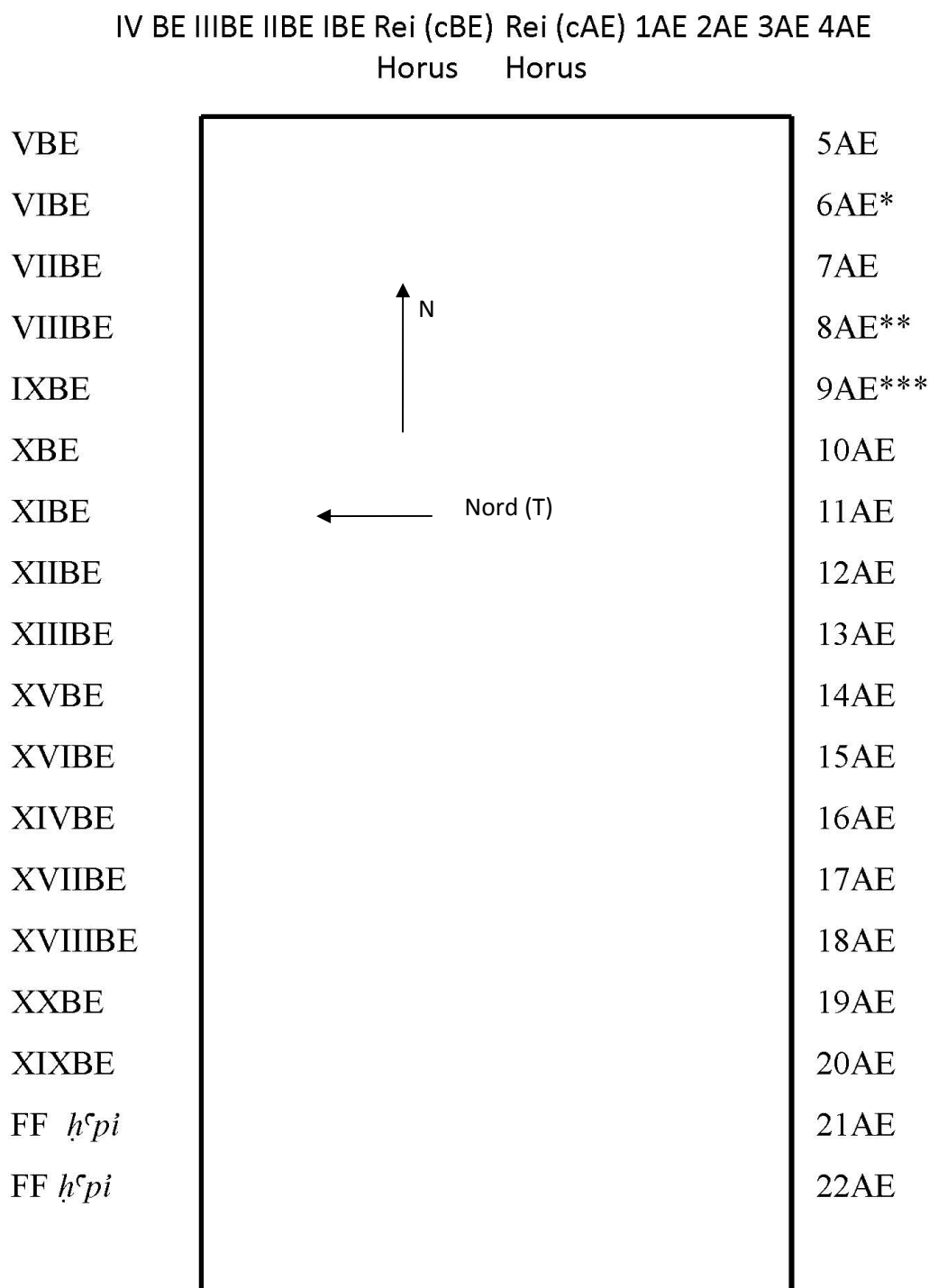

Fig. 34. Planta del temple d'Edfu (font: PM VI, p. 120).

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ:

*Emblema destruït

** Textos no conservats

*** Panell completament destruït

Fig. 35. Esquema de distribució de les *sepaut* entorn al santuari del temple d'Edfu.

ESCENES SOBRE EL PANELL DE LA *SEPAT* DELS DOS CEPTRES-*UAS*

Fig. 36. Part del basament i primer registre de la paret exterior est (R) de la *set uret* del temple d'Horus a Edfu.

Fig. 37. Escenes dels tres registres superiors damunt del panell corresponent a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*

ANÀLISI DESCRIPTIVA:

Emplaçament:

La processó del corredor misteriós que rodeja la *set uret* del temple d'Horus a Edfou fou gravada a la cara externa de les parets nord (R) [=paret del fons], est [=sud (T)] i oest [=nord (T)] del santuari. La seva presència reactualitza l'aportació de les ofrenes alimentàries diàries per al culte a la divinitat resident al naos.

Panell d'obertura o panell reial :

Ambdues sèries s'ofereixen a Horus que porta la corona *pshent*. Els dos panells que obren les dues sèries de la processó (la de l'Alt i la del Baix Egipte) es gravaren, un al costat de l'altre, al mur nord (R) de manera que les dues figures d'Horus es donen

l'esquena²⁸⁰. El faraó du la corona blanca quan obre la sèrie de l'Alt Egipte i la corona vermella quan obre la sèrie de territoris del Delta.

Nombre i ordre dels panells:

La sèrie de l'Alt Egipte consta de les 22 *sepaut* representades en ordre canònic següent, doncs, l'ordre geogràfic de sud a nord. Les 13 primeres *sepaut* del Baix Egipte també segueixen l'ordre canònic però a partir del tretzè panell l'ordre representat és el següent: XV, XVI, XIV, XVII, XVIII, XX i XIX més dos genis encarnant la inundació del Nil que completen la sèrie. Aquesta seqüència (o similar) de *sepaut* del Baix Egipte l'hem trobada en altres processons:

- la del basament intern del santuari d'Alexandre al temple de Luxor
- la del santuari osiríac del temple d'Hibis.
- la de la segona capella osiríaca occidental al temple d'Hathor a Dendara
- la del basament extern del santuari del temple d'Athribis

En tots aquests casos, la *sepat Hnty-i3bt* (la XIV BE en l'ordre «canònic») es col·loca entre les *sepaut H3t-mh̄yt* i *Sm3-Bh̄dt* (=XVI BE i XVII BE en l'ordre «canònic»). L'ordre següent en la presentació de les *sepaut* del Baix Egipte en el Gran text geogràfic, respondria a una mateixa tradició que hem observat sempre en contextos osiríacs o entorn als santuaris dels temples.

Gènere, orientació i ofrena aportada:

És important assenyalar la peculiaritat de les ofrenes aportades pel rei en aquesta processó: la *sepat*, la seva capital així com un nombre d'elements culturals que trobem també en les monografies sacerdotals²⁸¹. Iconogràficament, però, res la distingeix d'altres processons geogràfiques ptolemaiques. Tots els genis són figures de fecunditat aportant una safata amb un ceptre-*uas* enmig de dos vasos-*hst*, flors de lotus i dos signes-*ankh* que pengen de les dues mans dels genis i també de les del faraó (en el panell d'obertura).

---

²⁸⁰ Recordem que una de les regles de sintaxi naològica consisteix en què la divinitat mai es pot mirar a sí mateixa (veure capítol 2, apartat 2.1.1).

²⁸¹ Veure documents 10 i 24-28 del Catàleg de fonts.

Pel què fa a l'orientació, tots els personatges de la sèrie de l'Alt Egipte miren vers la seva esquerra mentre que els del Baix Egipte miren vers la seva dreta. Tots ells es dirigeixen, doncs, vers el punt central de la paret del fons del santuari.

Panell simètric:

El panell simètric a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* és ocupat per la *sepat* XX BE (*Spdw*) enlloc de la XIX BE que li tocava si la presentació de *sepaut* seguís l'ordre canònic que es generalitzarà posteriorment.

Lectura vertical:

La paret exterior de la *set-uret* es divideix en basament i tres registres superiors. Una banda de text (banda de basament) separa els panells de la processó de les escenes del primer registre. En aquest primer registre, sobre el panell dels dos ceptres-*uas*, hi veiem al faraó oferint un vas de llet-*irtt* a Horus. A l'escena del segon registre, el faraó ofereix vi a Horus i al tercer registre li ofereix cervesa. La llet aportava vida, fortificava els membres i permetia rejuvenir²⁸². En retorn per la ofrena de vi, el rei rebia el domini sobre Egipte i les terres estrangeres. El vi estimulava la valentia i la força del rei i, per tant, n'augmenta el seu poder²⁸³. En retorn per la ofrena de cervesa, el rei rebia els camps amb els seus productes, l'embriaguesa i el valor en la batalla²⁸⁴.

3.5.2 Processó quadripartida al basament exterior del naos (doc. 18 del catàleg de fonts)

CRONOLOGIA :

Ptolomeu VIII Evergeta II (regne discontinu de 169 à 116 a. C.).

BIBLIOGRAFIA :

PM VI , AE : p. 159 (301)-(303), (304)-(305), BE : p. 157 (290), (291)-(292), (293)-(294)

---

²⁸² J.-P. Corteggiani, *L'Égypte ancienne et ses dieux. Dictionnaire illustré*, Paris: Fayard, 2007, p.279.

²⁸³ P. Wilson, *A Ptolemaic Lexikon. A Lexicographical Study of the Texts in the Temple of Edfu* (OLA 78), Louvain: Peeters, 1997, pp. 95-96.

²⁸⁴ P. Wilson, *ibid.*, p. 656.

Edfou IV, AE : pp. 170-194; BE : pp. 20-42

Edfou X, AE : làm. XCIX-CI²⁸⁵, CX inf.; BE : làm. XCIV-XCVI, CX sup.

PLANTA DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ GEOGRÀFICA:

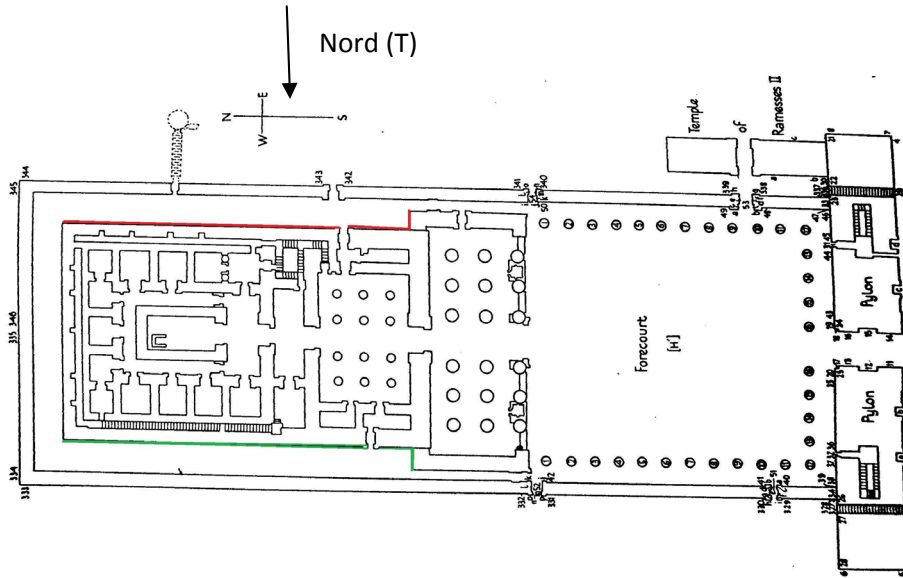

Fig. 38. Planta del temple d’Edfu amb indicació de la ubicació de la processó quadripartida a l’exterior del naos (font: PM VI, p. 120).

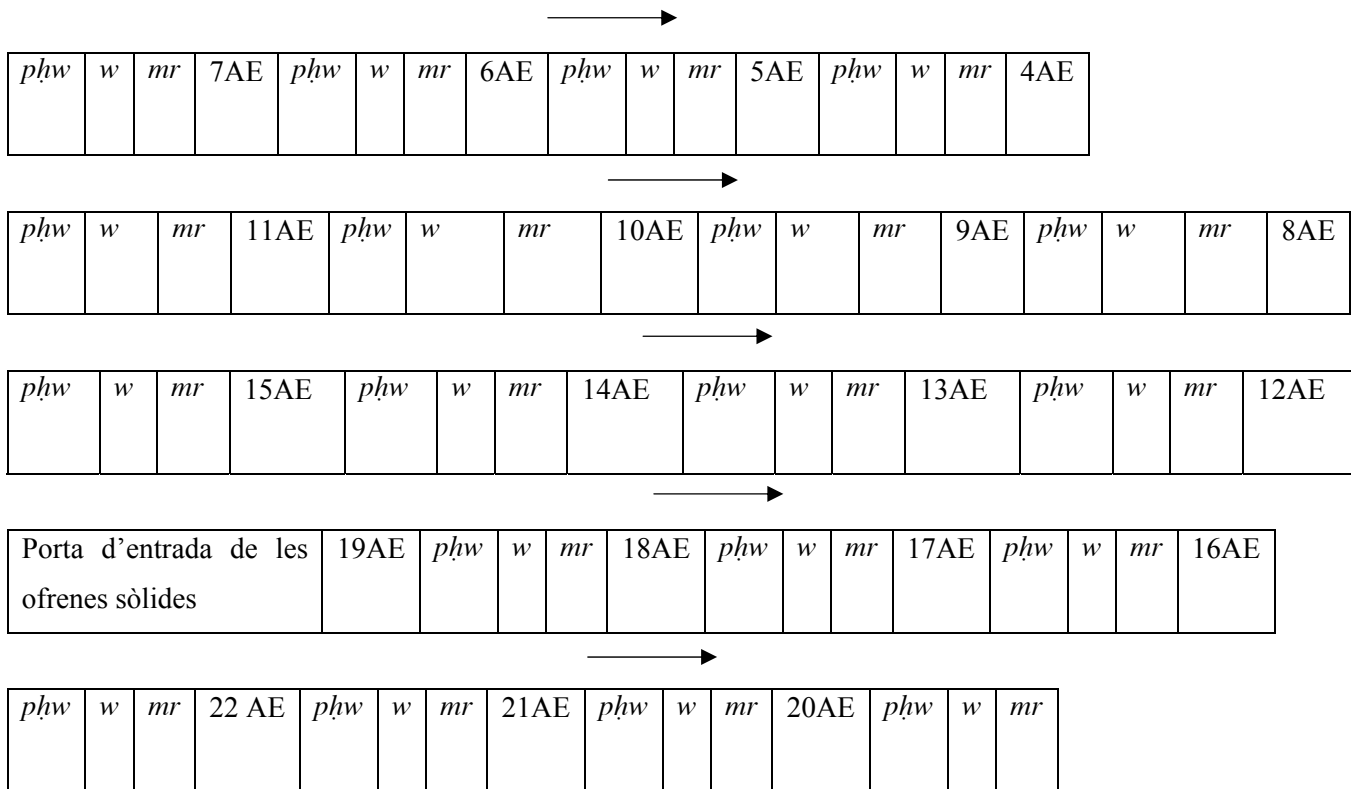
ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ:

Alt Egipte, paret est [=sud (T)].

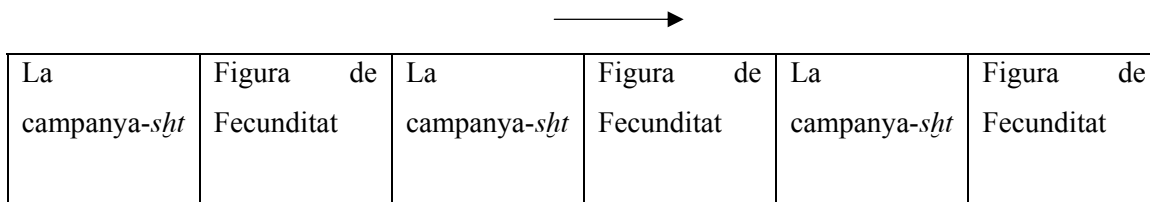
<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	3AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	2AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	1AE	El rei (c. AE?)* seguit de la reina davant d’Horus, Hathor i Horsematauy	

*Només és visible la base de la corona reial, la resta està malmesa.

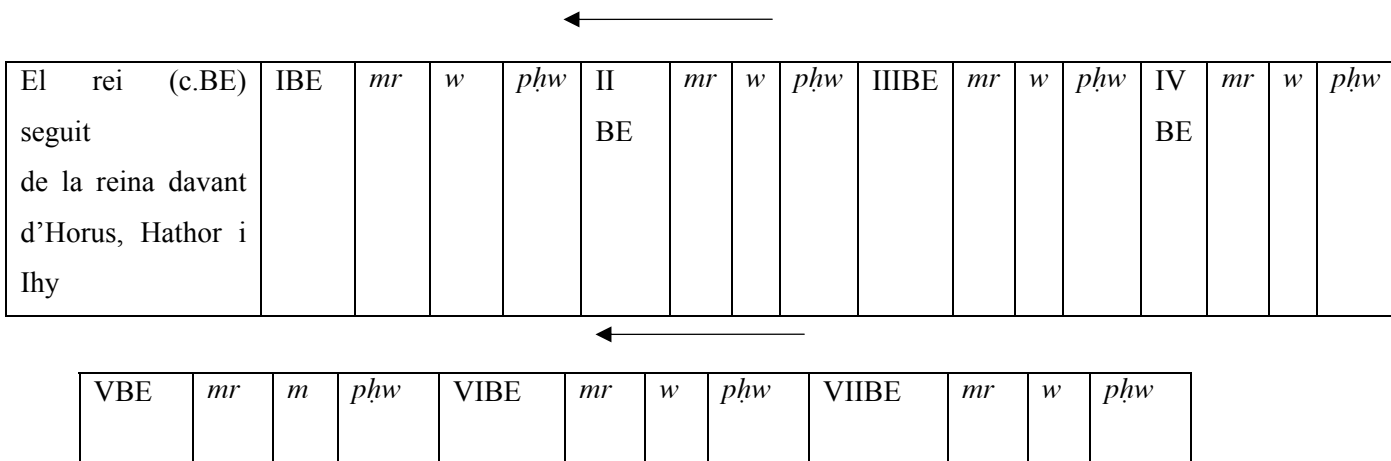
²⁸⁵ Cf. J. de Rougé, *Inscriptions et notices recueillies à Edfou (Haute-Egypte) pendant la mission scientifique de M. le Vicomte Emmanuel de Rougé*, vol. 1., Paris : E. Laroux, 1880, làm.55 ; H. K. Brugsch, *Dictionnaire géographique de l’ancienne Égypte, contenant per ordre alphabétique la nomenclature comparée des noms propres géographiques qui se rencontrent sur les monuments et dans les papyrus; notamment les noms des préfectures et de leurs chefs-lieux, des temples et sanctuaires, des villes, bourgs et nécropoles, des mers, du Nil et de ses embouchures, des lacs, marais, canaux, assins et ports, des vallées, grottes, montagnes, des îles et îlots, etc. Supplément*, Leipzig: J.C.Hinrichs, 1879, p. 1385 (XIX); J. Dümichen, *GI I*, làm. XI.

La sèrie de l'Alt Egipte acaba sobre el basament de la cara externa del petit mur al nord (R) del pronaos, costat est (R):

Baix Egipte, paret oest =[nord(T)]

←

VIII BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	IX BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	X BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	XI BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>
---------	-----------	----------	------------	-------	-----------	----------	------------	------	-----------	----------	------------	-------	-----------	----------	------------

←

XII BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	XIII BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	XIV BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>
--------	-----------	----------	------------	---------	-----------	----------	------------	--------	-----------	----------	------------

←

XV BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	XVI BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	XVII BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	XVIII BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>
-------	-----------	----------	------------	--------	-----------	----------	------------	---------	-----------	----------	------------	----------	-----------	----------	------------

←

XIX BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	XX BE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	Porta d'entrada de les ofrenes líquides	Supl.	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	Supl.	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>
--------	-----------	----------	------------	-------	-----------	----------	------------	--	-------	-----------	----------	------------	-------	-----------	----------	------------

La sèrie del Baix Egipte acaba sobre el basament de la cara externa del petit mur al nord (R) del pronaos, costat oest (R):

←

Supl.	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	Geni Femení= Peret	Geni masculí= Shemu
-------	-----------	----------	------------	-----------------------	------------------------

**ESCENES SUPERIORS ALS PANELLS OCUPATS PEL TERRITORI DE LA
SEPAT DELS DOS CEPTRES-UAS**

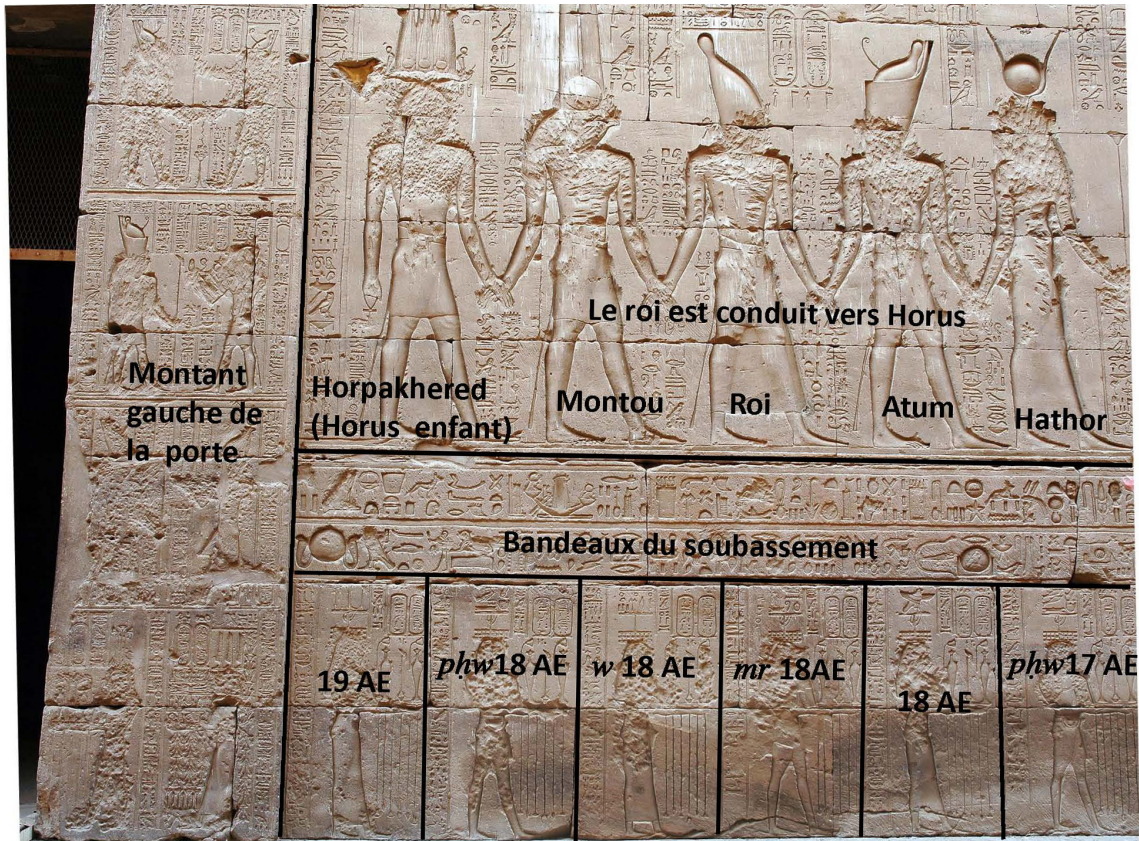
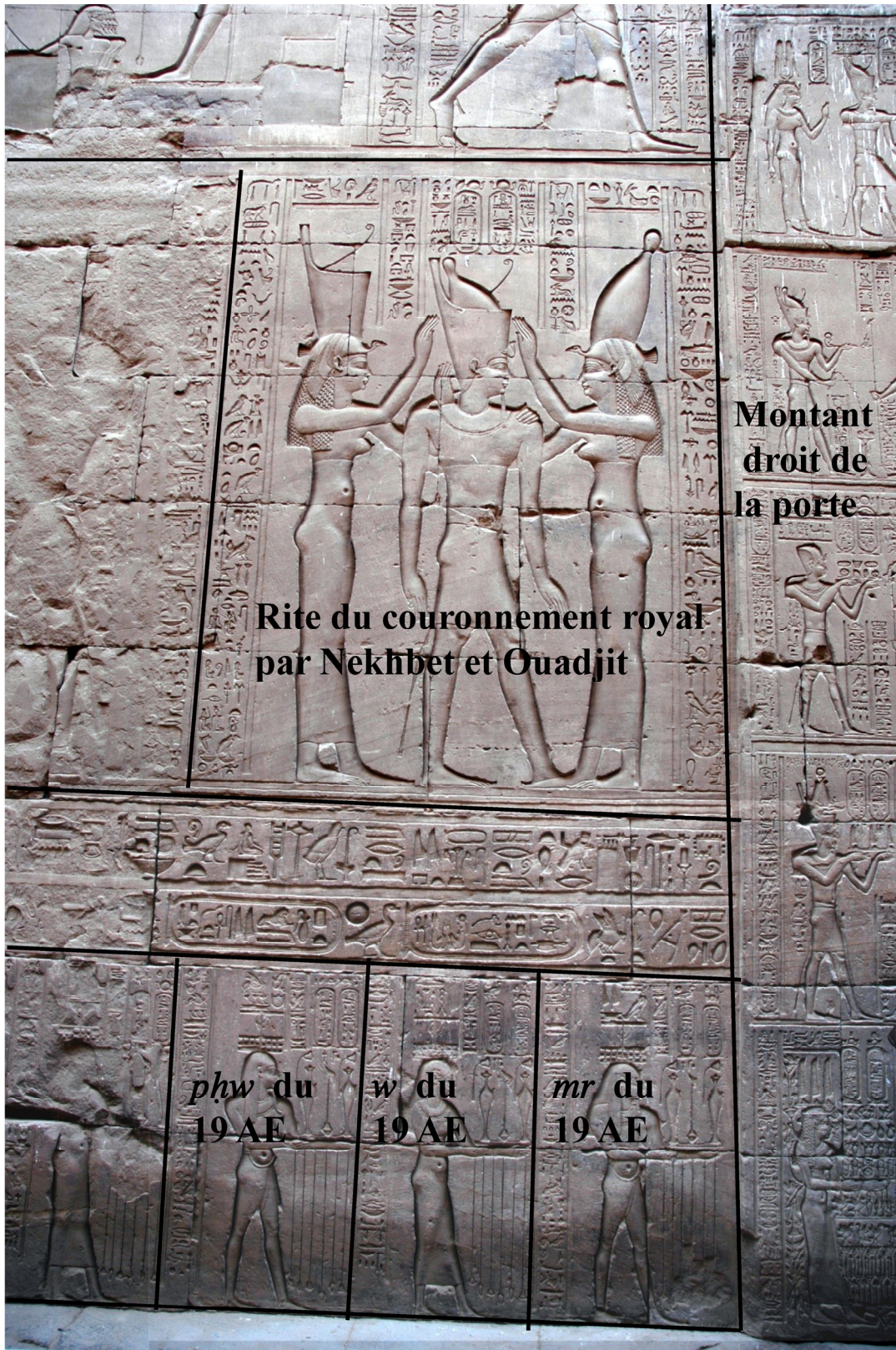

Fig. 39. Basament i escenes del primer registre damunt del panell dedicat a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, mur est (R), exterior del naos.

Montant
droit de
la porte

Rite du couronnement royal
par Nekhbet et Ouadjit

phw du
19 AE

w du
19 AE

mr du
19 AE

Fig. 40. Basament i escena del primer registre damunt dels panells presentant el canal, el territori agrícola i el territori palustre de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*. Escenes separades de les de la figura anterior pel passatge d'accés de la ofrenes sòlides a l'interior del temple.

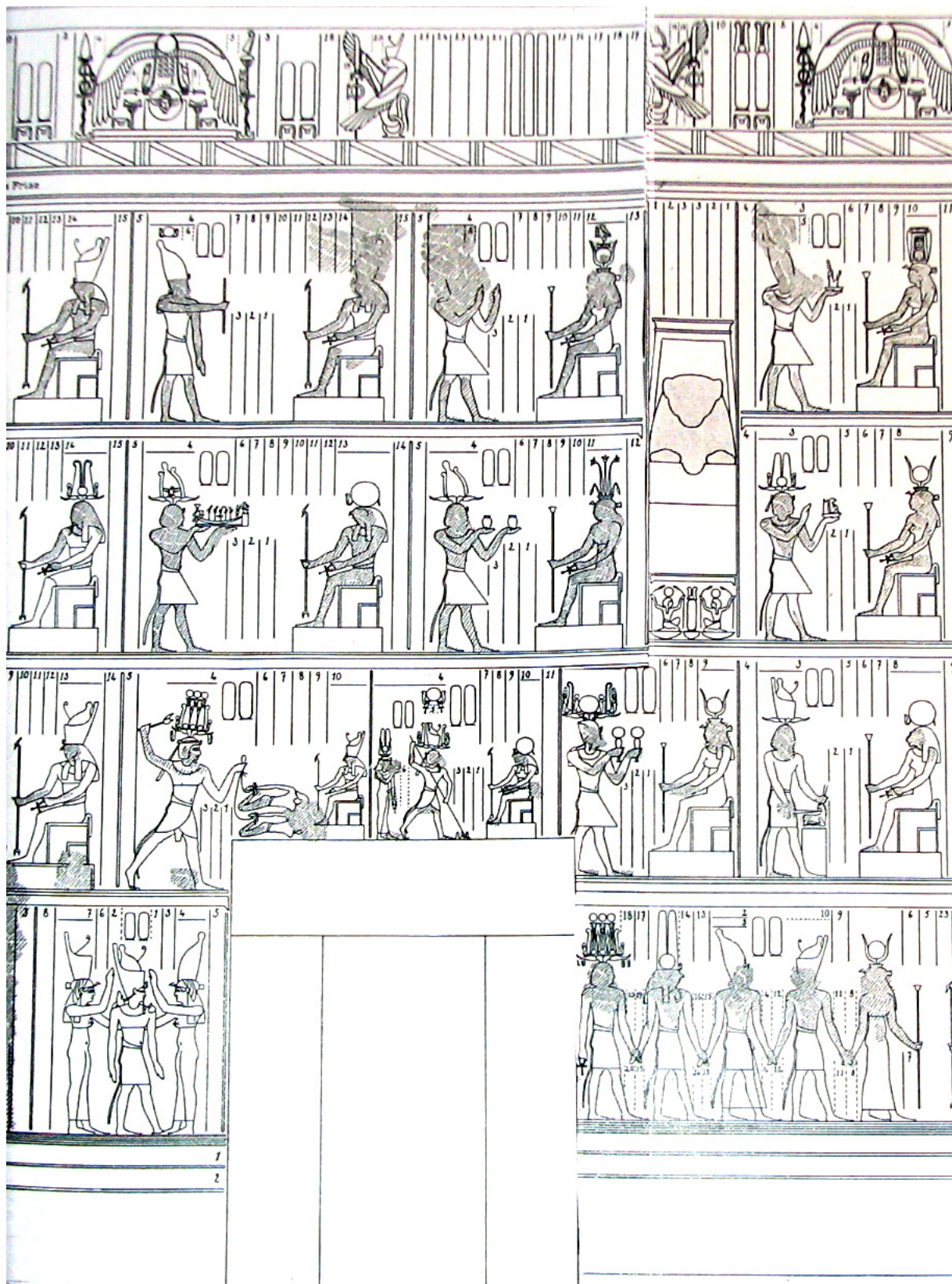

Fig. 41. Reproducció del fragment de la paret on estan ubicats els panells de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, escenes dels registres superiors (font: *Edfou X*, làm. XC i XCI).

ANÀLISI DESCRIPTIVA

Emplaçament:

Aquesta processó quadripartida s'ubica al corredor exterior del temple d'Edfu: fou gravada sobre la cara externa dels murs est [=sud (T)] i oest=[nord(T)] del naos i sobre la cara externa del mur nord (R) del pronaos. Ambdues sèries, la de l'Alt i la del Baix Egipte es veuen interrompudes en un punt per la presència dels passatges d'entrada de les ofrenes líquides i sòlides a l'interior del temple. Dins la sèrie de l'Alt Egipte, el passatge interromp justament la seqüència dels quatre panells dedicats a la regió dels dos ceptres-*w3s* (veure més amunt el croquis de distribució de la processó). D'aquesta manera, el panell dedicat a la *sepaut* queda al costat del muntant esquerra de la porta d'entrada de les ofrenes sòlides (cara externa) i els panells ocupats per les seves components topogràfiques (el canal, el territori agrícola i el territori palustre) queden a l'altre banda de la paret, és a dir al costat del muntant exterior dret de la porta (cara externa).

Panell d'obertura o panell reial :

En els panells d'obertura d'ambdues sèries hi veiem al rei, seguit de la reina, davant de la triada divina d'Edfu: Horus, Hathor i Horsematauy. El rei porta la corona del Baix Egipte encapçalant la sèrie de l'oest [=nord (T)] i probablement la de l'Alt Egipte (parcialment conservada) encapçalant la sèrie de l'est [=sud (T)].

Nombre i ordre dels panells:

L'ordre i nombre de presentació de les *sepaut* és el «canònic»: 22 per l'Alt Egipte i 20 pel Baix Egipte, cada una de les quals va seguida del seu canal, el territori agrícola i el territori palustre. La sèrie de l'Alt Egipte acaba amb sis personatges tot alternant figures de fecunditat (que personifiquen entitats de caràcter aquàtic com ara el Nun) i genis femenins encarnant la campanya. La sèrie del Baix Egipte acaba amb tres *sepaut* suplementàries i la personificació de les estacions Peret i Shemu tancant la processó.

Gènere, orientació i ofrena aportada:

Tots els personatges encarnant els canals i els territoris palustres són figures de fecunditat mentre que les *sepaut* i els territoris agrícoles estan personificats per genis

femenins. Tots els genis representats sobre els murs est (R) i oest (R) estan orientats vers el fons del temple mentre que els que estan representats sobre el mur nord (R) del pronaos miren vers l'eix de simetria del temple, és a dir, que creen l'efecte òptic d'estar entrant vers l'interior de l'edifici.

A excepció del geni del darrer panell que porta una safata amb ofrenes variades, la resta d'ofrenes aportades pels personatges són iconogràficament idèntiques i consisteixen en una safata amb dos vasos per a libacions, dues flors de lotus i un ceptre-*w3s* enmig.

Panell simètric

Als panells de la paret simètrica (paret exterior oest del naos) hi gravaren la *sepat Tmt ph*, la XIX BE, amb el seu canal, el seu territori agrícola i el territori palustre.

Lectura vertical

La paret es divideix en basament i quatre registres superiors; més banda de fris i fris. El basament està separat del primer registre per una doble banda de text, és a dir, per dues bandes de basament superposades. Al primer registre hi veiem la seqüència següent: el rei sortint de palau amb Iunmutef, purificat per Thot i Horus, coronat com a rei de l'Alt i Baix Egipte per Nekhbet i Uadjit i conduït per Hathor, Atum, Montu i Horpakheret vers l'interior del temple. Damunt d'aquesta darrera escena, al segon registre, hi gravaren l'ofrena del miralls a la deessa Hathor. La superfície circular dels miralls simbolitza el disc solar i lunar; amb aquesta ofrena el rei demana que es mantingui la cursa dels dos astres (el sol i la lluna). E. Vassilika assenyala que la ofrena dels dos miralls pretenia obtenir tot allò que es reflecteix en els astres lunar i solar, és a dir, el món creat i la garantia, per sempre, de l'ordre còsmic, és a dir, la victòria sobre el caos/Apophis²⁸⁶. El rei entregava els miralls a la divinitat també per tal que aquesta pogués veure en ells la seva «perfecte imatge» i, gràcies a aquesta visió, sentir-se apaivagada²⁸⁷.

A partir del tercer registre la incorporació d'una gàrgola trenca la seqüència vertical formal a la banda esquerra de la porta-passatge. Damunt de l'escena d'ofrena dels miralls, i desplaçades d'aquesta per la presència de la gàrgola, hi veiem al faraó fent

²⁸⁶ E. Vassilika, *Ptolemaic Philae* (OLA 34), Lovaina: Peeters, 1989, p. 110.

²⁸⁷ *Id.*

l'ofrena de vasos-*krht* a la deessa Meret del sud i, al registre superior, el faraó adorant a la deessa *Wtst-Hr*²⁸⁸.

La mateixa seqüència temàtica vertical -coronament reial, ofrena miralls, ofrena de vasos a la deessa Meret del nord i ofrena d'encens a la deessa Men-bit²⁸⁹ (*Edfou* X, làm. 84) - es troba damunt dels panells de la *sepat* simètrica, *Imt ph*. A la paret oest [=nord (T)], però, es manté la connexió vertical formal entre els registres ja que cap gàrgola ni passatge interromp els registres superiors ni els panells del basament presentant la *sepat* XIXBE i les seves components.

Damunt la llinda de la porta, hi gravaren dues escenes de caràcter apotropaic que simbolitzen la victòria de l'ordre amb la finalitat d'impedir l'entrada al temple de les forces malèfiques del caos alhora que preservar la integritat i seguretat del país. En una escena, el faraó colpeja uns captius asiàtics i en l'altre, el faraó (seguit de la reina) arpona la serp Apophis.

3.5.3 *Processó quadripartida al basament del pati del temple d'Edfu (=doc. 19 del catàleg de fonts).*

CRONOLOGIA :

Ptolomeu IX Soter II (2ⁿ regne : 88-80 a.C.)²⁹⁰.

BIBLIOGRAPHIE D'EDICIÓ:

PM VI, 127 AE : (47)-(48), (49)- (50); BE : (39)-(40), (41)-(42)

Edfou V, AE: pp. 105-124, BE: pp. 12-28

Edfou X, AE: làm.CXXVIII- CXXX²⁹¹, BE: làm. CXXIII-CXXV

---

²⁸⁸ Deessa amb corona hathòrica, personificació del temple d'Edfu. Veure Chr. Leitz, *LGG* II, col. 616b.

²⁸⁹ Deessa que personifica el tro cerimonial del rei i dels déus. Cf. *Wb* II, 63 (3-5). El terme és aquí emprat com a metàfora del temple o d'una part del mateix ja que l'escena és simètrica a la del faraó adorant a la deessa *Wtst-Hr*.

²⁹⁰ S. Cauville, D. Devauchelle, Le temple d'Edfou. Etapes de la construction. Nouvelles données historiques, *RdE* 35, 1984, pp.44-45.

²⁹¹ Cf. J. de Rougé, *Inscrip. et notices* I, làm. XXIII i J. Dümichen, *GI* I, làm. XI.

PLANTA DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ GEOGRÀFICA:

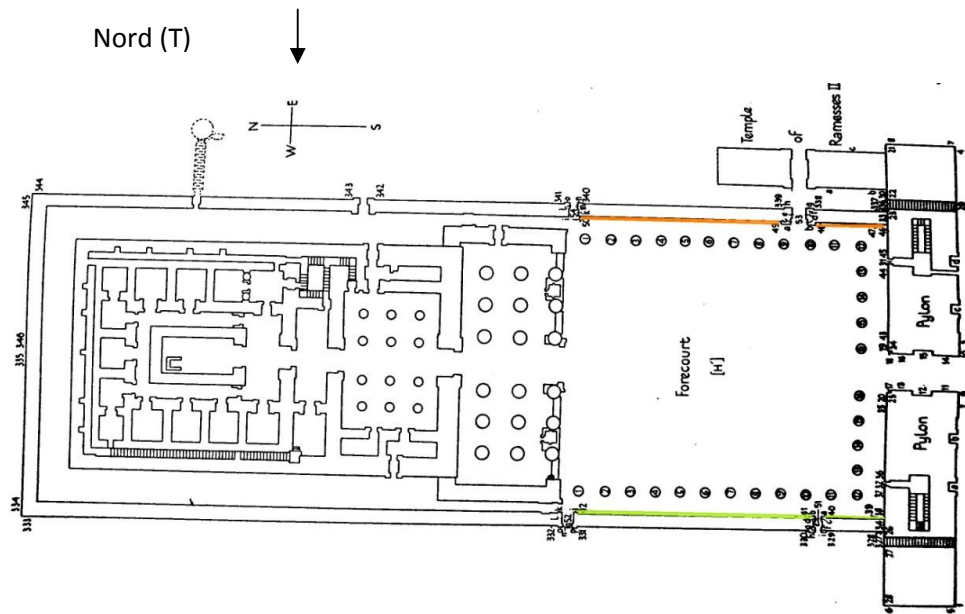

Fig. 42. Planta del temple d'Edfu amb indicació de la ubicació de la processó quadrupartida del pati (font: PM VI, p. 120).

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ:

Alt Egipte, paret est [=sud (T)]

<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	4AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	3AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	2AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	1AE	El rei (c.AE) davant d'Horus, Hathor i Ihy
------------	----------	-----------	-----	------------	----------	-----------	-----	------------	----------	-----------	-----	------------	----------	-----------	-----	--

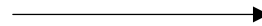
<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	8AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	7AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	6AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	5AE
------------	----------	-----------	-----	------------	----------	-----------	-----	------------	----------	-----------	-----	------------	----------	-----------	-----

<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	12AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	11AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	10AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	9AE
------------	----------	-----------	------	------------	----------	-----------	------	------------	----------	-----------	------	------------	----------	-----------	-----

Porta - passatge	17 AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	16AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	15AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	14 AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	13AE
---------------------	-------	------------	----------	-----------	------	------------	----------	-----------	------	------------	----------	-----------	-------	------------	----------	-----------	------

<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	22 AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	21 AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	20 AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	19 AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	18 AE	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>
------------	----------	-----------	----------	------------	----------	-----------	-------	------------	----------	-----------	-------	------------	----------	-----------	----------	------------	----------	-----------	----------	------------	----------	-----------

Baix Egipte, paret oest =[nord (T)].

La sèrie del Baix Egipte està molt malmesa. En color gris hem indicat les grafies completament perdudes i hem ratllat aquells panells amb les grafies parcialment conservades.

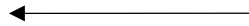
El rei (c. BE) davant d'Horus, Hathor i Horsematauy	IBE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	IIBE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	III BE*	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>

*Emblema parcialment destruït: l'identifiquem a partir del nom del seu territori agrícola (grafia idèntica a la gravada en la processó quadripartida del corredor exterior del naos (Edfou IV, 23)).

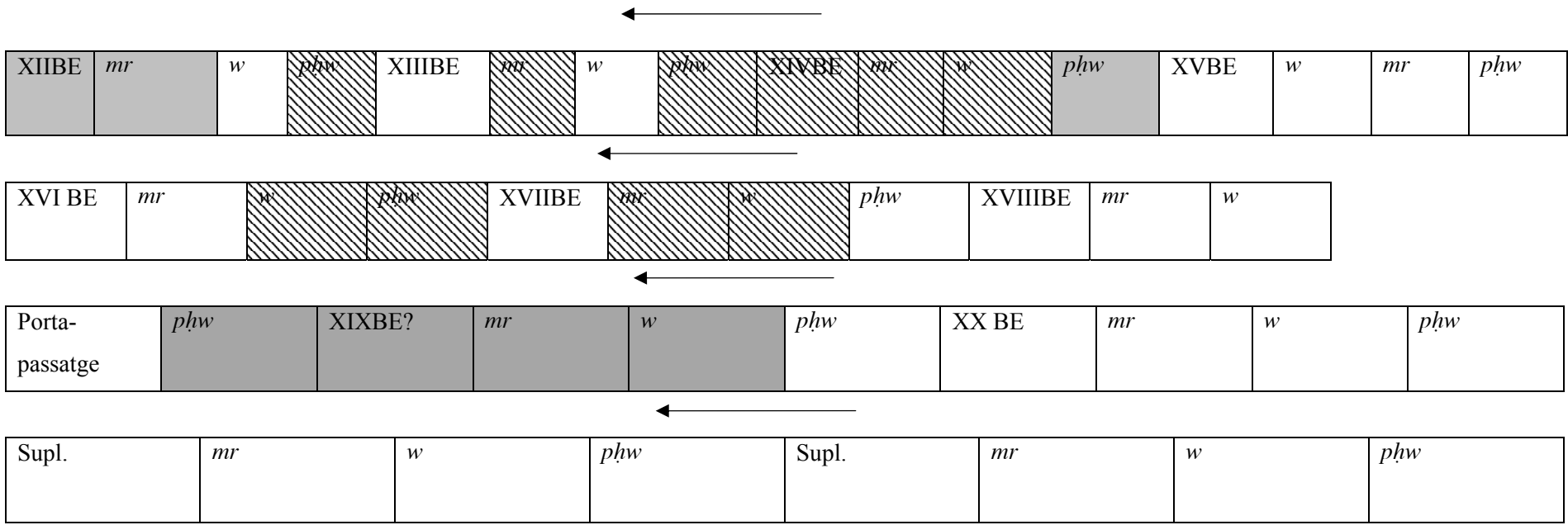
IV*	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	V	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	VI	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	VII?	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>

*Identifiquem en aquest panell a la *sepat* IV del BE perquè es conserva part de la grafia del seu canal i del seu territori agrícola. La resta està perduda.

VIII BE?	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	IXBE*	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	XBE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	XIBE	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>

*Identifiquem aquesta *sepat* a través de la grafia, parcialment conservada, dels noms del canal i del territori agrícola.

ESCENES SUPERIORS ALS PANELLS DE LA *SEPAT* DELS DOS CEPTRES-*UAS*

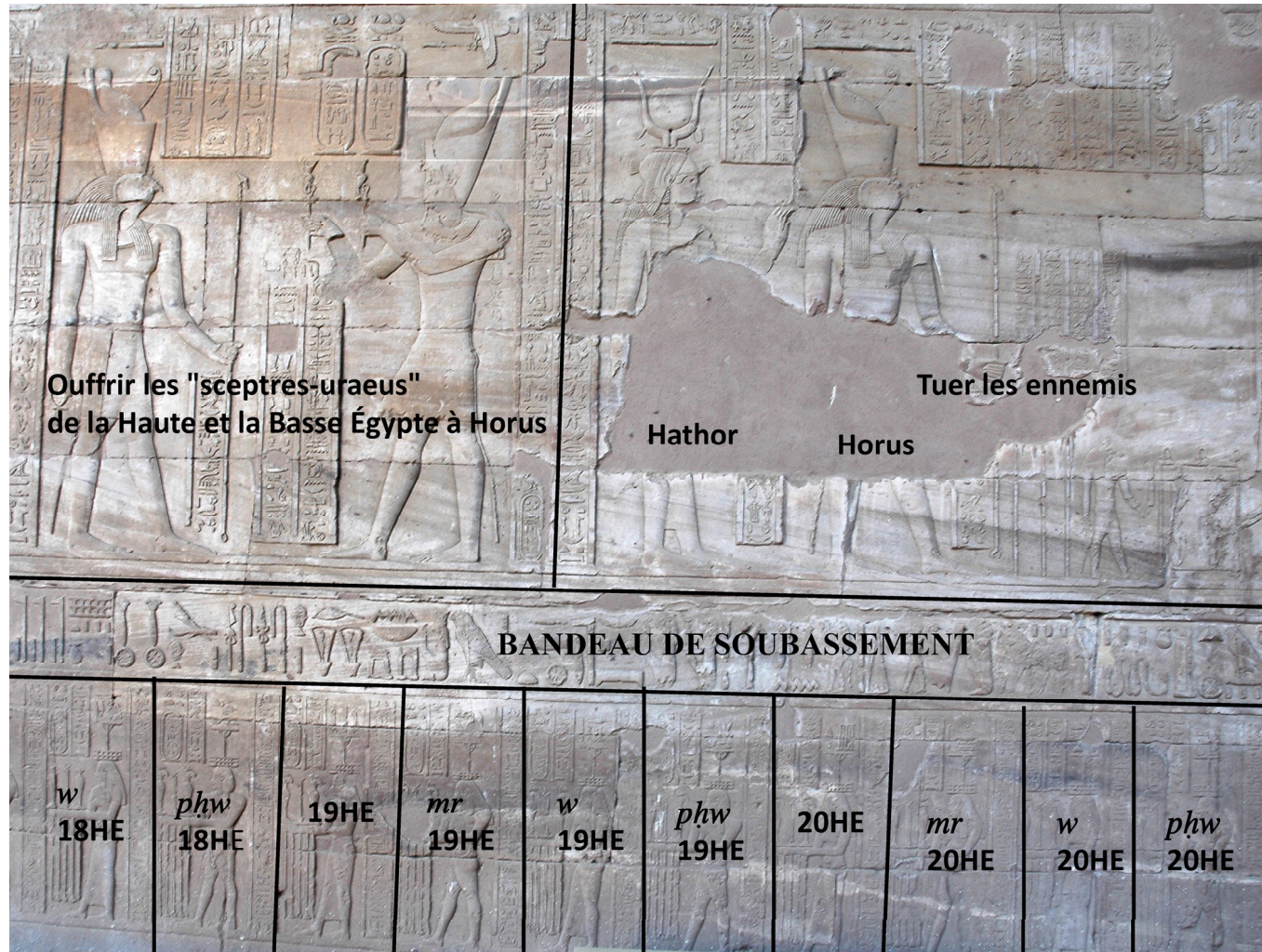

Fig. 43. Basament i primer registre, cara interna de la paret est [=sud (T)] del pati del temple d'Horus a Edfu.

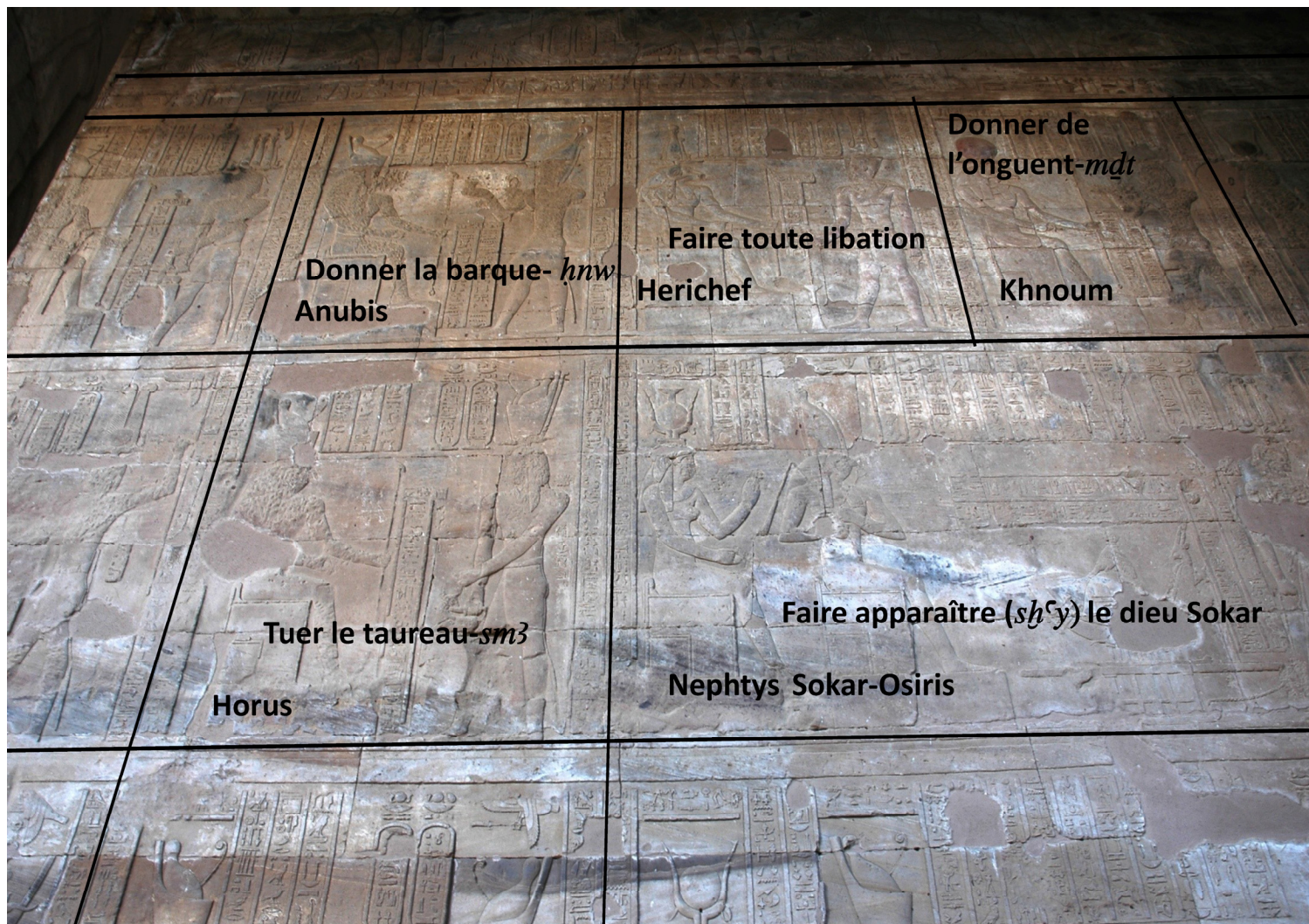

Fig. 44. Escenes del segon i tercer registre i fris, paret est del pati del temple d'Horus a Edfu.

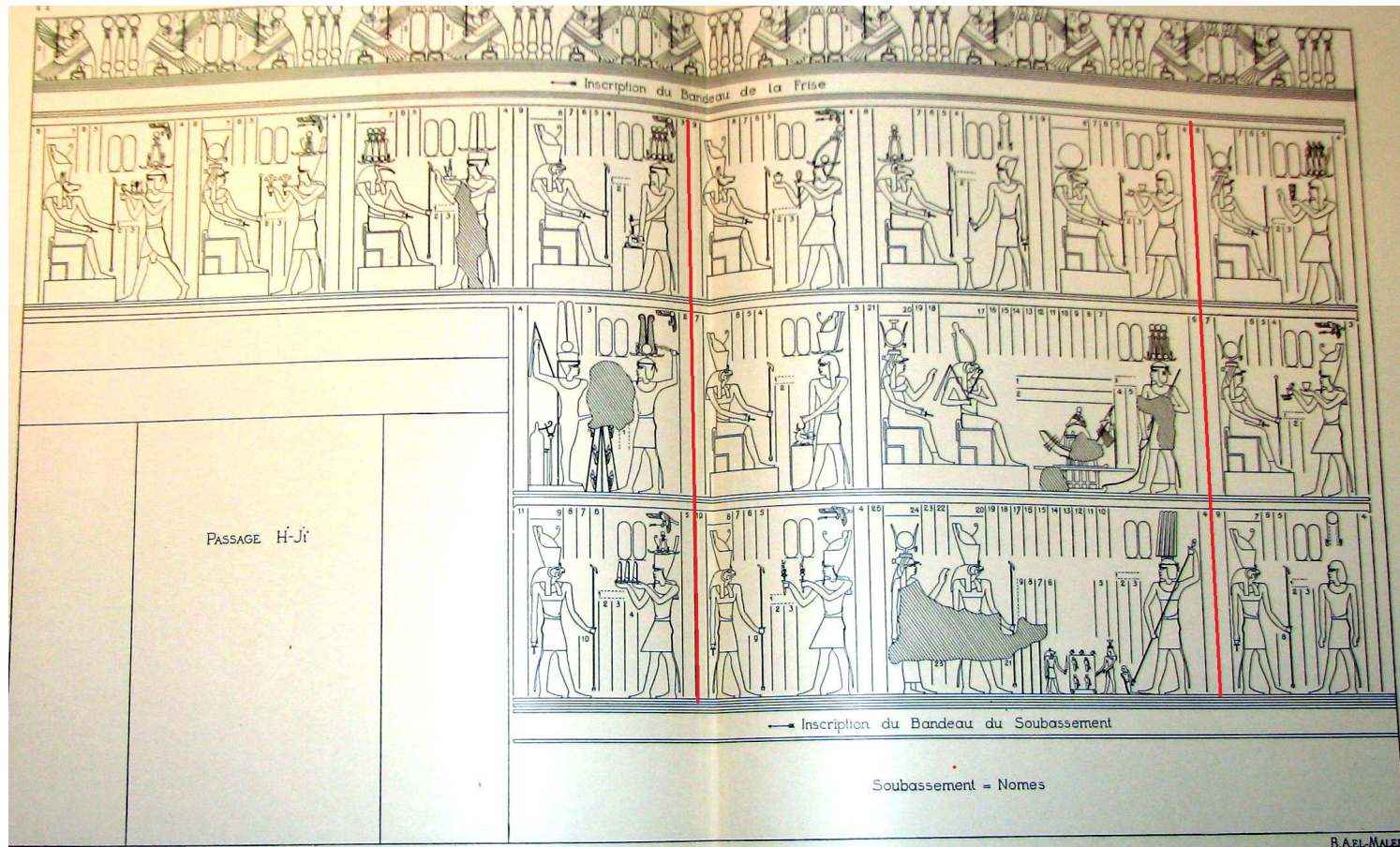

Fig 45. Dibuix de les escenes d'una secció de la paret est [=sud (T)] del pati del temple (font: *Edfou X*, lám. CXVIII). Les escenes emmarcades en vermell corresponen a la seqüència vertical que trobem just al damunt dels panells del basament corresponents al territori de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*.

ANÀLISI DESCRIPTIVA

Emplaçament:

Aquesta processó quadripartida fou gravada sobre els murs est (R) i oest (R) del pati d'Edfu. La processó queda interrompuda en dos indrets: a l'est, pel passatge que condueix a l'antic temple de Ramsès III i a l'oest, per un passatge d'entrada directa al pati. El passatge de l'oest (R) separa els panells dedicats a la *sepat* XVIII BE i el passatge est (R), interromp els panells de la *sepat* 17 AE.

Panell d'obertura o panell reial :

Ambdós panells d'obertura de la processó representen el faraó amb les corones, respectivament, de l'Alt i Baix Egipte oferint les dues sèries a la tríada divina del temple: Horus, Hathor i Horsematauy a l'oest [=nord (T)] i a Horus, Hathor i Ihy a l'est [=sud (T)].

Nombre i ordre dels panells:

Pel què fa al nombre i ordre de *sepaut*, en aquesta processó es segueix l'ordre «canònic»: es tracta d'una versió clàssica²⁹² amb les 22 *sepaut* de l'Alt Egipte i les 20, més dues suplementàries, del Baix Egipte.

Gènere, orientació i ofrena aportada:

Hi ha una alternança entre personatges femenins i figures de fecunditat: totes les *sepaut* i els territoris agrícoles estan personificats per genis femenins mentre que els canals i els territoris palustres s'encarnen en figures de fecunditat. Totes les figures es dirigeixen vers el fons del santuari portant una safata amb dos vasos per a libacions, amb flors de lotus i un ceptre-*w3s*.

Panell simètric:

En els panells simètrics, situats a la paret oest [=sud (T)] del pati, hi gravaren la *sepat* XIX del Baix Egipte seguida del seu canal, el territori agrícola i el territori palustre. Actualment només es conserva l'emblema i la llegenda completa al panell del *phw*.

---

²⁹² Veure capítol 4, apartat 4.3.

Lectura vertical:

La paret es divideix en basament, banda de basament, tres registres, banda de fris i fris. El geni encarnant la *sepat* i el seu canal queden sota la següent seqüència d'escenes (de baix a d'alt): ofrena dels «ceptres-*uraeus*» de l'Alt i Baix Egipte, sacrifici del toro-*sema* i ofrena de la barca-*hnw* (la barca de Sokar). Els panells ocupats pel terreny agrícola i el territori palustre queden sota aquesta altra seqüència temàtica vertical: ritual d'aniquilar i cremar els enemics, fer aparèixer o manifestar al déu Sokar i oferir l'ungüent-*medjet*.

3.5.4 Processó de sepaut al basament exterior del santuari i sala d'ofrenes del mammisi del temple d'Horus a Edfu (doc. 11 del catàleg de fonts)

CRONOLOGIA :

Ptolomeu IX Soter II (1er regne :116-107)²⁹³.

BIBLIOGRAFIA D'EDICIÓ:

PM VI, 175 (96)-(97), (98)-(99)

Mamm. Edfou, 58-62 (AE), lám. XX i 64-687 (BE), lám. XXI.

PLANTA DEL MAMMISI DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ GEOGRÀFICA:

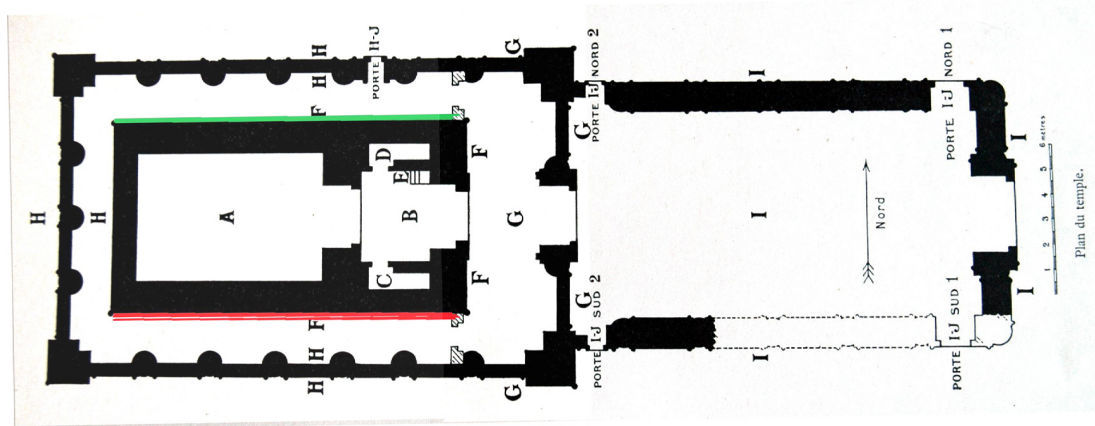
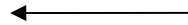

Fig. 46. Planta del mammisi amb indicació del nord geogràfic que, en aquest cas, coincideix amb el nord teòric ja que el mammisi té una orientació est-oest, perpendicular al temple d'Horus (font: *Mamm. Edfou*, lám. I).

²⁹³ Cf. S. Cauville i D. Devauchelle, *RdE* 35, 1984, pp.44-45.

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ:

Alt Egipte, paret sud:

Rei (c.AE) davant d'Horus, Hathor i Horsematauy	1 AE	2 AE	3 AE	4 AE	5 AE	6 AE	7 AE	8 AE	9 AE	10 AE	11 AE	12 AE	13 AE	14 AE	15 AE	16 AE	17 AE	18 AE	19 AE	20 AE	21 AE
---	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------

Baix Egipte, paret nord:

XX BE	XIX BE	XVIII BE	XVII BE	XVI BE	XV BE	XIV BE	XIII BE	XII BE	XI BE	X BE	IX BE	VIII BE	VII BE	VI BE	V BE	IV BE	III BE	II BE	I BE	Rei (c.BE) davant d'Horus, Hathor i Ihy
----------	-----------	-------------	------------	-----------	----------	-----------	------------	-----------	----------	---------	----------	------------	-----------	----------	---------	----------	-----------	----------	---------	--

ESCENES SUPERIORS AL PANELL DE LA *SEPAT* DELS DOS CEPTRES-*UAS*

Fig. 47. Escenes del basament i primer registre de l'extrem est de la paret exterior sud del mammisi del temple d'Horus a Edfu.

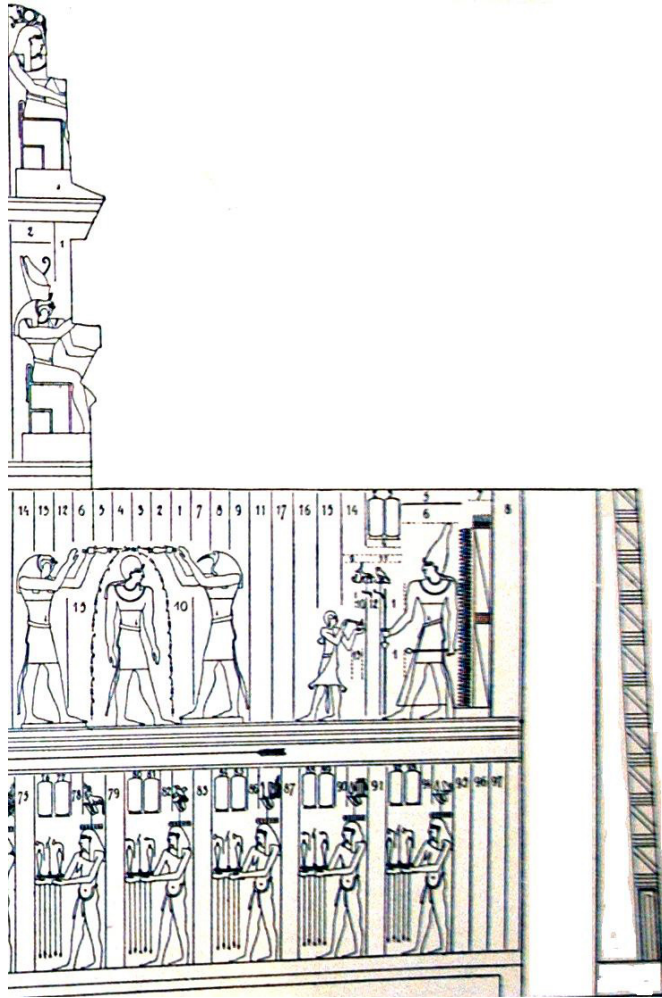

Fig. 48. Reproducció del fragment de la paret exterior sud (fotm: *Mamm. Edfou*, detall de la lám. XX).

ANÀLISI DESCRIPTIVA

Emplaçament:

La processó del mammisi d'Edfu fou gravada a la cara externa dels murs laterals del mammisi, englobant, doncs, el santuari i la sala d'ofrenes. La sèrie de l'Alt Egipte es gravà sobre el mur sud i la del Baix Egipte, sobre el mur nord. Cal tenir en compte que l'orientació del mammisi és perpendicular al del temple major.

Panell d'obertura o panell reial :

Al panell d'obertura hi veiem al faraó davant d'Horus, Hathor i Horsematauy en el cas de l'Alt Egipte²⁹⁴ i davant d'Horus, Hathor i Ihy en la sèrie del Baix Egipte, portant la corona del Baix i l'Alt Egipte respectivament.

Nombre i ordre dels panells:

En relació al nombre i ordre de panells, observem la presència de les 20 *sepaut* del Baix Egipte seguint l'ordre «canònic». A la sèrie de l'Alt Egipte, però, només hi gravaren 21 *sepaut*: la 22ena fou omesa, probablement per falta de lloc.

Gènere, orientació i ofrena aportada:

Pel què fa al gènere dels personatges, hi ha alternança entre figures de fecunditat i genis masculins. La *sepat* dels dos ceptres-*w3s*, en la dinovena posició, està representada per una figura de fecunditat, orientada vers la seva dreta, vers el fons, doncs, de l'edifici. El tipus d'ofrena és iconogràficament idèntica per a tots els personatges i consisteix en una safata amb dos vasos per a libacions, dues flors de lotus i un ceptre-*w3s* enmig.

Panell simètric

En la posició simètrica a la *sepat* dels dos ceptres-*w3s*, trobem la *sepat* XVIII del Baix Egipte, la *sepat* de l'infant reial anterior (Bubastis)- part de l'emblema de la qual no s'ha conservat. Recordem que, tot i que la processó segueixi l'orde «canònic», la sèrie de l'Alt Egipte només té 21 *sepaut*, fet pel qual la posició simètrica al panell de la *sepat* 19 AE està ocupada per la XVIII BE enlloc de la *sepat* de l'infant reial posterior (XIX BE).

Lectura vertical

Al primer registre, damunt del panell representant la *sepat* dels dos ceptres-*w3s*, veiem l'escena de purificació del rei de mans d'Horus i Thot abans d'entrar al temple. L'aigua, abocada des de vasos-*hst*, és representada amb signes de la vida-*ankh* i ceptres-*uas* que

---

²⁹⁴ Als panells d'obertura de la processó quadripartida al basament exterior del naos del temple hi gravaren la mateixa combinació de divinitats, és a dir, Ihy amb Horus i Hathor rebent la sèrie del Baix Egipte i Horsematauy amb Horus i Hathor rebent la sèrie de l'Alt Egipte; justament la inversa del que observem en les processons del pati i de la cara interna del mur de tancament del temple.

simbolitzen els beneficis obtinguts a través del ritual de purificació del rei²⁹⁵. Just a l'escena anterior, el rei amb la corona de l'Alt Egipte surt de palau i a l'escena posterior, es representa el ritual d'imposició de les corones per les deesses Nekhbet (amb la corona blanca) i Uadjit (amb la corona vermella). Les mateixes escenes foren gravades al primer registre de la paret nord però allí el rei porta la corona del Baix Egipte en sortir de palau. Damunt de la *sepat* 19 AE i de la seva simètrica, la XVIII BE, hi veiem la figura del déu Thot purificant al rei. Els registres superiors no s'han conservat.

3.5.5 Processó de sepaut al basament interior del mur de tancament del temple (corredor de ronda) (=doc. 12 del catàleg de fonts)

CRONOLOGIA :

Ptolomeu X Alexandre I

BIBLIOGRAFIA D'EDICIÓ :

PM VI,

AE = p. 164 (320)-(323) ; BE = p.161 (310)-(311)

Edfou VI,

AE = pp. 193-213 ; BE = pp. 19-48

Edfou X,

AE = làm. CLVIII-CLIX ; BE = làm. CLV-CLVI

---

²⁹⁵ A. H. Gardiner, The baptism of pharaoh, *JEA* 36, 1950, p. 12.

PLANTA DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ GEOGRÀFICA:

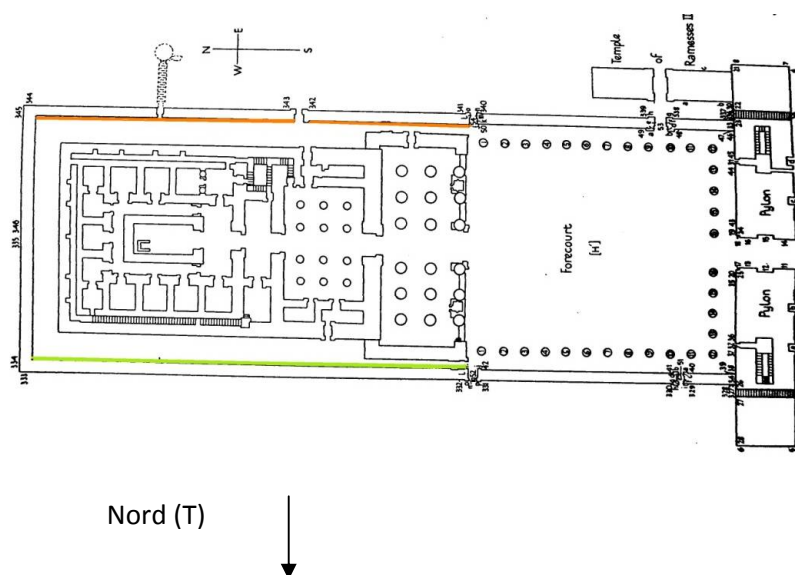

Fig. 49. Planta del temple d'Edfu amb indicació de la ubicació de la processó geogràfica al basament de la cara interna del mur de tancament, corredor de ronda (font: PM VI, p. 120).

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ:

Hem ombrejat en gris els panells malmesos, amb personatges no identificables.

Alt Egipte

Paret est =[sud (T)]:

Horus, Hathor i Ihy davant del rei (c.AE) i la reina	FF	Text	FF	Text	FF	Text	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	Text	Thot
---	----	------	----	------	----	------	----	----	----	----	----	----	----	------	------

Text	FF	Text	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF
------	----	------	----	----	----	----	----	----	----	----	----

FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	Geni femení= Campanya- <i>sht</i>	Geni femení= Campanya- <i>sht</i>		...	Peus de figura femenina
----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	---	--	-----	-------------------------------

1AE FF	2AE FF	3AE FF	4AE FF			7AE FF							15AE*	16AE FF	17AE FF	18AE FF	19AE FF	20AE FF	21AE FF	22AE FF
-----------	-----------	-----------	-----------	--	--	-----------	--	--	--	--	--	--	-------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	------------

*Es conserven les orelles de la llebre de l'emblema.

→

	IIBE	IBE	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F*	FF	FF	FF	FF	FF
	FF	FF																	

→

XX*	XIX*	XVIIIIBE	XVIIIBE	XVIBE	XVBE	XIVBE	XIIIIBE	XIIBE	XIBE	XBE	IXBE	VIIIIBE	VIIBE	VI**	V**	IVBE
BE	BE	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	BE	BE	FF

*La primera *sepat* del Baix Egipte està precedida per 12 figures femenines personificant la campanya-*sh*t.

** Panells avui perduts però reconeguts per E.Chassinat als anys 1930²⁹⁸.

Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.
FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF

→

Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.	Supl.
FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF	FF

²⁹⁸ *Edfou* VI, 19-48.

ESCENES SUPERIORS AL PANELL DE LA SEPAT DELS DOS CEPTRES-UAS:

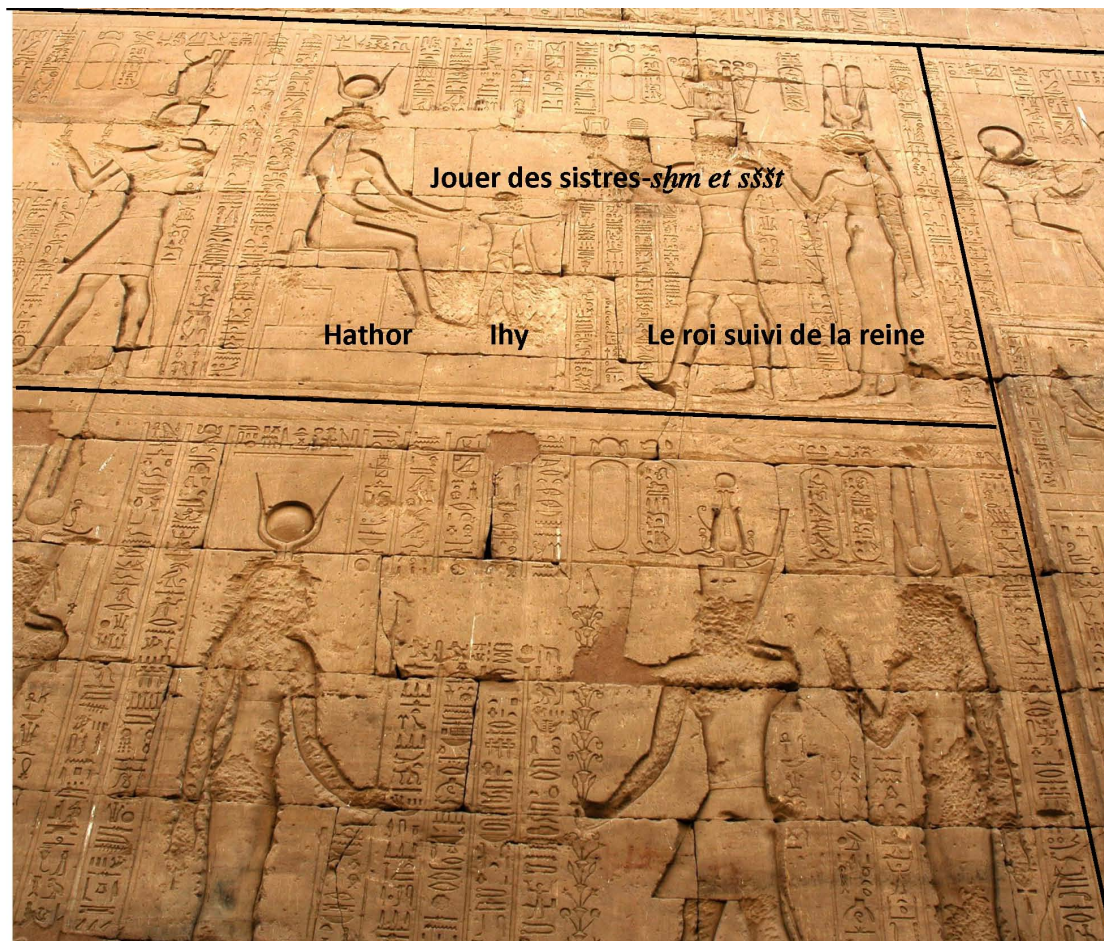

Fig. 51. Primer i segon registre damunt del panell de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*. Cara interna mur de tancament est (R) del temple d'Horus a Edfu.

Fig. 52. Tercer registre, banda de text del fris i fris. Cara interna del mur de tancament est (R) del temple d'Horus a Edfu.

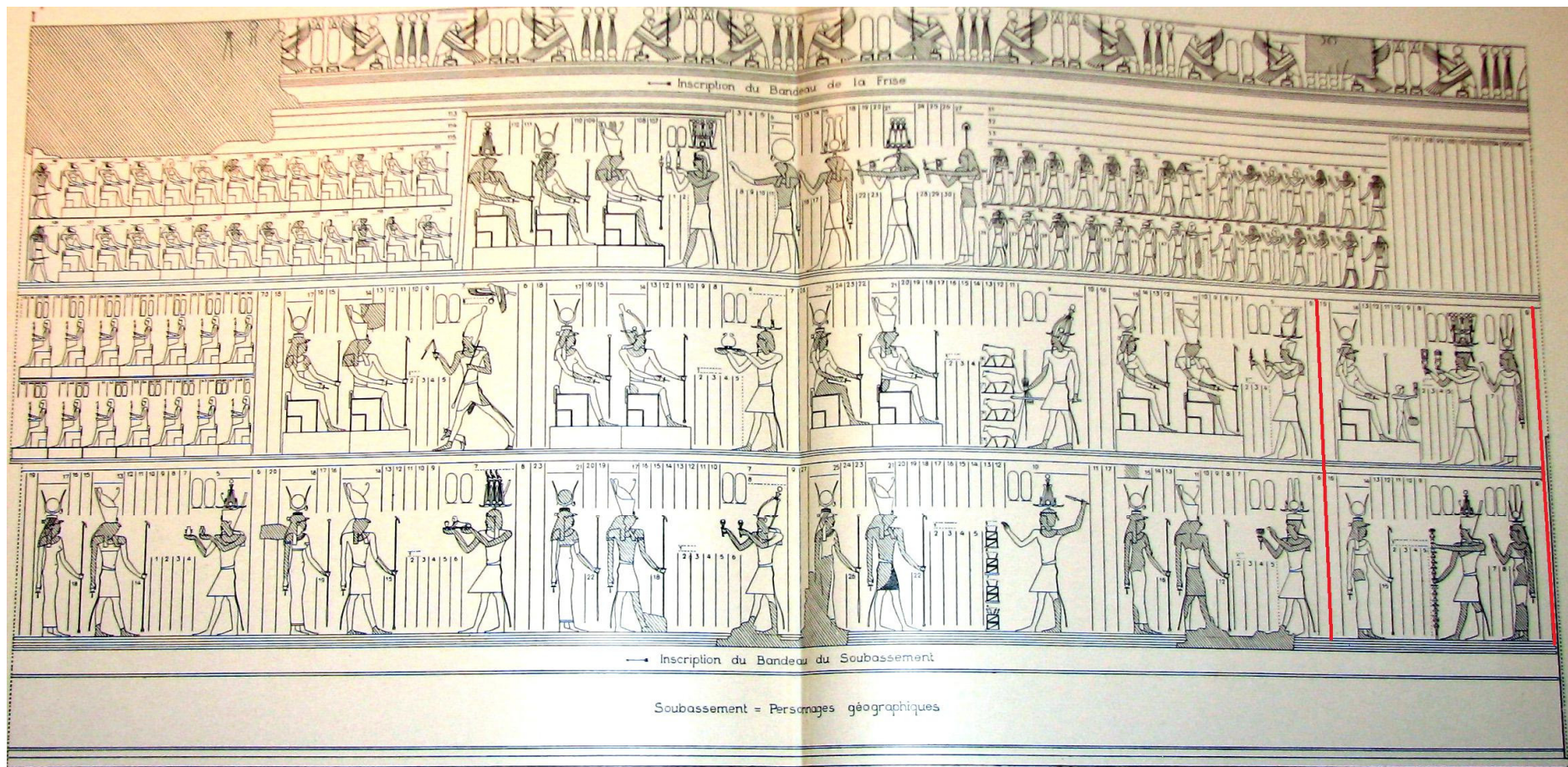

Fig. 53. Dibuix de les escenes d'una secció de la paret est (R) del corredor de ronda, cara interna del mur de tancament (*Edfou* X, lám. CLII). Les escenes que hem emmarcat entre dues línees vermelles corresponen a la seqüència vertical gravada sobre el panell del basament on fou gravat el territori dels dos ceptres-*uas*.

ANÀLISI DESCRIPTIVA

Emplaçament:

Aquesta processó fou gravada al llarg de la cara interna del mur de tancament que engloba naos i pronaos, enfront de la processó quadripartida que ocupa el basament exterior del naos. Ambdues processons recorren, doncs, els basaments est (R) i oest (R) del corredor exterior. D'altra banda, en el punt en què finalitza aquesta processó arranca una altra processó, quadripartida, gravada a la cara interna dels murs laterals (est i oest) del pati porticat del temple²⁹⁹.

Panell d'obertura o panell reial :

Als panells reials veiem la tríada divina d'Edfu - Horus, Hathor i Ihy davant la sèrie de l'Alt Egipte i Horus, Hathor i Horsetaui davant la del Baix Egipte- sortint a l'encontre del rei i la reina. El faraó porta la corona de l'Alt Egipte en la paret est [=sud (T)] i la corona del Baix Egipte a la paret oest [=nord (T)]. La sèrie de l'Alt Egipte queda interrompuda per un passatge que porta a l'exterior del temple després del qual els *hierogramates* van considerar necessari gravar un nou panell d'obertura en el qual el rei ofereix un arpó a Horus, Hathor i Isis. Just després d'aquest segon panell d'obertura, un text narra el naixement d'Horus i els combats entre Horus i Seth (veure els esquemes de distribució més amunt).

Nombre i ordre dels panells:

Des del punt de vista de l'ordre i successió de les entitats geogràfiques, és una processó clàssica: es gravaren les 22 *sepaut* de l'Alt Egipte i les 20 del Baix Egipte una darrera l'altre seguint l'ordre «canònic». Tot i això, es tracta d'una processó particular ja que ambdues sèries estan precedides per personificacions d'elements diversos. Els set oasis de l'oest- gravats com pertoca al basament de la paret occidental- precedeixen la sèrie de *sepaut* del Baix Egipte mentre que les vuit regions limítrofes (*hnwt*) i els anomenats «Nou Arcs» precedeixen la sèrie de *sepaut* de l'Alt Egipte. A més, la presència del déu Thot i de columnes de text amb gloses i comentaris mitològics sobre una versió oasita del mite osiriàc contribueixen a fer-ne una composició singular. E. Jambon concreta que es tracta d'una escena d'ofrena de l'herència del seu pare ja que al basament oriental es conserva la següent fórmula acompanyant la figura del déu Thot en posició de ritualista: *rdj.(j) n.k mks jmj-pr n jt.k* (Edfou VI, 199, 8 i Edfou XIV,

---

²⁹⁹ Veure la planta del temple amb indicació de totes les processons a l'apartat de recapitulació de les processons del temple d'Horus (3.5.6).

lâm. DLXXI). Aquesta escena hauria estat desdoblada entre les parets est i oest (= Alt i Baix Egipte) malgrat que en aquesta segona el títol de l'escena no fou gravat³⁰⁰.

Des del punt de vista simbòlic, si tot temple egipci és un microcosmos, els seus murs exteriors simbolitzen el límit del món ordenat (el cosmos) i per això no és rar veure, en el seu basament, personificacions de les regions limítrofes del país així com dels Nou Arcs o països enemics d'Egipte. Aquesta processó és molt interessant ja que resumeix el món conegut pels egipcis incloent-ne els oasis.

En ambdues sèries, la figura que segueix al déu Thot és un portador d'ofrenes universal: al mur oest aquest geni aporta «toute chose que crée le ciel, que crée la terre, tout ce qui se trouve sur le sol» i al basament est, «toute chose qui est sur terre, tout ce qui pousse dans la campagne»³⁰¹. Es tracta, doncs, d'una ofrena global que va seguida d'un nombre de figures de fecunditat personificant diferents formes de la inundació (sovint anomenats «Nils» en la literatura egiptològica) i de diverses figures femenines personificant el camp aportant els seus productes agrícoles. En ambdues sèries, el nombre de Nils i de personificacions del camp és diferent però en ambdós casos van seguits de les personificacions de les *sepaut*.

Així, després de representar les regions exteriors, els *hierogramates* gravaren les regions de l'interior del país i una sèrie de metròpolis suplementàries importants darrera les *sepaut* del Baix Egipte de tal manera que, les dues sèries (parets est i oest), queden equilibrades. Sembla ser que el criteri per a establir el programa “decoratiu” fou el de representar les realitats geogràfiques de més llunyanes i generals a més properes i concretes.

Aquesta composició geogràfica tant completa evocaria, en definitiva, la universalitat del domini d'Horus d'Edfu: una representació en tres dimensions d'aquesta herència que Thot ofereix en la primera part d'ambdues sèries, est i oest, de la processó³⁰².

---

³⁰⁰ E. Jambon, Les soubassements de l'intérieur du mur d'enceinte d'Edfou. Réflexions préliminaires autour de la notion de « canon » dans les temples ptolémaïques et romains, a : A. Rickert, B. Ventker (éds.). *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I*. Vol. 2 (SSR 7). Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, p. 799 i n.38.

³⁰¹ E. Jambon, *ibid.*, pp. 793-795.

³⁰² E. Jambon, *ibid.*, p. 801.

Gènere, orientació i ofrena aportada:

Tots els personatges encarnant les *sepaut* de l'Alt i Baix Egipte, són figures de fecunditat aportant una ofrena iconogràficament idèntica consistent en una safata damunt la qual hi ha dos vasos-*hst* i un ceptre- *w3s*. Tots els personatges es dirigeixen vers el fons del santuari: els de la sèrie de l'Alt Egipte miren vers la seva dreta i els genis del Baix Egipte, vers la seva esquerra.

Panell simètric:

En la posició simètrica al panell dels dos ceptres-*uas*, és a dir, a la cara interna del mur de tancament oest (R) trobem una figura femenina que personifica la campanya-*sht*. Aquest panell forma part d'un conjunt de dotze personificacions de la campanya-*sht* precedint la sèrie de *sepaut* del Baix Egipte, cada una de les quals aporta una ofrena diferent tant iconogràfica com textualment. La paret est (R) també inclou 12 figures femenines personificant la campanya-*sht* alternades, però, amb figures de fecunditat i col·locades darrera de les *sepaut* de l'Alt Egipte.

Lectura vertical:

La paret es divideix en basament, banda de text del basament, tres registres, banda de fris i fris. Al primer registre, damunt del panell del territori dels dos ceptres-*uas*, el rei seguit de la reina fa una ofrena floral a Hathor. L'objectiu d'aquesta ofrena és la d'aconterar la deessa i garantir la floració dels camps, la fertilitat de les terres, l'arribada de la inundació i la reialesa. Aquest ritual, íntimament relacionat amb la ofrena *rnpt*, afirma al rei en tant que governant d'Egipte i de les terres estrangeres³⁰³.

Al segon registre, el faraó tocant el sistre-naos (*sššt*) i el sistre arquejat (*shm*) calma i acontenta a la deessa. Al tercer registre, la connexió formal es perd ja que ens trobem amb una única escena que ocupa la llargada de sis de les escenes dels dos registres inferiors. En ella hi veiem a Ptolomeu XI seguit de Re-Horakhty, Ptah, Thot, Sekhet, dues fileres de divinitats incloent els déus de l'ogdòade hermopolitana i dotze columnes de text completant el festival (*hts-hb*) davant d'Horus, Hathor i Ptah amb dues fileres de divinitats incloent també, de nou,

---

³⁰³ P. Wilson, *Ptolemaic Lexikon*, p. 459.

Les processons dels temples d'Edfu i Dendara són les processons que anomenem «canòniques», tant pel què fa al nombre com a l'ordre de presentació de les regions. A partir d'aquests models clàssics, els egiptòlegs assignaren un nombre per a cada *sepat*; nombres que s'utilitzen en la disciplina egiptològica per a designar-les³⁰⁵.

Al temple d'Edfu foren gravades quatre processons, més una cinquena situada al mammisi. Una d'elles - el "Gran text geogràfic"- consisteix en un compendi abreujat dels elements sagrats de cada *sepat* a partir de les monografies sacerdotals conservades als arxius dels temples.

Dues de les processons del temple són quadripartides i estan ubicades al basament intern dels murs laterals del pati i al basament del corredor exterior del naos (cara externa dels murs est (R) i oest (R) del naos i cara externa del mur nord (R) del pronaos). La altres tres són processons unipartides de *sepaut* i estan gravades, una, al basament dels murs exteriors del santuari i sala d'ofrenes del mammisi; l'altre, a les parets exteriors de la *set-uret* i una tercera, al basament de la cara interior dels murs de tancament del temple (corredor de ronda). Totes aquestes processons s'han de llegir des del fons del santuari vers l'exterior i totes contenen el territori dels dos ceptres-*w3s*.

Totes les processons del temple comencen amb un panell reial o panell d'obertura en el qual veiem al rei amb al corona de l'Alt o Baix Egipte, sovint seguit de la reina, davant d'Horus o de la tríada d'Edfu. El déu infant varia en funció de la ubicació de la processó: a les processons gravades al basament exterior dels naos (ja sigui el naos del mammisi o el naos del temple), veiem a Ihy (amb Horus i Hathor) rebent la sèrie del Baix Egipte i a Horsemtauu (amb Horus i Hathor) rebent els territoris de l'Alt Egipte. A la processó gravada sobre les parets del pati així com a la del basament intern del mur de tancament del temple, la situació és, però, a l'inversa: veiem a Ihy en el panell d'obertura de l'Alt Egipte mentre que és Horsematauy qui, juntament amb Horus i Hathor, rep la sèrie del Baix Egipte. Tot i que

---

³⁰⁵ Així, parlem de la primera *sepat* de l'Alt Egipte per a referir-nos a *T3-sty*, de la onzena del Baix Egipte quan volem al·ludir a la *sepat* del toro i la pústula (*Hsbw*), etc. (veure capítol 1, apartat 1.2.2).

desconeixem els motius que portaren als *hierogramates* a combinar diferentment aquestes divinitats, el resultat sembla estar en funció de la ubicació de la processó.

Pel què fa al gènere, en les dues processons quadripartides totes les *sepaut* i els territoris agrícoles estan personificats per genis femenins mentre que els canals i els territoris palustres estan personificats per figures de fecunditat. En les processons unipartides, el territori dels dos ceptres-*uas* està representat per una figura de fecunditat.

En relació al nombre i ordre de regions, totes les processons segueixen l'esquema ideal o canònic generalitzat a partir de Ptolomeu VIII però s'observen tres alteracions:

1. En la sèrie de l'Alt Egipte del mammisi d'Edfu falta la regió 22, fet que ja havíem constatat també en la processó del temple de Luxor i que pot ser degut a que, originalment, aquesta regió no estava separada de la 21. Un altre motiu podria ser per manca de lloc.
2. Al Gran text geogràfic la *sepaut* XIV fou gravada darrera de la XVI (posició que, com comentàvem més amunt, hem observat en altres contextos similars).
3. En aquesta mateixa processó, una segona alteració en l'ordre «canònic» de la sèrie del Baix Egipte consisteix en invertir l'ordre entre les *sepaut* XIX i XX.

En relació a l'ofrena aportada, observem una iconografia estereotipada: tots els genis porten una safata amb dos vasos per a libacions, dues flors de lotus i un ceptre-*w3s* enmig. Els genis de la processó del santuari (el Gran text geogràfic) porten, a més, dos signes de la vida-*ankh* a les mans.

A nivell d'anàlisi espacial i vertical resumim, a continuació, els panells simètrics i les seqüències verticals que hem observat en cada processó:

Gran text geogràfic (cara externa de la *set-uret*, corredor misteriós):

Panell simètric: XX BE (*Spdw*) degut a una inversió entre les *sepaut* XIX i XX. L'ordre de les darreres *sepaut* de la sèrie de l'Alt Egipte i les *sepaut* en les seves posicions simètriques són:

14 AE-XV BE,

15 AE-XVI BE,

16AE-14BE,

19 AE-XX BE,

20 AE-XIX BE

Seqüència vertical: Al primer registre, sobre el panell dels dos ceptres-*uas*, hi veiem al faraó oferint un vas-*irrt* a Horus. A l'escena del segon registre, el faraó ofereix vi a Horus i al tercer registre, li ofereix cervesa.

Corredor exterior (cara interna del mur de tancament del temple)

Simetria: Tot i que les dues sèries segueixen l'ordre «canònic» aquesta processó incorpora altres elements que representen la totalitat del món conegut pels egipcis i això fa que les *sepaut* de l'Alt Egipte no es corresponguin amb les del Baix Egipte. En el panell simètric hi gravaren la personificació de la campanya-*sh*t .

Seqüència vertical: el rei seguit de la reina ofereix flors en floració a Hathor (primer registre) i toca el sistre-naos (*sššt*) i el sistre arquejat (*sh*m) al segon registre. El tercer registre perd la connexió vertical formal amb els dos anteriors.

L'escena de l'ofrena dels miralls, que va seguida de l'escena del sacrifici de l'òrix, sobre la cara externa de la paret est (R) del naos (sobre els panells del territori dels dos ceptres-*uas*) queda just enfront de l'escena del rei tocant els sitres davant d'Hathor en la processó de la cara interna del mur de tancament. Aquestes tres escenes formen part d'un mateix ritual, el *sh*tp *sh*mt: el ritual de calmar a la deessa Sekhmet-Hathor. L'escena dels sistres formaria part d'un segon moment del mateix ritual³⁰⁶.

Corredor exterior (basament extern de la paret del naos)

Simètrica: XIX BE (ordre «canònic» en les dues sèries)

Seqüència vertical: Els panells de la *sepat* queden separats per un passatge; el geni encarnant la *sepat* es gravà a la banda esquerra i els altres tres que encarnen els component del sòl de la *sepat*, a la banda dreta.

Sobre el panell amb el geni encarnant la *sepat* veiem al rei conduït vers l'interior del temple per Hathor, Atum, Montu i Horpakheret. Sobre els altres tres panells (els que encarnen el canal, el territori agrícola i el *pehu*) gravaren el ritual de coronament del rei de mans Nekhbet

---

³⁰⁶ D. Elwart, L'offrande des sistres: musiques et rituels dans les temples ptolémaïques, *Égypte, Afrique et Orient* 40, 2005, pp. 23 i 25.

i Uadjit. Al segon registre, a la banda esquerra del passatge, hi veiem l' ofrena del miralls a la deessa Hathor. El registre de damunt de la porta s'omplí amb escenes apotropaiques representant la victòria de l'ordre contra el caos.

A partir del tercer registre, la incorporació d'una gàrgola trenca la seqüència formal vertical a la banda esquerra del passatge. Damunt de l'escena d'ofrena dels miralls, i desplaçades d'aquesta per la presència de la gàrgola, hi veiem al faraó fent l'ofrena de vasos-*krht* a la deessa Meret del sud i, al registre superior, el faraó adorant a la deessa *Wtst-Hr*.

Pati

Simètrica: XIX BE (ambdues sèries segueixen l'ordre "canònic")

Seqüència vertical: Sobre el panell presentant la *sepat* dels dos ceptres-*uas* es gravà l'escena d'ofrena dels ceptres-*uraeus* de l'Alt i Baix Egipte. Al segon registre, una escena del faraó sacrificant el toro-*sema* i, al tercer registre, l' ofrena de la barca-*hnw* (la barca de Sokar).

Mammisi

Panell simètric: En la posició simètrica a la *sepat* dels dos ceptres-*w3s* trobem la *sepat* XVIII del Baix Egipte, la *sepat* de l'infant reial anterior (Bubastis).

Seqüència vertical: Al primer registre, just a sobre de les *sepaut* 17, 18 i 19 AE, veiem l'escena de purificació del rei de mans d'Horus i Thot abans d'entrar al temple. Els registres superiors a aquest no s'han conservat.

3.6 Temple d'Hathor a Dendara

3.6.1 Processó de sepaut al basament de la capella osiríaca oest n^o2 al terrat del temple (=doc. 14 del catàleg de fonts).

CRONOLOGIA :

Cleopatra VII (51-44 a.C.)

BIBLIOGRAFIA GENERAL:

PM VI, p. 95, (33)-(35) Base

MEITAT EST DE LA PARET NORD

S. Cauville, *Dendara X/1*, 322-324

S. Cauville, *Dendara X/2*, lám. 176, 184, 205, 213

PARET EST

S. Cauville, *Dendara X/1*, 324-327

S. Cauville, *Dendara X/2*, lám. 177, 184, 206, 214

MEITAT EST DE LA PARET SUD

S. Cauville, *Dendara X/1*, 327-329

S. Cauville, *Dendara X/2*, lám. 178, 185, 207, 215

MEITAT OEST DE LA PARET NORD

S. Cauville, *Dendara X/1*, 330-332

S. Cauville, *Dendara X/2*, lám. 176, 186, 205, 216

PARET OEST

S. Cauville, *Dendara X/1*, 332-335

S. Cauville, *Dendara X/2*, lám. 179, 186, 217

MEITAT OEST DE LA PARET SUD

S. Cauville, *Dendara X/1*, 335-338

S. Cauville, *Dendara X/2*, lám. 178, 187, 207, 218

PARETS EST I OEST DE L'ENTRADA (final de la processó)

S. Cauville, *Dendara X/1*, 329-330 i 338

S. Cauville, *Dendara X/2*, lám. 181, 185, 187, 210, 215, 218

El 19 AE

Dendara X/1, 328, 13-329, 2.

Dendara X/2, lám. 215.

J.Dümichen, *GI III*, làm. XII.

A. Mariette, *Dendérah: description générale du grand temple de cette ville*, vol. IV : *Planches*, Paris : A. Franck, 1875, làm. 86, a, 20.

S.Cauville, *Le temple de Dendara. Les Chapelles osiriennes. Transcription et traduction (BdE 117)*, El Caire : IFAO, 1997, p.177.

PLANTA DEL TERRAT DEL TEMPLE, PLANTA CAPELLES ORIENTALS, ORIENTACIÓ (geogràfica i simbòlica) I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ DINS LA CAPELLA OEST NÚM. 2:

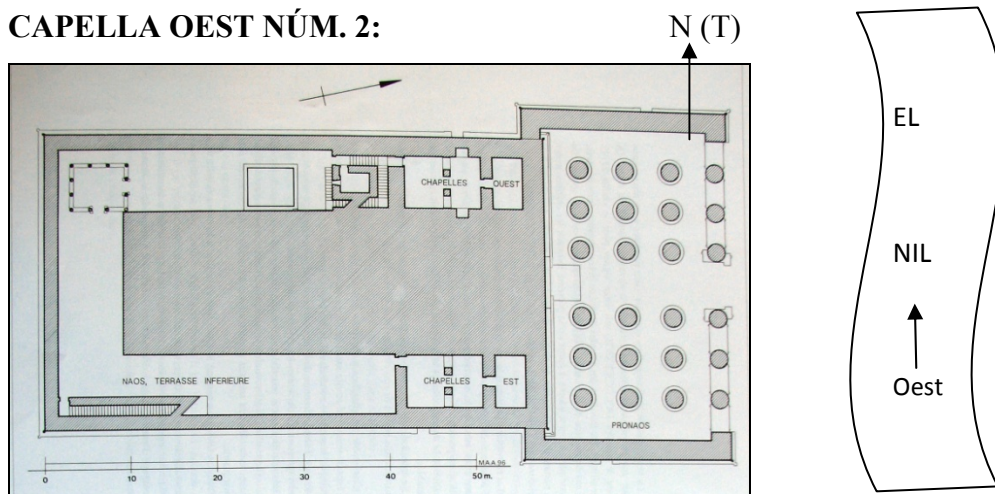

Fig. 55. Planta del terrat del temple d'Hathor a Dendara amb indicació de les orientacions geogràfica i simbòlica (S. Cauville, *Dendara X/2*, làm.1).

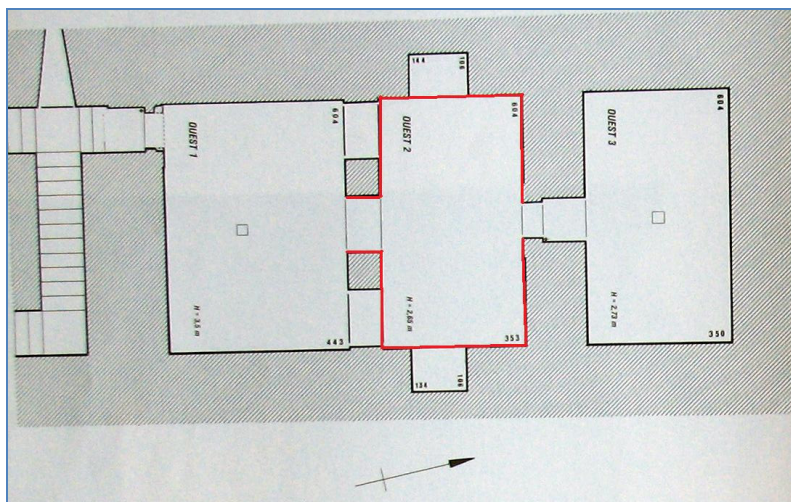
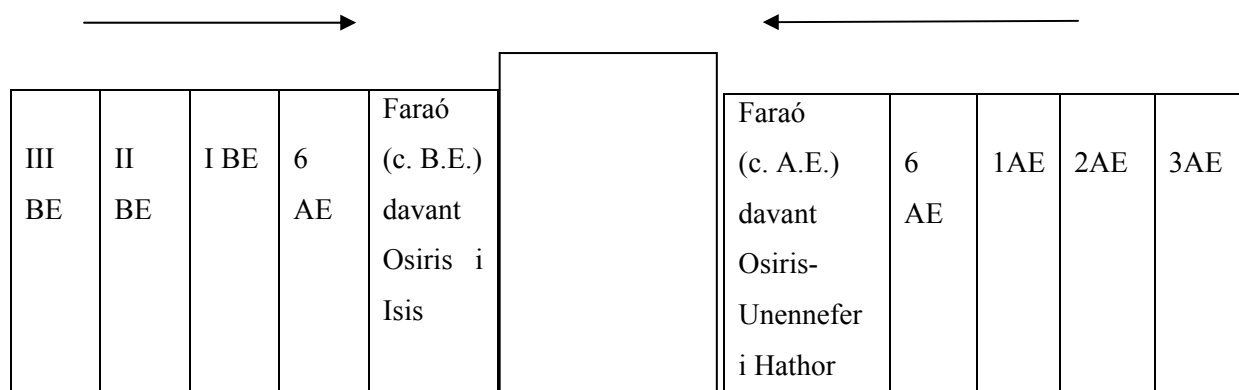

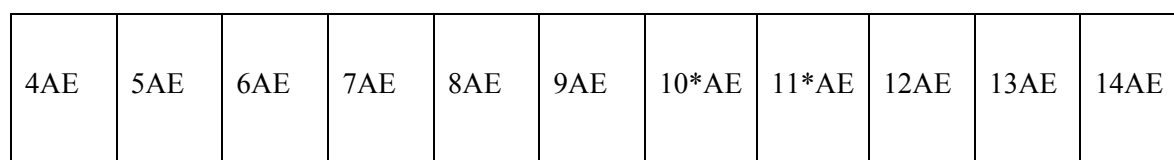
Fig. 56. Planta de les capelles osiríaques de l'oest al terrat del temple amb indicació de la ubicació de la processó geogràfica (S. Cauville, *Dendara X/2*, làm.2 esq.).

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ DELS PANELLS DE LA PROCESSÓ

Paret nord = [est (T)]

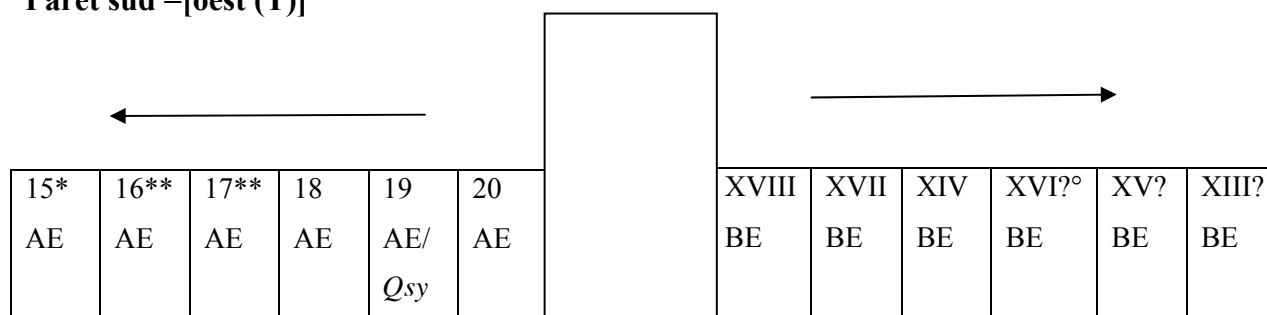

Paret est = [sud (T)]

*Els emblemes de les *sepaut* 10 i 11 AE (la cobra-*w3dt* i l'animal de Seth) estan destruïts degut a l'erosió que ha patit el basament en aquest punt de la paret.

Paret sud =[oest (T)]

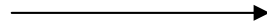

*Emblema destruït

** Emblemes parcialment destruïts

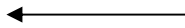
°Emblemes perduts però que S. Cauville ha identificat a partir de la l'estudi de les llegendes que els acompanyen (cf. S. Cauville, *Les Chapelles osiriennes. Transcription et traduction*, pp. 180-181).

Paret oest = [nord (T)]

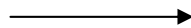
XII BE	XI BE	X BE	IX BE	VIII BE	VII BE	VI BE	V BE	IV BE
--------	-------	------	-------	---------	--------	-------	------	-------

Paret est de l'entrada = [sud (T)]

21AE	22AE	Deessa sobre cocodrils
------	------	---------------------------

Paret oest de l'entrada = [nord (T)]

Horus sobre cocodrils	XIX BE	XXBE
--------------------------	--------	------

ESCENES DE LA PARET QUE CONTÉ EL PANELL DE LA *SEPAT*

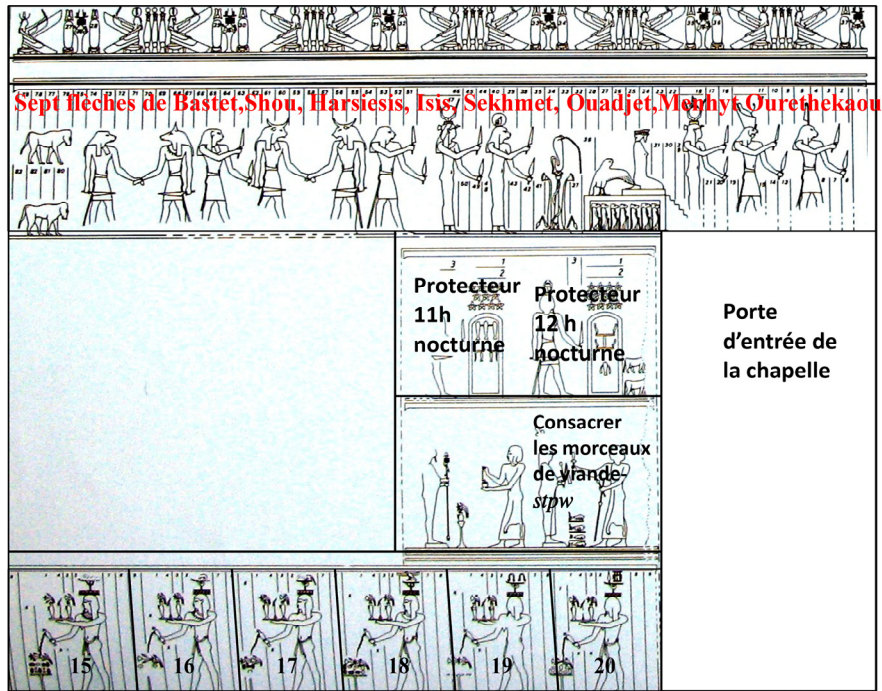

Fig. 57. Restitució de les escenes i panells de la processó geogràfica a la meitat esquerra (est) de la paret sud (R). (font: *Dendara X/2*, detall de la làm. 178).

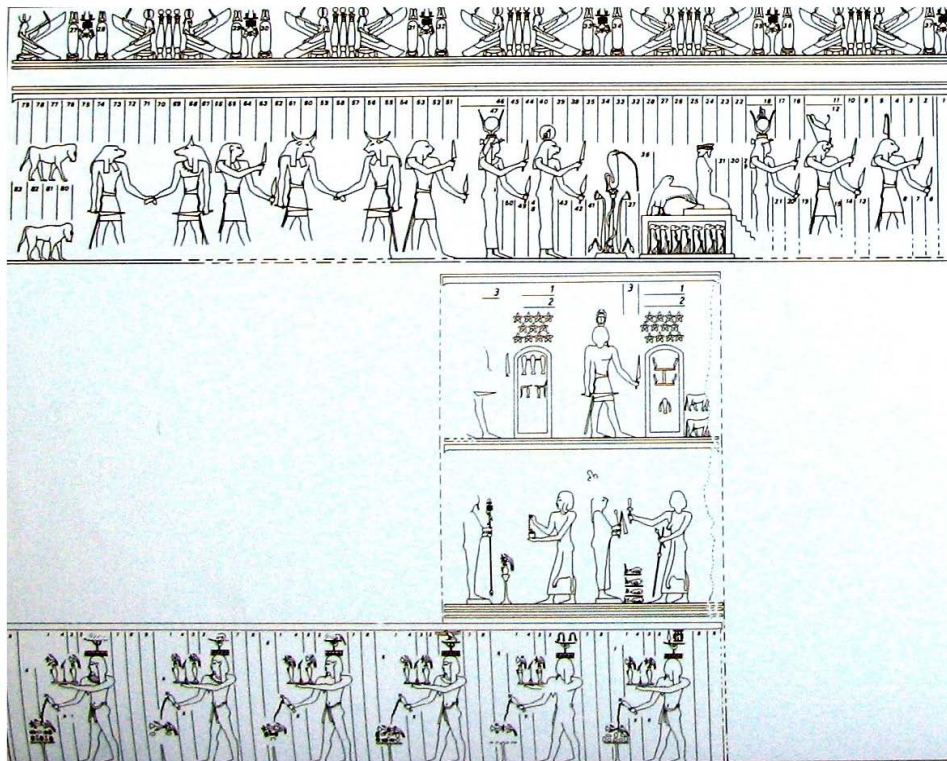

Fig. 58. Croquis de les escenes de la meitat esquerra (est) de paret sud (R) de la capella (*Dendara X/2*, detall de la làm. 178).

ANÀLISI DESCRIPTIVA

Emplaçament:

Al terrat del temple d'Hathor a Dendara hi ha sis capelles dedicades al déu Osiris: tres a l'est (R) i tres a l'oest (R). La processó de *sepaut* fou gravada al basament de la capella oest número 2. És en aquestes capelles on es celebraven els rituals dels misteris d'Osiris durant el quart mes de l'any, el mes de Khoiak³⁰⁷; moment en què la inundació es retirava i els cultius començaven a germinar.

Durant les cerimònies del mes de Khoiak es modelaven dues figures vegetals que servien com a simulacres divins d'Osiris i Sokaris. A les capelles de l'est es donava vida a aquestes estatuetes i a les capelles de l'oest s'hi enterraven durant un any abans de ser transportades a la necròpolis. Al principi del cicle, el 12è dia del mes de Khoiak, les figuretes es col·locaven en una cuba, hom les regava diàriament fins al dia 21, dia de la germinació. A continuació les figures s'assecaven al sol, les ungien i les preparaven per a ser enterrades a la capella oest número 3.

Una particularitat d'aquesta processó és que indica el ritual de consagració d'Osiris específic de cada *sepat*. En el cas del geni situat entre les *sepaut* 18 i 20 AE, la llegenda que l'acompanya indica que:

« El fill de Re ( ) ve a tu Osiris, les dues-*heret* l'escorten, els seus cabells (d'elles) són rentats per a ell en la *sepat* (...) »

Panell d'obertura o panell reial :

La sèrie de l'Alt Egipte s'adreça a Osiris Unnefer, mentre que en el panell d'obertura de la sèrie del Baix Egipte el nom d'Osiris no s'ha conservat. S. Cauville³⁰⁸ creu que es tractaria de *Hnty-Imntt*.

---

³⁰⁷ En un any ideal en què la inundació arribés a mitjans de juliol, el mes de Khoiak correspondria a un període comprès entre octubre i novembre.

³⁰⁸ S. Cauville, *Le temple de Dendara. Les Chapelles osiriennes. Commentaire* (BdE 118), El Caire : IFAO, 1997, p.156.

Nombre d'ordre:

Per a l'Alt Egipte són representades les 22 *sepaut* en ordre geogràfic de sud a nord. La conservació de la sèrie del Baix Egipte és força deficient però podem observar que, entre la *sepat* XII i la XVII, hi ha alguna alteració de l'ordre estàndard ja que la XIV, ben conservada, fou gravada al costat de la XVII. Ambdues sèries acaben amb la representació màgica d'un déu (Horus)/deessa (?) dominant animals perillosos com ara serps i cocodrils. Aquestes representacions tenen la funció de protegir màgicament aquesta avantcambra oberta a l'exterior³⁰⁹.

El geni que suposadament encarnaria la *sepat* 19AE està representat en la meitat est de la paret sud (R). L'emblema habitual de la *sepat*, però, apareix reemplaçat per un emblema de lectura incerta (*Qsy, Brbr, Bbn, Gs-ty*, segons diferents autors³¹⁰).

Orientació:

El genis es dirigeixen vers la capella oest número 3, la més interior, de manera que el geni que encarna la *sepat* 19AE està girat vers la seva dreta igual que la resta de genis dels basaments de la sèrie esquerra de la processó. Els genis de la sèrie dreta (Baix Egipte), en canvi, miren vers la seva esquerra.

Gènere i ofrena presentada:

Totes les figures de la processó són genis de fecunditat menys les dues darreres de l'Alt Egipte (les *sepaut* 21 i 22) gravades al brancal est de l'entrada que, tot i estar molt malmeses, semblen correspondre a genis masculins. L'ofrena, iconogràficament idèntica en tot ells, consisteix en una safata- que aguanten amb la mà esquerra- amb dos vasos- *hst* i un ceptre-*uas* mentre que, amb la mà dreta, fan una libació sobre una taula d'ofrenes sòlides (amb pa i flors). Hi ha una estreta relació entre aquest gest ritual, que no hem vist en les altres processons, i la menció sistemàtica en els textos d'aquesta processó del nom específic que rep la inundació en cada *sepat*. Tot plegat pretén desencadenar, provocar la inundació a Egipte, tant per mitjà de les paraules «a dir» com per la representació dels genis geogràfics efectuant una libació en cada *sepat*. El líquid vessat, indicat en ziga-zaga, era assimilat als

---

³⁰⁹ Recordem que la capella que la precedeix, la número 1, és de fet un pati a cel obert.

³¹⁰ Veure la traducció crítica d'aquest passatge al Catàleg de fonts i la discussió sobre la lectura i identificació de l'emblema al capítol 5, apartats 5.1.1 i 5.1.2 .

fluids del cos d'Osiris de manera que la libació també servia per a restaurar els fluids corporals dels difunts³¹¹.

Funció de la sala i de la processó

La capella oest número 2 era la avantsala d'aquesta tomba superior. En ella es realitzava el ritual d'obertura de la boca pel qual es restablien les capacitats vitals al difunt. Als murs laterals d'aquesta capella, sobre les parets est i oest - és a dir, les parets nord i sud teològicament parlant - hi ha dos nínxols en els quals es col·locaven provisionalment les figuretes de l'any anterior abans de ser transportades a la necròpolis el dia 30 de Khoiak. El fet d'ubicar la processó de *sepaut* aportant els seus productes just a l'avantsala de la tomba significa, simbòlicament, que totes i cada una de les metròpolis d'Egipte col·laboren, aportant els seus productes, a la resurrecció del déu difunt durant les festivitats del mes de Khoiak. Anàlogament, assegurant la integritat del cos d'Osiris asseguraven també la integritat del país d'Egipte. En contrapartida, Osiris garanteix l'abundància de les collites.

Panell simètric:

Hi ha una simetria entre la sèrie dreta (meitat est) i esquerra (meitat oest) de la paret sud separades per la porta d'entrada a la capella. A la posició simètrica del panell que correspondria a la *sepat* 19 de l'Alt Egipte, trobem la *sepat* XVII del Baix Egipte (el Santuari d'Horus al Delta). El ritu específic citat en la llegenda de la *sepat* XVII BE diu: *rdi.f t3w ndm r fnd.k* =ell (Horus) dona l'alè dolç al teu nas³¹².

Lectura vertical:

La funció simbòlica d'aquesta capella - avantcambra de la tomba transitòria de les figuretes d'ordi - és la de protegir i preparar el cadàver del déu difunt per a la seva resurrecció de manera que al tercer registre de la paret diversos genis armats protegeixen l'entrada a la capella. Al primer registre - immediatament per damunt de la banda de text del basament i la processó - hi veiem escenes d'ofrena i consagració d'aliments per al compliment del ritual d'obertura de la boca que es realitzava entre el 23è i 26è dia del mes Khoiak. Al segon registre hi gravaren els déus protectors de la nit i a sobre de la 19 AE en particular, el geni

³¹¹ A.M. Blackman, The Significance of Incense and Libations in Funerary and Temple Ritual, *ZÄS* 50, 1912, p.71. Citat per E. Vassilika, *Ptolemaic Philae*, p. 105, n. 88.

³¹² S. Cauville, *Les Chapelles osiriennes. Transcription et traduction*, p. 392.

guardià de l'onzena porta nocturna: «Celle qui repousse les démons»³¹³. El nom d'aquest geni està parcialment perdut: *Wb3-* [...] ³¹⁴.

3.6.2 *Processó de territoris palustres-phww als basaments dels vestibuls est i oest de la sala hipòstila interior (=doc. 17 del catàleg de fonts).*

CRONOLOGIA: Cleopatra VII (51-44a.C.)

BIBLIOGRAFIA GENERAL:

VESTÍBUL E', ALT EGIPTE³¹⁵ : PM VI, p.53 (66)

Sèrie esquerra

Paret est: *Dendara IX - Planches*, lám. DCCCCXX ; *Dendara IX -Texte*, 222-223

Paret sud: *Dendara IX- Planches*, lám. DCCCCXXI ; *Dendara IX-Texte*, 223-225

Sèrie dreta:

Paret nord: *Dendara IX- Planches*, lám. DCCCCXXIII ; *Dendara IX-Texte*, 209-212

VESTÍBUL C', BAIX EGIPTE : PM VI, p. 54 (72)

Sèrie dreta:

Paret sud: *Dendara XI- Planches*, lám. 44 i 55; *Dendara XI-Texte*, 70-72

Paret est: *Dendara XI- Planches*, lám. 43 i 57 (fotografia superior); *Dendara XI-Texte*, 73

Sèrie esquerra:

Paret oest: *Dendara XI- Planches*, lám. 45 i 67-68; *Dendara XI-Texte*, 86-87

Paret Nord : *Dendara XI- Planches*, lám.46, 67-68; *Dendara XI-Texte*, 87-90

---

³¹³ S.Cauville, *ibid.*, p. 171

³¹⁴ *Hsf(t)-hmyw*: *Dendara X-Texte*, 318, 10.

³¹⁵ La publicació de F. Daumas (*Dendara IX*) inverteix, erròniament, les escenes del vestibul E' amb les del vestibul C'. Una visita al temple en octubre de 2010 ens permeté corregir *in situ* l'emplaçament dels panells d'aquesta processó geogràfica.

PLANTA DEL TEMPLE, ORIENTACIÓ GEOGRÀFICA I SIMBÒLICA I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ DINS DEL TEMPLE:

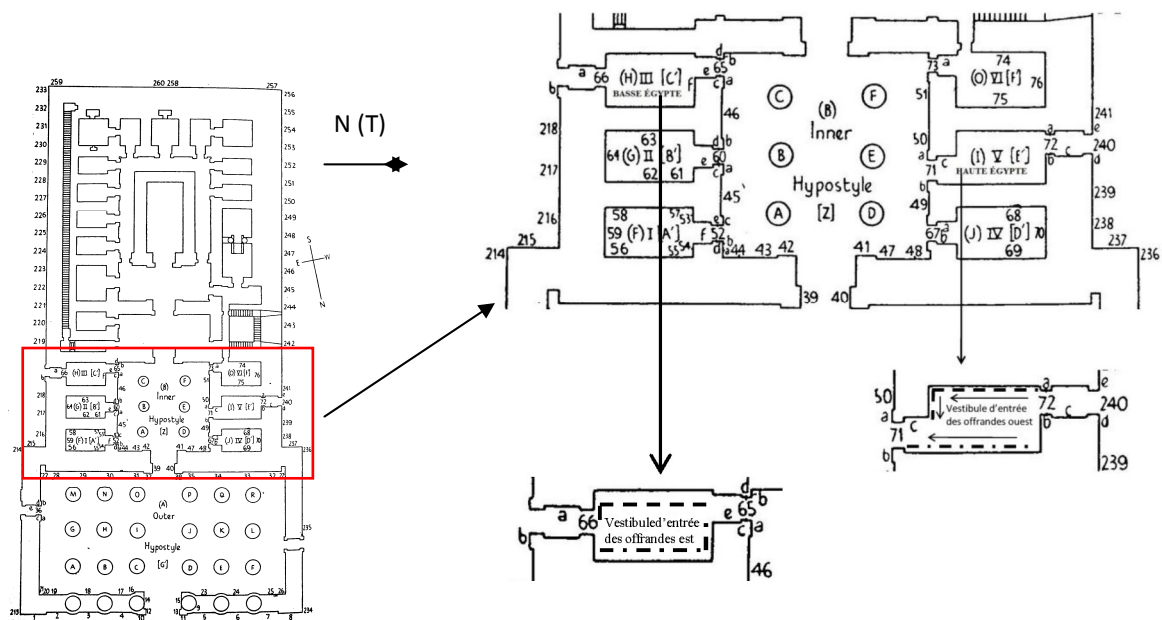

Fig. 59. (esquerra) Planta del temple d'Hathor amb indicació de la seva orientació geogràfica real i simbòlica (PM VI, p. 44)

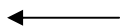
Fig. 60 (dreta) Detall de la sala hipòstila i sales adjacents amb indicació de l'emplaçament de la processó geogràfica als vestíbuls est i oest (font: PM VI, p. 44)

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ DELS PANELLS DE LA PROCESSÓ:

VESTÍBUL E', ALT EGIPTÈ :

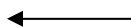
Sèrie esquerra :

Paret est = [sud (T)]:

EL FARAÓ (corona AE) DAVANT D'ISIS	1	2
---	---	---

Paret sud = [oest (T)]:

3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----

Sèrie dreta:

Paret nord = [est (T)]: $\longrightarrow$

22	21	20	19	18	17	16	15	14	EL FARAÓ (corona BE) DAVANT D'HATHOR I HORUS D'EDFU
----	----	----	----	----	----	----	----	----	---

VESTÍBUL C', BAIX EGIPTÉ :

Sèrie dreta:

Paret sud =[oest (T)]: $\longrightarrow$

VI	I	II	III	IV	V	EL FARAÓ (corona khepresh) PRECEDIT PER IHY I SEGUIT DE LA REINA DAVANT D'HATHOR, HORUS I HARSOMTUS
----	---	----	-----	----	---	--

Paret est =[sud (T)]:

$\longrightarrow$

IX	VIII	VII
----	------	-----

Sèrie esquerra:

Paret oest =[nord (T)] :

$\longleftarrow$

EL FARAÓ (corona khepresh) SEGUIT DE LA REINA DAVANT D'ISIS I OSIRIS
--

Paret nord = [est (T)] :

$\longleftarrow$

X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
---	----	-----	------	-----	----	-----	------	-------	-----	----

ESCENES DE LA PARET QUE CONTÉ EL PANELL RELATIU AL TERRITORI DELS DOS CEPTRES-*UAS*

Fig. 61. Basament i escenes de la paret que conté el panell de la *sp3t* dels dos ceptres-*w3s* (font: elaboració pròpia a partir de *Dendara IX-Planches*, lám. DCCCCXXIII).

ANÀLISI DESCRIPTIVA:

Emplaçament:

Seguint l'orientació teòrica del temple, trobem les escenes relatives a l'Alt Egipte a la banda est (dreta de la divinitat) i les del Baix Egipte, a l'oest (esquerra de la divinitat). Ara bé, aquesta processó de *phww* fou gravada en posició inversa. La sèrie de *phww* de l'Alt Egipte està distribuïda al llarg del basament de les parets del vestíbul oest (E') d'entrada de les ofrenes alimentàries per a la divinitat; en els murs est [=sud (T)], sud [=oest (T)] i nord [=est (T)]. Comprèn els territoris palustres de cada una de les 22 províncies de l'Alt Egipte. Els *phww* del Baix Egipte estan gravats al basament del vestíbul Est (C'), l'altre vestíbul d'entrada de les ofrenes³¹⁶ situat al costat oposat de la sala hipòstila interior³¹⁷.

Panell d'obertura o panell reial :

L'ordre dels *pehuu* segueix l'ordre canònic de les 42 províncies, ordre que hem vist que es generalitzà en època ptolemaica a partir, sobretot, de Ptolomeu VIII. Una particularitat d'aquesta processó és que tant la sèrie de l'Alt com la del Baix Egipte estan subdividides en dues seccions: la part esquerra i la part dreta des del punt de vista de la divinitat que resideix al fons del temple. Les dues seccions de cada sèrie estan separades, a més, per la porta d'accés de les ofrenes.

Un cop a l'interior del vestíbul, doncs, no tots els *pehuu* de l'Alt Egipte es representen un rera l'altre - com seria habitual - sinó que els de la paret nord donen l'esquena als de les parets est i sud - orientant-se, per tant, a la inversa d'aquests. Cal considerar que el que es vol representar són els genis d'ambdues subsèries entrant des de l'exterior per la porta lateral d'entrada de les ofrenes. Un cop a dins dels vestíbuls, la manca d'espai damunt d'una única paret fa que cada sèrie es divideixi en dos grups, a banda i banda de l'eix de simetria de cada vestíbul. Això creà, en la lògica dels *hierogramates*, la necessitat d'encapçalar, amb un panell d'obertura, cada una d'aquestes "subsèries". Així, doncs, un panell obra la secció dreta de l'Alt Egipte i un altre, la secció esquerra.

---

³¹⁶ PM VI, p. 54 (72).

³¹⁷ Veure *infra* la nostra hipòtesi interpretativa per a aquesta anomalia (apartat 6.3.4).

Exactament el mateix passa en la sèrie del Baix Egipte. En cada un d'aquests panells d'obertura el rei ofereix les *sepaut* que el segueixen a combinacions diferents de divinitats.

En el panell d'obertura de la part esquerra de la sèrie de l'Alt Egipte, el rei porta la corona blanca del Sud - ja que la paret on s'ubica aquest panell és la paret est, és a dir, el sud teològic (veure la planta del temple més amunt). Pel què fa a la part dreta de la sèrie de l'Alt Egipte, aquesta està encapçalada pel rei amb la corona del Baix Egipte. El fet que un nombre de *phww* de l'Alt Egipte segueixi al rei amb la corona característica del Nord no ens ha de sorprendre ja que ens trobem, segons la orientació geogràfica, sobre el mur nord i les províncies en ell representades són les més septentrionals de l'Alt Egipte; és a dir, les més pròximes al Baix Egipte. A l'altre vestíbul, el rei porta la corona *khepreh* als dos panells d'obertura que obren les dues subsèries del Baix Egipte.

Pel què fa a les divinitats beneficiàries de l'ofrena, Isis és la beneficiària de la subsèrie"esquerra de les *sepaut* de l'Alt Egipte. Isis, seguida d'Osiris, rep també la subsèrie esquerra de les *sepaut* del Baix Egipte. Hathor, seguida d'Horus d'Edfu, surt a l'encontre de la subsèrie dreta de les *sepaut* de l'Alt Egipte mentre que Hathor seguida d'Horus d'Edfu i Harsomtus rep la subsèrie dreta de les *sepaut* del Baix Egipte.

Nombre d'ordre:

El *phw* de la *sepaut* dels dos ceptres-*uas* es troba en la dinovena posició, al mur nord (subsèrie dreta de les *sepaut* de l'Alt Egipte). Respecte al panell d'obertura d'aquest mateix mur, el territori dels dos ceptres-*uas* està en sisena posició.

Orientació:

Els genis encarnant els *phww* es dirigeixen vers l'interior del temple, com si estiguessin entrant a l'edifici per la porta lateral del vestíbul. Ara bé, dins del vestíbul E' (Alt Egipte), els genis s'orientaran vers un costat o un altre en funció de la paret sobre la qual estiguin representats:

Vers la dreta : genis de les parets est i sud

Vers l'esquerra : genis de la paret nord

Gènere:

El personatge que encarna el territori dels dos ceptres-*uas* és una figura de fecunditat, com ho són, també, tota la resta de genis tant de l'Alt com del Baix Egipte. El pronom utilitzat en la llegenda és masculí³¹⁸ :

in.f n.t pḥw 3ḥ bit hr dkr.f

“Ell (el rei de l'Alt i Baix Egipte) t'aporta el *pehu- 3ḥ bit* amb els **seus** fruits.

Ofrena presentada:

La iconografia de l'ofrena presentada és la mateixa en tots els *pehuu* de l'Alt i Baix Egipte i consisteix en una safata amb un ceptre-*uas* enmig de dos vasos-*ḥst* i un ramell de flors de lotus. Sota les safates, de les mans dels genis, pengen signes de la vida-*ankh* i flors de lotus. Tot i la uniformitat iconogràfica, la llegenda de la *sp3t* dels dos ceptres-*uas* precisa que l'ofrena presentada consisteix en els fruits- *dkr* del seu *pehu*, les plantes-*3ḥw* del seu territori agrícola i el flux abundant del canal-*Tmy*.

Funció de la sala i de la processó

Aquesta processó fou gravada, com ja hem comentat, als basaments dels vestíbuls d'entrada de les ofrenes líquides i sòlides per el culte diari a la divinitat. En els registres superiors d'aquests vestíbuls hi gravaren escenes d'ofrenes alimentàries. La presència de la processó en aquest indret del temple garanteix, màgicament, l'existència dels productes d'aquests territoris i la seva aportació reactualitzada a la divinitat.

Panell simètric:

Pel què fa a la simetria, cal buscar-la entre les dues parts d'una mateixa sèrie, és a dir, dins del vestíbul mateix, a banda i banda de l'eix que el divideix en dues parts iguals i que constitueix un eix secundari del temple. En efecte, observem que, dins del vestíbul, les escenes de la paret sud són simètriques a les de la paret nord. En relació a la processó del basament del vestíbul E', doncs, la simetria s'ha de buscar entre els panells

---

³¹⁸ La qüestió de la correlació entre el gènere iconogràfic dels genis de les processons i el gènere del pronom emprat en les llegendes que els acompanyen per a referir-se a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* o a les seves components topogràfiques (canal, territori agrícola i territori palustre) ha estat discutida al capítol 4, apartat 4.3.3 (*Le genre grammatical et le genre iconographique*).

dels *pehuu* de la paret sud (=Dendara IX, làm. DCCCCXXI) i els de la paret nord (=Dendara IX, làm. DCCCCXXIII).

Aquesta particularitat fa que, en aquesta processó, a la *sepat* 19 de l'Alt Egipte li correspongui la *sepat* 10 (la cobra *w3dt*), també de l'Alt Egipte. Cal remarcar que en alguns documents³¹⁹, Seth porta l'epítet de «senyor de *tbw*» (metròpolis de la 10AE).

Lectura vertical:

Les parets nord i sud del vestíbul E' contenen basament, banda de basament, tres registres superiors amb tres escenes dins de cada un, banda de fris i fris. La seqüència (de baix a d'alt) d'escenes superiors als *pehuu* de les *sepaut* 19-22 de l'Alt Egipte és la següent: ofrena alimentària- *htpw*, consagració de la carn-*stpw* i ofrena de l'ungüent-*mdt*. En aquest mateix registre, l'escena anterior a aquesta, separada per l'ofrena de maat, representa l'ofrena de la roba-*sndt*. Es tracta d'una roba que servia per a vestir a les divinitat i que provocava un cert terror o respecte (*snd* significa 'por', 'respecte'). El mot podria derivar del terme del Regne Antic *snd* que significava 'peça de vestir'³²⁰. Les escenes dels registres superiors d'aquest vestíbul, en general, fan referència al culte diari a la divinitat i al ritual d'obertura de la boca de les estàtues divines.

3.6.3 *Processó quadripartida de sepaut al basament exterior del naos (=doc. 20 del catàleg de fonts).*

CRONOLOGIA: August

BIBLIOGRAFIA GENERAL:

PM VI, p. 76 (216)-(233)

EXTERIOR DEL NAOS, BASAMENT:

Sèrie dreta

Paret est (Alt Egipte): *Dendara XII- Planches*, làm. 33-57; *Dendara XII- Texte*, 58-83.

---

³¹⁹ Veure, per exemple, E. David, *Les villes du dieu Seth en Égypte des origines à l'époque greco-romaine*, Lyon: tesi doctoral de la Universitat Lumière-Lyon 2 (inèdita), 1987, p. 46.

³²⁰ P. Wilson, *Ptolemaic Lexikon*, p. 879.

Sèrie esquerra

Paret oest (Baix Egipte): *Dendara XII- Planches*, làm. 111-129; *Dendara XII- Texte*, 188-205.

PLANTA DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ:

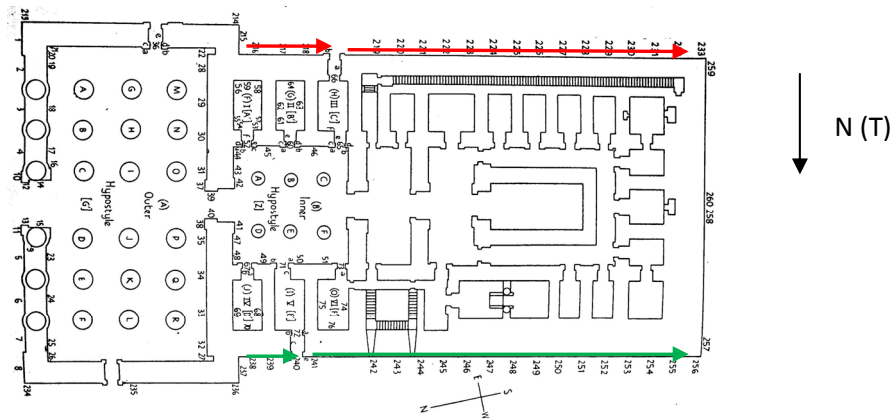
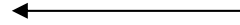

Fig. 62 Planta del temple d'Hathor a Dendara amb indicació de la seva orientació geogràfica i simbòlica. Les fletxes, vermella i verda, assenyalen la ubicació i sentit de marxa de la processó (font: PM VI, p. 44).

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ DELS PANELLS DE LA PROCESSÓ:

Alt Egipte: Paret est = [sud (T)]

El REI (corona AE) precedit pels infants IHY i HARSOMTUS, (girat envers el faraó) davant D'HATHOR, HORUS, ISIS, I HARSOMTUS	1	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	2	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	3	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	4	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	5	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	
	<i>T3-sty</i>				<i>Wtst-Hr</i>				<i>Nhn</i>				<i>W3st</i>				<i>Ntrwy</i>				

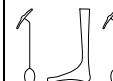

6	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	7	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	8	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	9	<i>mr</i>	<i>ww</i>	<i>phw</i>	10	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>
<i>Tk</i>				<i>B3t</i>				<i>T3-wr</i>				<i>Mnw</i>				<i>W3dt</i>			

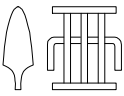

11	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	12	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	13	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	14	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	15	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>
				<i>3tft</i>				<i>3tft-hntt</i>				<i>3tft-ph</i>				<i>Wnt</i>			

16				17				18				19			
<i>M3-hd</i>	<i>mr</i>	<i>W</i>	<i>pḥw</i>	<i>Inpwt</i>	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	<i>Dwn- ḥnw</i>	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	<i>W3bw</i>	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>
															

20					21					22			
<i>Nḥrt ḥntt</i>	<i>mr</i>	Porta d'entrada ofrenes	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	<i>Nḥrt pḥt</i>	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	<i>Mdnyt</i>	<i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	
													

Acabada la sèrie de *sepaut* de l'Alt Egipte, segueixen 9 personatges més encarnant personificacions d'aspectes geogràfics diversos així com les estacions de l'any (Akhet, Peret i Shemu).

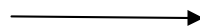
Baix Egipte: Paret oest = [nord (T)]

<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	perdut	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	perdut	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	perdut	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	I <i>Inbw-ḥd</i> 	Només és visible el faraó: la resta del panell està perdut
------------	----------	-----------	--------	------------	----------	-----------	--------	------------	----------	-----------	--------	------------	----------	-----------	--	--

<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	perdut	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	perdut	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	perdut	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	Perdut
------------	----------	-----------	--------	------------	----------	-----------	--------	------------	----------	-----------	--------	------------	----------	-----------	--------

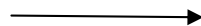

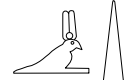

<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	perdut	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	perdut	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	perdut	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	IX <i>ḥndty</i> emblema destruït ³²¹
------------	----------	-----------	--------	------------	----------	-----------	--------	------------	----------	-----------	--------	------------	----------	-----------	---

³²¹ Sabem que es tracta de la *sepat* IX del BE gràcies al nom - parcialment conservat - del seu canal-*mr*.

<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	perdut	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	XV <i>Hb</i> 	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	XIV <i>Hnty-i3btt</i> emblema destruït ³²³	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	Perdut
------------	----------	-----------	--------	------------	----------	-----------	--	------------	----------	-----------	--	------------	----------	-----------	--------

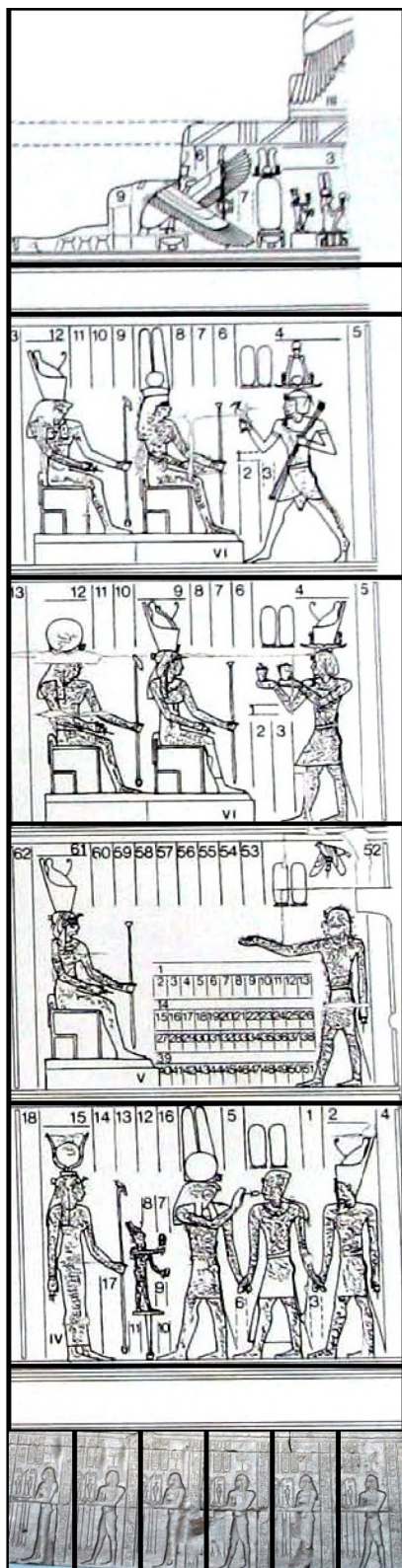
<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	XX <i>Spdw</i> 	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	XIX <i>Imt-ph</i> 	<i>phw</i>	<i>W</i>	<i>mr</i>	XVIII <i>Imt-hnt</i> 	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>mr</i>	XVII <i>Sm3-Bhdt</i> emblema destruït ³²²
------------	----------	-----------	--	------------	----------	-----------	---	------------	----------	-----------	--	------------	----------	-----------	---

La sèrie del Baix Egipte acaba amb dues *sepaut* “suplementàries” i set personatges més, entre genis de fecunditat i figures femenines, personificant diversos aspectes geogràfics i les tres estacions de l’any egipci (Akhet, Peret i Shemu).

³²² Identifiquem aquesta *sepaut* gràcies a la conservació del nom del seu territori agrícola-*w*.

³²³ Identifiquem aquesta *sepaut* gràcies a la conservació del nom del seu territori palustre-*phw*.

ESCENES DE LA PARET QUE CONTÉ EL PANELL AMB LA *SEPAT* DELS DOS CEPTRES-*UAS*

Frise

Bandeau de frise

iti hpt

iri sntr kbhw

nis dbht-htp

Presentació Reial

Bandeau de soubassement

Soubassement

Fotografia dels 4 panells que formen part de la *sepat* 19AE més dos de la 20AE; els altres dos panells de la 20AE foren gravats a l'altra banda de la porta d'entrada de les ofrenes (veure els esquemes de distribució de la processó més amunt).

Fig. 63 Lectura vertical de les escenes del fragment de paret exterior del naos del temple d'Hathor a Dendara on fou gravada la *sepat* dels dos ceptres-*uas*.

ANÀLISI DESCRIPTIVA:

Emplaçament:

Aquesta processó quadripartida de *sepaut* - cada una amb el seu canal-*mr*, el seu territori agrícola-*w* i el seu territori palustre-*phw* - es situa a les parets exteriors del naos del temple. L'Alt Egipte es gravà sobre la paret est [=sud (T)] i el Baix Egipte sobre la paret oest [=nord (T)]. Ambdues sèries estan interrompudes pels passatges d'entrada de les ofrenes sòlides (a l'est) i líquides (a l'oest). En total hi ha 97 panells per a l'Alt Egipte i 95 per al Baix Egipte.

Panell d'obertura o panell reial :

El panell d'obertura de la sèrie esquerra (Baix Egipte) està perdut i només la figura del rei és identificable. Pel què fa al panell inicial de la sèrie dreta, millor conservada, hi figura el rei amb la corona de l'Alt Egipte precedit pels déus-infants Ihy i Harsomtus (aquest darrer girat envers el rei) oferint la terra d'Egipte amb els seus productes a Hathor, Horus, Isis i Harsomtus.

Nombre d'ordre:

L'Alt Egipte conté les 22 províncies geogràficament ordenades de sud a nord més nou personatges al final de la sèrie representant conceptes geogràfics diversos i les tres estacions de l'any. El Baix Egipte conté 22 *sepaut* (dues de les quals "suplementàries") seguides de set personatges representant entitats geogràfiques diverses i les tres estacions de l'any. En general, la processó està molt malmesa però on més informació s'ha perdut és en la sèrie del Baix Egipte (paret oest) en la qual només hem pogut identificar set *sepaut*.

Orientació:

Els portadors d'ofrenes estan orientats vers el fons del santuari. La processó es llegeix, doncs, de l'interior vers l'exterior, essent la primera *sepat* aquella que està més pròxima al santuari (= a les seccions més meridionals de les parets laterals del temple).

Gènere:

Pel què fa al gènere dels personatges observem una estricta alternança entre genis femenins i figures de fecunditat. Les personificacions de les *sepaut* i dels *ww* són femenines mentre que tots el canals (*mr*) i territoris palustres (*phww*) són figures de fecunditat. Quan arribem, però, a les seqüències de personatges gravades al final de cada sèrie - i en les que es representen aspectes geogràfics diversos - l'alternança de gènere es trenca: observem, en més d'un cas, dues figures de fecunditat seguides. En aquestes dues darreres seqüències de personatges l'alternança s'altera per tal que el gènere de la figura s'escaigui amb el gènere gramatical de la categoria a la qual pertany el topònim; per exemple: les campanyes-*sh*t sempre es representen amb figures femenines.

Ofrena presentada:

Totes les figures porten una safata amb un ceptre-*uas* enmig de dos gerros i flors de lotus, excepte les figures dels panells 91 i 94 de l'Alt Egipte i la figura 91 del Baix Egipte que personifiquen la campanya presentant plantes i altres ofrenes sòlides i que van precedides d'un bou de petita talla.

Panell simètric:

En la posició simètrica a la 19 AE hi trobem la XIX BE, l'infant reial posterior seguint «l'esquema ideal» de distribució generalitzat a partir de Ptolomeu VIII. Al primer registre, just damunt dels panells dedicats a la *sepat* XIX BE hi gravaren la escena de coronament del rei per part de Nekhbet i Uadjit portant les corones de l'Alt i Baix Egipte respectivament.

Lectura vertical:

Les escenes dels registres superiors als panells dedicats a la 19 AE són les següents: Al primer registre veiem als déus Atum i Montu presentant el rei a la deessa Hathor precedida, aquesta, pel déu infant Ihy. Al segon registre, el faraó recita la llista d'ofrenes davant d'Hathor. Al tercer registre, el faraó aporta dos vasos, un amb líquid i l'altre amb encens, evocant encensaments i libacions per a Isis i Horsematauy. L'encensament, a banda de constituir un acte purificador, permetia - com la libació -

restaurar els fluids corporals i per tant revivificar el cos dels difunts i de les estàtues³²⁴. Finalment, al quart registre, el rei davant d'Hathor i Horus realitza una cursa recurrent el territori que governa mostrant-se en plena forma física i afirmant el seu control sobre tot el territori. Es tracta d'un ritual molt antic relacionat amb el *heb-sed* i que trobem ja documentat a la primera dinastia³²⁵. El ritual també està connectat, però, amb el mite d'Osiris. En tal cas, la cursa del rei simbolitza la seva cerca dels membres del déu repartits per tot Egipte; cada un d'aquests membres representa a una *sepat*. D'aquesta manera, en reunir els membres del cos, Osiris ressuscita i Egipte està complet i governat per Horus, el rei³²⁶. En aquesta escena el rei porta un ocell en una mà, símbol de la deessa Hathor, i un rem en l'altre que evoca la funció del rei en tant que membre de la tripulació que transportava la imatge de la divinitat a altres temples. L'acompliment d'aquest transport es simbolitza portant el rem a terra i dipositant-lo davant la imatge de la divinitat. Per aquest acte, el rei era recompensat amb la governança de totes les terres amb velocitat recíproca³²⁷.

---

³²⁴ L'encens era considerat un equivalent de l'ull d'Horus i també anomenat «la suor del déu», que en contextos funeraris feia referència a Osiris: A.M. Blackman, *ZAS* 50, pp. 69-77, esp. 72-73 i n. 2; citat per E. Vassilika, *Ptolemaic Philae*, p. 105, n. 86 i 88.

³²⁵ P. Wilson, *Ptolemaic Lexikon*, pp.638-639.

³²⁶ *Id.*

³²⁷ E. Vassilika, *Ptolemaic Philae*, p. 102.

3.6.4 Recapitulació de les processons del temple d'Hathor a Dendara

PLANTA DEL TEMPLE AMB UBICACIÓ DE LES PROCESSONS QUE CONTENEN LA *SEPAT* DELS DOS CEPTRES-UAS

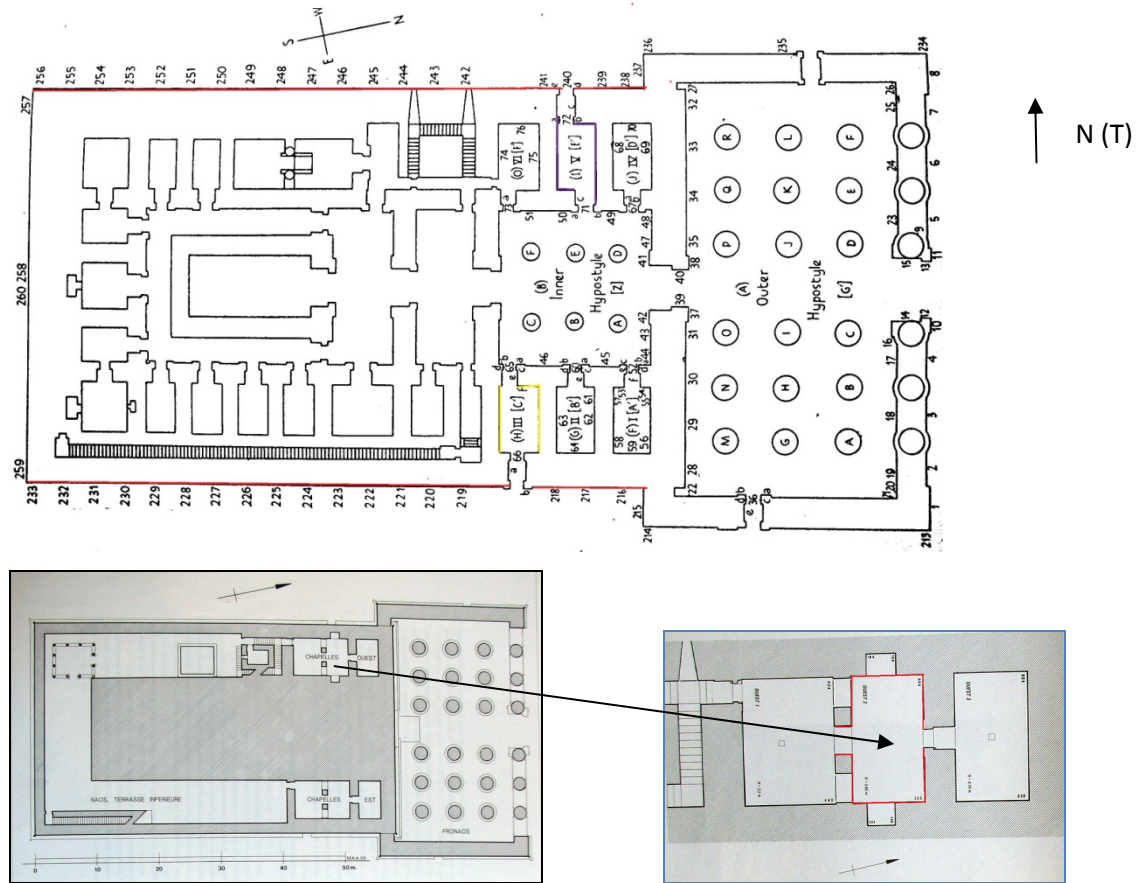

Fig. 64. Planta del temple d'Hathor a Dendara i del terrat amb indicació de la ubicació de les seves tres processons geogràfiques (font: PM VI, p. 44 i S. Cauville, *Dendara X/2*, làm.1 i 2 esq.).

El temple de Dendara està situat a la riba occidental del Nil, sis kilòmetres a l'oest de Qena. En aquest indret, el Nil corre pràcticament d'est a oest a causa d'un fort meandre. Tot i això, el temple d'Hathor s'orienta perpendicularment al Nil. Així, degut a la particular direcció que pren en aquest punt el riu, l'eix principal del temple ja no és l'ideal d'est-oest sinó nord-sud. La decoració de l'interior fou distribuïda seguint l'orientació religiosa del temple. Així, sobre la paret est [=sud (T)] del temple hi trobem les escenes relatives a l'Alt Egipte mentre que, a la banda oest [=nord (T)], hi gravaren les que fan referència al Baix Egipte (a excepció de la processó de *phww* dels vestíbuls, qüestió que reprendrem més avall).

En aquest temple hi ha tres processons: una, a la teulada del temple, en les anomenades capelles osiríaques; una altre, a les parets laterals exteriors i finalment una tercera, als vestíbuls d'entrada de les ofrenes sòlides i líquides per al culte diari a la divinitat. La primera recorre el basament de les quatre parets de la capella osiríaca oest núm. 2, és a dir, la avantsala de la capella-tomba on guardaven durant un any les figuretes de Sokaris i Osiris germinades després dels rituals celebrats al mes de Khoiak.

La segona processó recorre el basament del naos (incloent la sala hipòstila interior): l'Alt Egipte a la paret est i el Baix Egipte, a la de l'oest - seguint la disposició general de la “decoració” del temple en funció de la orientació simbòlica. Aquesta processó s'ha de llegir des del panell més interior del temple al més exterior.

Finalment, la processó dels vestíbuls d'entrada de les ofrenes al temple es distribueix de la manera següent: l'Alt Egipte al basament de les parets del vestíbul d'entrada de les ofrenes líquides, a l'oest [=nord (T)] del temple i el Baix Egipte al vestíbul d'entrada de les ofrenes sòlides, a la banda est [=sud (T)] del temple. Aquest emplaçament de la processó, alterant la disposició general de la “decoració” regida per l'orientació simbòlica del temple, no és, però, ni un caprici ni un error: respon a la percepció egípcia de la “decoració” en tant que hipòstasi de la realitat i a les regles de sintaxi naològica.

En efecte, la processó de *phww* segueix una direcció perpendicular a la processó que recorre el basament de les parets exteriors del naos (document 20 del Catàleg de fonts). Aquesta processó exterior, quadripartida, representa també els *phww* acompanyant les *sp3wt* d'Egipte seguint una direcció teòrica est-oest, vers el fons del temple (els *phww* de l'Alt Egipte al mur est [=sud (T)] i els del Baix Egipte al mur oest [=nord (T)])³²⁸. Als ulls dels antics egipcis, però, no era possible fer avançar, simultàniament, els mateixos *phww* en dues direccions diferents: una vers el fons del temple seguint el recorregut dels murs exteriors i l'altre entrant pels vestíbuls vers la sala hipòstila interior. És per aquest motiu que, en aquesta darrera, les dues sèries de *phww* de la processó s'invertiren: l'Alt Egipte es gravà al basament del vestíbul oest i el Baix

---

³²⁸ Veure *supra* l'apartat 3.6.3.

Egipte al del vestíbul est; talment com si entressin al temple per les portes laterals dels vestíbuls un cop haguessin fet la volta al naos³²⁹.

Les tres processons s'inicien amb un panell d'obertura on veiem el rei davant de les principals divinitats del temple - Isis i Hathor juntament amb els déus infants Horus i Harsomtus. En les capelles osiríaques, a més a més, la processó es presenta davant d'Osiris. Una de les particularitats d'aquesta processó és que acaba amb dues imatges de caràcter màgic: Horus sobre cocodrils i una deessa dominant els animals perillosos. Aquestes dues escenes, situades en les parets est i oest de l'entrada a la capella, tenen clarament una funció apotropaica relacionada amb la protecció del cadàver contra les mossegades de serps i altres animals perillosos com, per exemple, escorpins³³⁰.

Pel què fa a l'ordre dels panells, les *sepaut* de l'Alt Egipte es presenten en un ordre idèntic en les tres processons mentre que l'ordre de *sepaut* del Baix Egipte difereix en la processó de les capelles osiríaques. Tot i que mal conservada, aquesta darrera sèrie presenta una alteració de l'ordre anomenat «canònic» entre les *sepaut* XII i XVII. Efectivament, en aquesta sèrie observem que la *sepat* XIV és contigua a la XVII. Al panell simètric al de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* hi trobem la *sepat* XVII, (*Sm3*)-*Bḥdt*, enlloc de la XIX BE. En la processó del vestíbul d'entrada d'ofrenes, la *sepat* simètrica a la dels dos ceptres-*uas* és la 10 de l'Alt Egipte, la cobra *W3dt* (regió sethiana). En la processó quadripartida que recorre els murs exteriors, en canvi, el panell simètric al 19AE està ocupat pel XIX BE - conforme a l'*Idealschema* generalitzat a partir de Ptolomeu VIII.

En relació al gènere, tant els genis de la processó osiríaca com els de la processó de *phww*, són figures de fecunditat. En la processó quadripartida de les parets exteriors, en

---

³²⁹ N. Torras, Géographie sacrée dans l'Égypte ancienne: méthodologie et perspectives à partir de l'étude du territoire des deux sceptres-*w3s*, a: F. Borrell *et alii* (eds.), *Broadening Horizons 3 : Conference of Young Researchers Working in the Ancient Near East* (Congressos de la Universitat Autònoma de Barcelona 8), Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de publicacions, 2012, pp.237-238.

³³⁰ Aquestes imatges eren habituals en les anomenades «esteles d'Horus sobre cocodrils» que s'utilitzaven per a guarir les picades d'animals perillosos. Aquests objectes estan relacionats amb la llegenda d'Horus infant que - amagat per la seva mare Isis al delta per tal de protegir-lo del seu oncle Seth - fou picat per un escorpi i guarit per Thot.

canvi, hi ha una alternança entre figures femenines (les *sp3wt* i els *ww*) i figures de fecunditat (els canals-*mr* i els *phww*).

La iconografia de l'ofrena presentada per la *sepat* dels dos ceptres-*uas* és idèntica en les tres processons i consisteix en una safata amb un ceptre-*uas* enmig de dos vasos-*hst* i flors de lotus. En la processó gravada a les capelles osiríaques, però, el geni porta la safata només amb la mà esquerra mentre que amb la mà dreta fa una libació sobre una taula d'ofrenes.

Finalment, en relació a les seqüències verticals, aquestes són les escenes que trobem damunt dels panells que representen el territori dels dos ceptres-*uas* en les tres processons:

- A la processó de *pehuu* (basaments dels vestíbuls d'entrada de les ofrenes):

Ofrena alimentària-*htpw* (primer registre), consagració de la carn-*stpw* (segon registre) i ofrena de l'ungüent-*mdt* (tercer registre).

- A la processó de la capella osiríaca oest núm. 2:

Escenes d'ofrena i consagració d'aliments per al compliment del ritual d'obertura de la boca (primer registre), genis protectors del cadàver-simulacre d'Osiris (segon i tercer registre).

- A la processó dels murs exteriors del temple:

Presentació del rei al temple (1er registre), recitació de la llista d'ofrenes davant d'Hathor (2n registre), encensaments i libacions (3er registre) i la cursa del rei, ritual connectat amb el *heb-sed* (4rt registre).

3.7 Temple d'Opet (Karnak)

3.7.1 Processó de sepaut als murs laterals, cara externa (primer i segon registre). Divinitats i províncies, pḥww i ww del sud (=doc. 21 del catàleg de fonts).

CRONOLOGIA :

August

BIBLIOGRAFIA D'EDICIÓ

C. De Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet, à Karnak*, vol. I (BiAeg 11), Brussel·les :

Édition de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1958 :

Sèrie Alt Egipte : pp. 268-309

Personificacions diverses: pp. 310-324

Sèrie Baix Egipte: pp. 234-249

PLANTA DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ GEOGRÀFICA:

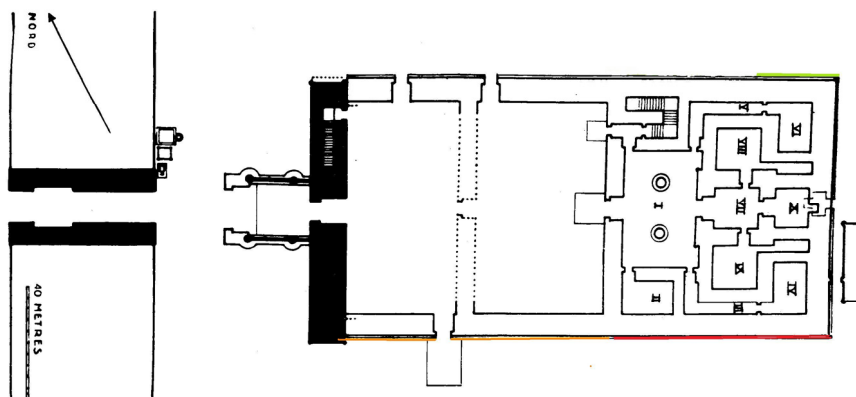

Fig. 65. Planta del temple d'Opet a Karnak (C. de Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet I*, p.1).

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ:

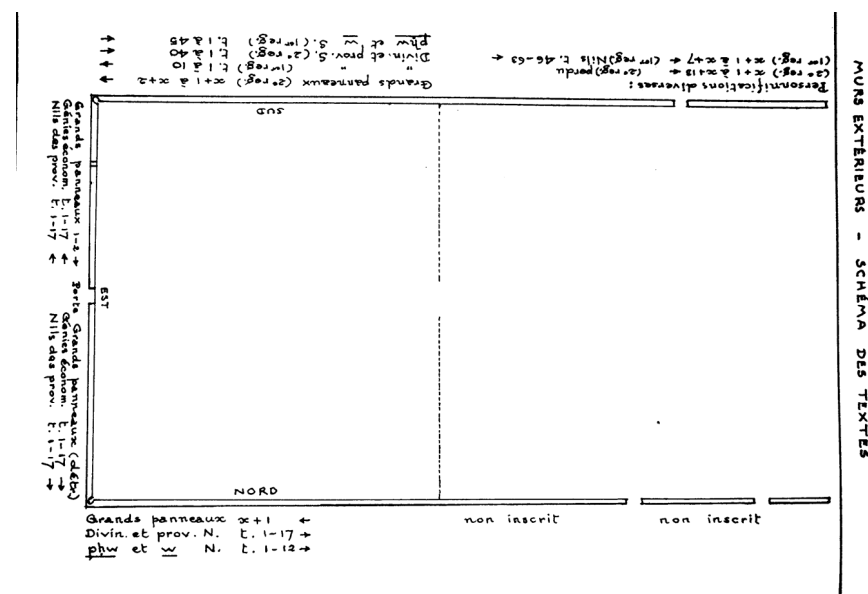

Fig. 66. Esquema de situació de la processó (C. de Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet I*, p.182).

SÈRIE DE L'ALT EGIPTE: paret sud (T)

11?AE	Khnum? (cap mutilat)	10 AE	Harsiesis	9AE	Min	8AE	Onuris	7AE	Hathor?	6AE	Hathor	5AE	Min	4AE	Montu	3AE	Nekhbet	2AE	Horus Bhdy	1AE	Khnum	El rei presenta ofrenes a Osiris
///	///*	w	phw	w	phw	w	phw	w	phw	w	phw	w	phw	w	phw	w	phw	w	phw	w	phw	Osiris davant del faraó

///	///	///	///	20? AE	divinitat no identifi- cable	19 AE	Nephthys	18 AE	divinitat no identifica- ble	17? AE	Anubis ? (manca el cap)	16 AE	Horus	15 AE	Thot	14 AE	Hathor	13? AE		12? AE	¿
w	phw	w	phw	w	phw	w	phw	w	phw	w	phw	w	phw	w	phw	w	phw**	w	phw	w	///

*Els panells ratllats són panells no conservats.

**El nom del *pehu* que dona C. de Wit en aquesta casella és *wstt* que, de fet, correspon al *pehu* de la *sepat* 14 en la processó del corredor exterior al temple d'Horus a Edfu (veure *Edfou X*, lám. C).

SÈRIE DEL BAIX EGIPTE: paret nord (T)

El rei (c. Khepreshe) presenta ofrenes a Osiris	Atum	I BE	Haroeris	IIBE	Hathor	III BE	Sobek	IVBE	Neith	VBE	Deessa <i>Bshst²</i>	VIBE	Horsiesis	VII BE	Atum	VIII BE
Osiris davant el faraó (c. Baix Egipte)	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	<i>w</i>	<i>phw</i>	Anepi- gràfic	Anepi- gràfic	Anepi- gràfic	Anepi- gràfic	Anepi- gràfic

**ESCENES DEL FRAGMENT DE PARET QUE CONTÉ EL PANELL DE LA
SEPAT DELS DOS CEPTRES-*UAS***

Fig. 67. Basament i escena superior del fragment de paret amb el panell de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*. Temple d'Opet, paret sud-oest [= sud (T)].

ANÀLISI DESCRIPTIVA

Emplaçament:

La processó geogràfica del temple d'Opet es distribueix en dos registres al llarg de la cara exterior dels murs laterals. La sèrie quadripartida de l'Alt Egipte és seguida per una successió de figures de fecunditat i personatges femenins i masculins diversos. La sèrie del Baix Egipte és incompleta i comprèn només les vuit primeres *sepaut*. La secció de paret que succeeix a la sèrie de *sepaut* del Baix Egipte no es va gravar.

Panell d'obertura o panell reial

Al panell d'obertura de les dues sèries veiem el faraó davant d'Osiris. Atès que ambdues sèries es reparteixen, cada una, en dos registres superposats, cada registre té el seu propi panell d'obertura, que és en realitat un panell doble. A la secció superior del panell d'obertura veiem al rei amb la corona *kheprish* mentre que al del registre inferior el veiem amb la corona de l'Alt (no conservada) o Baix Egipte en funció de la sèrie que encapçali.

Nombre i ordre dels panells:

Pel què fa al nombre i ordre de *sepaut*, la sèrie de l'Alt Egipte compta amb les 22 regions. Del Baix Egipte només foren gravades les vuit primeres *sepaut*. En general la processó està força malmesa i s'han perdut alguns panells. La sèrie de l'Alt Egipte és seguida per un conjunt de personificacions diverses. La peculiaritat d'aquest processó quadripartida és que cada *sepat* va acompanyada d'una divinitat pròpia de la regió. La 19AE ve acompanyada de Nephthys, germana i esposa de Seth. L'ordre de presentació dels genis dins de cada *sepat* és peculiar: la divinitat local va seguida del geni personificant la *sepat*, el territori palustre i el territori agrícola, alterant així l'ordre habitual de *sepat*+canal+territori agrícola + territori palustre³³¹.

Una processó incompleta de 13 canals de l'Alt Egipte i 13 del Baix Egipte, fou gravada sobre el mur est (T) del temple. Ambdues processons, la del mur est (T) i la dels murs

---

³³¹ Al respecte veure capítol 4, apartat 4.3.3.

sud (T) i nord (T) es complementen de tal manera que alguns autors consideren que la del temple d'Opet és, en realitat, una processó quintuplanta.

En aquest temple no hi trobem figuracions de Seth ni tampoc el seu nom ja que està dedicat a Osiris. De fet, el temple d'Opet és considerat com l'indret on Osiris-Unnefer fou engendrat per la deessa Opet-Nut i on fou enterrat - a la sala nord [=oest (T)] - sota la seva forma d'Osiris-Amon i ressuscitat a la sala sud [=est (T)] sota la forma d'Harpòcrates-Amon.

Gènere i orientació:

Tots els genis que personifiquen les *sepaut* i els territoris agrícoles són genis femenins mentre que els que personifiquen els territoris palustres són figures de fecunditat. Tots els personatges s'orienten vers el fons del santuari. Al registre superior de la processó les figures es presenten dempeus mentre que al registre inferior els *phww* i els *ww* estan agenollats.

Una particularitat que observem en aquesta processó és que en el primer panell, dedicat a la divinitat de la regió, el pronom usat en la llegenda és el de primera persona, és a dir, que es tracta de paraules a dir per la pròpia divinitat mentre que, com hem vist en la resta de casos, el text - tot i que també transmeti paraules "a dir"- empra el pronom masculí de tercer persona referint-se al rei. La llegenda gravada al primer panell de la *sepaut* dels dos ceptres-*uas* a la processó del temple d'Opet comença així:

dd mdw in Nbt-ḥwt ...

in.ḏ n.k Wns ḥr b3k [.s]

Paraules a dir per Nephthys : ...

Jo t'aporto *Wns* amb el seu tribut

Tipus d'ofrena:

L'ofrena aportada per cada *sepaut* és iconogràficament diferent i consisteix en una safata plena de productes variats, específics de cada regió. Sembla com si es tractés d'una

revifalla- al marge dels grans temples d'Edfu, Dendara i Philae –de la diversitat iconogràfica a l'estil de les processons del Regne Nou³³².

Una part dels productes de la safata de la *sepat* 19 AE no s'ha conservat, a la base de la safata hi veiem quatre pans en forma cònica i un vas-*hnkt*. Tots els personatges encarnant els *phww*, en canvi, aporten una safata amb dos vasos per a libacions, un ceptre-*w3s* enmig dels dos i flors de lotus. Els genis femenins que personifiquen els territoris agrícoles fan ofrena d'una safata amb espigues i productes vegetals, diferents també per a cada geni.

Panell simètric:

El panell simètric al de la *sepat* 19 AE no fou gravat. De fet, tal com comentàvem més amunt, la sèrie del Baix Egipte és incompleta i presenta només les vuit primeres *sepaut*.

Lectura vertical

La paret està molt malmesa però damunt dels panells dedicats al territori dels dos ceptres-*uas* hi reconeixem una escena d'ofrena en la que el faraó presenta la pota davantera- *hpš* a Montu hieracocèfal. El rei diu:

«prends pour toi le glaive khepesh, afin qu'il frappe tes ennemis, (prends) “Celui qui est fort de bras”, afin qu'il puisse combattre tes ennemis, “Celui d'une puissance furieuse”, afin qu'il puisse attaquer tes adversaires, “Ceui qui est d'une force agressive” afin que'il frappe...»³³³.

Es tracta de la pota davantera (el braç de Seth) tallada per Horus i considerada com una arma temible emprada contra Apophis i els enemics en general³³⁴. No és casualitat que aquesta escena hagi estat gravada damunt dels panells relatius a la *sepat* dels dos

---

³³² A la processó de Coptos i a Medamud, ambdues també d'època romana, s'observa el mateix fenomen. Al respecte veure N. Durisch Gauthier, *Anubis et les territoires cynopolites selon les temples ptolémaïques et romains. Ière partie: les XVIIe et XVIIIe provinces de Haute Égypte*, Genève: thèse de doctorat à l'Université de Genève, Sciences de l'Antiquité-Unité d'égyptologie (inèdita), 2002, p. 38 i n. 268 (consultable a <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:27006>).

³³³ C. de Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet, à Karnak*, vol. III: *Traduction intégrale des textes rituels-essai d'interprétation* (BiAeg 13), Brussel·les: Ed. de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1968 pp.111-112.

³³⁴ H. Te Velde, *Seth, God of Confusion. A study of his role in Egyptian mythology and religion* (ProblÄg. VI), Leiden: E. J. Brill, 1967, p. 87.

ceptres-uas: a *Sper-meru* Seth porta l'epítet *wsr hpš.f* («poderós de la seva pota davantera»)³³⁵.

3.8 Temple de Sobek i Haroeris a Kom Ombo

3.8.1 *Processó de sepaut al basament del corredor interior, parets exteriors del naos i pronaos (=doc. 15 del catàleg de fonts)*

CRONOLOGIA:

Vespasià (69-79 d.C.)

BIBLIOGRAFIA D'EDICIÓ:

J. de Morgan, U. Bouriant, G.Legrain, G. Jéquier, A. Barsanti, *Catalogue des monuments et inscriptions de l'Égypte Antique*, première série: *Haute Égypte*, vol 3 : *Kom Ombos* (2ème partie), Viena : Adolphe Holzhausen, 1909 :

Alt Egipte :

Núm. 883-899

Núm. 905-907 bis (sèrie de personatges diversos que segueixen a la sèrie de regions de l'Alt Egipte), registres superiors perduts.

Baix Egipte :

Núm. 870-877, 879

---

³³⁵ A.H. Gardiner, *The Wilbour papyrus. I. Plates*, Oxford: Oxford University Press, 1941, A 45, 11; A 64,1 (veure capítol 5, apartat 5.2.1). Cf. W. M. F. Petrie-J.E. Quibel, Naqada and Ballas, *BSAE* 23, 1896, lám.LXXVIII. Citat per H. Te Velde, *Seth, God of Confusion*, p. 89, n. 2.

PLANTA DEL TEMPLE I UBICACIÓ DE LA PROCESSÓ GEOGRÀFICA:

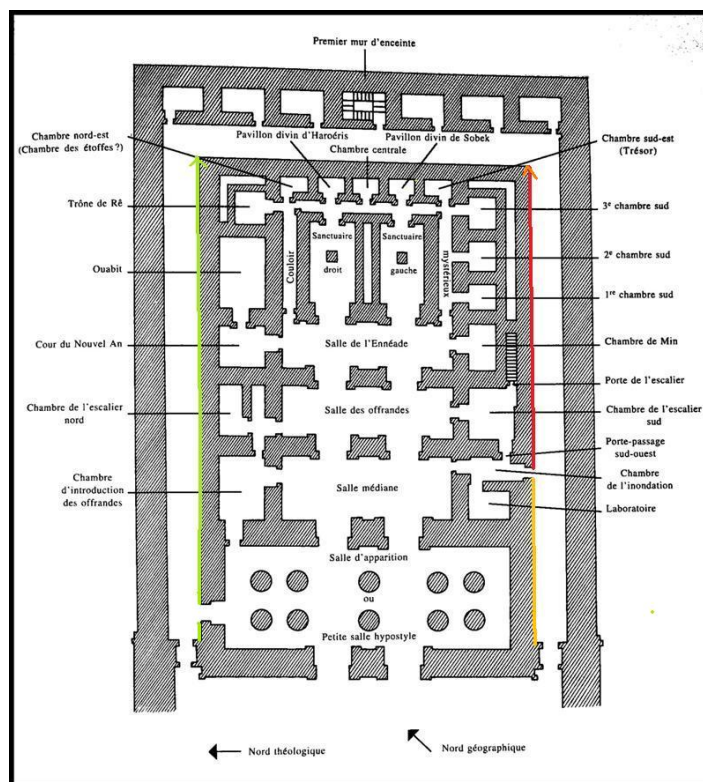

Fig. 68. Planta del naos del temple de Kom Ombo amb indicació de la orientació geogràfica i teològica (font: A. Gutbub, *Kôm Ombo I: les inscriptions du naos (sanctuaires, salle de l'ennéade, salle des offrandes, couloir mystérieux*, El Caire : IFAO, 1995, fig. 4). En vermell hem assenyalat la ubicació de la sèrie de *sepaut* de l'Alt Egipte seguida de nou districtes "suplementaris". En taronja assenyalam la continuació de la mateixa, formada - segons J. de Morgan³³⁶ - per 12 personatges diversos (amb la part superior perduda en tots els casos) i en verd, les *sepaut* del Baix Egipte.

ESQUEMES DE DISTRIBUCIÓ:

Alt Egipte= corredor sud (T) →

10AE	9AE	8 AE	7** AE	6 AE	5** AE	4** AE	3** AE	Ombos** <i>Nbt</i>	1* AE	Rei (c.AE) davant de Sobek, Hathor i Khonsu
------	-----	---------	-----------	---------	--------	--------	--------	-----------------------	-------	--

22 AE	21 AE	20 AE	19 AE	18 AE	17 AE	16 AE	15 AE	14** AE	13* AE	12 AE	11 AE
----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	------------	-----------	----------	----------

³³⁶ J. de Morgan, *Cat.des mon. et inscr. III : Kom Ombos II*, núms. 905- 907 bis.

Porta-passatge	Sumenu***	Gebelein	<i>Hr imnty</i>	<i>Hr i3bty</i>	Agy	Esna	Komir	Hieraconpolis	Djebel Silsila
----------------	-----------	----------	-----------------	-----------------	-----	------	-------	---------------	----------------

*Emblemes destruïts

** Emblemes parcialment perduts

*** Districtes “suplementaris” identificats per J. Yoyotte³³⁷.

Baix Egipte = Corredor nord (T)

La sèrie del Baix Egipte està molt malmesa i no podem reconstruir-ne l'ordre ni el nombre de *sepaut*. Alguns panells d'aquesta sèrie - com ara el panell d'obertura, si n'hi havia - s'han perdut completament i de la resta, només se n'ha conservat la part inferior.

ANÀLISI DESCRIPTIVA

Emplaçament:

La processó del temple de Kom Ombo fou gravada a les cares externes de les parets nord-est/sud-est [=sud (T)] i nord-oest/sud-oest [=nord (T)] del naos i pronaos (la petita sala hipòstila), sobre el basament del corredor interior³³⁸.

Panell d'obertura o panell reial :

El rei Vespasià amb la corona blanca (sèrie AE) obre la processó portant a les mans una safata d'ofrenes consistent en quatre petits pans rodons, dos vasos-*hst*, dos rams de flors i un ceptre-*w3s*. Sota la safata pengen tiges amb signes de la vida (*ankh*) i flors. Les ofrenes aportades per totes les *sepaut* són iconogràficament idèntiques. Davant d'ell, Sobek, Hathor i Khonsu. El primer panell del Baix Egipte que hauria de mostrar el faraó amb la corona del Baix Egipte està perdut.

Nombre i ordre dels panells:

³³⁷ Documentació inèdita extreta de l'arxiu J. Yoyotte dipositat al Centre d'egiptologia Wladimir Golénischeff (EPHE-París).

³³⁸ El temple de Kom Ombo té tres corredors: el corredor misteriós, el corredor interior i el corredor exterior seguint una estructura d'encapsulament del tipus «nines russes». Aquest terme fou emprat per J. Assman, *Le temple égyptien et la distinction entre le dedans et le dehors*, a : Ph. Borgeaud, E. Norelli, F. Brüscheweiler, A. de Pury (eds.), *Le temple lieu de conflit, Actes du colloque de Cartigny 1991* (CCEPOA 7), Lovaina: Peeters, 1994, p. 23 i sq.

Per a l'Alt Egipte foren gravades les 22 *sepaut* seguint l'ordre canònic. A la *sepat* 22 li segueix la personificació de Djebel Silsila i vuit *sepaut* "suplementàries" més. Just després de la porta d'accés a la Cambra de la inundació (veure més amunt la planta del temple), la processó continua amb la presència de 12 personatges - la meitat superior dels quals està perduda - encarnant diferents *realia* del cosmos .

La sèrie del Baix Egipte està molt malmesa: la part superior dels panells - i tots els emblemes - s'han perdut. Al petit mur que queda després de la porta que comunica la sala hipòstila interior amb el corredor oest, es gravaren dos personatges més que tanquen la sèrie³³⁹.

Gènere i orientació:

Totes les *sepaut* es dirigeixen vers el fons del santuari. Pel què fa al gènere, observem una estricta alternança entre figures de fecunditat i genis femenins. La regió dels dos ceptres-*w3s* està encarnada per una figura de fecunditat.

Ofrena aportada:

L' ofrena aportada és iconogràficament idèntica en tots els panells de la sèrie de l'Alt Egipte. La sèrie del Baix Egipte, com hem comentat, només conserva els blocs de la part inferior de cada panell i l'ofrena presentada no és, per tant, visible. Tots els genis de l'Alt Egipte porten una safata amb un ceptres-*uas* enmig de dos vasos-*hst*, un parell de ramells de lotus i quatre pans rodons. De les mans dels genis, sota les safates, pengen signes de la vida (*ankh*).

Panell simètric:

No podem assegurar quin panell correspon a la posició simètrica al de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* degut al mal estat de conservació de la sèrie del Baix Egipte.

Lectura vertical

---

³³⁹ J. de Morgan, *Cat.des mon. et inscr. III : Kom Ombos II*, núm. 879.

Les escenes superiors al panell de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* no s'han conservat. Actualment, en aquest punt de la paret, només es conserva el basament i la banda de text damunt el basament.

Fins aquí, en aquest capítol, hem presentat l'anàlisi del programa decoratiu i les particularitats de cada una de les processons geogràfiques que vàrem poder comprovar *in situ*. El lector trobarà una base de dades en Accés als annexes del treball (CD-ROM) on es pot visualitzar, en taules sinòptiques, la informació relativa a diverses variables analitzades en els capítols 3 i 4.

CHAPITRE 4

LA MISE EN PARALLÈLE DES TEXTES DES PROCESSIONS GÉOGRAPHIQUES GRÉCO-ROMAINES

4.1 Introduction

Les textes que nous examinons dans le présent chapitre sont ceux des défilés des réalités topographiques - unipartites et quadripartites - gravés sur les soubassements des temples gréco-romains. La mise en parallèle des textes de ces processions géographiques révèle des filiations et influences entre eux et permet d'établir les différentes traditions théologiques qui sont à l'origine de la rédaction des manuscrits, à savoir quels textes se nourrissent de la même tradition. À partir de la mise en parallèle des textes, nous avons donc classé ces compositions en différents groupes tout en suivant, en grandes lignes, la répartition exposée par S. Cauville dans son article sur les inscriptions géographiques relatives à la *sepat* tentyrite³⁴⁰. Par ailleurs, la mise en parallèle a permis de reconstituer les formules partiellement perdues à partir de la restitution des lacunes.

Tandis qu'à l'époque dynastique les textes qui accompagnent les personnages des processions géographiques consistent en courtes allusions évoquant des vertus (vie, santé force, prospérité, etc.) ou des catégories de produits (aliments, plantes, libations, etc.) sans référence topographique ou religieuse particulière à la *sepat* présentée, les textes des processions de l'époque ptolémaïque, sont prolixes et mentionnent des spécificités pour chaque réalité du sol égyptien. C'est pour cette raison que la mise en parallèle des textes a été réalisée uniquement sur les processions d'époque gréco-romaine.

En ce sens, il faut remarquer nonobstant qu'aucun changement brusque n'est observé : il y a eu une évolution dans la relation oralité-écriture. En effet, il y a des versions

---

³⁴⁰ S. Cauville, Les inscriptions géographiques relatives au nome tentyrite, *BIFAO* 92, 1992, pp. 69-98.

antérieures à l'époque lagide qui contiennent, à l'instar des textes des processions ptolémaïques, une description géographique de chaque territoire : métropole, divinité, produits ou autres caractéristiques plus ou moins abrégées et plus ou moins mal conservées³⁴¹. Ces légendes, que J. Yoyotte propose d'intituler « Rituels pour la présentation de territoires »³⁴², nomment chaque lieu en signalant une spécificité et comportant la formule d'introduction du roi et, parfois, un attendu³⁴³. Les processions quadripartites, comme celles d'Edfou, résultent d'une organisation synthétique et systématique de conceptions et de formes littéraires antérieures³⁴⁴.

Ces textes, reproduits dans divers temples, datent généralement de Sheshonq Ier à Ptolémée II mais le texte de base est antérieur car la légende gravée sur le fragment de calcaire au nom de Sheshonq Ier découvert à Saqqara pendant l'automne 1976 est fort abrégée par rapport aux versions postérieures (Taharqa et Nectanebo II). Selon J. Yoyotte, le premier exemplaire repéré provient du temple de Ptah à Mît Rahineh et fut gravé sous Ramsès II³⁴⁵. Ces listes pré-ptolémaïques sont inédites et assez mal conservées (sauf celle gravée sur la colonnade de Taharqa à Karnak) : la *sepat* 19 HE n'y figure pas, ou bien son tableau n'est pas conservé. Ces processions n'ont donc pas été prises en compte dans le présent travail.

C'est ainsi, donc, que les textes qui ont fait l'objet de la mise en parallèle dans ce chapitre appartiennent à des processions gréco-romaines qui datent du règne de Ptolémée IV jusqu'à Vespasien (c. 221 av. J.-C. – 79 apr. J.C.). Nous rappelons, brièvement ici, qu'à l'époque gréco-romaine toutes les légendes qui accompagnent les personnages des processions géographiques sont tripartites; le schéma de ces légendes

---

³⁴¹ Cf. J. Yoyotte, Note sur le bloc de Sheshonq I découvert par la Mission archéologique à Saqqara dell'Université de Pisa, *EVO* XII, 1989, pp. 33-35 et J. Yoyotte, Processions géographiques mentionnant le Fayoum et ses localités, *BIFAO* 61, 1962, p.86, n.1.

³⁴² Ce rituel pour l'offrande du sol d'Égypte au dieu remonte d'ailleurs à une époque antérieure au Nouvel Empire et il paraît être d'origine memphite : J. Yoyotte, *EVO* XII, p. 33.

³⁴³ J. Yoyotte, Les contacts entre Égyptiens et Grecs (VIIe-IIe siècles avant J.C.) : Naucratis, ville égyptienne (1992-1993, 1993-1994), in: AA.VV., *Annuaire du Collège de France 1993-1994. Résumé des cours et travaux*, Paris: Collège de France, 1994, p. 687.

³⁴⁴ J. Yoyotte, *ibid.*

³⁴⁵ Cf. J. Yoyotte, *EVO* XII, pp. 33, 35; J. Yoyotte, Les contacts entre Égyptiens et Grecs- /p. 687 et J. Yoyotte, *BIFAO* 61, p. 86, note 1.

étant le suivant: « Si le roi X vient auprès de toi, oh Dieu Y, c'est pour t'apporter le lieu Z...parce que tu es (*ntk...*)»³⁴⁶.

La première partie de la légende, la formule d'introduction du roi, est appelée « formule royale ». La deuxième, constitue l'apport du personnage géographique à la divinité du temple : c'est l'aspect géographique aussi nommé « texte d'offrande ». Ces deux parties de la légende sont déjà présentes dans les textes des processions d'époque dynastique. La troisième partie de la formule est la justification théologique de cette offrande : une glose religieuse qui a été nommée par J. Yoyotte « attendu » mythologique ou théologique³⁴⁷. C'est dans cet attendu que le dieu du temple s'identifie avec la divinité locale de la *sepat* par le biais du transfert des épithètes du dieu local au dieu du temple.

Cette dernière partie de la légende, l'attendu théologique, est gravée systématiquement sur les parois des temples à partir de Ptolémée VIII Évergète II, mais elle a été conçue bien avant³⁴⁸. Les renseignements apportés par ces attendus, comme l'a remarqué Ph. Collombert,

« ...sont souvent précieux pour mieux comprendre la théologie particulière de certaines régions »³⁴⁹.

Surtout pour les régions pour lesquelles les temples locaux ont disparu ou bien lorsque les données archéologiques sont encore insuffisantes - tel est le cas dans la *sepat* des deux-sceptres-*ouas*.

Pour réaliser la confrontation des textes des processions gréco-romaines, nous avons mis en parallèle les légendes qui accompagnent chacun des personnages géographiques (la *sepat*, le canal, le territoire agricole et le territoire marécageux) des processions.

---

³⁴⁶ Pour un exposé plus approfondi de cette question, consulter le chapitre 2, section 2.3.

³⁴⁷ J. Yoyotte, Remarques sur les processions de génies au temple d'Opet, in : C. de Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet, à Karnak*, vol. I (BiAeg 11), Bruxelles : Édition de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1958, p. xii et note 42.

³⁴⁸ Voir les textes sur les blocs de la procession de Naucratis, gravés sous le règne de Ptolémée Ier et commentés par J. Yoyotte, Les contacts entre Egyptiens et Grecs, p. 651.

³⁴⁹ Ph. Collombert, *Hout-Sekhem et le septième nome de Haute Égypte. Recherches de géographie religieuse*, 2 vol., Paris : Mémoire de l'École Pratique des Hautes Études (inédite), 1994, p. 374.

Cependant, nous avons exclu de cette analyse les inscriptions qui puisent dans un fonds osirien (le Grand texte géographique d'Edfou et les textes des chapelles osiriennes) qui ont chacune - en raison de leur phraséologie et de leur contenu - un schéma propre³⁵⁰, différent des autres processions géographiques, fait qui rend difficile leur mise en parallèle. Pour le reste des textes, nous avons séparé la composante géographique de la composante mythologique. Ainsi, pour chaque légende, nous avons étudié les textes d'offrandes d'un côté et les attendus - ou justifications théologiques - de l'autre, afin de rendre plus claire et efficace la mise en parallèle des textes.

4.2 Tableau synoptique des légendes en parallèle

Avís:

S'ha suprimit aquest apartat per l'acord de confidencialitat amb l'Institut d'Estudis del Pròxim Orient Antic (IEPOA-UAB) per a la publicació d'aquesta recerca en format de llibre en la sèrie *Avla Ægyptiaca –Stvdia* del Servei de Publicacions de la UAB.

---

³⁵⁰ Les textes des versions osiriennes insistent surtout sur les sentiments de joie que les métropoles éprouvent à l'égard d'Osiris ainsi que sur les thèmes osiriens habituels concernant la protection et la momification du dieu. Le Grand texte géographique d'Edfou nous renseigne, par ailleurs, sur les éléments sacrés de chaque *sepat* à l'instar des monographies sacerdotales des archives de temples.

4.3 Analyse et commentaire

4.3.1 Présentation des différentes traditions

Au moment d'établir les familles ou composantes littéraires³⁵¹ (= groupes avec similitudes textuelles), il a été utile et nécessaire de séparer les entités géographiques (*sepat*, canal, territoire agricole et territoire marécageux) afin d'observer si les textes d'une même procession ont puisé dans des traditions diverses selon l'entité géographique considérée. Par ailleurs, il a aussi été utile de séparer l'aspect géographique ou texte d'offrande de l'attendu théologique de chaque élément géographique en raison de leurs contenus géographique et mythologique respectifs.

À partir de la mise en parallèle des textes, nous avons détecté deux versions classiques principales (version A et B), une version annexe (C), une divergente ou secondaire (D) et deux versions abrégées (E et F)³⁵².

---

³⁵¹ Terme utilisé par S. Cauville, *BIFAO* 92, p. 70.

³⁵² Pour grouper les traditions textuelles, la classification établie par S. Cauville en relation avec le nome tentyrite a été prise en compte: voir S. Cauville, *BIFAO* 92, p. 73.

Versions « classiques (A et B)»	Versions « annexes (C) »	Versions « divergentes ou secondaires (D) »	Versions « abrégées (E et F)»
Version A doc. 18= <i>Edfou IV</i>	docs. 13 i 16= Athribis	doc. 12= <i>Edfou VI</i>	doc.17= <i>Dendara IX</i>
Version B doc. 11= <i>Mamm. Edfou</i> doc. 19= <i>Edfou V</i> doc. 20= <i>Dendara XII</i>	doc. 21= Opet doc. 15= Kom Ombo		doc. 21= Opet

Tableau 11. Groupement des textes selon les versions documentées à partir de la mise en parallèle des textes d'offrande (aspect géographique) relatifs à la *sepat* des deux sceptres-*ouas* dans les processions géographiques gréco-romaines.

Ces catégories peuvent être définies de la façon suivante :

-La première catégorie regroupe les versions « classiques », c'est-à-dire, les compositions pour lesquelles on trouve le plus grand nombre de parallèles. Leurs légendes sont les premières à offrir une organisation tripartite systématique³⁵³. Des variations dans le choix du vocabulaire permettent, cependant, d'établir un classement à l'intérieur même de cette catégorie. C'est pour cette raison que nous parlons de versions A et B. La structure des énoncés et leur contenu sont toutefois les mêmes.

- Les textes regroupés dans la deuxième catégorie sont appelés « annexes », car ils offrent des similitudes avec les versions classiques, tout en présentant des développements originaux à partir de la théologie locale du temple où ils ont été gravés. Parfois ce sont les textes d'offrande qui reprennent le formulaire des versions classiques, parfois ce sont les attendus qui sont empruntés aux textes d'Edfou.

³⁵³ Par rapport à l'organisation tripartite des légendes, voir le chapitre 2, section 2.3.

- La troisième catégorie est formée par une version divergente (que S. Cauville appelle secondaire). C'est par rapport aux versions classiques que se définit cette divergence. Les textes de cette version proposent des développements originaux. Les *sepaout* apportent presque toujours deux villes à la triade d'Edfou. La première correspond à la ville principale de la *sepat* et la deuxième, n'est souvent citée que dans cette procession. Les offrandes d'Edfou VI, surtout celles relatives au premier toponyme cité, ont des correspondances avec les produits apportés dans les versions annexes. Ces offrandes rappellent celles des processions pré-ptolémaïques de conception ancienne³⁵⁴. Même si pour la 19 HE aucune donnée des versions anciennes n'a été conservée, cela est vérifié pour les légendes relatives à d'autres *sepaout*³⁵⁵.

-Finalement, le quatrième groupe est formé par des versions abrégées. Les légendes de ces processions accompagnent un seul personnage mais elles font référence à trois entités géographiques différentes : le canal, le territoire agricole et le territoire marécageux. Les désignations géographiques pour ces composants du sol égyptien et les offrandes apportées sont, dans la majorité des *sepaout*, celles qui se rencontrent dans les versions classiques quadripartites.

En dehors de ces groupes surgis de la mise en parallèle des textes, nous rappelons qu'il existe une autre famille formée par les traditions osiriennes lesquelles, pour le 19 HE, sont attestées dans le Grand Texte Géographique du sanctuaire d'Edfou, la procession du sanctuaire osirien du temple d'Hibis (tableau sans texte) et la procession de la chapelle osirienne ouest n° 2³⁵⁶. Dans ces processions, les dieux et rites évoqués

---

³⁵⁴ N. Durisch Gauthier, *Anubis et les territoires cynopolites selon les temples ptolémaïques et romains. Ière partie: les XVIIe et XVIIIe provinces de Haute Égypte*, Genève: thèse de doctorat à l'Université de Genève, Sciences de l'Antiquité-Unité d'égyptologie (inédite), 2002, p. 66 (consultable sur <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:27006>).

³⁵⁵ À remarquer, par exemple, la première offrande de la *sepat* 18 HE « il t'apporte *Hout-nesou* en train de jouer du tambourin » qui reprend celle de la colonnade de Taharqa « il t'apporte *Hout-nesou* en train d'exulter »: N. Durisch Gauthier, *ibid.*, pp.66 et 69-70.

³⁵⁶ L'emblème habituel de la *sepat* dans cette procession a été remplacé par un emblème de lecture incertaine, fait qui a posé en doute l'identification même du territoire incarné par le génie géographique. Voir, à cet égard, les remarques sur ce document dans l'« Inventaire des sources ».

relèvent de la sphère osirienne et diffèrent donc de ceux des grandes processions classiques³⁵⁷.

Enfin il faut remarquer que le Grand Texte Géographique d'Edfou est un important abrégé de monographie de *sepaout* qui se présente sous la forme de procession géographique sur le mur extérieur du sanctuaire du temple d'Edfou³⁵⁸. Il constitue une véritable pièce d'archives fournissant selon un code très précis le nom des territoires mais aussi l'ensemble des éléments sacrés de la province (relique, prêtre spécifique, barque, arbre, fête, sanctuaire, tabou, serpent sacré, lac et butte).

Nous exposons la traduction des textes de chaque version, tout en indiquant ses variantes :

LA SEPAT

L'offrande

Les versions classiques (A et B)

Version A

Edfou IV, 189, 5-6

Il t'apporte la <i>sepat</i> (ou le chef-lieu de la <i>sepat</i>) <i>W3bw</i> avec ses taxes que tu as chargées avec les produits de <i>Dsds</i> (...)

Version B

Mamm. Edfou, 62, 7-8 ; *Edfou* V, 121, 5; *Dendara* XII, 77, 8-9

Il t'apporte la <i>sepat</i> (ou le chef-lieu de la <i>sepat</i>) <i>W3bw</i> avec son tribut, chargé avec les produits de <i>Knmtt</i> (...)
--

---

³⁵⁷ Par la spécificité du contenu osirien de ces textes ainsi que par leur structure interne, ils ne peuvent pas être mis en parallèle avec le reste des processions géographiques mais nous présentons les résultats de l'étude de ces légendes dans les chapitres 5 et 6 de ce volume.

³⁵⁸ *Edfou* I, 342, 15-343, 2.

Les deux versions classiques, A et B, utilisent quelques mots différents pour exprimer la même idée : il y a donc une différence de vocabulaire mais la structure des énoncés et leur contenu restent identiques.

<i>in.f n.k W3bw hr htr.s m3wd.k m ht n Dsds</i>
<i>in.f n.k W3bw hr b3k.s iwh m inw nw Knmtt</i>

Dans la version B, le mot *b3k* est utilisé au lieu de *htr* dans le sens de « taxes, revenus », *iwh* au lieu de *m3wd* dans les sens de « charger » et *inw* au lieu de *ht* dans le sens de « produits ». Par ailleurs, dans la version A, la *sepat* apporte les produits de l'oasis de Bahariya tandis que la tradition B le fait avec les produits de Kharga-Dakhla.

Les versions annexes (C)

C. de Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet I*, BiAeg 11, p. 304

Il t'apporte ... avec son champ/ses pâturages et des offrandes de nourriture (...)
--

Chr. Leitz *et alii*, *Athribis II*, p. 221, pl. 73

Il t'apporte les pâturages de <i>Wns</i> avec sa campagne (...)

J.de Morgan, *Cat.des mon. et inscr. III : Kom Ombos II*, n°. 893

Il t'apporte la <i>sepat</i> (ou le chef-lieu de la <i>sepat</i>) <i>W3bw</i> , ses pâturages et Ounes (avec) sa campagne. Il te fait offrande de <i>Dsds</i> et de la terre de l'Ouest (avec) ses vins. Il conduit vers toi les oasis avec leurs produits (...)

La version divergente (D)

Edfou VI, 212, 8

Il t'apporte la <i>sepat</i> (ou le chef-lieu de la <i>sepat</i>) <i>W3bw</i> avec son champ/pâturages. Il t'offre <i>T3-ihw</i> (...)

Attendu théologique

Comme il a déjà été dit, l'attendu est une espèce de « justification théologique » de l'offrande introduite par le pronom défini (*ntk*, *ntt/twt*). Le pronom relatif masculin ou féminin sera utilisé selon que la divinité principale du temple - à qui s'adresse la

procession - est un dieu ou une déesse. Par le biais de l'attendu, le dieu principal du temple dans lequel est gravée la procession est assimilé au dieu local de la *sepat* présentée. Cette assimilation s'opère par le transfert des épithètes du dieu de chaque *sepat* au dieu principal du temple. C. Traunecker³⁵⁹ remarque qu'il faut rappeler que les identifications entre le dieu local et les divinités des *sepaout* n'ont qu'une réalité passagère (le « momentanem synkretismus » de H. Beinlich)³⁶⁰. Les assimilations des dieux égyptiens font partie des procédés employés par les théologiens soucieux d'assurer l'efficacité du rite dans un contexte liturgique particulier. Dans le chapitre consacré aux cultes locaux de la région (chapitre 5) on approfondira la question du signifié de ces épithètes ainsi que les allitérations et « jeux »³⁶¹ de mots mythologiques présents dans les attendus théologiques de la *sepat* des deux sceptres-ouas.

Les versions classiques (A et B)

Version A

Edfou IV, 189, 5

(...) car tu es celui qui a pris possession du Sud en jugeant (contre) le mauvais comme celui qui a été dépourvu de sa partie.

Version B

Edfou V, 121, 5-6

(...) car tu es celui qui jaillit lui-même en <son> temps comme la déesse *Wpst*, celui qui brûle le mauvais à l'heure de la flamme.

Mamm. Edfou, 62, 8-9

(...) car tu es celui qui a obligé Bé à apporter les productions de son père, celui qui soumet la ville *W3dw* chargée de ses produits.

³⁵⁹ C. Traunecker, *Coptos. Hommes et Dieux sur le parvis de Geb* (OLA 43), Leuven : Peeters, 1992, p. 407.

³⁶⁰ H. Beinlich, *Studien zu den «Geographische Inschriften» (10.-14. o.äg. gau)* (TÄB 2), Bonn : Rudolf Habelt, 1976, pp. 22 et 34; *LÄ* II, col. 418. Cité par C. Traunecker, *Coptos*, p. 407.

³⁶¹ Ces apparents jeux de mots n'ont pas une finalité ludique et il ne s'agit pas non plus d'un procédé cryptographique - comme l'ont suggéré quelques égyptologues. Il faut les comprendre dans le contexte de l'activité philosophique-religieuse des hiérogammates qui consistait à rechercher et expliciter les correspondances entre les éléments de l'univers à partir des analogies et homologies des mots.

Dendara XII, 77, 9-10

(...) parce que tu es celle qui élève son enfant, celle qui préserve son enfant en lui donnant la fonction de son père.

Les versions annexes (C)

C. de Wit, Les inscriptions du temple d'Opet I, p.304

(...) [parce que tu es] celui qui brûle la terre au moment de la flamme.

J. de Morgan, Cat.des mon. et inscr. III : Kom Ombos II, num. 893

(...) parce que tu es celui qui frappe les ennemis, le maître des ornements, le fils d'Osiris sur le dos du mauvais, celui qui massacre l'hippopotame- *dns*.

La version divergente (D)

Edfou VI, 212, 8-9

(...) parce que tu es le grand dieu à la tête des dieux, celui qui a pris la force des rebelles sur lui.

CANAL

L'offrande

Les versions classiques (A et B)

Pour le canal on ne peut distinguer que les deux versions « classiques ».

Version A

Edfou IV, 189, 8-9

Il t'apporte le canal *Tmy* avec son flot - *wstn s3-r-m* de 40 coudées (...)

Version B

Dendara XII, 77, 12-13; EDFOU V, 121, 8

Il t'apporte le canal *Tmy* avec son flot- *3gb ʕk3* de 40 coudées (a) (...)

- a) Dans *Edfou V* le nombre partiellement conservé est 20. Le reste est en lacune mais il est possible de restituer 20 coudées de plus à partir des parallèles.

Attendu théologique

Les versions classiques (A et B)

Edfou IV, 189, 9-10

(...) car tu es celui qui a obligé Bé à apporter les productions de son père, celui qui soumet la ville *W3dw* chargée de ses produits.

EDFOU V, 121, 8-9

(...) parce que tu es celui qui mouille le lieu ... le serpent *n^{rw}* quand il navigue sur le ciel.

Dendara XII, 77, 13-14

(...) parce que tu es la génitrice parfaite du fils d'Osiris, celle qui a obligé Bé à apporter les productions/biens de son géniteur.

TERRITOIRE AGRICOLE

L'offrande

Les versions classiques (A = B)

Pas de distinction entre les versions A et B : une seule version classique, la seule différence résidant dans l'utilisation de vocabulaire différent pour les apports du *w* entre *Edfou IV* et *Dendara XII*. La légende accompagnant le territoire agricole à *Edfou V, 121, 11* est perdue.

Edfou IV, p.189, 12-13

Il t'apporte *Idht* avec ses fleurs et ses branches (a) étant ouvertes en leur totalité (...)

a) avec ses branches et ses feuilles (*Dendara XII, 78, 2-3*).

Attendu théologique

Les versions classiques (A et B)

Edfou IV, 189, 13

(...) parce que tu es celui qui frappe l'ennemi à cause de ce qu'il a fait contre son maître, celui qui est placé en tant que pavois sous tous les dieux.

Edfou V, 121, 11-12

(...) parce que tu es celui qui a repoussé le serpent-*btw* ... le moment de sa colère, celui qui fait recracher à *nik* ce qu'il a avalé.

Dendara XII, 78, 3

... parce que tu es ... de *Ioun*

TERRITOIRE MARÉCAGEUX

L'offrande

Les versions classiques (A = B)

Pas de distinction entre les versions A et B : une seule version classique, la seule différence résidant dans l'utilisation de synonymes pour le terme « papyrus » entre *Edfou IV* et *Dendara XII*.

Edfou IV, 190, 1-2

Il t'apporte le pehou *3h-bit* avec ses plantes-*beqen* et ses plantes-*djet*, approvisionné avec ses (b) papyrus (c) (...)

Variantes

b) avec ses papyrus (...) (*Edfou V, 121, 14*).

c) avec ce qui est sur ses marais (...) (*Dendara XII, 78, 5-6*).

Version annexe (C)

Chr. Leitz *et alii*, *Athribis II*, p. 165, pl. 60

Il t'apporte le pehou *3h-bit* avec tous ses produits. Il te présente toute nourriture.

Attendu théologique

Les versions classiques (A et B)

Il n'y a d'attendu théologique que pour les versions classiques. La version annexe ne comporte pas d'attendu.

Edfou IV, 190, 2-3

(...) car tu es le faucon sur (...) [l'hippopotame-*dns*] qu'on a placé sur l'oryx.

Edfou V, 121, 14-15

(...) car tu es le protecteur, le faucon sur l'hippopotame-*dns*, le magnifique faucon-*si3w* sur l'oryx.

Dendara XII, 78, 6-7

(...) parce que tu es celle qui a fait [un fils] à l'intérieur de *W3dt* pour gouverner tout le parcours du disque solaire.

CANAL, TERRITOIRE AGRICOLE ET MARÉCAGEUX

L'offrande

Les versions abrégées (E et F)

Dendara IX, 211, 8-9

Il t'apporte le pehou *3h-bit* avec ses fruits. Il amène *Ith* avec ses plantes, il conduit vers toi (le canal) *Tmy* dont le flot est abondant. Il prend pour toi les buttes sur la rive.

C. de Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet*, p. 304

Je t'apporte *Wns* avec son tribut... (le canal) *Tmy* (a) avec son flot - *3gb*; (le *w*) *Ith* est venu à toi avec ses branches ; le pehou *3h-bit* (...)

Attendu théologique

Version abrégée (F)

C. de Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet*, p.304 (divinité)

(...) parce que tu es celui qui émet sa flamme afin de détruire ses ennemis en ton nom d'Osiris.

TABLEAU-RÉSUMÉ

Nous proposons ici un tableau-résumé avec toutes les combinaisons des versions que nous avons trouvés entre l'aspect géographique et l'attendu théologique des légendes accompagnant soit la *sepat*, soit le canal, le territoire agricole ou bien le territoire marécageux de la *sepat* des deux sceptres-*ouas* dans les processions géographiques d'époque gréco-romaine :

SOURCES	LÉGENDES (texte d'offrande - attendu théologique)				
	SEPAT	CANAL- <i>mr</i>	<i>w</i>	<i>pḥw</i>	<i>mr, w</i> et <i>pḥw</i>
doc. 18= <i>Edfou</i> IV, 189, 4-190, 3	A – A	A – A	A – A	A – A	Ø
doc. 11= <i>Mamm. Edfou</i> , 62, 6-9	B – A	Ø	Ø	Ø	Ø
doc. 19= <i>Edfou</i> V, 121, 4-15	B – B	B – B	B – B	B – A	Ø
doc. 12= <i>Edfou</i> VI, 212, 7-9	D (avec des emprunts de C) – D	Ø	Ø	Ø	Ø
doc. 13 = <i>Athribis</i> II, p. 221, pl. 73	C- ø	Ø	Ø	Ø	Ø
Doc. 16 = <i>Athribis</i> II, p. 165, pl. 60	Ø	Ø	Ø	C- ø	Ø
doc. 17= <i>Dendara</i> IX, 211, 7-9	Ø	Ø	Ø	Ø	E – Ø
doc. 20= <i>Dendara</i> XII, 77, 7-78, 7	B – X	B – A	B – Perdu	B - X	Ø
doc. 21=C. de Wit, <i>Les inscriptions du temple d'Opet</i> , pp. 304-305	C – B	Ø	Perdu	Perdu	F (avec des emprunts de B) – F
doc. 15= <i>Cat. des mon. et inscr.</i> III : <i>Kom Ombos</i> II, num. 893	C – C	Ø	Ø	Ø	Ø

Tableau 12. Tableau- résumé avec les combinaisons des versions entre l'aspect géographique et l'attendu théologique des légendes relatives au territoire des deux sceptres-*ouas* selon la composante topographique considérée dans les processions géographiques gréco-romaines.

4.3.2 Remarques concernant le territoire des deux sceptres-ouas dans les diverses versions attestées

Le canal (*mr*) qui irrigue la *sepat* des deux sceptres-ouas et son territoire agricole (le *w*) ne sont attestés que par des versions classiques ou par des abrégés accompagnant soit la personnification du territoire marécageux (*phw*) soit la représentation de la divinité locale dans le cas du temple d'Opet³⁶². Le *phw* est attesté par des versions classiques, par des abrégés et par une version annexe (doc. 16). Lorsque les processions sont réduites à un seul élément géographique, la *sepat* est le représentant le plus fréquent. Malgré tout, le *phw* ou bien le canal, peuvent être la seule composante géographique représentée : ce sont des processions des *phww* et des Nils, respectivement.

Les versions classiques :

Hormis la procession gravée au soubassement des parois extérieures du mammisi d'Edfou, le reste des processions de ce groupe sont quadripartites, c'est-à-dire que chaque région est composée de quatre tableaux correspondant, chacun, à la *sepat*, le canal, le *ou* et le *pehou*. Elles conservent, pour la *sepat* 19 HE, les textes qui accompagnent ces quatre réalités du sol. L'attestation la plus ancienne qu'on a trouvé des processions quadripartites date du début de l'époque lagide, de Ptolémée Ier et il s'agit de quelques blocs provenant d'un temple égyptien à Naucratis³⁶³. Les quelques légendes encore visibles sur ces blocs sont celles qui peuvent être également lues dans les processions quadripartites d'Edfou (*Edfou* IV et *Edfou* V). Aucune légende correspondant aux *sepaout* de Haute Égypte n'est, cependant, conservée³⁶⁴.

De la mise en parallèle des légendes et du tableau synoptique ci-dessus, il ressort que les textes d'offrandes des versions classiques offrent un parallélisme parfait. On observe

---

³⁶² Les territoires agricoles et les territoires marécageux sont aussi présents dans la version annexe d'Opet, malheureusement ces tableaux ont disparu pour la 19ème HE et ils sont gravement endommagés pour le reste des *sepaout* de Haute Égypte.

³⁶³ J. Yoyotte, Les contacts entre Egyptiens et Grecs (VIIe-IIe siècles avant J.C.) : Naucratis, ville égyptienne (1992-1993, 1993-1994), in: AA.VV. *Annuaire du Collège de France 1993-1994*, pp. 688-689.

³⁶⁴ N. Durisch Gauthier, *Anubis et les territoires cynopolites. 1ère partie*, p. 60.

que les légendes de l'aspect géographique qui accompagnent les *sepaout* de Haute Égypte dans les processions du mammisi d'Edfou (doc. 11) et du mur extérieur du naos de Dendara (doc. 20) ont leur parallèle dans la procession du soubassement de la cour du temple d'Edfou (doc. 19; *Edfou* V = Version B), tandis que pour les textes du Nord (les *sepaout* de Basse Égypte) les hiéroglyphes ont recouru à une autre tradition : celle attestée par la procession du soubassement du corridor extérieur du naos du temple d'Edfou (*Edfou* IV = version A)³⁶⁵. Cela signifie que le tableau des versions présenté ci-dessus est valide pour la Haute Égypte mais les familles ou groupes changent lorsqu'on observe les textes des *sepaout* de Basse Égypte. Il faut donc avoir bien présent à l'esprit le caractère relatif de ces catégories.

Les offrandes présentées par les différentes composantes topographiques sont conformes aux attentes. La *sepat* apporte son tribut chargé avec les produits des oasis de Kharga et Dakhla. Le canal *Temy* apporte son flot nommé 'k3 dans les textes de la version B et s3-r-m dans ceux de la version A. Les deux versions sont d'accord pour donner une profondeur de 40 coudées au flot du canal. Le territoire agricole, *Ideh*, fait offrande de ses fleurs, ses branches et ses feuilles complètement ouvertes, en toute leur splendeur. Le pehou *3h-bit* arrive avec ses plantes-*bkn* et ses plantes-*dt*, approvisionné avec ce qui est sur ses marais³⁶⁶. Les textes de la version B (doc. 11, 19 et 20) sont si proches, non pas seulement par leur contenu mais aussi par la graphie des mots, qu'il pourrait être suggéré qu'ils proviennent de la même tradition et qu'il a aussi été fait usage d'un seul modèle³⁶⁷.

Les attendus théologiques des versions classiques peuvent aussi se recouper. L'attendu de la légende accompagnant la *sepat* des deux sceptres-*ouas* dans la procession unipartite du mammisi d'Edfou (version B) est identique à l'attendu accompagnant le canal de la *sepat* dans la procession quadripartite du corridor extérieur du naos (Edfou

---

³⁶⁵ P. Vernus, *Athribis: textes et documents relatifs à la géographie, aux cultes, et à l'histoire d'une ville du Delta égyptien à l'époque pharaonique* (BdE 74), Le Caire : IFAO, 1978, pp. 235-6. Rappelons que J. Yoyotte, Remarques sur les processions, p. xiii - avait déjà remarqué cette particularité en rapport avec les attendus de la procession d'Opet.

³⁶⁶ « Ce qui est sur ses marais » pourrait faire référence à 'des papyrus' à partir des parallèles d'*Edfou* IV, 190, 1-2 et *Edfou* V, 121, 14 où la légende qui accompagne le *pehou* précise qu'il, le roi, l'apporte *sdf3 m-b mnḥ.f*.

³⁶⁷ P. Vernus, *Athribis*, p. 239.

IV = version A). Ainsi, la légende du 19 HE dans la procession du mammisi a été gravée à partir de deux rédactions différentes : version B pour l'aspect géographique et version A pour l'attendu³⁶⁸.

Par ailleurs, les attendus de la procession quadripartite de Dendara (doc. 20) sont tirés d'autres traditions - différentes, donc, de la version B. L'attendu du canal est tiré, en partie, de la tradition classique A et il a été féminisé du fait qu'on s'adresse à Hathor, maîtresse de Dendara. L'attendu du territoire agricole est perdu. Pour les attendus de la *sepat* et son *phw* dans cette procession, nous n'avons pas de parallèles qui puissent apporter un éclairage sur son origine. C'est afin de marquer la singularité des attendus théologiques de cette procession que nous leurs avons donné une lettre différente : la X. Finalement, l'attendu du *phw* du document 19 (=Edfou V, 121, 14-15) est aussi tiré de la tradition A.

Les versions annexes :

Dans ce groupe se trouvent les légendes des deux processions unipartites du temple d'Athribis : la procession de *sepaout* autour des parois extérieures du sanctuaire et la procession de *phww* tout autour du couloir mystérieux. Les textes d'offrande de ces deux processions géographiques ont des correspondances avec ceux des autres versions annexes mais, à différence de celles-ci, les légendes d'Athribis ne comportent pas d'attendu théologique. En ce sens, mêmes si elles datent de Ptolémée XII, elles ressemblent plutôt aux processions de conception ancienne qui relèvent du « rituel de présentation des territoires ».

La procession d'Opet - bien qu'elle présente un aspect quadripartite - est organisée selon une structure particulière : le premier tableau est occupé par la divinité de la *sepat*, le deuxième encadre la personnification même de la *sepat*, le troisième, le territoire agricole et le quatrième, le territoire marécageux. Les canaux sont absents de cette procession : en fait, ils constituent une procession à part dans laquelle le canal du 19 HE n'a pas été gravé. Les tableaux correspondant au *phw* et *w* du 19 HE ont disparu.

---

³⁶⁸ Ce n'est pas toujours le cas pour le reste des *sepaout* représentées dans cette procession.

La procession d'Opet peut être classée dans le groupe des versions annexes ou bien dans le groupe des versions abrégées, selon qu'on prend en compte le texte du deuxième tableau (celui relatif à la *sepat*) ou bien le texte du premier tableau dédié à la divinité locale, respectivement. La légende du premier tableau se présente comme un condensé de la *sepat*, le canal, le *ou* et le *pehou*. D'ailleurs, on observe que les attendus de la procession du temple d'Opet gravés sur le mur extérieur sud (HE) sont empruntés à la procession d'Edfou V tandis que ceux du mur extérieur nord (BE) sont empruntés à Edfou IV et Médamoud³⁶⁹. L'attendu de la légende qui accompagne le génie incarnant la 19ème *sepat* de Haute Égypte, est –effectivement - emprunté à Edfou V. Pour le reste, cette procession s'écarte de la version classique avec un développement original³⁷⁰. Selon P. Vernus³⁷¹, la procession d'Opet montre déjà une certaine évolution de la « spéculation » théologique qui se situerait entre Ptolémée VII et Auguste et qui était encore plus évidente dans la procession du temple de Médamoud.

Enfin, les textes d'offrandes de la procession du soubassement extérieur de Kom Ombo reprennent, pour quelques *sepaout*, le formulaire des versions classique et osirienne³⁷². Les attendus théologiques, quant à eux, présentent des développements originaux. Il pourrait s'agir d'une création ombite originale³⁷³, avec toutefois des thèmes identiques à ceux d'Edfou V lorsque le bénéficiaire est le dieu faucon Haroéris³⁷⁴. Dans le tableau correspondant à la 19HE, la légende indique que le roi fait offrande de la *sepat* et de ses territoires avec leurs produits spécifiques à Sobek et son attendu reprend les thèmes du Grand Texte Géographique d'Edfou (doc. 10 de l'Inventaire des sources = abrégé de monographies de *sepaout*) et de l'hymne aux *sepaout* d'Edfou VIII (doc. 22 de l'Inventaire des sources).

³⁶⁹ J. Yoyotte, Remarques sur les processions, p. xiii.

³⁷⁰ S. Cauville, *BIFAO* 92, p.71 signale : « ... les processions d'Opet épousent plus volontiers les traditions d'Edfou V que celles d'Edfou IV tout en s'écartant le plus souvent de ces deux versions classiques ». Malheureusement les légendes du *ou* et du *pehou* du XIX HE sont en lacune.

³⁷¹ P. Vernus, *Athribis*, pp. 239-240.

³⁷² Voir : S. Cauville, *BIFAO* 92, p. 71 et N. Durisch Gauthier, *Anubis et les territoires cynopolites. 1ère partie*, p. 63, n. 375 et 376.

³⁷³ J. Yoyotte, Les contacts entre Egyptiens et Grecs, p.653.

³⁷⁴ N. Durisch Gauthier, *Anubis et les territoires cynopolites. 1ère partie*, p. 64. Nous rappelons que les *sepaout* de cette procession apportent leurs produits alternativement aux dieux Sobek et Haroéris, maîtres de Kom Ombo.

La version divergente :

Dans cette famille il n'y a que la procession unipartite gravée au soubassement de la face intérieure du mur d'enceinte du temple d'Edfou (*Edfou* VI) sous Ptolémée XI et Cléopâtre III. Les textes de cette procession citent, presque toujours, deux villes dans chaque tableau. La première correspond à la ville principale de la *sepat* présentée et la deuxième, n'est souvent citée que dans cette procession. Dans la légende de la 19 HE la ville principale est désignée - comme d'habitude dans les tableaux relatifs à cette *sepat* - par la formule « le chef lieu de la *sepat* NN », au lieu de son nom propre. Le deuxième toponyme dans le cas du 19 HE est *T3-ihw* le « pays de la vache » (sûrement l'oasis de Farafra³⁷⁵). Le premier texte d'offrande, celui du chef-lieu de la *sepat*, précise que le roi « apporte le chef-lieu de la *sepat* *W3bw* avec son champ/pâturages » comme dans le cas des processions de Kom Ombo et d'Opet (deuxième tableau). En cet aspect géographique, la procession d'*Edfou* VI se rapproche des versions annexes.

Les versions abrégées :

Finalement, les légendes du document 17 (la procession de *phww* dans le vestibule d'entrée des offrandes du temple de Dendara) et celles du document 21 (procession d'Opet, premier tableau) sont des abrégés qui font référence au canal, au *w* et au *phw*.

Dans le cas de la procession du temple d'Opet³⁷⁶, la légende du premier tableau au registre supérieur (tableau réservé aux divinités locales des *sepaout*) qui accompagne à Nephthys, est un abrégé qui cite les apports du toponyme *Wns*³⁷⁷, le canal, le *w* et le *phw*. Malgré quelques lacunes, on s'aperçoit que les offrandes des composantes topographiques de la *sepat* cités dans ce tableau correspondent à celles des versions

---

³⁷⁵ Voir la discussion relative à ce toponyme dans la remarque « b » du doc. 12 dans l' « Inventaire des sources ».

³⁷⁶ Rappelons que la procession d'Opet est, en fait, une procession quintuple : un premier tableau est dédié au dieu/déesse de la *sepat*; le deuxième, à la *sepat*; le troisième au *w* et le quatrième au *phw*, cependant qu'un cinquième tableau fait partie d'une procession de Nils gravée sur la paroi est du temple et est dédié au canal de la *sepat*. Pourtant, ce cinquième tableau n'a pas été gravé pour le territoire des deux sceptres-*ouas* par faute de place.

³⁷⁷ *Wns* peut désigner la ville principale de la *sepat* au Moyen Empire ou bien le nom de la butte sacrée (voir à propos le chapitre 6, section 6.4).

classiques : la ville apporte son tribut, le canal son flot-*igb*, le territoire agricole ses branches. L'offrande relative au territoire marécageux n'est pas conservée.

Dans l'inscription du temple de Dendara, la légende accompagne la personnification du territoire marécageux de la *sepat* : il s'agit d'une procession qui ne comporte que des territoires marécageux (*phww*). Remarquons, dans ce cas, que les textes décrivent le paysage en ordre inverse du reste des processions - c'est-à-dire, en premier lieu les textes mentionnant le territoire marécageux, en continuant par le territoire agricole et finalement le canal. Les offrandes apportées ne sont pas spécifiques de la région : le *pehou* apporte des fruits, le territoire agricole, des plantes et le canal, son flot abondant mais sans indiquer le nombre de coudées, à différence des versions classiques. Les légendes de cette procession de *phww* à Dendara ne comportent pas d'attendu théologique.

4.3.3 *Le genre grammatical et le genre iconographique*

Il a été vu que la correspondance entre le genre grammatical du toponyme et le genre des figures représentées est un fait bien documenté à l'Ancien Empire (par exemple : la célèbre triade de Menkaourê et les *hwwt* en général) mais postérieurement cette distinction se perd³⁷⁸. À partir de l'iconographie des processions de l'Ancien Empire du temple funéraire de Sahourê et au temple solaire de Niuserre, il peut être suggéré que les Égyptiens considéraient le territoire des deux sceptres-*ouas* comme un territoire de genre masculin. Au Nouvel Empire, il est représenté sous forme de figure de fécondité dans tous les cas recensés mais les légendes qui accompagnent ces personnages ne comportent pas de référence topographique concrète.

À l'époque gréco-romaine, les processions quadripartites alternent femmes et figures de fécondité. En effet, dans *Edfou IV*, *Edfou V* et à Dendara (*Dendara XII*) on voit quatre personnages : une femme incarnant la *sepat*, une figure de fécondité personnifiant le canal, un autre génie féminin représentant le territoire agricole et finalement une figure

---

³⁷⁸ P. Lacau, H. Chevrier, *Une Chapelle de Sésostris Ier à Karnak*, Le Caire : IFAO, 1956, p.69. Sur cette question, voir le chapitre 2, section 2.4.2 et fig. 6.

de fécondité incarnant le territoire marécageux. Ce schéma se répète pour chaque région ou province.

D'ailleurs, si on observe les textes qui accompagnent ces personnages on verra que le pronom se référant à la *sepat* et à la campagne est féminin (.s) tandis que le pronom pour le canal et le *pehou* est masculin (.f). Par exemple :

in.f n.k W3bw hr htr.s ...(Edfou IV, 189,5) = il t'apporte *Ouabou* avec ses (d'elle) taxes...

Tandis que :

in.f n.k Tmy hr wstn.f ... (Edfou IV, 189,8) = il t'apporte Temy (le canal) avec son (de lui) flot...

Le système paraît logique étant donné que la province (*sp3t*) est un substantif féminin tandis que le canal (*mr*) et le territoire marécageux (*phw*) sont des substantifs masculins. D'ailleurs, la figure d'un génie ventru était particulièrement apte à symboliser les espaces aquatiques, donc le canal qui irrigue la province et le territoire riverain avec ses marécages³⁷⁹. Par rapport au territoire agricole (*w*) celui-ci est l'équivalent de la campagne et, en fait, plusieurs femmes représentant le *w* sont coiffées du signe de la campagne qui est à nouveau un substantif féminin (*sh*)³⁸⁰.

Cette distribution de rôles dans les processions quadripartites répond à des critères bien établis. Dans la procession quadripartite du temple d'Opet (doc. 21), les hiéroglyphes - devant la perturbation engendrée par l'omission du canal et afin de maintenir l'alternance des genres -, ont préféré intervertir le *w* et le *phw* plutôt que de modifier la sélection des figurants. Ainsi, tous les *phww* sont représentés par des figures de fécondité tandis que tous les *ww* et toutes les *sepaout* sont figurés par des personnages féminins ; le schéma résultant étant, dans tous les cas, le suivant : 1er tableau = dieu/déesse; 2ème tableau = personnage féminin (*sepat*); 3ème tableau (registre

³⁷⁹ N. Durisch Gauthier, *Anubis et les territoires cynopolites. 1ère partie*, p. 37.

³⁸⁰ S. Cauville, *BIFAO* 92, p. 71.

inférieur) = figure de fécondité (*phw*), 4ème tableau (registre inférieur) = personnage féminin (*w*).

En relation avec le pronom utilisé à Opet on voit que, dans le texte qui accompagne la personnification de la *sepat*, celui-ci est variable en fonction de la ville citée (celle de la 19 HE étant en lacune et le pronom pour s'y référer est le masculin [*f*]). Dans le tableau correspondant à la *sepat* 16 HE, par exemple, le toponyme cité dans la légende est Hebenou

() et le pronom pour s'y référer est le féminin [*s*]. D'ailleurs, dans les tableaux présentant les *ww* et les *phww* on observe, quand les légendes sont conservées, que le pronom utilisé pour se référer au *phw* est le masculin tandis que le pronom utilisé pour le *w* est le féminin, en accord avec le genre du génie figuré.

Finalement, encore à Opet, dans le premier panneau de chaque territoire, la légende - consistant en un abrégé qui inclut la ville de la *sepat*, le canal, le *w* et le *phw* - comporte le pronom masculin pour le canal et le *pehou* et le pronom féminin pour le territoire agricole. Dans ce même tableau, la ville *Wns* est traitée comme un toponyme féminin (ainsi que dans la légende qui accompagne la *sepat* dans la procession au couloir mystérieux du temple de Répît et Min-Rê à Athribis) tandis qu'à Kom Ombo, elle est traitée comme un toponyme masculin.

Dans la procession de *phww*, gravée sur les murs des vestibules est et ouest de la salle hypostyle intérieure du temple de Dendara (doc. 17), tous les personnages représentés sont aussi des figures de fécondité et le pronom utilisé pour le 19HE est le masculin. La même situation est présente dans la procession de *phww* du corridor mystérieux au temple de Répît et Min-Rê à Athribis.

La question du genre de la figure représentée et du pronom se référant à l'entité géographique se complique encore un peu quand on observe les processions unipartites de *sepaout*. Dans la procession de la chapelle osirienne ouest n° 2³⁸¹ tous les porteurs

---

³⁸¹ Dendara X/1, 328, 13-329, 2.

d'offrande (sauf les deux derniers qui sont masculins et qui se situent déjà sur l'embrasement de la porte) sont des figures de fécondité et le pronom utilisé pour se rapporter aux *sepaout* est, dans tous les cas, masculin³⁸². Le même phénomène s'observe dans la procession gravée sur le soubassement de la face intérieure du mur d'enceinte du temple d'Edfou : toutes les *sepaout* sont personnifiées par des figures de fécondité et le pronom utilisé, dans tous les cas, est également le masculin.

En revanche, dans la procession unipartite du mammisi d'Edfou - même si le personnage personnifiant la 19HE est une figure de fécondité - le pronom utilisé en rapport avec la *sepat* est féminin. Il faut signaler que dans cette procession le pronom pour se rapporter aux *sepaout* est toujours le féminin. Dans la procession unipartite de Louxor³⁸³ gravée sous Alexandre le Grand mais qui reproduit encore les brèves formules stéréotypées du Nouvel Empire sans référence topographique, toutes les *sepaout* sont aussi personnifiées par des figures de fécondité sauf Thèbes qui est incarnée par une femme, sûrement afin de la faire ressortir. Cette individualisation de la *sepat* thébaine par rapport aux autres est déjà attestée dans une procession géographique sur la base d'une statuette de Paheter sous le pontificat d'Amenirdis I^{re}³⁸⁴. L. Coulon voit là un rapprochement entre cette personnification féminine qui ressort et la Divine Adoratrice identifiée à la déesse Ouaset³⁸⁵. La personnalité de la divine adoratrice et celle de la déesse locale de Thèbes seraient donc mises en avant par le biais d'un processus - attesté déjà à l'époque éthiopienne - de féminisation de l'image de la *sepat* thébaine qui est ainsi singularisée.

D'autres procédés de mise à l'honneur d'une *sepat* déterminée sont employés à l'époque gréco-romaine. C'est le cas, par exemple, dans la chapelle orientale n° 2 du temple d'Hathor à Dendara où la *sepat* du crocodile (6 HE) est placée en avant, à la première

---

³⁸² Sur le sexe des figures de fécondité, voir J. Baines, *Fecundity Figures. Egyptian personification and the iconology of a genre*, Warminster/ Chicago : Aris & Phillips/Bolchazy Carducci, 1985, pp. 118-122. Selon cet auteur, il faut abandonner l'idée que ces figures soient asexuées. En général, il faut les considérer de genre masculin.

³⁸³ M. Abd el-Raziq, *Die Darstellungen und Texte des Sanktuars Alexanders des Grossen im Tempel von Luxor*, (Archäologische Veröffentlichungen 16), Mayence : Philipp von Zabern, 1984, p.52 (20), pl.10.

³⁸⁴ L. Coulon, Les processions de « soubassements » sur les monuments des Divines Adoratrices thébaines (Troisième Période Intermédiaire-époque saïte), in: A. Rickert, B. Ventker (éds.), *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I*. Vol. 2 (SSR 7), Wiesbaden : Harrassowitz, 2014, p. 987.

³⁸⁵ L. Coulon, *ibid.*, pp. 988-990.

place après le roi, avant le I HE et même avant le I BE. En raison de ce processus de singularisation, la figure de la *sepat* de Dendara est triplée dans la procession³⁸⁶. Serait-il possible de penser à un changement des processus de singularisation des *sepaout* dans les processions de type récent à cause de la perte de correspondance entre le genre du toponyme et le sexe des figures de *sepaout* ? Finalement, au temple de Kom Ombo (doc. 15), il y a alternance entre figures de fécondité et personnages féminins mais le pronom utilisé dans toutes les légendes des *sepaout* est masculin.

En résumé, les *sepaout* peuvent être incarnées soit par des figures de fécondité, soit par des génies féminins ou même par des génies masculins, toutefois ces derniers avec moins de fréquence (par ex. dans la procession du mammisi d'Edfou). Le genre iconographique, le genre grammatical du toponyme et le pronom utilisé dans les légendes pour s'y référer ne concordent pas toujours. Analyser cette question et comprendre le fonctionnement du système n'est pas simple. Le genre grammatical du toponyme en particulier ne nous fournira pas la clé³⁸⁷ : on trouve le même toponyme représenté par une figure féminine dans un temple et masculine dans un autre. Ce phénomène aboutit à une inadéquation entre l'image et de ce qu'elle est supposée représenter ou véhiculer en faveur d'une cohérence d'ensemble de plus en plus rigide qui acquiert la priorité sur l'unité topographique en particulier. Cette singularité peut se retrouver à l'intérieur du même temple : à Edfou la *sepat* des deux sceptres-*ouas* est représentée par une figure de fécondité dans les processions unipartites du temple mais traitée au masculin dans la légende de la procession de la face intérieure du mur d'enceinte et au féminin dans celle du mammisi. S. Cauville remarque que le sexe de la divinité locale ne dicte pas le genre du pronom³⁸⁸. Par ailleurs, nous avons observé une tendance à féminiser les toponymes dans les mammisis et dans les monuments dédiés à des déesses³⁸⁹.

---

³⁸⁶ L. Coulon, *ibid.*, p. 990. Voir aussi le schéma de distribution des panneaux de cette procession dans le chapitre 3, section 3.6.1.

³⁸⁷ S. Cauville, *BIFAO* 92, p. 71.

³⁸⁸ S. Cauville, *ibid.*, p. 72.

³⁸⁹ C'est le cas de *Wns* qui est considéré comme un toponyme féminin à Opet et à Athribis tandis qu'il est un toponyme masculin à Kom Ombo. C'est aussi le cas -pour citer un exemple dans une *sepat* différente-, de la ville de *Mht* dans le premier nome de Haute Égypte: masculine à Tôd mais féminine à Philae (à propos de *Mht* voir S. Cauville, *BIFAO* 92, pp. 71-72).

CAPÍTOL 5

L'EMBLEMA I LES DIVINITATS LOCALS DE LA *SEPAT* DELS DOS CEPTRES-*UAS* EN LA GEOGRAFIA SAGRADA

5.1 L'emblema

La lectura i significat dels signes que configuren l'emblema de la *sepat* són actualment controvertits. Existeixen diverses hipòtesis d'interpretació d'aquest emblema proposades per diferents investigadors. Al primer apartat del capítol cinc ens proposem compilar aquestes hipòtesis i les seves argumentacions, així com exposar allò que poden aportar de nou a aquesta qüestió les fonts en Geografia sagrada analitzades en el decurs de la nostra recerca.

5.1.1 Sobre la lectura de l'emblema

El valor fonètic habitual per al signe jeroglífic és *w3s* tot i que també pot adquirir el valor *d5m* quan s'empra com a variant del signe ³⁹⁰. Alguns egipcòlegs, però, han proposat el valor fonètic *w3b* per al ceptre de manera que l'emblema de la *sepat* () es llegiria *W3bwy*³⁹¹ o *W3bty*³⁹², considerant el signe com un complement fonètic i els dos ceptres , un dual. Així, la posició de la *b* enmig dels dos ceptres tindria un paral·lel en el terme dual   *Hpw*y, nom de la divinitat que probablement personifica els dos grans ventalls que acompanyen al rei i que, a partir del Regne Mitjà, es documenta com a protector de la costa nord d'Egipte.

³⁹⁰ A. H. Gardiner, *EG*, p.509 (S40-41).

³⁹¹ *Id.* Autors d'altres gramàtiques, seguint a A.H. Gardiner, també proposen aquesta lectura, per exemple: J. P. Allen, *Middle Egyptian. An Introduction to the language and culture of hieroglyphs*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000 (2a ed. 2010), p. 444 o P. Grandet i B. Mathieu, *Cours d'Égyptien hiéroglyphique*, Paris: Khéops, p. 704, n. 3. En relació al valor fonètic *w3b* per al signe-ceptre veure també D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta d'après le papyrus Brooklyn 47.218.84* (MIFAO 125), El Caire: IFAO, 2006, p. 129, §431.

³⁹² Lectura proposada per P. Kaplony, *Kleine Beiträge zu den Inschriften der ägyptischen Frühzeit* (ÄA 15), Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1966, p. 201, n.335. Citat per J.-C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, a: M. Erroux-Morfin et J. Padró Parcerisa (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, Avril 2007* (Nova Studia Aegyptiaca VI), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2008, p.91.

Els autors D. Meeks³⁹³ i R.A. Caminos³⁹⁴ també proposen la lectura *W3bwy* per a l'emblema de la *sepat* basant-se en la grafia que apareix al *papir Pushkin* 127, c.3, l.3. ³⁹⁵. Una grafia similar és present al *papir Salt* 825, V.1 datat c. del s. IV a.C. ³⁹⁶. Tanmateix, aquesta grafia també es podria llegir *W3bw3b*: aquesta és la lectura que proposen autors com M. Alliot³⁹⁷ partint d'un passatge del mite d'Horus d'Edfu³⁹⁸ on el nom de la *sepat* (escrit) s'explicaria per un joc de paraules amb *bw w3b* (l'indret del ceptre- *w3b*)³⁹⁹. Aquesta darrera proposta de lectura és pròxima a la demòtica *W^cb^cb* que ens ha arribat a través de la llista de *sepaut* del llibre de Thot (veure doc. 29 del catàleg de fonts) i que no ha estat referenciada en la bibliografia egiptològica fins fa poc⁴⁰⁰.

Per la seva banda, P. Montet⁴⁰¹ proposa la lectura *W3bw* a partir de les inscripcions gravades al *uadi Hammamat*:

 (Hammamat 114)

 (Hammamat 192)

prw w3bw

Segons aquesta proposta de lectura, el primer ceptre de l'emblema funcionaria com a signe fonètic mentre que el segon seria un determinatiu. No obstant, sabem pel context,

³⁹³ *Id.*

³⁹⁴ R. A. Caminos, *A tale of Woe. From a hieratic papyrus in the A.S.Pushkin Museum of Fine Arts in Moscow*. Oxford: Griffith Institute-Ashmolean Museum, 1977, p. 35.

³⁹⁵ R. A. Caminos, *A Tale of Woe*, lám. 7-8, p. 17, n.1 i p.35. L'autor assenyala que el signe de l'home assegut és superflu, com és habitual en textos tardans. El text és d'època post-ramèssida (dinasties XXI-XXII).

³⁹⁶ British Museum, BM 10051; Ph. Derchain, *Le Papyrus Salt 825 (BM 10051), rituel pour la conservation de la vie en Égypte* (Mémoires de l'Académie royale de Belgique - Lettres 58), Brussel·les: Palais des Académies, 1965, lám. V.

³⁹⁷ M. Alliot, *Le culte d'Horus à Edfou au temps des Ptolémées*, vol. II (BdE 20/2), El Caire: IFAO, 1954, p. 730, n.2.

³⁹⁸ *Edfou* VI, 118, 7-8.

³⁹⁹ Per la seva banda, W. H. Fairman, The myth of Horus at Edfu I, *JEA* 21, 1935, p. 31 atorga el valor *w3b* al ceptre però translitera *w3b-w3st*.

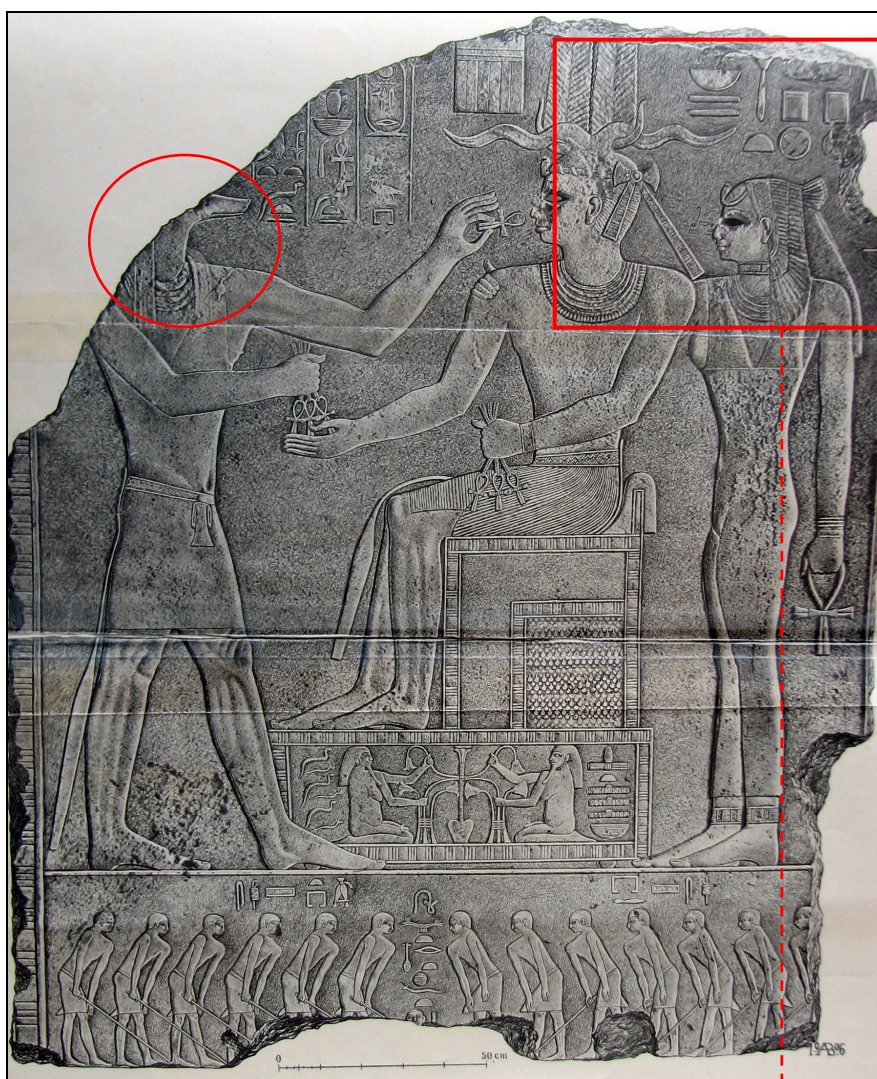
⁴⁰⁰ Aquesta lectura de l'emblema ens ha estat assenyalada per la directora de la Tesi doctoral, Ch. Zivie-Coche en el decurs de la recerca. Recentment ha aparegut una nova publicació que recull aquesta possible lectura de l'emblema de la *sepat*. Es tracta de Chr. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen aus Philae, Dendara und Athribis. Soubassementstudien II* (Studien zur spätägyptischen Religion 8), Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, p. 225, n. 1.

⁴⁰¹ P. Montet, *Géographie de l'Égypte ancienne, 2ème partie: To-chemâ, la Haute Égypte*. Paris: C. Klincksieck, 1961, p.180.

«Tes bras étaient (cachés) en toi, ton visage était (celui d’)un chien dont le nez flaire, dans la chapelle où mes jambes me conduisaient; Igaou était retiré du sanctuaire (*ꜥ*), et Ta-tenen se réjouissait de Routy (papyrus de Nebseni)»⁴⁰⁷.

És possible, doncs, que Igay tingués una naturalesa cànida. Malauradament, les poques imatges que ens han arribat d’aquest déu el representen en forma antropomorfa. No obstant, un relleu al temple funerari de Neuserre- avui conservat al museu de Berlin- mostra la figura d’un déu amb cap de cànid. El nom de la divinitat s’ha perdut però en l’escena, just davant els ulls de la deessa *w3dt*, es gravà posteriorment un *graffiti* amb el nom del déu Igay acompanyat de l’epítet “senyor de l’oasi del sud”(*Ig3i nb wh3t rsyt*).

⁴⁰⁷ Traducció de P. Barguet, *Livre des Morts* (LAPO 1), Paris: Les éditions du Cerf, 1967, p. 103.

Fig. 69. Detall de relleu al temple funerari de Neuserre a Abusir i detall del *graffiti* amb el nom del déu Igay (figura de N. Torras, font: L. Borchardt, *Das Grabdenkmal des Königs Ne-user-re* (WVDOG 7), Leipzig: J.C. Hinrichs, 1907, lám.16).

Igay és una divinitat poc documentada. La primera referència coneguda d'aquest déu la trobem a la tomba de *H^c-b3w-Skr*⁴⁰⁸ (dinastia III). Els títols del propietari d'aquesta tomba estan relacionats amb el culte a Anubis, Igay, Seth i a la deessa Seshat. El déu Igay és també mencionat en els Textos de les Piràmides (§662b, §1302a, §1537b). En algunes ocasions, el nom del déu s'acompanya de l'epítet "senyor dels oasis"⁴⁰⁹. El seu culte està documentat a l'oasi de Dakhla des del Regne Antic i, almenys, fins a la dinastia XXII⁴¹⁰.

⁴⁰⁸ M.A. Murray, *Saqqara Mastabas I* (Egyptian Research Account 10), Londres: B. Quaritch, 1905, lám. I i II.

⁴⁰⁹ Cf. Chr. Leitz, *LGG I*, col. 571a i J. Osing, Einige Notizen zu den Oasen, *GM* 89, 1986, p. 73.

⁴¹⁰ Cf. C. Hubschmann, Igai: a little-known deity of Dakhleh Oasis, Egypt, *Rosetta* 8, 2010, pp. 42-61. <http://rosetta.bham.ac.uk/issue8/articles/hubschmann-igai.pdf> (consultat a 11 de novembre de 2010).

Fig. 70. Una expedició a l'oasi de Dakhla sota el regnat de Khufu deixà una inscripció acompanyada d'una imatge del déu Igay en forma antropomorfa. Damunt el cap de la figura hi ha el nom del déu escrit amb dos ceptres-*w3s* sobre un estendard (K.P. Kuhlmann, Der "Wasserberg des Djedefre" (Chufu 01/I). Ein Lagerplatz mit Expeditionsinschriften der 4. Dynastie im Raum der Oase Dachla, *MDAIK* 61, 2005, pp. 247-251)⁴¹¹.

Una inscripció rupestre a Gebel el-Teir testimonia la seva presència a l'oasi de Kharga⁴¹². El seu culte fou, versemblantment, lligat al de Seth. Sabem, per l'anomenada estela d'Amenemhat (dinastia XII) a Memphis, que Igay fou honorat a la *sepat* dels dos ceptres-*w3s*⁴¹³. El text precisa les ofrenes que cal presentar-li el dia de l'aniversari del naixement de Seth⁴¹⁴. Recordem, a més, que des d'aquesta regió surten rutes que

⁴¹¹ Agraïm a J.C. Moreno que ens fes conèixer l'existència d'aquesta inscripció.

⁴¹² A. Fakhry, The rock inscriptions of Gabal el-Teir at Kharga oasis, *ASAE* 51, 1951, p. 415, fig. 25. En una visita posterior al terreny es va rectificar la inscripció i es va veure que aquesta anava acompanyada de la figura d'una divinitat amb un ceptre-*w3s* a la mà. Malauradament, la figura està mig esborrada i no se'n pot distingir la forma del cap. Cf. J. Osing, Notizen zu den Oasen Charga und Dachla, *GM* 92, 1986, p. 81.

⁴¹³ Chr. Leitz, *LGG* I, col. 571 a.

⁴¹⁴ H. Altenmüller i A.M. Moussa, Die Inschrift Amenemhets II aus dem Ptah - Temple von Memphis. Ein Vorbericht (SAK 18), Hamburg: Helmut Buske, 1991, pp. 23-24. Veure la reproducció del fragment de la inscripció a J. Malek i S. Quirke, Memphis, 1991: Epigraphy, *JEA* 78, 1992, p.16.

connecten la Vall amb els oasis⁴¹⁵. És natural, doncs, pensar que Igay, déu dels oasis, fou adorat en l' indret d' on partien les rutes que menen vers aquestes contrades.

El fet que l'emblema de la *sepat* guardi semblança amb la grafia del nom del déu Igay ha fet córrer força tinta⁴¹⁶. En opinió de H. Fischer, no és probable una connexió fonètica entre ambdós però és possible que l'emblema de la *sepat* hagi influït en la manera d'escriure del nom del déu (amb dos ceptres-*w3s* enlloc d'un). L'autor considera que la grafia original del teònim hauria consistit, doncs, en un sol ceptre (tal com apareix als passatges dels textos de les piràmides §662b, §1537b citats més amunt) i que posteriorment s'hauria afegit un ceptre per influència del nom de la *sepat* al qual aquest déu estava associat⁴¹⁷. Aquesta teoria és versemblant donat que existeixen altres mots que també patiren una reduplicació del ceptre-*w3s* en les seves grafies tardanes⁴¹⁸. No obstant, al text de l'estela de *H^c-b3w-Skr* (dinastia III) el nom del déu ja apareix escrit amb els dos ceptres-*w3s*.

Alguns autors com H. Kees van més enllà i consideren que aquesta semblança entre la grafia del teònim i l'emblema de la *sepat* derivaria del fet que Igay havia estat la divinitat principal en aquest territori⁴¹⁹. De fet, en el compartiment dedicat a la *sepat* dels dos ceptres-*w3s* a la llista metrològica gravada a les parets exteriors de la capella blanca de Senusret I, la grafia del nom del déu de la *sepat* és . Segons L. Pantalacci, la *b* que avui es pot observar entre els dos ceptres hauria estat afegida més tard⁴²⁰. Si fos així, efectivament es tractaria del déu Igay. Ja hem assenyalat, a més, que l'estela d'Amenemhat indica que es retia culte a Igay en aquesta *sepat* precisant les ofrenes a

⁴¹⁵ Des d'aquesta regió, una pista conduïa vers l'oasi de Bahariya i d'allí a l'oasi de Farafra. En època ptolemaica, almenys, l'oasi de Farafra estigué lligat administrativament a la *sepat* dels dos ceptres-*w3s* (cf. H. G. Fischer, A god and a general of the oasis on a Stela of the late Middle Kingdom, *JNES* 16, 1957, p. 233). En època grecoromana Bahariya és considerat com l'oasi d'Oxirrinç (cf. S. Aufrère, La liste des sept oasis d'Edfou, *BIFAO* 100, 2000, pp.90-91, nota a).

⁴¹⁶ Cf. H. G. Fischer, *JNES* 16, pp. 233-234, n. 57.

⁴¹⁷ Un exemple de la grafia del nom d'Igay amb dos ceptres-*w3s* el tenim a l'estela 54-33-1 del Museu de la Universitat de Pensilvània (dinasties XII-XIII) acompanyat, en aquest cas, de l'epítet «Senyor dels oasis». Cf. H. G. Fischer, *JNES* 16, lám. XXXII i el recull de les grafies del nom d'Igay elaborat per N. Arafa, *Discussions in Egyptology* 63, pp. 11-22.

⁴¹⁸ H. G. Fischer, *JNES* 16, p. 235 i n. 60.

⁴¹⁹ H. Kees, *Der Götterglaube im Alten Ägypten* (Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gessellschaft 45), Leipzig: J.C.Hinrichs, 1941, p. 99, n.2: citat per H. Fischer, *JNES* 16, p. 230, n.39. Els exemples de les grafies citats per l'autor es documenten a partir del Regne Nou.

⁴²⁰ Veure la fotografia del panell dedicat a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* (*infra* fig. 71). S'observa una diferència de tamany entre el signe de la cama (força més petit) i els dos ceptres que l'emmarquen.

aquest déu el 3er dia epagomen, dia de celebració del naixement de Seth. En aquest sentit, Igay seria el predecessor del déu Seth, essent aquest darrer el déu principal de la *sepat* a partir, almenys, del Regne Nou⁴²¹. Seth, recordem-ho, també pot dur l'epítet de « déu dels oasis »⁴²².

Arran del que venim dient, una lectura hipotètica de l'emblema de la *sepat* seria, doncs, *Bw Ig3y*: l' indret del déu Igay. De fet, R. Hannig⁴²³ proposa les lectures *St-Ig3j* ó *W3bwj* per a l'emblema. J. Osing, en canvi, proposa la lectura *W3s bw*⁴²⁴. A favor de la lectura *Bw Ig3y* de l'emblema de la *sepat* tindríem la grafia següent documentada en una tomba de la dinastia VI a prop de Sharuna: . Es tracta d'un hàpax que també es podria interpretar, però, com «l'home de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*»⁴²⁵. La semblança entre la grafia del nom del déu Igay i l'emblema de la *sepat*, no obstant, no acaba aquí. En un cilindre tinita s'ha documentat el títol següent:

Observem que l'emblema de la *sepat* (sense el signe) apareix primer amb el signe de la gasela precedint el determinatiu i després, sense. El signe de la gasela hauria format part, originàriament, de l'emblema de la *sepat*. També en una curta lletania a Seth al papir Chester Beatty IX, Vº B9, 4⁴²⁷ (època ramèssida) trobem:

«Oh Seth, senyor de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* i de l'oasi.»

⁴²¹ Veure més endavant l'apartat 5.2.1.

⁴²² Cf. H. Fischer, *JNES* 16, pp. 232-233 i n. 52.

⁴²³ R. Hannig, *HL1*, p.1323.

⁴²⁴ J. Osing, *Zum Namem des Gaus von Oxyrhynchos* a: Engel, E.-M., Müller, V. i Hartung, U. (eds.), *Zeichen aus dem Sand. Streiflichter aus Ägyptens Geschichte zu Ehren von Günter Dreyer* (Menes 5), Wiesbaden: Harrassowitz, 2008, pp. 517-524.

⁴²⁵ Hem descobert aquesta grafia durant el buidatge de la documentació inèdita de l'arxiu J. Yoyotte (Centre d'egiptologia Wladimir Golénischeff, EPHE-Paris).

⁴²⁶ F. Petrie, *The earliest inscriptions* a: F. Petrie (ed.), *Ancient Egypt II*, Londres: University College, 1914, pp. 74-75.

⁴²⁷ A.H. Gardiner, *Hieratic Papyri in the British Museum. Third Series: Chester Beatty Gift*, vol. 2, Londres: British Museum, 1935, lám. 59. Referència extreta de E. David, *Les villes du dieu Seth en Égypte des origines à l'époque greco-romaine*, Lyon: tesi doctoral de la Universitat Lumière-Lyon 2 (inèdita), 1987, p. 64 que l'autora ens ha permès consultar.

El més interessant és que aquestes grafies corroboren la hipòtesi de L. Pantalacci⁴²⁸ sobre el fet que el signe s'hauria pogut afegir més tard a l'emblema. Considerant, doncs, les diverses hipòtesis i variants gràfiques de l'emblema, concloem que cal buscar el seu origen en un nom diví escrit sobre un portaestendard per servir d'insígnia a la *sepat*⁴²⁹.

Finalment, volem recordar la processó geogràfica gravada a les capelles osíriaques del terrat del temple d'Hathor a Dendara (doc. 14 del catàleg de fonts). La sèrie d'aquesta processó corresponent a l'Alt Egipte comença amb la *sepat* de Dendara⁴³⁰ (habitualment la 6AE) i el panell gravat entre la *sepat* de l'esparver (18AE) i la de l'arbre-naret anterior (20AE) està ocupat per una regió identificada amb l'emblema . La lectura d'aquests signes i la seva identificació amb la *sepat* dels dos ceptres-*w3s* és problemàtica⁴³¹.

El nom de Qus es documenta, en època grecoromana, amb la grafia   (Gsy)⁴³². En les processons geogràfiques grecoromanes, aquest emblema col·locat damunt del cap d'un geni geogràfic sol identificar a Qus (l'Apollinopolis Parva dels grecs)⁴³³, un dels anomenats “districtes suplementaris”⁴³⁴. Tal com indicàvem a la remarca “b” del document 14 del catàleg de fonts, S. Cauville opta, amb reserves, per les lectures *Brbr* i *Bbn* a partir del nom en copte de la ciutat d'Apollinopolis Parva⁴³⁵ però considera que es tracta del nomus *oxyrhynchita*⁴³⁶. D'altra banda, H. Gauthier, al seu diccionari

⁴²⁸ Veure més endavant l'apartat 5.1.2.

⁴²⁹ Veure l'apartat 5.1.2.

⁴³⁰ Veure els esquemes de distribució del panells d'aquesta processó al capítol 3, apartat 3.6.1.

⁴³¹ Veure la fotografia del panell al «Catàleg de fonts» així com la remarca b del document 14.

⁴³² En relació a les variants gràfiques i l'evolució fonètica dels topònims designant Qus veure A. Tillier, *Enquête sur le nom et les graphies de l'ancienne Gsy (Qous)*, *BIFAO* 113, 2013, p. 433-447 i n. 28. Cf. J.-C. Goyon, *Une énigme de géographie religieuse*, p. 115 i A. Kamal, *Le pylône de Qous*, *ASAE* 3 (1902), p.216, n.5 que recull les variants gràfiques del topònim mencionades per H.K. Brugsch al seu diccionari geogràfic.

⁴³³ A. Tillier, *BIFAO* 113, 2013, p. 438-443. Veure també H. Gauthier, *DG V*, p.177.

⁴³⁴ Recordem que cal considerar aquests “districtes suplementaris” com una selecció de ciutats o localitats de relativa importància que venen a complementar la representació sacralitzada del país. El fet que aquests topònims apareguin damunt d'un portaestendard no justifica que els haguem de considerar, però, com a districtes autònoms. Diverses ciutats que no són capitals de províncies poden incorporar el signe del portaestendard en les seves grafies: A. Tillier, *BIFAO* 113, p. 440.

⁴³⁵ Cf. anteriorment A. Kamal, *ASAE* 3, p.216, n.2.

⁴³⁶ S. Cauville, *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes. Commentaire* (BdE 118), El Caire: IFAO, 1997, p.160. Cf. S. Cauville, *Le fonds hiéroglyphique*, p. 231 signe V117/V117A.

geogràfic, indica la lectura *ks* amb un signe, però, d'interrogació i dona dues entrades diferents amb el mateix emblema, una per al districte de Qus i l'altre per a la *sepat* 19AE⁴³⁷.

Per la seva banda, J.-C. Goyon⁴³⁸ considera que cal interpretar el grup $\Omega \Omega$ com un dual i proposa la lectura *gs-ty*. L'autor interpreta que la *sepat* representada amb l'emblema a la processó de les capelles de Dendara correspon al territori d'Oxyrhynchos i que aquests signes podrien representar un equivalent dels testicles de Seth, citats al Gran text geogràfic d'Edfu (doc. 10 del catàleg de fonts), ja que els genitals es poden anomenar, en egipci, *gsty*⁴³⁹.

D'aquesta manera, els hierogrames haurien reinterpretat l'essència d'aquesta antiga província d'Egipte atorgant-li un emblema diferent per tal de poder-la incorporar en el seguici de *sepaut* amb *abaton* representades aportant els seus productes per a la reconstitució del cos d' Osiris. A més, la reinterpretació d'aquesta circumscripció territorial podria venir reforçada, segons J.-C. Goyon⁴⁴⁰, pel canvi del centre religiós de la regió que s'hauria desplaçat - en època saïta - vers al sud, a la ciutat coneguda com *Pr-mdd* (l'Oxyrhynchos dels grecs) on s'adorava el peix relacionat amb el fal·lus d'Osiris⁴⁴¹. La *sepat* representada, doncs, correspondria a la ciutat d'Oxyrhynchos (l'antiga *Pr-mdd*) i al seu territori, enlloc de la *sepat* tradicional la qual, anteriorment a l'època saïta, havia estat *Spr-mrw* amb el seu territori⁴⁴².

Tot i que aquesta hipòtesi de la reinterpretació de l'essència de la *sepat* pugui semblar interessant, cal assenyalar que aquest seria l'únic testimoni d'aquesta *sepat* en context osiríac, a excepció feta de la seva possible presència al santuari osiríac del temple d' Hibis (Kharga) on el nom del geni personificant la *sepat* 19 AE es deixà en blanc (document 8 del catàleg de fonts). Recordem, a més, que altres autors com A. Tillier

⁴³⁷ H. Gauthier *DG V*, p.177-178.

⁴³⁸ Une énigme de géographie religieuse, pp. 115-116.

⁴³⁹ Cf. *Wb.* V, 208 (1).

⁴⁴⁰ Une énigme de géographie religieuse, p. 116.

⁴⁴¹ En aquest sentit, recordem que la lectura de l'emblema , *ks*, també és homònima al mot "aresta de peix" (, *ks*).

⁴⁴² Veure capítol 6, apartat 6.7.

consideren que l'emblema que apareix en la processó geogràfica de Dendara designa la ciutat de Qus. En el seu article relatiu al nom de l'antiga Qus, l'autora considera que les grafies amb reduplicació del topònim s'han de llegir *Qsy/Gsy* (no *Gsty*) i recorda que la terminació *-y* apareix en les grafies del topònim entre el Regne Mitjà i el Regne Nou mentre que la *-t* que apareix en les grafies tardanes (Baixa Època i època grecoromana), no pertany pas al topònim sinó que serveix de complement al determinatiu de ciutat (⊗)⁴⁴³.

Malgrat trobar-se en la dinovena posició dins la sèrie l'Alt Egipte, no podem assegurar, doncs, que aquest emblema de la processó de Dendara representi el territori de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*. Els hierogramates podrien haver-lo substituït pel “districte suplementari” de Qus⁴⁴⁴ amb l'objectiu d'evitar la presència d'un territori de caràcter fortament sethià en context osiríac.

Ara bé, perquè haurien escollit la ciutat de Qus - situada en la cinquena província de l'Alt Egipte - com a substitut de la sethiana *sepat* dels dos ceptres-*uas*? Aquesta és una qüestió interessant sobre la que cal indagar més però en opinió d' A. Tillier el motiu rau en el lligam fraternal entre el déu Seth i el déu Haroeris de Qus. De fet, els llocs de culte d'ambdós a la cinquena *sepat* de l'Alt Egipte – a Ombos, domini de Seth, i a Qus, lloc de naixement d'Haroeris- estan situats un davant de l'altre⁴⁴⁵. A. Tillier recull diversos exemples de substitució de Seth per Haroeris de Qus entre els quals cal destacar la processó de divinitats tutelars de les províncies de l'Alt i Baix Egipte en els mammisis d'Edfu i Dendara⁴⁴⁶. A més, una mica més al nord de la ciutat de Qus, a Coptos (l'antiga Gebtu), Plutarc hi situa l'episodi segons el qual Isis es tallà una metxa de cabell en rebre la notícia de la mort d'Osiris en senyal de dol⁴⁴⁷. Per a Chr. Leitz, el relat de Plutarc entra en contradicció amb la tradició egípcia segons la qual calia deixar

---

⁴⁴³ A. Tillier, *BIFAO* 113, p. 437.

⁴⁴⁴ La ciutat de Qus erigida en “districte suplementari” substituïria la *sepat* sethiana dels dos ceptres-*uas*.

⁴⁴⁵ A. Tillier, Haroeris de Qous et la XIXe province de Haute Égypte, a: N. Castellano, M. Mascort, C. Piedrafita i J. Vivó (eds.), *Ex Aegypto lux et sapientia. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa* (Nova Studia Aegyptiaca IX), Barcelona: Universitat de Barcelona-Societat Catalana d'Egiptologia, 2015, p. 557.

⁴⁴⁶ A. Tillier, *BIFAO* 113, n.47. Veure altres exemples de substitució de Seth per Haroeris de Qus a: A. Tillier, Haroeris de Qous et la XIXe province de Haute Égypte, pp. 553-557.

⁴⁴⁷ Plutarc, *De Iside* [14, 356 D]. Cf. J.G. Griffiths (ed.), *Plutarchs'S De Iside et Osiride*, p. 139.

créixer el cabell a l' inici del dol – tal i com comenta Heròdot⁴⁴⁸ - i després tallar-lo com a signe de final del dol⁴⁴⁹. En qualsevol cas, sabem que el cabell d'Isis era venerat a Coptos⁴⁵⁰ i que, segons el text de la processó de Dendara, el ritual específic del territori representat amb l'emblema estava relacionat amb el cabell de les Herty (Isis i Nephthys). Per a A. Tillier no hi ha dubte que aquest text fa referència a la tradició osíriaca local de Qus, topònim al qual se li atribuï el significat de “lloc d'enterrament” d'Osiris tal com evidencien les seves grafies tardanes⁴⁵¹. Ja a la fórmula 258 dels Textos de les Piràmides, Osiris es desprèn dels seus humors corporals-*rdw* a la ciutat de Qus⁴⁵².

5.1.2 Sobre el significat de l'emblema

Si la lectura de l'emblema de la *sepat* és controvertida, el significat del què simbolitzen els seus signes encara ho és més. Les fonts egípcies que hi fan referència són poques i en cada una d'elles hi trobem una interpretació diferent. Les principals fonts que en parlen són: el mite d'Horus d'Edfu⁴⁵³, el papir mitològic del Delta (P. Brooklin 47.218.84), el Gran Text Geogràfic inscrit a la cara externa del santuari d'Horus a Edfu (doc. 10 del Catàleg de fonts) i la processó geogràfica de les capelles osíriaques al temple d'Hathor a Dendara (doc. 14 del Catàleg de fonts)⁴⁵⁴.

Així, un passatge del mite d'Horus ens transmet una pseudo-etimologia tardana del nom de la *sepat* posada en boca de Re i anotada per Thot:

⁴⁴⁸ Llibre II, 36. Citat per Chr. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen*, p. 227, n. 15.

⁴⁴⁹ Chr. Leitz, *ibid.*, pp. 227-228.

⁴⁵⁰ Veure A. Tillier, *BIFAO* 113, p. 444, n. 88. Cf. J. Hani, *La religion égyptienne dans la pensée de Plutarque*, Paris: les Belles Lettres, 1976, pp. 54-55 citat per S. Aufrère, *Les interdits religieux des nomes dans les monographies en Égypte*. Un autre regard a: J. M. Marconot i S.H. Aufrère (ed.), *L'interdit et le sacré dans les religions de la Bible et de l'Égypte, Actes du Colloque Montpellier, le 20 mars 1998*, Montpellier: Université Paul Valéry, 1998, p. 78.

⁴⁵¹ A. Tillier, *BIFAO* 113, pp. 444-445.

⁴⁵² A. Tillier, *ibid.*, pp. 434-436.

⁴⁵³ *Edfou* VI, 188 i *sqq.*

⁴⁵⁴ Actualment J. Osing està estudiant un papir inèdit procedent dels arxius de Tebtunis que fa referència a les *sepaut* 17-21AE. Aquest papir inclou un passatge etiològic explicant el nom de la *sepat* i del seu déu. Caldrà tenir en compte, doncs, aquesta font inèdita - actualment en curs d'estudi.

«(...) Sa Majesté Râ dit à Horus d'Edfou: «regarde les ennemis! Ils ont atteint le bras (du Nil) à l'ouest de la province de Mr.t, et cette tribu de Seth qui (habite) en cette ville⁴⁵⁵: (c'est) l'endroit [=bw] où le (sceptre-) w3b se trouve au milieu d'eux!⁴⁵⁶». Alors Thot dit à Râ:«Ainsi appellera-t-on w3bw3b la province de Mr.t, à partir d'aujourd'hui...»⁴⁵⁷.

El passatge pot referir-se al ceptre de Seth que deuria conservar-se al temple d'aquest déu a *Spr-mrw*⁴⁵⁸. Un ceptre així, de grans dimensions, es trobà al temple de Seth a Ombos. Sabem que el ceptre pot representar el déu Seth. P. H. Boussac i E. Trouessart assenyalaven, ja en 1920, un d'aquests objectes amb les orelles marcades per un tret horitzontal de manera que si hom talla les orelles seguint aquesta marca, s'obté la forma de les orelles de l'animal sethià⁴⁵⁹. Existeixen, a més, referències al « dia de tallar els orelles de Seth » (pLeyde T32). No podem descartar, doncs, que a la *sepat* 19AE Seth també fos adorat, igual que a Ombos, sota el seu aspecte reial en tant que patró del Sud - tal com indica, d'altra banda, una inscripció en una estatueta de Nephthys i Seth amb la corona *pschent* (Louvre E3374)⁴⁶⁰. Ara bé, J.-C. Goyon tradueix diferentment aquest mateix passatge:

« (...)Alors, la Majesté de Rê dit à Horus Behedety: “ces minables rebelles ont abordé (dmi) au bras d'eau occidental de Sepat-Merou pour rejoindre cette troupe ennemie de Seth qui est dans ce territoire émergé au lieu où le pieu-gebou se trouve avec leurs bâtons (bw gb(w) imy mdw.sn)” et Thot dit à Rê: “on dit Gebou concernant Sepat-Merou à cause de cela jusqu'à aujourd'hui”...»⁴⁶¹.

Per aquest autor, l'emblema-*geb(u)* amb el peu sagrat (*medu*) dels rebels, representa una insígnia guerrera plantada sobre un territori conquerit⁴⁶².

⁴⁵⁵ Lit. «el seu monticle» = .

⁴⁵⁶ «an der Stelle wo die Spitze unseres Szepterdtokes ist» segons H.K. Brugsch: veure W. H. Fairman, *JEA* 21, p. 31, n.5.

⁴⁵⁷ *Edfou* VI, 118, 6-8. Traducció de M. Alliot, *Le culte d'Horus II*, p.730.

⁴⁵⁸ Veure l'apartat 5.2.1.

⁴⁵⁹ P. H. Boussac i E. Trouessart, L'animal sacré de Seth-Thyphon et ses divers modes d'interprétation, *RHR* 82, 1920, p.195. Citat per E. David, *Les villes du dieu Seth*, p.43.

⁴⁶⁰ Veure *infra* l'estàtua i la restitució de l'inici del text de la inscripció (apartat 5.2.1).

⁴⁶¹ J.-C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, p. 102.

⁴⁶² Sobre els peus sagrats-*medu* veure S. Sauneron, Trajan ou Domitien?, *BIFAO* 53, 1954, pp. 50-51.

Un altre explicació possible del que signifiquen els signes de l'emblema de la *sepat* la trobem al Gran text geogràfic d'Edfu (doc. 10 del Catàleg de fonts) el qual cita, com a relíquia local, “la cama del noble i els testicles de Seth amb el portaestendard a sota”. El «noble» pot fer referència a Osiris⁴⁶³ i els dos ceptres equivaldrien als testicles de Seth. La doble relíquia sobre el portaestendard podria estar vehiculant la dualitat Osiris-Seth en aquesta *sepat*. Els signes que configuren l'emblema de la *sepat* s'explicarien, doncs, a partir de les relíquies conservades en aquest territori.

En efecte, fos quin fos el moment exacte en què es desenvolupà el culte a les relíquies a les *sepaut* d'Egipte, cal assenyalar una relació freqüent entre el nom de la relíquia i la toponímia de la regió. Per exemple, la relíquia de la *sepat* 17 BE, *Sm3 Bhd*, eren els pulmons (*sm3*) d'Osiris. Per tant, l'atribució de la relíquia pot sustentat-se sobre un topònim local que li serveix de fonament o bé la toponímia local pot derivar del nom de la relíquia⁴⁶⁴. En particular, l'associació entre ambdós podia basar-se en una analogia entre la grafia del topònim i la “forma” de les relíquies. Per exemple, la capital de la *sepat* 19 BE era *Imt* i tenia com a relíquia les celles d'Osiris⁴⁶⁵. L'emblema d'una *sepat* determinada podia, doncs, tenir relació amb les relíquies (o simulacre de relíquies) en ella conservades⁴⁶⁶. Aquest podria ser el cas de l'emblema de la *sepat* 19 AE () , interpretat - en el Gran text geogràfic d'Edfu- com la cama del “noble” i els testicles de Seth.

Malgrat el que acabem d'exposar, altres argumentacions expliquen la presència del signe en l'emblema de la *sepat*. En un altre fragment del mite d'Horus d'Edfu inscrit a la cara interna del mur est de tancament, Seth sota l'aspecte d'un ase vermell lluita contra Horus a la regió dels dos ceptres-*uas*. Horus venç la batalla i talla la pota davantera (*hpš*) de l'ase-Seth que serà dipositada a Heracleòpolis⁴⁶⁷. Aquest esdeveniment aporta, doncs, un altre significat al signe de manera que l'emblema

⁴⁶³ Veure bibliografia al respecte a la remarca “b” del document 10 del catàleg de fonts.

⁴⁶⁴ L. Pantalacci, *Recherches sur Osiris démembré*, 2 vol., Paris: Tesi doctoral inèdita (Universitat de la Sorbona), 1981, p. 133.

⁴⁶⁵ L. Pantalacci, *ibid.*, p. 134 et V. Razanajao, La stèle de Gemenehorbak (Caire JE 85932). Dieux, fêtes et rites osiriens à Imet, BIFAO 106 (2006), p. 242.

⁴⁶⁶ Veure al respecte el capítol 6, apartat 6.3.

⁴⁶⁷ *Edfou* VI, 222, 2-7. Cf. M. Alliot, *Le culte d'Horus* II, p. 818 i S. Aufrère, La liste des sept oasis d'Edfou, BIFAO 100, 2000, p. 89.

representaria els testicles de Seth (els dos ceptres-*uas*) emmarcant la cama del propi Seth.

Una dada que reforça aquesta hipòtesis la trobem al temple d'Opet: en la processó geogràfica de la paret exterior, just per damunt dels panells relatius a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, fou gravada l'escena d'ofrena de la pota davantera - *hpš* a Montu hieracocèfal⁴⁶⁸.

D'altra banda, la relíquia conservada en una *sepat* podia tenir certa influència en els components locals de la regió, com ara el nom de la serp sagrada, el *bwt* (que podia ser una part del cos diví) o fins i tot l'ofrena específica. En nombrosos casos, la ofrena de la *sepat* consisteix en la pròpia relíquia⁴⁶⁹. El Gran text geogràfic d'Edfu, com dèiem més amunt, precisa que el rei aporta, com a ofrena, la cama del “noble” i els testicles de Seth amb el portaestendard sota ells. El portaestendard-*i3t* pot emprar-se, en ocasions, per a presentar ofrenes⁴⁷⁰. Els testicles de Seth són un símbol de poder polític i de potència sexual⁴⁷¹. Al papir dramàtic del Ramesseum trobem els paraules següents a dir en el decurs del ritual d'ofrena dels ceptres-*w3s*:

“Horus ist das, der die Hoden des Setj sich einverleibt, damit er Zeugungsvermögen gewinne”⁴⁷²

Els testicles de Seth tenen un rol en el manteniment de l'harmonia del cosmos: per alguns textos sabem que, per tal apaivagar a Horus i Seth, calia oferir tant l'ull-*udjat* a Horus com els testicles a Seth:

---

⁴⁶⁸ Veure capítol 3, apartat 3.7.1. Reprendrem aquesta qüestió a les conclusions del treball.

⁴⁶⁹ L. Pantalacci, *Recherches sur Osiris démembré*, p. 137.

⁴⁷⁰ En relació a aquesta qüestió del portaestendard-*i3t*, L. Pantalacci, *Recherches sur Osiris démembré*, p. 44, n. 106 cita un passatge dels Textos dels Sarcòfags (CTVI, 409).

⁴⁷¹ En el Pap. Chester Beatty X llegim: «thou strengtheness thy testicles together with Seth son of Nut». Cf. A.H. Gardiner, *HPBM* III, vol. 1, p. 115. En els textos dels sarcòfags, el difunt que desitja plaer sexual en el Més Enllà declara: “My phallus is Baba. I am Seth.” (CTVI, 191 c, d). Citat per H. Te Velde, *Seth, God of Confusion. A study of his role in Egyptian mythology and religion* (ProblÄg. VI), Leiden: E. J. Brill, 1967, p. 54 i n.1 i n.3.

⁴⁷² K. Sethe, *Dramatische Texte zu altägyptischen Mysterienspielen* (UGAÄ 10), Leipzig: Olms, 1928, p. 196. Citat per Te Velde, *Seth, God of Confusion*, p. 53, n.3.

“If he does not hear what I say, I shall not give to Horus that eye of his, I shall not give to Seth his testicles in this land forever”⁴⁷³

La ofrena dels testicles a Seth no implica, però, que aquests li hagin estat prèviament arrancats: sembla ser que la castració dels testicles del déu no forma part del mite original d'Horus i Seth⁴⁷⁴. És en textos d'època grecoromana on es menciona la mutilació dels testicles de Seth sempre, però, en el context cultural de sacrificis animals. En concret, el mite d'Horus a Edfu narra la castració de Seth en tant que hipopòtam⁴⁷⁵. En aquesta època, després de la demonització de Seth, els seus testicles ja no li són oferts a ell sinó a altres divinitats en tant que símbol de protecció. Al temple de Philae, en una escena d'ofrena del collar-*menit* a Isis⁴⁷⁶, el rei diu:

“Take for you the testicles (*sm3ty*) of the enemy of your brother, the testicles (*b3kty*) of the Evil One.”⁴⁷⁷.

Si bé és cert que desconexem com es realitzava el culte a les relíquies o com aquestes participaven dels cultes locals, l'associació de les relíquies a les tradicions locals no es limitava a les analogies amb la toponímia local o a la seva influència sobre els noms dels elements culturals sagrats: la seva presència es feia notar, també, en l'elaboració dels mites locals. El personal de les cases de la vida (*prw ʿnh*) integrava, a les antigues llegendes locals, la relíquia d'Osiris - sovint d'importació recent a la *sepat*⁴⁷⁸. És el que podem observar en algunes fonts com el Gran Text Geogràfic d'Edfu⁴⁷⁹. En aquest text, les relíquies són posades sota la protecció del déu local principal en cada *sepat*. En el cas de la 19 AE, però, es proscriu al Seth, déu principal, negant el seu culte per a evitar el dany que aquest pogués causar a la relíquia o simulacre de la relíquia en aquesta regió.

---

⁴⁷³ Pap. Leiden I 343+345, r^o. XXVII, 3-4: A. Massart, *The Leiden magical papyrus I 343+ 345* (OMRO supplement de Nieuwe Reeks 34), Leiden: E.J. Brill, 1954, p. 96. Citat per Te Velde, *Seth, God of Confusion*, p. 57, n. 2.

⁴⁷⁴ Cf. H. Te Velde, *Seth, God of Confusion*, pp. 57-58.

⁴⁷⁵ *Edfou* VI, 75, l. 1. Citat per H. Te Velde, *Seth, God of Confusion*, p. 59.

⁴⁷⁶ En nombroses escenes d'ofrena de *mnit*, s'associa el collar amb els testicles. Al respecte veure Ch. Châtelet, *L'offrande du collier-menit dans les temples d'époque gréco-romaine* (MRE 16), Turnhout: Brepols Publishers, 2015, pp. 117-129 (referència que ens ha estat indicada per Ch. Zivie-Coche).

⁴⁷⁷ H. Junker, *Der grosse Pylon des Tempels der Isis in Philä*, Wien: ÖAW, 1958, p. 3. Citat per H. Te Velde, *Seth, God of Confusion*, p. 57, n.1.

⁴⁷⁸ Cf. L. Pantalacci, *Recherches sur Osiris démembré*, p. 140.

⁴⁷⁹ *Id.*

En altres ocasions, en canvi, és a la inversa: les tradicions locals són absorbides per la tradició de les relíquies d'Osiris, com per exemple en la *sepat* 12 AE. En tals casos, la tradició de les relíquies s'apropia d'una part del cos del déu local existent anteriorment “amputant”, en certa manera, les divinitats locals per permetre la reconstitució d'Osiris⁴⁸⁰. Així, el pintoresc “mite” del fal·lus d'Osiris empassat pel peix oxirrinic transmès per Plutarc⁴⁸¹, podria haver estat inspirat pels testicles de Seth conservats en aquesta *sepat*. D'altra banda, l'existència d'una antiga tradició segons la qual Seth hauria simulat participar en la recerca dels fragments d'Osiris justament per a evitar-ne la recomposició del seu cos⁴⁸², podria haver confós a Plutarc. D'aquesta manera, Plutarc hauria entès que Seth, per mitjà de l'oxirrinic, s'hauria empassat el fal·lus d'Osiris i d'aquí que aquest peix fos objecte d'abominació en aquesta regió (*bwt*)⁴⁸³.

Retornem ara al polèmic text de la processó geogràfica de les capelles osiríaques del temple de Dendara comentat més amunt. Com hem vist, a la dinovena posició de la sèrie de *sepaut* de l'Alt Egipte el geni duu l'emblema . El valor fonètic d'aquest signe, *ks/gs*, proposat per J.-C. Goyon⁴⁸⁴ a partir de les variants fonètiques de la ciutat de Qus donades per H. Gauthier⁴⁸⁵ i H. K. Brugsch⁴⁸⁶ és una hipòtesi en la que es basa l'autor per afirmar que, en el cas de la processó de Dendara, el grup format pels dos signes seria un dual i representaria un equivalent als testicles de Seth citats al Gran text geogràfic d'Edfu. Aquestes parts genitals sovint s'anomenen *gs-ty*⁴⁸⁷. Si és així, aquest emblema seria una denominació particular de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* com a conseqüència de la mutilació històrica que patí aquesta regió després de demonització de Seth, el seu déu principal.

⁴⁸⁰ L. Pantalacci, *ibid.*, p. 141.

⁴⁸¹ Cf. Plutarc, *De Iside et Osiride* [18, 358B]. Cf. J.G. Griffiths (ed.), *Plutarchs'S De Iside et Osiride*, Cardiff: University of Wales Press, 1970, pp. 144-145.

⁴⁸² Cf. L. Pantalacci, *Recherches sur Osiris démembré*, p. 161.

⁴⁸³ La traducció de la paraula “*bwt*” per “abominació o fàstic” no és, però, l'adequada. El mot egipci *bwt* feia referència a “quelcom prohibit” o a “quelcom protegit” (veure capítol 6, apartat 6.1).

⁴⁸⁴ Une énigme de géographie religieuse, p. 115.

⁴⁸⁵ *DG V*, 177.

⁴⁸⁶ *Dictionnaire géographique de l'ancienne Égypte, contenant par ordre alphabétique la nomenclature comparée des noms propres géographiques qui se rencontrent sur les monuments et dans les papyrus; notamment les noms des préfectures et de leurs chefs-lieux, des temples et sanctuaires, des villes, bourgs et nécropoles, des mers, du Nil et de ses embouchures, des lacs, marais, canaux, assins et ports, des vallées, grottes, montagnes, des îles et îlots, etc.*, Leipzig: J.C. Hinrichs, 1879, pp. 674 i 864.

⁴⁸⁷ *Wb.* V, 208 (1).

Una altra hipòtesi interpretativa és que els dos signes $\Omega\Omega$ de l'emblema d'aquesta regió facin referència a les perruques d'Isis i Nephthys (el signe recorda, de fet, a la perruca hathòrica)⁴⁸⁸ posant en relació, d'aquesta manera, l'emblema de la regió amb el ritual específic local per a la reconstitució del cos d'Osiris citat en el propi text. Recordem que la llegenda que acompanya els genis en aquesta processó de Dendara presenta la particularitat de citar el ritual osiriàc específic de cada regió. El text que acompanya al dinovè geni de l'Alt Egipte diu:

«El fill de Re ( ) ve cap a tu, Osiris, les dues-heret l'escorten, els seus cabells són rentats per a ell a la *sepat*...».

En aquesta línia, la menció d'Osiris, senyor de *Pr-hf* en l'*abaton* trobat a Oxirrinc, podria induir-nos a pensar en una relació entre aquest topònim i l'emblema de la processó a les capelles osiriàques⁴⁸⁹. El valor fonètic *hf* per al signe $\mathfrak{N}$ està documentat⁴⁹⁰. La seva presència en el topònim podria ser fonètica o bé constituir un signe determinatiu que relacionaria el topònim amb els cabells o el pelatge en general. Aleshores, segons S. Sauneron, el topònim $\square\Omega\Omega\mathfrak{N}\otimes$ *Pr-hf* es podria traduir per “Casa de la perruca”⁴⁹¹. El mot *fh*t designa, de fet, la perruca - mot que podria estar en relació amb el verb *fh*⁴⁹² - i d'aquí, per metàtesi gràfica, hauria derivat en *hf*. Quan S. Sauneron escrigué aquest article desconeixia l'existència d'un bloc procedent del mateix temple- dipositat a Suïssa- i que corrobora la seva hipòtesi, ja que ofereix una nova grafia del topònim en la que la metxa del cabell és substituïda pel signe de la perruca

⁴⁸⁸ D'altra banda, J.-C. Goyon (Une énigme de géographie religieuse, p. 115) proposa la traducció «Demeure de la boucle de cheveux» per al topònim *Pr-hf* que ell situa al nomus oxyrhynchita i posa en relació amb els cabells de les dues Heret (Isis i Nephthys). Al respecte veure Capítol 6, apartat 6.3.

⁴⁸⁹ Uns primers resultats de l'estudi d'aquestes inscripcions han estat publicats per L. Coulon, Les inscriptions des catacombes osiriennes d'Oxyrhyncos. Témoignages du culte d'Osiris sous les règnes de Ptolémée VI et Ptolémée VIII, a: A. Jördens i J. Quack (eds.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äußerem Druck : die Zeit Ptolemaios' VI. bis VIII.* Internationales Symposium Heidelberg 16-19. 9. 2007 (Philippika 45), Wiesbaden: Harrassowitz, 2011, p. 83.

⁴⁹⁰ Cf. S. Sauneron, Villes et légendes d'Égypte (§XV-XXIV), *BIFAO* 66, 1968, p. 26.

⁴⁹¹ S. Sauneron, *Villes et légendes*, p. 26.

⁴⁹² *Wb* I, 578 (6).

()⁴⁹³. No obstant, la possible similitud semàntica entre el topònim documentat en les inscripcions de l'*abaton* d'Oxyrhynchos i l'emblema gravat en la processó osiríaca no ens sembla una prova prou determinant com per afirmar que estiguem davant del geni que encarna el territori de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* o una part del mateix. En cap altre processó geogràfica hem documentat un canvi de l'emblema d'aquesta *sepat* i, en canvi, sí que és habitual la omisió de l'emblema o del propi geni encarnant regions sethianes en capelles i contextos osiríacs⁴⁹⁴.

La identificació de l'emblema de la processó de les capelles osiríaques de Dendara amb la *sepat* 19AE és, doncs, discutible i, com dèiem, ha estat rebatuda per A. Tillier per a qui l'emblema correspon al topònim Qus, el significat del qual- «el lloc d'enterrament» deriva de la tradició osiríaca local⁴⁹⁵. L'autora assenyala l'existència d'altres exemples tardans d'aquesta grafia de Qus, especialment en la processó geogràfica del temple de Khnum a Elefantina (època d'August) i en la processó geogràfica a la cara interna del mur de tancament del temple d'Horus a Edfu (regnat de Ptolomeu II)⁴⁹⁶.

D'altra banda, tal com explicàvem més amunt (en l'apartat anterior) el signe enmig dels dos ceptres-*uas* apareix força tardanament en l'emblema de la *sepat*. En efecte, hem vist diversos exemples de la grafia de l'emblema sense la cama. Recordem, per exemple, la curta lletania a Seth d'època ramèssida al papir Chester Beatty (Chester Beatty IX, V^o B9, 4⁴⁹⁷). Així, L. Pantalacci creu que la grafia de la *sepat* que apareix a la capella blanca originalment també era ; el signe de la cama s'hi hauria incorporat més tard⁴⁹⁸.

Donada la semblança entre la grafia de l'emblema i la del déu Igay, l'emblema de la regió podria interpretar-se, també, com el nom del déu Igay sobre un portaestendard,

---

⁴⁹³ M. Dewachter, Remarques à propos d'un bas-relief ptolémaïque détruit: le bloc Boulogne Inv. 117.2, a: H. De Meulenaere i L. Limme (eds.), *Artibus Aegypti. Studia in honorem Bernardi V. Bothmer. A collegis Amicis Discipulis Conscripta*, Brusel·les: Musées Royaux d'Art et d'Histoire, 1983, p. 45, n. 3.

⁴⁹⁴ Pensem, per exemple, en el temple de Philae, en la processó de *sepaut* al santuari osiríac del temple d'Hibis (document 20 del Catàleg de fonts) o en la llista d'*agathos daimons* a les capelles osiríaques del temple de Dendara.

⁴⁹⁵ A. Tillier, *BIFAO* 113, pp. 443-445.

⁴⁹⁶ A. Tillier, *BIFAO* 113, p. 439 i n. 46.

⁴⁹⁷ A.H. Gardiner, *HPBM* III, vol. 2, lám. 59. Referència citada per E. David, *Les villes du dieu Seth*, p. 64.

⁴⁹⁸ L. Pantalacci, *Recherches sur Osiris démembré*, p. 44, n. 106.

divinitat adorada a la regió i que, com hem explicat més amunt, possiblement precedí a Seth com a divinitat principal de la *sepat*.

Fig. 71. Detall del compartiment dedicat a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* en la llista metrològica del la capella blanca de Senusret I a Karnak (fotografia de l'autora).

Finalment, una darrera interpretació sobre el significat de l'emblema ens ha arribat a través del papir mitològic del Delta⁴⁹⁹ segons el qual els dos ceptres-*w3s* serien l'equivalent dels dits del peu mutilats de Sem, assimilat a Geb i a Seth, en el monticle sagrat de la *sepat*⁵⁰⁰.

5.2 Les divinitats de la *sepat*

Dedicarem els següents apartats d'aquest capítol a caracteritzar les diverses divinitats citades a les fonts de Geografia sagrada recollides al «Catàleg de fonts» i que són les següents:

- Papir de Tebtunis PSI inv. I 2+P.Carlsberg 54, fragment 29 (doc. 26): *Sth*, *Nbt-hwt* (Seth i Nephthys).

⁴⁹⁹ Papir del Delta, XIII, 2-5. Cf. D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p. 275, § 32.

⁵⁰⁰ Reprendrem aquesta qüestió a l'apartat 5.2.5 relatiu a Geb. Veure també el capítol 6, apartat 6.4.

- Papir de Tebtunis II = P.Carlsberg 182.1 L 16 13-17 (doc. 27): *Stš*⁵⁰¹, *Nbt-ḥwt*, *Gb*, *Wsir*, *M33-it.f* (Seth, Nephthys, Geb, Osiris i Maaitef).
- Processó quadripartida al basament dels murs laterals del temple d'Opet a Karnak (doc. 21): *Nbt-ḥwt*, *Wsir* (Nephthys i Osiris).
- Gran text geogràfic d'Edfu (doc. 10): *twt šps ḥr s3 n m3-ḥd* (imatge augusta sobre l'esquena de l'òrix).
- Processó de *sepaut* al basament de la capella osiríaca oest n°2 al terrat del temple d'Hathor a Dendara (doc.14): *hrty* (les dues heret).

5.2.1 Seth i Nephthys

Seth era el déu principal de la *sepaut* amb un temple a la capital *Sper-meru*, almenys des del Regne Nou: ho confirmen el papir Harris I (Ramsès III), el papir Wilbour (Ramsès V) i el papir de l'adopció (Ramsès XI):

*rmt rdi.n.f r pr Sth nb Spr-mrw*⁵⁰³

Els servidors que ell ha donat a la casa de Seth, senyor de *Sper-meru*.

pr Sth nb Spr-mrw (imy-)ht ḥm-ntr Hwy

La casa de Seth, senyor de *Sper-mrw*, sota l'autoritat del sacerdot Huy.

Dins del domini de Seth de *Sper-meru* el papir Wilbour indica l'existència d'una capella o santuari dedicada a Seth qualificat de «senyor de la salut i la força»:

⁵⁰¹ És interessant assenyalar que el nom de Seth, en aquest papir, està determinat pel signe que és l'equivalent hieràtic per a i , determinatius d'enemic.

⁵⁰² P. Grandet, Pap. Harris I, 61b, 12. Cf. W. Erichsen, *Papyrus Harris I. Hieroglyphische Transkription* (Bibliotheca Aegyptica V), Brusel·les: Fondation égyptologique Reine Élisabeth, 1933, p.72, l.15.

⁵⁰³ Els signes   (Gardiner N11 i N 12), que representen la lluna creixent s'empren, en algunes inscripcions, enlloc del signe (Gardiner F 42) que té el valor fonètic *spr*. Cf. A. H. Gardiner, *EG*, pp. 466 i 486.

⁵⁰⁴ A.H. Gardiner, *The Wilbour papyrus. I. Plates*, Londres: Oxford University Press, 1941, A 38, 40. Altres mencions del temple de Seth, senyor de *Sper-meru*, al papir Wilbour es poden trobar als passatges: A50,7; A62, 37; A 71, 40; A 74,11; A 74,14.

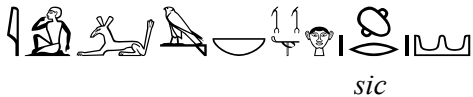

«Ofrena que fa el rei a Seth que és a (la *sepat*) dels dos ceptres-*uas*⁵¹⁵»

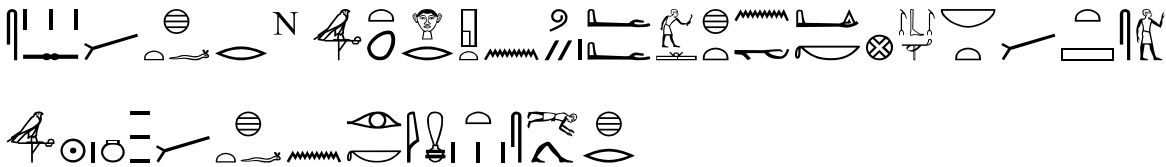
La disciplina egiptològica tradicionalment ha acceptat que Seth fou el patró de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* per la seva funció de déu dels oasis, protector de les rutes que, sortint de la regió, s'endinsaven al desert fins a l'oasi de Bahariya- com ara la pista de Darb el-Masûdi a uns 15 Km al nord d'Oxyrhynchos. En efecte, tal com comentàvem més amunt, en una curta lletania a Seth al papir Chester Beatty IX, V° B9, 4⁵¹⁶ (època ramèssida) trobem:

«Oh Seth, senyor de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* i de l'oasi».

No obstant, en l'estàtua que acabem de presentar, Seth porta la corona *pschent* i el collar-*usekh*, símbols de la reialesa. Aquests atributs ens fan pensar que, almenys en època ramèssida, Seth també fou adorat en aquesta regió pel seu aspecte reial. A la segona columna podem llegir un epítet de Seth: «el molt poderós al capdavant de la barca de Re» fent referència al mitema de Seth com a defensor de Re contra l'atac d'Apophis.

Un altre document posa en relació a Seth de la *sepat* dels dos ceptres-*w3s* amb el rol de protector de Re en el seu combat contra Apophis. Es tracta del papir Louvre N3121, V, 12-14⁵¹⁷ d'època romana (s. I-II d. C.):

⁵¹⁵ Restitució de J. Yoyotte. Documentació inèdita, arxiu J. Yoyotte (Centre d'egiptologia Wladimir Golénischeff, EPHE).

⁵¹⁶ A. H. Gardiner, *HPBM* III, vol. 2, làm. 59. Referència extreta de E. David, *Les villes du dieu Seth*, p. 64.

⁵¹⁷ Text en jeroglífic publicat per F.-R. Herbin, *Trois manuscrits originaux du Louvre porteurs du Livre des Respirations fait par Isis* (P. Louvre N3121, N3083 et N3166), *RdE* 50, 1999, p. 207.

i Stš nb W3bw di.k nḥt ʿwy n Hwt-Hr N r ḥftyw.s šhr<k> st mi ir.k n ḥftyw nw R^c

«Ô Seth maître de Ouabou, fais que soient fortes les mains de l'Hathor N contre ses ennemis; abats-les comme tu as fait aux ennemis de Rê!»⁵¹⁸.

En la capella blanca de Senusert I, el déu principal de la regió és qualificat amb el nisbe *Wnsy* = el de *Wns*, com en el cas de *Hr Bḥdty*. En el capítol 6 hem recollit algunes fonts que citen a Seth en tant que déu resident a *Wns*⁵¹⁹. El *Wnsy* és citat també als Textos dels Sarcòfags (*CT III*, 2 b-c):

« Jo entro gràcies a *Wnsy*. Jo surto gràcies a Horus ».

Finalment, «Seth de *Sepat-mrw*» és citat al temple d'Edfu, en concret al santuari de la *shetyt*⁵²⁰, a la sala hipòstila⁵²¹ i als arquitraus del pronaos⁵²² on forma part dels nou déus momiformes de l'entorn d'Horus de Behedet. Aquests nou déus són els «bau excel·lents» de Behedet, sobirans de la necròpolis⁵²³.

En època del llibre Seshonq I (din. XXII) el déu Seth gaudia de prestigi i era present en la documentació oficial, tal com ho testimonia una inscripció procedent d'Ehnasya el-Medina que grava a personatges importants i temples locals amb l'impost de donació de bous al temple principal d'Heracleòpolis (20 AE). En la llista, el profeta de Seth, *senyor de Ssw*⁵²⁴, és citat entre els personatges més importants de la *sepat* i dona - com ells- la quantitat de 10 bous al temple de Heryshef⁵²⁵. Serà a partir de la dinastia XXV

⁵¹⁸ Transliteració i traducció de F.-R. Herbin, *ibid.*, pp. 165 i 178.

⁵¹⁹ Veure capítol 6, apartat 6.4.

⁵²⁰ *Edfou I*, 174, 6.

⁵²¹ *Edfou II*, 52, 7.

⁵²² *Edfou III*, 301, 16, 9º i 323, 11, 9º.

⁵²³ N. Baum, *Le temple d'Edfou. À la découverte du Grand Siècle de Rê-Harakhty*, Mònaco: éditions du Rocher, 2007, p. 290.

⁵²⁴ La localització d'aquest topònim a la província d'Heracleòpolis ha estat recentment debatuda per Chr. Leitz arran de la presència d'aquesta ciutat - erigida en tercer «districte suplementari» del Baix Egipte - en la processó geogràfica de *sepaut* al basament extern del santuari del temple d'Athribis: Chr. Leitz, *Le temple d'Athribis en Haute Égypte, Annuaire de l'EPHE* 115 (2006-2007), 2008, pp. 90-91. Segons aquest autor la localitat es situaria al Delta oriental, al nord d'El Caire.

⁵²⁵ P. Tresson, L'inscription de Chechanq Ier au musée du Caire : un frappant exemple d'impôt progressif en matière religieuse, a: *Mélanges Maspero I. Orient ancien* (MIFAO 66/fasc. 2), El Caire: IFAO, 1935-1938, p. 826 i paràgraf 3er.

que el seu culte serà oficialment perseguit a tot el país⁵²⁶. No obstant, la seva «presència» continuarà fent-se notar en aquesta regió a través del culte a la seva mare⁵²⁷, Tauret, sota una forma i aspecte originals (veure més endavant l'apartat 5.2.6). Cal assenyalar una menció del s. III d. C. a una escultura de Typhon- divinitat amb qui el grecs identificaren a Seth- en un inventari del temple de Neotera⁵²⁸ al nomus⁵²⁹.

5.2.2 Imatge augusta sobre l'esquena de l'orix

El Gran text geogràfic d'Edfu ens indica que el nom de la divinitat encarregada de vetllar sobre les relíquies a la *sepat* dels dos ceptres-*w3s* s'anomena *tw̄t šps hr s3 n m3-hd*, és a dir, la “imatge augusta sobre l'esquena de l'òrix”⁵³⁰.

L'expressió recorda el signe jeroglífic format per un personatge diví sobre l'esquena d'un animal salvatge (toro o cocodril)⁵³¹. Aquest signe, documentat principalment en temples grecoromans, pot funcionar com a determinatiu o com a ideograma del nom del déu *Wnty*⁵³². La idea d'estar sobre l'esquena d'un animal s'associa amb aquest déu que es representa com un ídol estàtic sobre un animal, un heroi dominant una bèstia vençuda. Amb el temps, *Wnty* esdevindrà un epiclesi del déu Horus, vencedor de les forces tifonians i venjador del seu pare Osiris (Harendotes)⁵³³:

---

⁵²⁶ Un recull de documents de la dinastia XXV en els quals es pot observar el nom de Seth mutilat, eliminat i/o el seu rol transformat, es pot trobar a: G. Soukiasian, Une étape de la proscription de Seth, *GM* 44, 1981, pp. 59-68.

⁵²⁷ Veure J. Yoyotte, «Thouëris», a: P. Vernus i J. Yoyotte, *Bestiaire des pharaons*, Paris: Agnès Viénot Éditions, Éditions Perrin, 2005, p. 694.

⁵²⁸ Presumiblement, la deessa Neotera podria identificar-se amb Nephthys la qual pot ser anomenada “la germana menor” (neotera) d'Isis en tant que havia nascut un dia després que Isis: Plutarc, De Iside et Osiride, 12 [355F], citat per J. Whitehorne, *The Pagan Cults of Roman Oxyrhynchus*, a: W. Haase (ed.), *Heidentum: Die Religiösen Verhältnisse In Den Provinzen (Forts.)* (ANRW II, 18.5), Berlín; New-York: Walter de Gruyter, 1995, p. 3076 (43).

⁵²⁹ P.Oxy. XII 1449.14. Veure J. Whitehorne, *ibid.*, 3083 (56).

⁵³⁰ *Edfou* I, 342, 15-17. Veure doc. 10 (=Gran text geogràfic d'Edfu) del Catàleg de fonts.

⁵³¹ Aquest signe jeroglífic seria la representació de la culminació d'un ritual arcaic en què el príncep demostrava la seva valentia i vigor capturant toros-*uro*, reputats per la seva bravesa, en les maresmes del Delta. Aquesta persecució i caça amb llaç no implicava, però, la mort de l'animal. De fet, en algunes variants del signe, el toro té una pota davantera en posició d'alçar-se. Cf. F. Dumas *et alii*, *Valeurs phonétiques*, núm. 515 i 841. Cf. J. Yoyotte, Quelques divinités retrouvées: Ounti, «le Triomphateur» (1993-1994), a: AA.VV. *Annuaire du Collège de France 1993-1994. Résumé des cours et travaux*, Paris: Collège de France, 1994, p. 677.

⁵³² Cf. A.M. Blackman i H.W. Fairman, The myth of Horus at Edfu II, *JEA* 20, 1943, pp. 30-31, n. 17.

⁵³³ J. Yoyotte, Quelques divinités retrouvées, p. 673.

«Discours d'Horus Ounti, le grand dieu seigneur de Mendes, redoutable qui frappe les rebelles; grand fils aîné d'Osiris qui renverse l'ennemi d'Onnophris le Justifié, qui massacre ceux qui se sont révoltés contre son père. Osiris! Tu es justifié contre tes ennemis!» (*Dendara II*, 157, 13-14: rite de « nouer la couronne de la justification »)⁵³⁴.

Efectivament, a les acaballes del Tercer Període Intermediari, es constata la incorporació del déu *Wnty* a la llegenda nacional d'Osiris i Horus⁵³⁵. Durant el primer mil·leni, degut a la reestructuració dels mites i cultes, Horus-*Wnty* esdevingué un símbol d'aquell que mata els enemics. Horus, prototip del rei legítim i venjador del seu pare, assumeix d'aquesta manera la forma d'*Wnty*, el triomfador dempeus sobre bèsties salvatges de caràcter sethià. És per aquest motiu que el rei pot dur l'epítet «*Wnty*» (triomfador) en escenes en les que mata al cocodril, l'hipopòtam, el toro salvatge (*sm3*) o degolla a l'òrix⁵³⁶.

A més, el títol «*Wnty*» s'aplicava al déu falcó que domina i mata al gran antílop tifonià. L'assimilació d'Horus d'Hebenu i Horus *Wnty*- Horus triomfador- és, però, tardana, segurament en el transcurs del s. IX com a conseqüència de la “tifonització” radical de l'antílop⁵³⁷. A partir d'aquest moment, Horus d'Hebenu esdevé un déu caçador i sacrificador de l'òrix i serà també a partir d'aquest moment, doncs, que el terme *Wnty* podrà dur el determinatiu d'una au rapaç instal·lada damunt d'un òrix. Seria aquesta adaptació originària d'Hebenu de l'Horus-*Wnty* a la que farien referència les llegendes relatives a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* d'aquestes dues processons geogràfiques al temple d'Edfu (documents 18 i 19 del «Catàleg de fonts»):

-la llegenda que acompanya el *pehu* de la processó quadripartida al basament del pati del temple d'Edfu (= *Edfou V*, 121, 14-15):

---

⁵³⁴ Ph. Derchain, La couronne de la justification. Essai d'analyse d'un rite ptolémaïque, *CdE* 76, 1955, p. 278. Cal substituir el topònim «Mendes» per «Busiris» en la traducció d'aquest fragment, ja que es tracta de *Ddw* i no pas *Ddt*: veure la transcripció del text a *Dendara II*, 157, 13. Cf. R. Hannig, *HWB*, p. 1411 i S. Cauville, *Dendara II. Traduction*, p.241.

⁵³⁵ J. Yoyotte, Quelques divinités retrouvées, p.678.

⁵³⁶ J. Yoyotte, *ibid.*, p. 673.

⁵³⁷ J. Yoyotte, *ibid.*, p. 675.

«(...) car tu es le protecteur, le faucon sur l'hippopotame-*dns*, le magnifique faucon-*si3w* sur l'oryx »⁵³⁸.

-la llegenda del *pehu* de la processó quadripartida al basament del corredor exterior del naos del temple d'Edfou (= *Edfou* IV, 190, 2-3):

«(...) car tu es le faucon sur (...) [l'hippopotame-*dns*], qu'on a placé sur l'oryx»⁵³⁹.

En ambdós texts es diu que el falcó és col·locat sobre l'esquena d'un òrix, però també sobre un hipopòtam. En un fragment del mite d'Horus d'Edfu on es descriu l'aparença local de la representació d'Horus de Behedet a *Sper-meru*, trobem un altre vegada la variant de l'hipopòtam :

«(...) Ses mains sont fermes en portant son harpon, étant à massacrer un hippopotame en pierre rouge (cornaline) qui est sur un socle avec lui »⁵⁴⁰.

Un altre fragment del mateix mite referent a la *sepat* 16 AE també descriu els enemics combatuts i al mateix Seth com a éssers aquàtics- i no pas com a antílops⁵⁴¹. La imatge d'aquest Horus-*Wnty* sobre un hipopòtam seria, doncs, una adaptació específica al context particular del relat del mite d'Horus al temple d'Edfu.

D'altra banda, sembla ser que el tema de la metamorfosi de Seth en un gran ruminat salvatge és comú, a més, a diverses regions de l'Egipte Mitjà (*sepaut* 12, 16, 17, 18 i 19 AE) degut al panteó diví particular d'aquestes regions, com és el cas de l'òrix a *Sper-meru* (19 AE) i a Hebenu (16AE) i del toro salvatge a Saka (17 AE). Aquests grans ruminats, vençuts per Horus, seran obligats a portar sobre la seva esquena a Osiris ressuscitat. Tal com constata J. Yoyotte, el procés d'osirianització dels mites que es produeix a la Baixa Època ha diversificat en els panteons de l'Egipte Mitjà el tema de la metamorfosi de Seth en toro salvatge contra el qual Horus triomfarà i que serà

---

⁵³⁸ Veure la traducció crítica del text al doc. 19 del catàleg de fonts.

⁵³⁹ Veure la traducció crítica del text al doc. 18 del catàleg de fonts.

⁵⁴⁰ *Edfou* VI, 123, 4-6. Traducció de J. -C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, p. 103.

⁵⁴¹ *Edfou* VI, 116, 4-7 i 117, 2 citat per J.- C. Goyon, *ibid.*, p. 103, n. 20.

condemnat a portar sobre la seva esquena a Osiris ressuscitat⁵⁴². La imatge augusta a la que fa referència el citat fragment del Gran text Geogràfic d'Edfu podria ser, doncs, la del déu Osiris ressuscitat, o més concretament, la de la relíquia d'Osiris⁵⁴³ col·locada sobre l'esquena de l'òrix⁵⁴⁴.

Finalment, cal assenyalar que en la glosa teològica que acompanya la llegenda de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* en una processó inèdita d'època romana al temple d'Athribis s'anomena explícitament al déu *Wnty*:

...ntk *Wnty* [...] *m sb n t3* [...] *m3c-hrw hw.n[k] nbd hn^c sm3yt.f*

...car tu ets *Wnty* [...] com aquell que se n'ha anat fins al terra [...] el justificat. Has colpejat al dolent i els seus acòlits⁵⁴⁵.

L'estudi d'aquesta documentació ptolomaica ens porta, doncs, a considerar la possibilitat de que una efigie d'Horus-*Wnty* -sota l'aspecte d'una au rapaç instal·lada damunt d'un òrix o hipopòtam (adaptació originària d'Hebenu de l'Horus-*Wnty*) - fos conservada i adorada al santuari local *ʿwn-ib*, a la *sepat* dels dos ceptres-*w3s*.

5.2.3 Les dues Heret

Aquestes dues deesses apareixen citades en un únic document del Catàleg de fonts: la processó de *sepaut* al basament de la capella osiríaca oest nº2 al terrat del temple

---

⁵⁴² El nom de la metròpolis del 17 AE, Saka, significa precisament “l'esquena del toro”. Osiris pot dur l'apel·latiu d'*Wnty m S3k3* (llegenda que acompanya al *pehu* de la *sepat* 17 AE en la processó geogràfica d'Opet). El papir Jumilhac (J.Vandier, *Le papyrus Jumilhac*, Paris: CNRS, 1962, lám. XX, l. 15-18) explica que Seth arribà a la localitat de Saka després d'haver-se transformat en un toro. Anubis el lligà i tallà el seu membre i els testicles i el posà com a seient sota Osiris, quedant aquest col·locat sobre l'esquena del toro. Des d'aquest dia, Seth rep el nom de Saka (l'esquena del toro) que té a Osiris sobre la seva esquena. Bata, adorat a Saka, és aquest toro vençut, castrat, portant a Osiris sobre la seva esquena, assimilat a Seth (J.-P. Corteggiani, *L'Égypte ancienne et ses dieux. Dictionnaire illustré*, Paris: Fayard, 2007, p. 81-82). D'altra banda, la idea de Seth sota l'aparença d'un toro portant a Osiris sobre la seva esquena la trobem ja als textos de les piràmides (Pyr. 1544 a,d). El fet que en un altre passatge (Pyr. 1124 c) es digui que les potes del tro del rei (o d'Osiris) són peülles del gran toro, també respon a aquesta mateixa idea. Citat per H.Te Velde, *Seth, god of confusion*, p. 97 i n.6.

⁵⁴³ Cf. D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p.176, m §4b.

⁵⁴⁴ Cf. N. Rodríguez i Corcoll, *Sacerdoci i cultes del nord de l'Egipte Mitjà durant la baixa època (segles VII-IV aC). Del nomus 14 al 22 de l'Alt Egipte* (Nova Studia Aegyptiaca VII), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2010, p. 421, n.1195.

⁵⁴⁵ Traducció i transliteració de Chr. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen*, p. 226.

d'Hathor a Dendara (doc. 14). Aquest document, però, és de gran interès ja que en ell es cita el ritual osiriàc específic de cada *sepat*. Segons els textos d'aquesta processó, en el ritual propi de la dinovena *sepat* de la sèrie de l'Alt Egipte⁵⁴⁶ hi intervenen les Dues-Heret rentant-se els cabells, elles escorten (*šms*) a Osiris⁵⁴⁷. El doble determinatiu que acompanya al mot *hrty* fa pensar que es tracta d'Isis i Nephthys - o més precisament dels seus avatars, Chentayt i Merkhetes - que juguen el rol de ploradores i protectores d'Osiris i que assisteixen en les operacions per a la regeneració del cos desmembrat d'Osiris⁵⁴⁸.

El mot «Herty» apareix ja documentat al Regne Nou. En una inscripció a la tomba de Neferhotep (TT50), on el trobem determinat per dues cobres en relació a la festa del 22 Tiby (I Peret)⁵⁴⁹. El text indica que el dia de les Herty és el dia de *Iyt sn-ty pwy n Wrđ(w)-ib* «la vinguda d'aquestes dues germanes, d'aquell el cor del qual està cansat»⁵⁵⁰. En tant que *Wrđ(w)-ib* és un epítet d'Osiris⁵⁵¹, el mot Herty no pot ser, en aquest cas, altre cosa que una denominació d'Isis i Nephthys⁵⁵² o de les seves hipòstasis, Chentayt i Merkhetes. En la tomba de Khabekhnet⁵⁵³ (regnat de Ramsès II, din. 19) es cita aquesta mateixa data, el 22 Tiby, en relació al ritual *hry* (*Wb*. II, 498 (14)), una cerimònia a fer davant dels difunts:

⁵⁴⁶ Recordem, aquí, que la identificació del 19è panell de la processó amb amb la *sepat* dels dos ceptres-*uas* és força dubtosa. Sobre aquesta qüestió veure més amunt l'apartat 5.1.2.

⁵⁴⁷ Veure «Catàleg de fonts», doc. 14.

⁵⁴⁸ S. Cauville, Chentayt et Merkhetes, des avatars d'Isis et Nephthys, *BIFAO* 81, 1981, p. 24. Veure també la presència i paraules pronunciades per ambdues deesses en les capelles occidentals del terrat del temple de Dendara en els documents 29-32 presentats per S. Cauville a les pàgines 35-39.

⁵⁴⁹ Hari, R., *La Tombe thébaine du père divin Neferhotep (TT50)*, Ginebra: Éditions de Belles-Lettres, 1985, p. 50-51, lám. XXXVII, col. 172-173.

⁵⁵⁰ J.-C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, p.115 i n. 53.

⁵⁵¹ Chr. Leitz, *LGG* II, col. 512b.

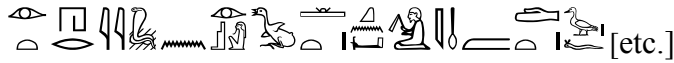
⁵⁵² Cf. *Wb* II, 498 (9).

⁵⁵³ J. Černý, (1949), *Répertoire onomastique de Deir el-Médineh* (DFIFAO 12), El Caire : IFAO, 1949, p. 17.

hrw pn n irt hry m 1 m prt, 22

Aquesta cerimònia és citada, també, en la tomba de l'escultor Qen (regnat de Ramsès II, dinastia XIX)⁵⁵⁴:

irt hry n Wsir t3 Kn m3c- hrw m drt s3.f

En aquest cas, el mot *hry* també està determinat per una cobra. La festa del 22 Tiby seria, doncs, la festa de les dues Herty anomenada “el dia de fer la cerimònia-*hery*” i el text de la tomba de Neferhotep precisa que les Herty «acompleixen les bones accions per al *ka* del difunt “posant” els seus dos braços en aquesta nit de l’enterrament»⁵⁵⁵. El contingut exacte d’aquesta cerimònia és, però, desconegut⁵⁵⁶ i el *Wörterbuch* d’A. Erman i H. Grapow només precisa que es realitzava davant dels difunts. En una llista de divinitats inscrita en una estela de l’escultor en cap Userhat procedent de Deir el-Medina, *Herty* és “la que ha vist al difunt”⁵⁵⁷. Finalment, el calendari de festivitats de Ramsès III a Medinet-Habu també relaciona el 22 Tiby amb el dia de la festa de les Herty⁵⁵⁸.

D’altra banda, A. Tillier assenyala que les Herty participen en un dels rituals de la tradició osiríaca local de la ciutat de Qus, ritual que fou gravat en una escena de la porta oest de Qus sota Ptolomeu X Alexandre I (107-88 a.C.). L’escena mostra al faraó

⁵⁵⁴J. Černý, *ibid.*, p. 44.

⁵⁵⁵R. Hari, *La Tombe thébaine du père divin Neferhotep (TT50)*, p. 51, col. 173-175.

⁵⁵⁶Veure Chr. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen*, p. 28, n. 17.

⁵⁵⁷Chr. Leitz, *LGG IV*, col. 809b.

⁵⁵⁸MHC 1304. Cf. S. Schott, *Altägyptische Festdaten* (AAWMainz 10), Wiesbaden: AWL, 1950, p. 95 [94].

oferint un vas a Haroeris i a sota, enmig d'ambdós, Isis i Nephthys presenten el signe de la vida (*ankh*) a un falcó col·locat damunt un altar. Es tracta de la cerimònia d'entronització de l'animal escollit per la divinitat per a esdevenir la seva hipòstasi, la seva imatge vivent. L'objectiu d'aquesta cerimònia a Qus -segons les inscripcions de l'escena- és la regeneració d'Osiris i la renovació de la vida de Unnefer. Al temple d'Edfu, en canvi, l'entronització de l'animal sagrat que es realitzava al 1er Tiby consagra la renovació del poder reial⁵⁵⁹.

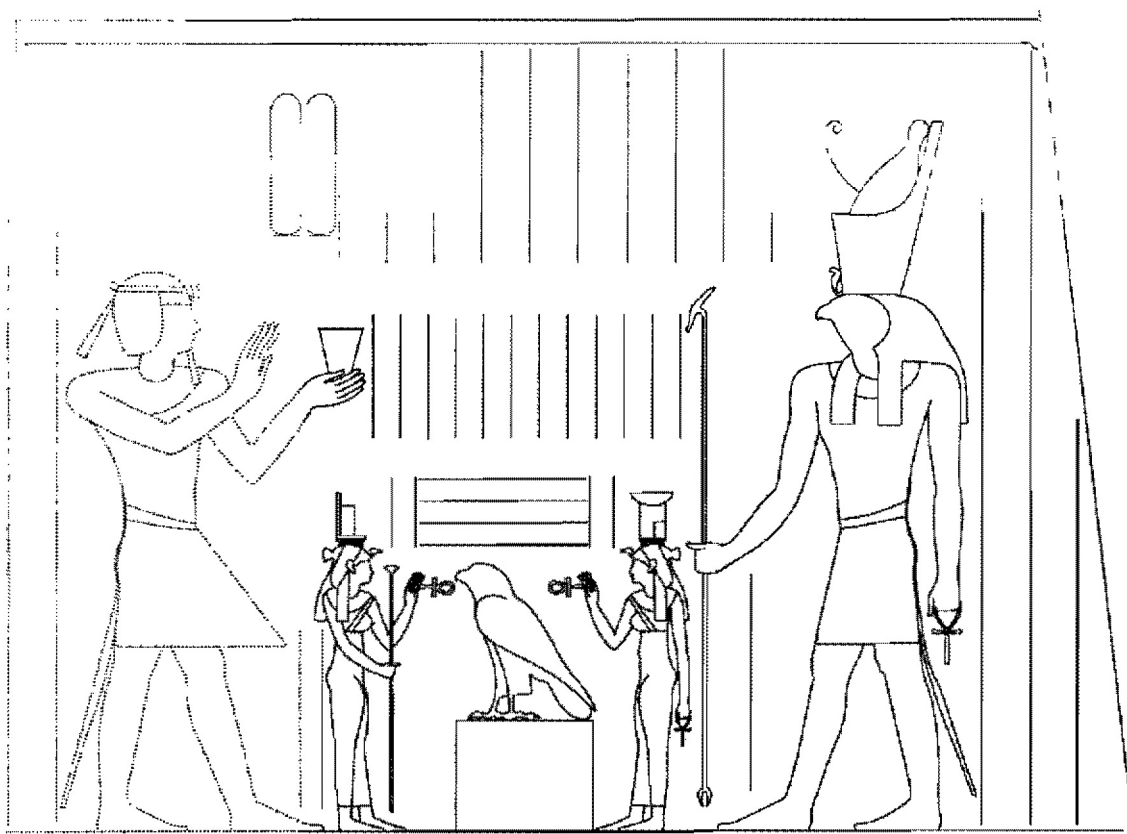

Fig. 73. Qus, porta oest. Entronització del falcó vivent. Reconstrucció d'A. Tillier a partir de la descripció d'A. Bey Kamal (A. Tillier, *BIFAO* 113, p. 447, fig. 7).

Per a precisar una mica més el rol i la personalitat de les Herty, cal recordar que dues altres denominacions fonèticament similars per a Isis i Nephthys són $\text{𓆎} \text{𓆏} \text{𓆑} \text{𓆒}$ *rhty*⁵⁶⁰ i $\text{𓆎} \text{𓆏} \text{𓆑} \text{𓆒}$ *rhty* (*Wb.* II, 441 (17)). La primera fa referència a les deesses en tant que

⁵⁵⁹ A. Tillier, *BIFAO* 113, p. 444. Cap d'aquestes dates relatives a les Herty coincideix amb les festivitats locals de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* (veure capítol 6, apartat 6.6), fet que encara posa més en dubte la relació entre l'emblema de la processó de les capelles osíriaques de Dendara ($\text{𓆎} \text{𓆏} \text{𓆑} \text{𓆒}$) i el territori de la *sepat* 19 AE.

⁵⁶⁰ H.W. Fairman, *Ptolemaic Notes*, *ASAE* 44, 1944, pp. 266-267.

teixidores, i la segona fa referència, sobretot, a la seva funció de ploradores⁵⁶¹. No obstant, aquests mots es presten a confusió degut a la seva similitud fonètica i per això trobem que de vegades *rh̄ty* també pot referir-se a la producció de teixit⁵⁶². A més, Chentayt és la «que fa reviure el seu germà amb les seves benes», «la teixidora, que fa reviure el seu germà cada any» i Merkhetyes «fa reviure les carns d'Osiris amb la seva germana Chentayt»⁵⁶³.

Una altra paraula fonèticament similar és *rhy.t* (CT V:2091) -femení de *rhy* (Wb. II, 448 (9-11)) - «la rentadora». En la mentalitat egípcia antiga totes aquestes paraules estaven connectades entre sí. El mot *hrty* podria ser resultat d'una metàtesi gràfica del mot *rhy*. De fet, en les inscripcions del piló oest- de Ptolomeu XI Alexandre I- del temple d'Haroeris i Heqet a Qus, *hrty* i *rhy* són citades alternativament per a designar les dues germanes⁵⁶⁴.

El mot *rhy.t*, «la rentadora», apareix al *Textos dels Sarcòfags* amb la grafia següent: ⁵⁶⁵. En època ptolemaica l'equivalent hieràtic per al signe és el signe que s'utilitza, sovint, per a escriure el mot *rhy*, denominació que hem comentat més amunt d'Isis i Nephthys en tant que teixidores. A més, al temple d'Edfu el mot *rh.wt*, les que saben, apareix escrit . Pels antics egipcis, doncs, ambdues nocions estaven relacionades: més enllà d'un joc gràfic, els egipcis explicitaven així la connexió existent entre « les dues que teixeixen » o « les dues que saben », és a dir Isis i Nephthys, i l'acció de «rentar».

⁵⁶¹ A. Egberts, *In quest of meaning. A study of the ancient egyptian rites of consecrating the meret-chests and driving the calves*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Navije Oosten, 1995, pp.161-162.

⁵⁶² Cf. A. de Buck, CT VI, §608n-o on les *rhy* s'associen a Neith, inventora de l'activitat del teixir i proveïdora dels teixits necessaris per a la momificació : “Ell (el teixit) ve, el que Neith a filat (*msn*); ell ve, aquell que les *rhy-snty* han teixit (*sh*)”. Citat per A. Egberts, *In quest of meaning*, p.161.

⁵⁶³ S. Cauville, Chentayt et Merkhetyes, des avatars d'Isis et Nephthys, *BIFAO* 81, 1981, p. 29 (doc. 8), p. 30 (doc. 12), p. 35 (doc. 28).

⁵⁶⁴ A.B. Kamal, *ASAE* 3, 1902, p.221, 228 i 231. Citat per J. C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, p. 115, n. 54 i 55.

⁵⁶⁵ A. Egberts, *In quest of meaning*, p. 162.

En un fragment de la inscripció al massís sud del piló oest del temple d'Haroeris i Heqet a Qus, es diu que Haroeris és qui separa/deslliga (⁵⁶⁶) els cabells () de les Rehty/Herty i qui pal·lia () el seu cor⁵⁶⁷. J.-C. Goyon⁵⁶⁸ assenyala, d'altra banda, que en una inscripció al temple d'Horus a Edfu es diu que Haroeris és aquell que “posa fi al dol i separa/deslliga el bucle de cabells (*sfb hf3*) de les Herty”. La lectura i els jeroglífics transcrits per J.C. Goyon no són, però, correctes⁵⁶⁹. Chr. Leitz proposa la transcripció *wd^c snm n hrty* «el que foragita el dol de les dues hrty», literalment «el que talla el rínxol o bucle de cabell», activitat pròpia d'Haroeris de Qus⁵⁷⁰. Això i el fet que al dinovè panell de la processó de les capelles osiríaques de Dendara es digui que les Herty renten els seus cabells per a Osiris, ha portat a J.-C. Goyon a relacionar els cabells de les dues Heret amb el topònim *Pr-hf* (“Casa del bucle de cabells / Casa de la perruca”), citat a les inscripcions hieràtiques de l'*abaton* a prop d'Oxirinc⁵⁷¹.

Aquesta denominació particular d'Isis i Nephthys (Herty) en la processó de la capella osiríaca rentant-se els cabells en tant que ritus local per a Osiris, podria fer referència a les deesses amb el cabell tallat un cop finalitzat el dol (hem vist que Haroeris és aquell talla els cabells de les Hrty). Chr. Leitz proposa traduir *hrty* per «les dues alegres»⁵⁷², derivació de *hr*: ‘estar alegre/satisfet’ i A. Tillier proposa la traducció «les Deux-Paisibles»⁵⁷³.

Durant el funeral, Isis efectua el gest de lament enredant els seus cabells, manifestació del desordre i confusió provocats pel dol⁵⁷⁴. En un passatge de les cançons d'Isis i

⁵⁶⁶ *Wb.* IV, 116 (2)-117 (5); D. Meeks, *AnnLexI*, p. 320.

⁵⁶⁷ A. Kamal, *ASAE* 3, p. 228 i 231. Cf. Chr. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen*, p. 227 i n. 11 que considera que hi podria haver un error en la còpia del text i que l'expressió *sfb šs* hauria de tenir un significat semblant a *wd^c snm* (lit. «el tallar dels bucles del cabell»). En qualsevol cas, ambdues expressions estarien indicant la fi del dol.

⁵⁶⁸ Une énigme de géographie religieuse, n. 55.

⁵⁶⁹ Veure *Edfou* II, 83, 14-15: es tracta d'una inscripció al muntant de la porta de la segona sala hipòstila del temple.

⁵⁷⁰ Chr. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen*, p. 227 i n. 10.

⁵⁷¹ Veure remarca “a” del document 14 del «Catàleg de fonts» i l'apartat 6.3 del capítol 6.

⁵⁷² Chr. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen*, p. 228.

⁵⁷³ A. Tillier, Haroeris de Qous et la XIXe province de Haute Égypte, p. 554.

⁵⁷⁴ G. Lapp, *Totenbuch Spruch 17* (TBT 1), Basilea: Orientverlag, 2006, pp. 334-337. Citat per J. Cayzac, Franges textiles ou mèches capillaires? À propos d'un bas-relief d'Isis à Philae, *RdE* 59, 2008, pp. 387-388, n. 23.

Nephthys, conjunt d'himnes cantats als temples durant la celebració dels misteris d'Osiris al mes de Khoiak, el sacerdot-lector referint-se a les dues deesses diu:

«They mourn four thee in dishevelment, the hair of their heads disordered.(...)»⁵⁷⁵.

Així, durant el temps de dol, les ploradores portaven els cabells desordenats. Al rerefons hi ha la tradició egípcia segons la qual, tal com explica Heròdot⁵⁷⁶, calia deixar créixer el cabells al començament del dol i després tallar-los com a signe d'haver finalitzat el temps de dol. Dues ploradores en particular, les *ḏrty* - representants d'Isis i Nephthys-, participaven en la resurrecció del difunt mitjançant el ritual de dol que implicava diverses accions a fer amb els seus cabells sobre el difunt. En la nostra opinió, el ritus específic citat en el text de la processó geogràfica de les capelles osiríaques al temple de Dendara que realitzaven Isis i Nephthys escortant (*šms*)⁵⁷⁷ a Osiris, correspondria a una acció ritual realitzada ja al final del ritual de dol, just després de tallar els cabells⁵⁷⁸.

Finalment, M. Erroux-Morfin posa en relació aquesta llegenda del dinovè panell de la processó geogràfica de les capelles osiríaques del temple de Dendara amb dos passatges del papir Jumilhac en els que es fa al·lusió a dos peixos del llac de la vida (*š n 'nh*) en el context del drama osiriàc del mes de Khoiak en la regió de Cynopolis⁵⁷⁹. El rol d'aquests dos peixos en aquest context no està clar però sembla ser que participen en la reunificació del cos d'Osiris, concretament en la unió del cap amb el cos del déu. L'autora comenta que aquests dos peixos serien les Herty i que el llac de la vida, citat al papir Jumilhac, es podria situar al territori d'Oxyrhynchos: l'indret on Isis i Nephthys es rentarien els cabells per a Osiris⁵⁸⁰. La identificació d'aquests dos peixos citats al papir Jumilhac amb Isis i Nephthys no té, però, una base sòlida. Cap passatge en el papir

⁵⁷⁵ R. O. Faulkner, The Bremner- Rhind Papyrus-I. A. The songs of Isis and Nephthys, *JEA* 22, 1936, 9, 21, pp.127 i 137-138.

⁵⁷⁶ Llibre II, 36. Citat per Chr. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen*, n. 15.

⁵⁷⁷ El verb *šms* fa referència a la posició d'aquestes dues dones (les *ḏrty*) a ambdós extrems del cadàver. Els gestos amb el cabell durant el ritual de dol es realitzaven, justament, des d'aquesta posició: comunicació personal de R. Valdesogo.

⁵⁷⁸ El cabell - considerat com un contenidor d'energia vital - era objecte d'ofrena funerària als difunts, dipositant-se a les tombes com a garantia de resurrecció: R. Valdesogo, *El cabello en el ritual funerario del antiguo Egipto a partir de los Textos de los Sarcófagos y de la evidencia iconográfica* (Aula *Ægyptiaca-Studia* 4), Barcelona: Aula *Ægyptiaca* Fundación Privada, 2005, pp. 109-110.

⁵⁷⁹ M. Erroux-Morfin, L'Oxyrhynque, a: M. Erroux- Morfin i J. Padró Parcerisa (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany*, pp. 131-132.

⁵⁸⁰ *Id.*

Jumilhac menciona que les Herty siguin peixos i, per tant, difícilment es pot concloure que els dos peixos del papir Jumilhac constitueixin metamorfosis d' Isis i Nephthys⁵⁸¹.

5.2.4 Maaitef

El papir de Tebtunis II (doc. 27 del Catàleg de fonts) cita, com a divinitats de la *sepat*, a Seth i Nephthys, Geb, Osiris i Maaitef (=aquell que veu el seu pare). Aquest darrer és un dels companys dels «fills d'Horus» i exerceix la funció de guardià del cos i dels líquids divins.

En efecte, el capítol 17 del Llibre dels morts identifica els quatre fills d'Horus amb quatre de les estrelles de l'osa major al cel septentrional. Per a completar aquesta constel·lació, tres divinitats són afegides als quatre fills d'Horus amb la mateixa funció. Es tracta de Maaitef, Kherybaqef i Horus-Khentyirty:

*«Quant à l'assemblée qui entoure Osiris, (à savoir) Imséti, Hâpy, Douamoutef et Qébehsénouf, ce sont ceux qui se trouvent à l'arrière de la Patte avant (Grande Ourse) dans le ciel du nord. (...) Et quant à ces sept Esprits, Imséti, Hâpy, Douamoutef, Qébehsénouf, Maaitef, Khérybaqef et Horus-Khentyirty, ils ont été placés par Anubis comme protection de la sépulture d'Osiris.»*⁵⁸².

En la capella osiríaca est núm. 2 al terrat del temple de Dendara, Maaitef vetlla durant la setena hora del dia i de la nit⁵⁸³ i intervé en el procés de la momificació aportant unguents- concretament essències de Líbia⁵⁸⁴- juntament amb Irnefdjesef (*Ir-rn.f-ds.f*) «Aquell que ha fet ell mateix el seu nom», geni responsable de la vuitena hora del dia i

---

⁵⁸¹ Chr. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen aus Philae, Dendara und Athribis. Soubassementstudien II* (Studien zur spätägyptischen Religion 8), Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, p. 226.

⁵⁸² Papir de Nebseni (BM EA 9900). Citat per B. Mathieu, Les enfants d'Horus, théologie et astronomie (Enquêtes dans les Textes des Pyramides, 1), *ENiM* 1, 2008, p. 12, n. 13.

⁵⁸³ *Dendara X*, 145, 6 (dia) i 134, 4 (nit). Citat per N. Guilhou, *Lézards et geckos dans l'Égypte ancienne* a: AA.VV. *IV Rencontres archéozoologiques de Lattes*, UMR 5140-CNRS, Montpellier: Université Paul-Valéry, 2009, p. 14, n. 64.

⁵⁸⁴ *Dendara X*, 414, 7 i 147, 2. Citat per N. Guilhou, *id.*

de la nit. Ambdós formen part dels quatre fills de Khenty-khety (*Hnty-h̄ty*) anomenats darrera dels fills d'Horus en contextos diversos⁵⁸⁵.

La presència de Maaitef a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* està lligada a la tradició dels canops, segons J.-C. Goyon⁵⁸⁶. En opinió d'aquest autor, la funció assignada a Maaitef seria la protecció de l'enterrament de la part superior reconstituïda del cos d'Osiris - segons un text que hauria estat gravat a la capella osiriaca est núm. 3 del temple de Dendara⁵⁸⁷. Recordem que, per J.-C Goyon, el mot *sbkw* al Gran text geogràfic d'Edfu (doc. 10 del Catàleg de fonts) significa "allò que ha estat reunit", és a dir, des del cap fins a l'abdomen (vísceres incloses)⁵⁸⁸. De manera que el rol de Maaitef en aquesta *sepat* transitòria en el procés de reconstitució del cos d'Osiris, hauria estat el de vetllar la part superior del cos d'Osiris reconstituïda i embolcallada amb la nèbrida. Tot això explicaria la troballa al desert occidental d'El-Bahnasa de la cripta-shetyt: l'únic osireion conegut a la part septentrional de l'Alt Egipte⁵⁸⁹. No obstant, tot i que aquesta relació d'idees ens sembla suggerent, hem de dir que a data d'avui no hi ha prou dades que permetin contrastar-la.

5.2.5 Geb

Geb és la tercera de les divinitats citada en el fragment relatiu a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* al papir Carlsberg 182.1 L 16, l. 13 (Tebtunis II = doc. 27 del Catàleg de

---

⁵⁸⁵ Chr. Leitz, *LGG* III, cols. 199a-200b.

⁵⁸⁶ Une énigme de géographie religieuse, p. 108.

⁵⁸⁷ J.-C. Goyon, *ibid.*, p. 108, n.34 cita un passatge del segon registre de la paret sud-est de la tercera capella oriental al terrat el temple de Dendara (*Dendara X*, 217, 4-6) en què es representen els déus que participen en l'embalsamament d'Osiris, protegint i afavorint la resurrecció del déu. No obstant, quan hem anat a verificar-ho ens hem trobat amb què el passatge en qüestió parla de Hapy, un dels fills d'Horus, i no de Maaitef. El passatge en concret diu:

«Hapy, issu de Celui dont le coeur est fatigué (=Osiris), qui embaume son père Osiris dans le Temple-de-l'or, qui ensevelit la momie vénérable, qui la protège dans sa place pour l'éternité: "J'abats celui qui crée le désordre dans le sanctuaire du <grand> dieu devant celui-ci, (je)retire les souffles de ses narines."» (Traducció de S.Cauville, *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes. Transcription et traduction* (BdE 117), El Caire: IFAO, 1997, p. 114).

⁵⁸⁸ J.-C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, p. 112.

⁵⁸⁹ Recordem que a la cripta *shetyt* es guardaven, durant un any, les figures-simulacre d'Osiris i que el seu prototip era la *shetyt* de Memphis, la funció mítica de la qual era la de protegir el cos d'Osiris en vies de recomposició. Cf. N. Baum, *Le temple d'Edfou*, pp.90-92.

fonts)⁵⁹⁰. Geb també és citat - en tant que divinitat de la *sepat* -en un altre papir, actualment inèdit, procedent de Tebtunis i que aporta informació relativa a les *sepaut* 17 a 21 de l'Alt Egipte⁵⁹¹. Així mateix, Geb forma part del panteó de Per-khef i apareix citat en un dels fragments publicats per S. Sauneron⁵⁹².

Per a comprendre el rol de Geb a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* existeix una monografia sacerdotal que pot ser-nos d'ajuda. Es tracta del papir mitològic del Delta (pBrooklyn 47.218.84) redactat sota el regant de Psamètic I⁵⁹³ relatiu a diverses regions del Delta. En el passatge XIII, 2-5 inclòs en la secció dedicada a Sebennytyos, apareix el mitema de l'ablació dels dits del peu de Sem, escorxats (*ht*) per Geb al monticle sagrat de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*. Sembla ser que Sem és un aspecte negatiu (sethià) de Geb⁵⁹⁴. En efecte, Sem pot ser identificat amb Seth; un passatge del papir Jumilhac II, 12-15 explica que:

« Puis, Anubis fendit (?) la peau de Seth, (lui) arracha sa peau, et mit sa (celle de Seth) fourrure sur lui (Anubis). Après quoi, il entra dans la *ouâbet* d'Osiris pour faire des libations à son père, en disant: «Seth est là». Le prêtre ouâb de ce dieu a été appelé sétem à cause de cela. (...) Il existe une peau de panthère sur le prêtre sétem, à cause de cela, jusqu'à aujourd'hui »⁵⁹⁵.

En aquest episodi, el déu Seth fuig i es transforma en una pantera però Anubis s'empara d'ell i li extreu la pell abans d'oferir-lo als déus. Anubis pren la pell de pantera de Seth i la posa sobre les seves espatlles per entrar a la *uabet* d'Osiris amb l'objectiu de fer una libació al seu pare dient: «*Seth és aquí*» (*st(š) (i)m*). Aquesta frase és l'origen del nom del sacerdot *uab* d'Osiris, Sem (o Setem)⁵⁹⁶ i és degut a aquest esdeveniment que aquest sacerdot sempre porta la pell de pantera durant el culte.

---

⁵⁹⁰ J. Osing, *The Carlsberg Papyri 2. Hieratische Papyri aus Tebtunis I* (Carsten Niebuhr Institute Publications, 17), Copenhagen: Museum Tusulanum press, University of Copenhagen, 1998, lám. 24-24A. Document 27 del Catàleg de fonts.

⁵⁹¹ Aquest papir inèdit està en curs d'estudi per J. Osing al qual agraïm que ens hagi fet arribar una transcripció en jeroglífics del fragment relatiu a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*.

⁵⁹² S. Sauneron, *Villes et légendes d'Égypte (§XV-XXIV)*, *BIFAO* 66, 1968, pl. II. En relació a «Per-khef» veure capítol 6, apartat 6.3.

⁵⁹³ Cf. D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p. 1.

⁵⁹⁴ D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p.128, t. 424.

⁵⁹⁵ Traducció de J. Vandier, *Le papyrus Jumilhac*, p. 114.

⁵⁹⁶ Aquesta llegenda aporta la prova, segons J. Vandier (*ibid.*, p. 104, n. 10), de que el nom del sacerdot s'ha de llegir *stm* encara que la *t* no estigui escrita.

D'altra banda, el fet que en el passatge abans esmentat del papir mitològic del Delta es digui que «hom portava a Sem en braços quan estava trist» suggereix que es tractaria d'un infant. En una petita estela-amulet, Geb és invocat en tant que *p3-hrd*, «l'infant»⁵⁹⁷. Aquesta coincidència i el fet que dins del mateix passatge del papir sigui primer Geb qui rep una mutilació (*grgt*⁵⁹⁸) sobre el seu membre (Papir del Delta XIII, 2) mentre que a continuació es citi a Sem com a subjecte d'ablació dels dits del peu (Papir del Delta XIII, 3-4) a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* confirmaria l'identificació de Sem amb Geb, o més ben dit, de Sem amb un aspecte, sethià, de Geb⁵⁹⁹. Ambdós càstigs estarien relacionats, segons D. Meeks⁶⁰⁰, en tant que és a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* on es conservaven els testicles de Seth⁶⁰¹ (doc. 10 del Catàleg de fonts= Gran text geogràfic d'Edfu).

El càstig rebut sembla emmarcar-se en el context de la disputa entre Shu i Geb arran del collar-mankhet (*m^cnht*)⁶⁰². Aquest collar, d'origen tebà, permetia el bon funcionament de totes les parts del cos. Els esdeveniments mítics es podrien resumir com segueix. Al final del regnat de Shu, Tefnut esdevingué regenta, fet que no agradà al seu fill Geb. Aquest darrer la perseguí tot prenent-li el cinturó i el collar que li servien de protecció. Aleshores fou obligada a tenir relacions sexuals amb el seu fill que la tancà en una presó de la qual no en sortí fins força més tard⁶⁰³.

El Papir del Delta ofereix una interpretació diferent de l'emblema a partir del mitema de la mutilació. Resumint, en aquest episodi Geb mutila els dits del peu de Sem, aspecte

⁵⁹⁷ Cf. Y. Koenig, Une petite stèle-amulette en bois [avec 1 planche], *BIFAO* 87, 1987, pp. 257- 258.

⁵⁹⁸ El significat del substantiu *grgt* no està clar. Per a D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p.128, t.423 es tracta, bé d'una acció que hom fa sobre el membre (*dt*) de Geb, bé d'un objecte emprat. El fet que el mot estigui, però, determinat per un ganivet fa pensar en una mutilació. Cf. també D. Meeks, *AnnLex* III, p. 316 (79.3313) i *Wb.* V, 190 (10).

⁵⁹⁹ D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p. 128, t. 424-425.

⁶⁰⁰ D. Meeks, *ibid.*, p. 128, t. 423.

⁶⁰¹ Geb pot ser assimilat a Seth en determinades ocasions. Veure referències bibliogràfiques sobre aquesta assimilació a D. Meeks, *ibid.*, p. 82, t. 192 i p. 130, t.435.

⁶⁰² Cf. J. Osing et G. Rosati, *Papiri geroglifici e ieratici da Tebtynis*, Florence: Instituto papirologico «G. Vitelli», 1998; D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p. 275, § 32a; J. K. B. Jørgensen, *Egyptian Mythological Manuals: Mythological structures and interpretative techniques in the Tebtunis Mythological manual, the Manual of the Delta and related texts*, Copenhagen: Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet, 2014, pp. 235-236.

⁶⁰³ D. Meeks, *ibid.*, p. 275, § 32b.

sethià de Geb assimilat a Seth⁶⁰⁴. Així, els dos ceptres de l'emblema de la *sepat* correspondrien als testicles arrancats de Seth mentre que la cama faria referència a l'episodi de la mutilació dels dits del peu⁶⁰⁵. Geb, d'altra banda, pot ser identificat amb la planta del peu degut al seu rol com a déu de la terra⁶⁰⁶; els dits del peu tenien una connotació sethiana ja que eren posats sota la protecció dels «animals-š3»⁶⁰⁷, emanacions del déu Seth⁶⁰⁸.

5.2.6 Isis i Osiris

Al llarg del Ier mil·lenni a.C. es produeix, a Egipte, un procés general d' "osirianització" que comportà un augment de la importància del culte a Osiris en totes les regions del país. Dins de cada *sepat*, la forma venerada d'Osiris i la seva inserció en la mitologia local fou diferent, en funció del substrat cutual local. A partir d'una determinada època, cada metròpolis religiosa havia elaborat la seva pròpia versió del mite osiriàc adaptada als mites i ritus locals⁶⁰⁹.

Fruit d'aquesta "osirianització" a escala nacional, la dimensió política lligada a Osiris adquirí una envergadura inèdita fins al moment. En efecte, a partir del Ier mil·lenni a.C. la identificació entre la funció faraònica i la personalitat d'Osiris comportà una titulatura reial per al déu i l'encerclament del seu nom en un cartutx reial, així com l'"osirianització" dels rituals reials com el *heb-sed* i l'assimilació de la reconstitució cíclica del cos del déu - a través de la reunificació dels reliquiàries conservats en les

---

⁶⁰⁴ L'actitud malèfica de Geb fa que- ja en els Textos de les Piràmides- Geb sigui "l'associat" de Seth i que més tard, en el Llibre dels Morts, el nom de Geb serveixi de substitut al de Seth ja que Geb era el menys temut dos (Ph. Derchain, *Le papyrus Salt 825*, p. 32 i n. 5). A partir de la dinastia XXV Seth serà reemplaçat, en alguns casos, per Geb en els textos de les piràmides: M. Patané, *Quelques remarques sur la présence de Seth dans les textes des pyramides à la Basse Époque*, *BSEG* 14, 1990, p. 71 (5) (citat per N. Rodríguez i Corcoll, *Sacerdocis i cultes del nord de l'Egipte Mitjà durant la baixa època*, p. 425, n. 1219).

⁶⁰⁵ Cf. la lectura i interpretació de l'emblema proposades per J.-C. Goyon més amunt als apartats 5.1.1 i 5.1.2 d'aquest capítol.

⁶⁰⁶ Cf. Y. Koenig, *BIFAO* 87, pp. 259-260, citat per D. Meeks, *Mythes et légendes*, p. 275, § 32 a, n. 798. Es tracta d'un passatge de la llegenda d'Isis i Re (cf. W. Pleyte i F. Rossi, *Papyrus de Turin*, Leiden: E.J. Brill, 1869-1876, p. 125, l.11).

⁶⁰⁷ Animals fabulosos del desert citats al Textos dels Sarcòfags segons D. Meeks, *AnnLex* II, p. 367 (78.4020).

⁶⁰⁸ D. Meeks, *Mythes et légendes*, p. 275, § 32a.

⁶⁰⁹ Chr. Favard- Meeks i D. Meeks, *Les corps osiriens: du Papyrus du Delta au temple de Behbeit*, a: L. Coulon (ed.), *Le culte d'Osiris au Ier millénaire av. J.-C. Découvertes et travaux récents. Actes de la table ronde internationale tenue à Lyon. Maison de l'Orient et de la Méditerranée (université Lumière-Lyon 2) les 8 et 9 juillet 2005* (BdE 153), El Caire: IFAO, 2010, pp. 39-48.

diverses *sepaut* - a la reunificació del país⁶¹⁰. Cada *sepaut* disposava de la seva tomba d'Osiris però podien coexistir diverses formes d'Osiris i vàries relíquies en una mateixa regió⁶¹¹.

El terme *ibt wsir* fa referència al monticle -encerclat per un tèmènos - que contenia la tomba d'Osiris i sobre el qual creixa un arbre, símbol de renaixement⁶¹². A partir, sobretot, de la dinastia XXV, diverses escenes i inscripcions documenten l'aspecte que hauria tingut la tomba d'Osiris:

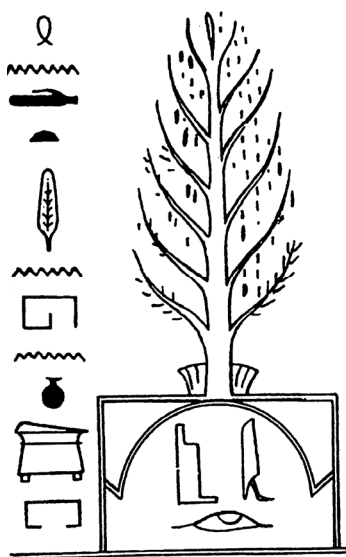

Fig. 74. Model de la tomba d'Osiris reproduïda a l'edifici osiriàc de Taharqa, Karnak (font: S.Einaudi, The «tomb of Osiris», p. 477).

Unes estructures inspirades en el model ideal de tomba d'Osiris són les catacumbes ptolemaïques vinculades al culte del déu, on s'enterraven les figuretes simulacre d'Osiris elaborades durant els rituals del mes de Khoiak. Les festivitats de Khoiak havien adquirit, al llarg del Ier mil·lenni a.C., una importància primordial en el calendari litúrgic egipci⁶¹³. Aquestes estructures subterrànies estarien recobertes d'un monticle damunt del qual creixien un o més arbres⁶¹⁴. L'arqueologia ha confirmat

⁶¹⁰ L. Coulon, *ibid.*, p. 16.

⁶¹¹ *Ibid.*, p. 7.

⁶¹² S. Einaudi, The «tomb of Osiris»: an ideal burial model? a: J.-C. Goyon i C. Cardin (ed.), *Proceedings of the ninth International Congress of Egyptologists, Grenoble, 6-12 septembre 2004*, (OLA 150, I), Lovaina; Paris; Dudley, MA : Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, 2007, p. 476 .

⁶¹³ L. Coulon, Le culte osirien au Ier millénaire av. J.-C. Une mise en perspective (s) a: L. Coulon (ed.), *Le culte d'Osiris au Ier millénaire av. J.-C.*, p. 9.

⁶¹⁴ S. Einaudi, The «tomb of Osiris», p. 484.

l'existència d'aquestes estructures a l'àrea nord-est del temple de Karnak⁶¹⁵ i també, com hem comentat més amunt, a uns 2 km. del jaciment d'Oxirrinc, al territori de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*⁶¹⁶.

La descoberta d'aquest *abaton* - on s'enterraven les figuretes d'Osiris que havien servit als rituals del mes de Khoiak - al territori de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* demostra que aquesta *sepat*, en origen sethiana, no escapà d'aquest fenomen generalitzat "d'osirianització".

En època saïta, el culte a Seth -satanitzat i proscrit - és eliminat de *Sper-meru* així com d'arreu del país. Paral·lelament, la reorganització de la geografia administrativa per part de la dinastia saïta havia convertit la ciutat de Pemdjé en capital de la regió. En el *nomos* de Pemdjé (*Pr-mdd*) - alias el *nomos* d'Oxyrhynchos⁶¹⁷, Osiris i Isis absorbiren el predomini sota unes formes locals particulars fruit del substrat cultural i toponímic anterior.

Existia, almenys des d'època ramèssida, un culte oficial a la deessa Tauret a la *sepat* de *Sper-meru*. El papir Wilbour cita una "casa de Tauret" a prop de la ribera de Tomis, nom del canal principal (probablement un fragment del Bahr Yussef) que irrigava la *sepat* de *Sper-meru*⁶¹⁸:

 (A.H. Gardiner, *Wilbour papyrus* I, A 40, 28)

A diferència de Seth, Tauret/Thueris (transcripció grega del nom de la deessa) es mantingué al *nomus* fins a època romana, tot i que al preu d'una singular metamorfosi que la feu aparèixer sota l'aspecte de peix⁶¹⁹.

⁶¹⁵ F. Leclère, Fouilles dans le cimetière osirien de Karnak. Travaux récents, *BSFE* 153, març 2002, pp. 24-44.

⁶¹⁶ Veure capítol 6, apartat 6.3.

⁶¹⁷ Oxyrhynchos és el nom atorgat pels grecs a la ciutat de Pemdjé, avui El-Bahnasa.

⁶¹⁸ A.H. Gardiner, *Wilbour papyrus* II, p. 140, §102.

⁶¹⁹ A la dinastia XXVI es documenta el títol de «profeta de Thueris» a la tomba núm. 1 de la necròpolis alta d'Oxyrhynchos - tant al sarcòfag antropomorf de la cambra 3 com a la llinda de la porta d'entrada a aquesta cambra: veure N. Rodríguez i Corcoll, *Sacerdocis i cultes del nord de l'Egipte Mitjà durant la*

Vers 1979 prengueren impuls unes excavacions il·legals en l'àrea meridional del nomus de Pemdjé, no gaire lluny d' El-Bahnasa, en un indret imprecís. Al llarg dels vint anys següents sorgiren, en el mercat d'antiguitats, nombroses figuretes de bronze en forma d'Oxirrinc. Probablement aquestes excavacions clandestines toparen -i buidaren- el contingut d'una favissa en la qual havien estat dipositats objectes votius en l'Antiguitat procedents d'algun recinte sagrat. Entre aquestes figuretes, algunes representaven el dedicant agenollat davant d'un oxirrinc en actitud d'adoració. En 1988 es trobaren sis exemplars sobre els qual es gravà la fórmula habitual demanant a la deessa Taueret “d'acordar la vida” al dedicant⁶²⁰.

Fig. 75. Oxirrinc en bronze amb l'orant davant (Galeria J. Bagot, Barcelona, ref. 20141685; 1:13.1cm, a: 8cm. Procedència: col·lecció particular O.J., França adquirit als anys 1970, <http://www.jbagot.com/obra/dios-oxirrinco-con-un-orante>). La corona hathòrica, en aquest cas fragmentada, que porten aquests oxirincs en bronze només permet afirmar que l'oxirrinc és una divinitat femenina. Tanmateix, a partir del Regne Nou, una gran diversitat de divinitats femenines podien dur aquest atribut.⁶²¹

---

baixa època, n. 343 i pp.160-161. Cf. H. Amer, M. Erroux-Morfin, J.Padró, Inscriptions du sarcophage de Heret (N°1), a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, (Oxyrhynchos III) (Nova Studia Aegyptiaca VIII), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014, pp. 43-56; H.Amer, M.Erroux-Morfin, J. Padró, J.-C. Goyon, Inscriptions murales de la chapelle funéraire de Heret, a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, pp. 57-68. En època grecoromana, el culte a Thueris a Oxyrhynchos continua ben viu: existeixen una quarantena de documents on es mencionen diferents tipus de sacerdots i personal de culte lligats a aquesta deessa a Oxyrhynchos: J. Quaegebeur, W. Clarysse, B. Van Maele, Athéna, Nèith et Thoêris in *Greek Documents*, *ZPE* 60, 1985, p. 217-232 (en particular veure p. 226). Veure també G. Husson, Fragments d'un papyrus inédit d'Oxyrhynchos conservés à la Bibliothèque Municipale de Rouen, *CRIPPEL* 8, 1986, p. 76.

⁶²⁰ J. Yoyotte, « Oxyrhynque », a: *Bestiaire des pharaons*, p. 274.

⁶²¹ J. Yoyotte, *ibid.*, p. 271.

Fig. 76. Figureta d'oxirrinc en bronze (col·lecció Pierre Bergé&associés, lot núm. 120, <http://www.pbauctions.com/html/fiche.jsp?id=2420136>).

La metamorfosi que hauria experimentat Tauret - de paquiderm a peix-, s'explica pel fet que a partir de la proscripció del culte a Seth es desenvolupà una zoolatria militant en contra dels hipopòtams, animals que havien estat sagrats pels adoradors de Seth en època ramèssida. Recordem el Gran text geogràfic d'Edfu segons la qual, a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, l'hipopòtam és “*arponejat i la seva carn, espedaçada*”⁶²².

De totes maneres, cal assenyalar que aquesta Thueris-Oxirrinc encarna una entitat diferent a la de la deessa-hipopòtam que havia estat adorada durant el Regne Nou. La Thueris d'època hel·lenística i romana és una deessa celeste, universal i maternal, que pren la forma de peix⁶²³. La Thueris-oxirrinc és, de fet, una forma local d'Isis. Una escena que corrobora aquesta identificació apareix en un sarcòfag trobat a la necropòlis de Gamhud, en el qual es representà un peix oxirrinc sobre el ventre del difunt en lloc del típic milà amb les ales desplegadas - símbol d'Isis copulant amb el seu difunt espòs Osiris:

---

⁶²² Veure capítol 6, apartat 6.1.

⁶²³ J. Yoyotte, « Thouèris », a: *Bestiaire des pharaons*, p. 696.

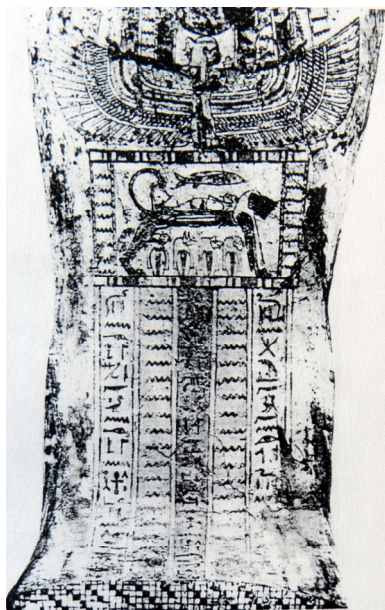

Fig. 77. Fragment del sarcòfag trobat en 1907 a la necròpolis de Gamhud, actualment dipositat al museu de Budapest (font: I. Gamer-Wallert, *Fische und Fischkulte im Alten Ägypten* (ÄA 21), Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1970, làm XV, núm. 3).

En 1982, arran d'unes excavacions clandestines es descobrí, a la necròpolis alta d'Oxirrinc, la tomba d'un sacerdot d'època saïta que porta el títol de «profeta de Tauret».⁶²⁴ Altres troballes permeteren concretar una mica més la personalitat d'aquesta Thueris, «La Gran», que tenia diverses manifestacions a la regió. En 1955 - a partir d'unes excavacions clandestines realitzades al territori (a prop de El-Bahnasa) - aparegueren al mercat d'antiguitats a El Caire tres blocs de calcària amb restes de relleus d'un temple que havia estat decorat amb els noms dels faraons macedonis Alexandre IV Aigos i Ptolomeu I. Posteriorment a aquesta troballa, s'han identificat altres fragments de blocs que pertanyien al mateix edifici repartits per col·leccions i museus europeus. L'estudi d'aquests relleus ha revelat l'existència d'un panteó singular. Una de les divinitats més remarcables del panteó d'aquest temple era un certa "Tauret" anomenada "ploradora" i "mare de Dedun":

---

⁶²⁴J. Padró, Histoire du site d'Oxyrhynchos, a: Erroux-Morfin, M. i Padró Parcerisa, J. (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany*, p. 20 i N. Rodríguez Corcoll, *Sacerdocí i cultes del nord de l'Egipte Mitjà durant la baixa època*, pp. 160-161.

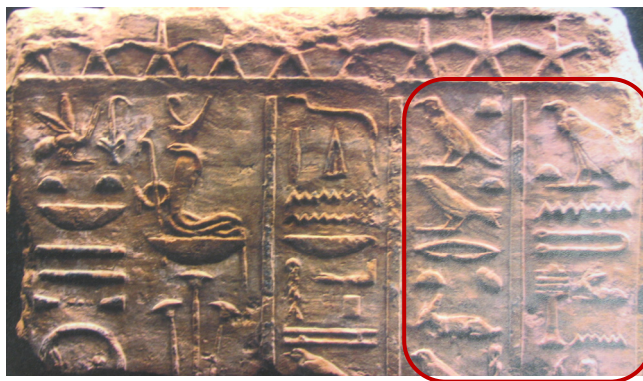

Fig. 78. Fotografia d'un dels blocs conservat al museu de Besançon, Inv. A 995.7.2 (font: arxiu J. Yoyotte, centre d'egiptologia W. Golénischeff, EPHE, Paris)⁶²⁵.

En un altre dels blocs apareguts, Thueris és anomenada “la Medjat”, qualificada de “gran en sortilegis” (*Uret-hekau*) i “senyora de *Per-Khef*”. Dedun hi és present en tant que “fill d’Osiris i fill de la *Medjat*”:

Fig. 79. Fotografia d'un dels blocs procedents de *Per-khef* conservat al Rijksmuseum van Oudeheden (www.rmo.nl/collectie), Inv. F. 1961/12.3.

Aquesta Thueris - encarnada en una figura femenina amb corona hathòrica amb dues altes plomes⁶²⁶ en el relleu d'aquest bloc (fig. 79) - resulta ser, doncs, una manifestació d'Isis, la maga, que salvà i plorà el seu marit⁶²⁷. Ara bé, es tractaria d'una Isis

⁶²⁵ Cf. també V. Rondot, Alexandre IV Aegos et Polémée Ier Sôter au Musée de Besançon, *RdE* 48, 1997, p. 276.

⁶²⁶ Aquesta corona - atribut de *Uret-hekau*, la «Gran en sortilegis» - que és la corona habitual d'Isis en època ptolemaica, és la mateixa que porta l'oxirinc en l'estela dels dos peixos enfrontats conservada a Trèveris (veure més endavant la figura 77).

⁶²⁷ En el catàleg de déus d'Egipte gravat al temple d'Hibis en època saïto-persa, es representa una Hathor sota l'aspecte d'un peix *mormiriforme* amb l'atribut hathòric damunt el cap a la localitat de *Sen*,

pertanyent a l'ètnia dels *medjaiu*, poble del desert oriental de Nubia que havia format part, al Regne Nou, del cos de policia que vigilava les fronteres⁶²⁸. La presència d'aquesta Thueris exòtica en aquest territori és sorprenent, ja que estem lluny de les fronteres amb Núbia, però podria tenir el seu origen en la toponímia local. El papir Wilbour cita una localitat anomenada *Pamedjay* , , «el Medja», en aquesta regió. Aquest topònim - que podria derivar de *p3 (n) md3yw*, «el dels Medja»- faria referència al cos de guàrdia que patrullava la pista dels oasis (els *medjaiu*⁶³⁰) i hauria evolucionat vers la forma anetimològica *Pemdje*⁶³¹. La presència d'una guarnició d'aquesta ètnia a l'indret de l'actual El-Bahnasa estaria en relació amb la pista de Darb El-Bahnasa que mena vers l'oasi de Bahariya⁶³².

A partir de la din. XXVI, el topònim Pamedjay reapareix en les fonts sota formes quasi anetimològiques com ara: , , - formes que permeten pensar en una possible reinterpretació del topònim que passaria de significar «El dels Medja» a «Casa dels Medja» o «Casa de la deessa Medjat». En opinió de J. Yoyotte, trobem aquí un exemple de les especulacions teològiques dels sacerdots de províncies en relació amb els antics noms de localitats del seu territori, tot singularitzant i enriquint el seu patrimoni mitològic local⁶³³.

A banda de l'oxirrinç, la Thueris d'Oxyrhynchos es pot encarnar també en un altre peix: el lepidot. Sabem que a Lepidotopolis, a l'Alt Egipte septentrional, a prop de This (al nord d'Abydos), la deessa que es manifestava en els lepidots era Mehyt-Tefnut, deessa

---

versemblantment situada a la Baixa Nubia. Citat per J. Yoyotte, documentació inèdita cedida per l'autor a la doctoranda.

⁶²⁸ J. Yoyotte, «Thouèris», a : *Bestiaire des pharaons*, p. 694.

⁶²⁹ A.H. Gardiner, *Wilbour Papyrus II*, p. 42.

⁶³⁰ En relació a l'evolució semàntica que transformà l'etnònim *medjaiu* en un nom d'ofici, veure: G. Posener, et , *ZAS* 83, 1958, pp. 41-42.

⁶³¹ J. Yoyotte, «Thouèris», a : *Bestiaire des pharaons*, p. 695.

⁶³² Segons J.Yoyotte, la data de l'establiment del poble Medja en aquesta regió reula al regnat de Kamose, quan aquest requerí dels seus serveis per lluitar contra els hykses (documentació inèdita procedent de l'arxiu J. Yoyotte conservat al centre d'egiptologia Wladimir Golénischeff-EPHE).

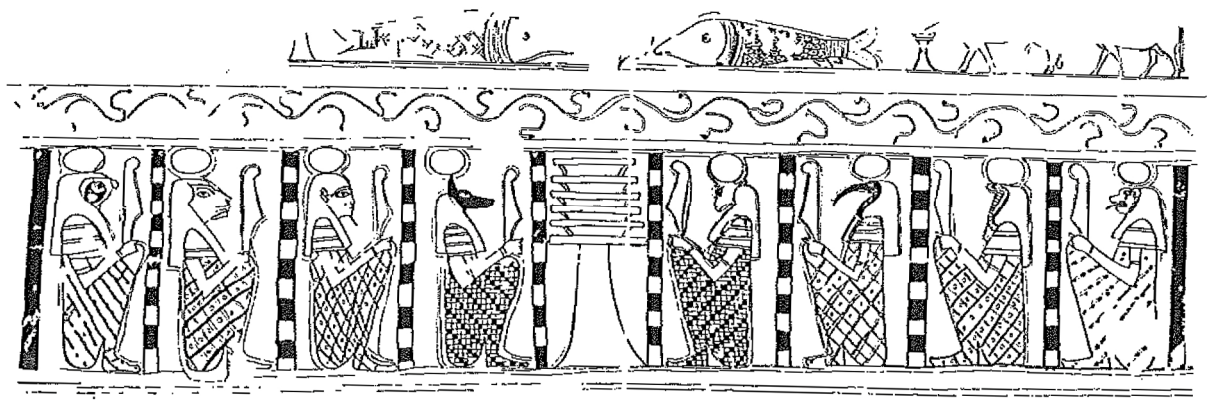
⁶³³ J. Yoyotte, «Thouèris», a : *Bestiaire des pharaons*, p. 695.

lleonina del tipus Sekhmet⁶³⁴. Un bloc aparegut en el mercat d'art en 1990 de procedència indeterminada confirma la relació entre Thueris i ambdós peixos. En el bloc veiem la representació d'un oxirrinc i un lepidot enfrontats flanquejant un altar. La inscripció grega damunt els peixos deixa constància de que Onnophris, fill de Pasis i els portadors de la imatge divina (*theagoi*)⁶³⁵ han consagrat el propiló d'un temple a «la Gran deessa Thueris» sota el regnat de Ptolomeu X Alexandre I^{er}⁶³⁶. Ambdós peixos encarnen, doncs, dos aspectes diferents d'una mateixa deessa.

Fig. 80. Bloc amb inscripció grega i amb representació d'un oxirrinc i un lepidot enfrontats. Institut arqueològic de Trèveris, inv. no. OL 1990. 117. Procedència desconeguda [Fayum, Oxyrhynchos?], entre 101 i 88 a.C. (font: É. Bernand, Dédicace à Thoueris, *ZPE* 81, 1990, lám. IIIb).

Una representació similar es troba en el fris d'un sarcòfag trobat a la tomba número 3 de la Necròpolis Alta d'Oxirrinc:

⁶³⁴ J. Yoyotte, «Barbeau, lépidote», a: *Bestiaire des pharaons*, p. 205.

⁶³⁵ En relació a la noció de «*theagoi*» veure P. Dils, *Les βῆ (nβ) ntr.w* ou *θεαγοι*. Fonction religieuse et place dans la vie civile, *BIFAO* 95, 1995, pp. 153-171.

⁶³⁶ Cf. É. Bernand, Dédicace à Thoueris, *ZPE* 81, 1990, p. 200.

Fig. 81. J. Padró i M. Erroux-Morfin, L'oxyrhynque et le lépidote à El-Bahnasa, a: J.A. RAMOS, L.M. de ARAÚJO, A.R. dos SANTOS (eds.), *Percursos do Oriente Antigo: estudos de Homenagem ao Professor Doutor José Nunes Carreira na sua jubilação académica*, Lisboa: Instituto Oriental, Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 2004, p. 405, fig. 1.

Malauradament, com es pot observar, la pintura està força malmesa i els autors J. Padró i M. Erroux-Morfin han proposat- a partir d'una fotografia no publicada presa en el moment de la descoberta - la restitució següent:

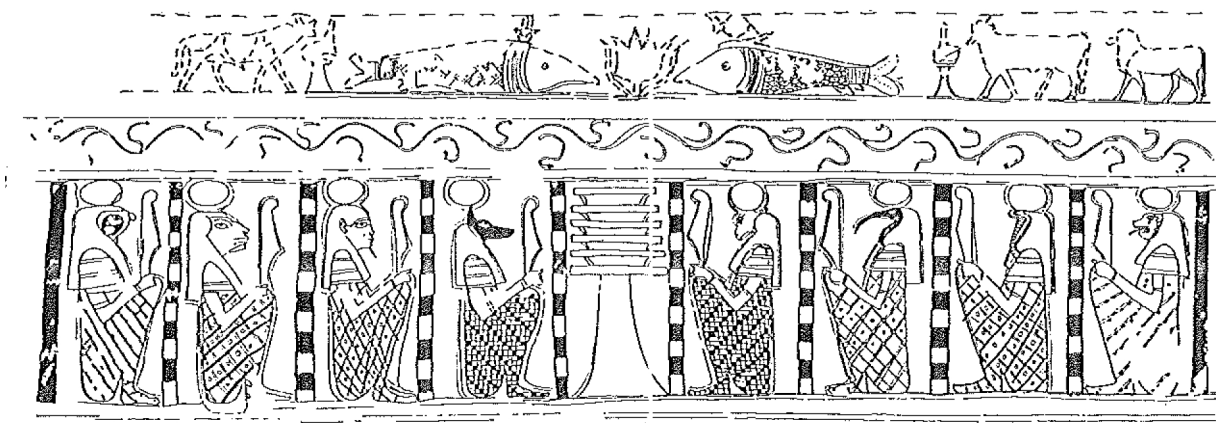

Fig. 82. J. Padró i M. Erroux-Morfin, L'oxyrhynque et le lépidote à El-Bahnasa, p. 406, fig. 2.

Aquests autors proposen, doncs, restituir la corona hathòrica amb dues altes plomes per a l'oxirrin mentre que el lepidot portaria el disc solar amb uraeus. En aquesta línia, consideren que el fris d'aquest sarcòfag transmet la idea de que Neith i Thueris eren venerades en un mateix temple, el *thoereion*, sota la forma del lepidot i de l'oxirrin⁶³⁷. No obstant, ja que disposem d'un paral·lel clar i ben conservat d'aquesta representació - i considerant que ambdós peixos són dos avatars d'una mateixa forma local de la deessa Thueris-, pensem que és més factible restituir la corona del lepidot tal i com apareix a l'estela de Trèveris (corona hathòrica). D'altra banda, entre ambdós peixos, els autors J. Padró i M. Erroux-Morfin restitueixen una flor de lotus així com dos altars, un darrera de cada peix.

M. Erroux-Morfin i N. Rodríguez proposen l'assimilació de Neith de Saïs (assimilada a Athena⁶³⁸) amb la Thueris-Medjat, ploradora i mare de Dedun⁶³⁹. La seva proposta no

⁶³⁷ M. Erroux-Morfin, L'Oxyrhynque, p. 133.

⁶³⁸ Respecte a la identificació entre Athena i Neith de Saïs veure J. Quaegebeur, W. Clarysse, B. Van Maele, Athéna, Néith et Thoëris in *Greek Documents*, ZPE 60, pp. 218, 222-223.

està, però, contrastada en cap font. Segons M. Erroux-Morfin, aquesta assimilació vindria del fet que Neith es una forma de Methyer. L'autora assenyala que el nom grec de Methyer es pot descompondre en Mehyt-uret, «el gran cabdal», un dels qualificatius de Neith. Ambdues estarien lligades a la inundació del Nil, fet que M. Erroux-Morfin relaciona amb l'epítet que la Thueris-Medjat duu en un dels blocs de *Per-khef* conservat a Besançon (veure més amunt fig. 78) i que aquesta autora tradueix com «aquella que imprègne d'humidité»⁶⁴⁰ enlloc de «ploradora»⁶⁴¹ i el fet que l'oxirrinc - en qui s'encarna la deessa Thueris - sigui un dels peixos -com també ho és el lates en què s'encarna Neith- que anuncia amb el seu comportament reproductiu l'arribada de la inundació⁶⁴².

Tant l'oxirrinc com el lepidot estan involucrats en l'episodi narrat per Plutarc en el qual tres espècies de peixos (el lepidot, el pagre i l'oxirrinc) haurien devorat el fal·lus d'Osiris⁶⁴³. Es tracta, de fet, de tres variants locals d'un mateix mitema. Avui sabem que el relat de Plutarc és una transmissió confusa d'una tradició indígena segons la qual diverses espècies de peixos, entre ells l'oxirrinc, haurien participat en la cerca del cos d'Osiris a l'aigua. Les troballes arqueològiques han demostrat que el peix en qüestió no és altre que Isis, a l'interior del cos de la qual l'esperma d'Osiris es combinà amb el líquid matricial per formar l'ou del qual sorgiria el fill pòstum d'Osiris⁶⁴⁴.

En les inscripcions murals de la tomba número 1 (c. 600 a.C.- inicis del període Ptolemaic) de la Necròpolis Alta d'Oxyrhynchos, així com en el sarcòfag de Heret,

---

⁶³⁹ M. Erroux-Morfin, *L'oxyrhynque*, p. 133-134 i N. Rodríguez i Corcoll, *Sacerdocis i cultes del nord de l'Egipte Mitjà durant la baixa època*, pp. 429-431.

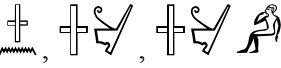
⁶⁴⁰ M. Erroux-Morfin, *ibid.*, p. 134.

⁶⁴¹ Traducció proposada per J. Yoyotte, «Thouèris», a: *Bestiaire des pharaons*, p. 694.

⁶⁴² M. Erroux-Morfin, *L'oxyrhynque*, pp. 127-128, n. 19 i pp.132-133. Un altre dels arguments donats per l'autora és la presència de l'*uraeus* (un dels atributs de Neith) i del disc solar coronant el lepidot en les representacions dels peixos enfrontats procedents del territori. No obstant, ja hem vist que el lepidot representat en la estela trobada al territori i conservada a Trèveris porta la corona hathòrica (no hi ha cap *uraeus*) i que la corona del lepidot representat en el sarcòfag de la tomba núm. 3 de la necròpolis alta d'Oxyrhynchos, de fet, no s'ha conservat. Per tant, l'autora parteix d'una reconstrucció de la pintura proposada per ella mateixa i per J. Padró (veure més amunt figs. 77 i 78).

⁶⁴³ Plutarc, *De Iside* [18, 358 B]. Cf. J.G. Griffiths (ed.), *Plutarchs'S De Iside et Osiride*, p. 145.

⁶⁴⁴ J. Yoyotte, «Oxyrhynque», a: *Bestiaire des pharaons*, p. 275.

apareix un títol de lectura incerta *imy-nnw/ imy-nwn/ imy-n(t)/ wnw*⁶⁴⁵; documentat amb les tres grafies següents: . Per a O. El-Aguizy⁶⁴⁶ es tractaria d'un títol sacerdotal que es llegiria *imy-nnw* i derivaria d'un epítet de la deessa Thueris, *imy(.t)-Nwn* "Die sich im Nun befindet"⁶⁴⁷. Aquest epítet de Thueris - trobat en una inscripció del Regne Nou a Gebel el Silsileh - però, no ha estat documentat, per ara, en cap font procedent o relativa a la regió d'Oxyrhynchos. Per a J.-C. Goyon -que proposa la lectura *wnw T3 wrt* «l'infant de Thueris»⁶⁴⁸-, aquesta designació del sacerdot específic de la Thueris local faria referència al déu Dedun del qual la Thueris-Medjat n'és la mare segon hem vist en un dels blocs conservats al museu de Besançon⁶⁴⁹.

En el mateix context de la tomba número 1 - tant al sarcòfag de Heret com en les inscripcions murals-, apareix citat l'epítet *hnm̄t n Hr*⁶⁵⁰ «la nourrice d'Horus l'enfant» que J.-C. Goyon, M. Erroux- Morfin, J. Padró et H. Amer atribueixen a Thueris i relacionen amb la teologia de *Pr-hf* on Thueris-Medjat és mare de Dedun⁶⁵¹.

«(...) l'*imakhou*, prêtre-*imy-net* (?) de Thouèris, prophète de la nourrice d'Horus l'enfant, Hati, justifié»⁶⁵². (Text 1 B del sarcòfag de Heret/Hati).

«(...) Ô Osiris, prêtre-*imy-net* (?), prophète de Thouèris, prophète de la nourrice d'Horus l'enfant, prophète de Bastet résidant dans Iteh, prophète des temples des dieux, le prince gouverneur Heret (...)»⁶⁵³. (Text 1C del sarcòfag de Heret/Hati).

⁶⁴⁵ Veure la discussió sobre les diverses propostes de lectura a l'Annexe del capítol de J.C.Goyon, *Inscriptions semi-hiératiques de la Tombe N° 1 de la Nécropole Haute d'Oxyrhynchos*, a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, p.118.

⁶⁴⁶ O. El-Aguizy, *Demotic graffiti in tomb N.1 of High Necropolis at Oxyrhynchus*, a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, p. 129.

⁶⁴⁷ Chr. Leitz, *LGG* I, col. 292 a.

⁶⁴⁸ Cf. *Wb* I, 315 (10-12).

⁶⁴⁹ Museu de Besançon, Inv. A 995.7.2. Veure *supra* fig. 78.

⁶⁵⁰ La grafia més completa la trobem al mur oest de la capella funerària. En els murs sud i nord els fragments corresponents de la inscripció estan malmesos. Publicació d'aquestes inscripcions a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute (Oxyrhynchos III)* (*Nova Studia Aegyptiaca VIII*), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014, pp. 53 (fig 3.3, Text 1B, col. 6-7), 54 (fig. 3.4, Text 1C, col. 1-2) i lám. III, l. 4. *in fine*.

⁶⁵¹ H.Amer, M.Erroux-Morfin, J. Padró, J.-C. Goyon, *Inscriptions murales de la chapelle funéraire de Heret*, a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, p. 57 i n.5. Cf. Chr. Leitz, *LGG* V, col. 754 a-c: *hnm̄t* com a denominació d'Isis, Nephthys, Hathor, Amaunet, Neith i Nekhbet.

⁶⁵² Traducció de H. Amer, M. Erroux-Morfin, J.Padró, *Inscriptions du sarcophage de Heret (N°1)*, a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, p. 43.

⁶⁵³ H. Amer, M. Erroux-Morfin, J. Padró *ibid.*, p. 44.

«(...) protection qui garde l'Osiris, prêtre⁶⁵⁴ *imy-net* (?), prophète de Thouèris, la nourrice d'Horus l'enfant, prophète de Bastet de *Per-khefa*, prophète porte-parole des dieux de *Per-Medjed* (...)»⁶⁵⁵. (Mur oest de la capella funerària).

En època romana Thueris fou, a la ciutat d'Oxyrhyncos, la primera divinitat en importància després de Serapis, déu imperial d'Egipte⁶⁵⁶ i el seu culte també estava extès al territori del nomus i a El-Fayum. La deessa es manifestava a Oxyrhynchos sota diversitat d'aspectes que donaven lloc a la coexistència de *Thoêreia* diferents⁶⁵⁷. En algun indret del territori - possiblement a Oxyrhynchos mateix - s'identificà Thueris amb Athena⁶⁵⁸, una altra forma de manifestació de «la Gran», diferent a la Thueris-Medjat de caràcter nubí⁶⁵⁹.

D'altra banda, la deessa Neith també formà part del panteó de *Per-khef*: en la inscripció fragmentada d'un dels blocs procedents del mateix temple sota el regnat d'Alexandre IV de Macedònia es conserva el nom de la deessa i la seva corona específica, la corona roja del Baix Egipte.

---

⁶⁵⁴ El mot "prêtre" no està present en cap de les tres inscripcions: és un mot afegit pels autors. Convé recordar que aquests autors opinen que *imy-net* és un títol sacerdotal específic local de la deessa Thueris, tal com hem comentat més amunt.

⁶⁵⁵ H.Amer, M.Erroux-Morfin, J. Padró, J.-C. Goyon, Inscriptions murales de la chapelle funéraire de Heret, a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, pp. 58-59.

⁶⁵⁶ J. Yoyotte, «Thouèris», a: *Bestiaire des pharaons*, p. 695; J. Quaegebeur, W. Clarysse, B. Van Maele, Athéna, Nêith et Thoêris in Greek Documents, *ZPE* 60, p. 225: «In the Graeco-Roman period Oxyrhynchus was clearly the main cult centre of the goddess.»

⁶⁵⁷ G. Husson, Fragments d'un papyrus inédit d'Oxyrhynchos, p. 77 i J. Quaegebeur, W. Clarysse, B. Van Maele, Athéna, Nêith et Thoêris in Greek Documents, *ZPE* 60, pp. 228-229. Veure encara: J. Whitehorne, *The Pagan Cults of Roman Oxyrhynchus*, pp. 3080-3082.

⁶⁵⁸ Diversos documents d'època romana confirmen la identificació d'Athéna amb Thueris: cf. G. Husson, Fragments d'un papyrus inédit d'Oxyrhynchos, p. 78; J. Quaegebeur, W. Clarysse, B. Van Maele, Athéna, Nêith et Thoêris in Greek Documents, *ZPE* 60, p. 219. Veure, en darrer lloc, J. Whitehorne, *The Pagan Cults of Roman Oxyrhynchus*, p.3063: «The connection is probably that both goddesses had a proprietary interest in fertility and childbirth».

⁶⁵⁹ Cf. J. Yoyotte, «Thouèris», a: *Bestiaire des pharaons*, p. 695.

Fig. 83. Fotografia d'un dels blocs procedents de *Per-khef* conservat al museu de Besançon, Inv. A 995.7.1 (font: V. Rondot, *RdE* 48, 1997, p. 275).

Ja hem vist que Dedun és una altra de les divinitats del panteó d'aquest temple local formant una tríada amb Osiris i la Medjat. Aquest déu havia estat venerat a Semna, fortalesa al sud de la segona cataracta des dels temps de Senusret III i en altres indrets de Núbia (Gebel Barkal, Uronarti) i a Philae⁶⁶⁰. No obstant, la presència d'aquest déu al nord d'Assuan és força excepcional: a banda del bloc de Leiden (veure més amunt fig. 79), la presència del déu Dedun- que apareix citat ja en els Textos de les Piràmides⁶⁶¹- al nord d'Assuan és escassa. El trobem a El-Kab (identificat amb Osiris: Osiris-Dedun), a l'edifici del faraó nubi Taharqa a Karnak, al temple de Hatshepsut a Deir el-Bahari (presentant l'or de Núbia i aportant els països meridionals) i als oasis de Siwa i Kharga⁶⁶².

Les mencions que tenim sobre Dedun en els textos egipcis el presenten com un geni presidint el destí dels països meridionals, un *numen* del sud, encarregat de furnir al faraó substàncies aromàtiques⁶⁶³. L'existència d'un culte a Dedun en el territori d'Oxyrhynchos, lluny de Núbia, i la integració d'aquest déu en la teologia local, segurament cal posar-la en relació amb la presència, en aquest territori, dels *medjaiu* que, com hem comentat, donaren el seu nom a la ciutat de Pemdjé i a la deessa Medjat. És possible que Dedun hagués estat venerat per aquest poble nubi. De fet, a Philae

⁶⁶⁰ *LÄ* I, pp. 1003-1004.

⁶⁶¹ P. Fuscaldo, El dios nubio Dedwun. Estado actual de los problemas, *RIHAO* 6, 1982, pp. 95-96.

⁶⁶² Cf. Ph. Derchain, L'adoration du soleil levant dans le temple de Pasmétique I à El Kab, *CdE* XXXVII, n° 74, 1962, p. 266, n.1; P. Fuscaldo, *RIHAO* 6, 1982, pp. 66-101; G. Daressy, Légende d'Ar-Hems-Nefer à Philae, *ASAE* 17, 1917, p. 78-79 i N. Rodríguez Corcoll, *Sacerdoci i cultes del nord de l'Egipte Mitjà durant la baixa època*, p. 435 i n. 1274 i 1275.

⁶⁶³ J. Yoyotte, manuscrits inédits procedents de l'arxiu J. Yoyotte conservat al centre d'egiptologia Wladimir Golénischeff (EPHE, V^a secció).

Dedun és identificat amb Arensnuphis (*Iry-ḥms-nfr*), qualificat de *guerrer-medjai*⁶⁶⁴. Aquesta identificació entre ambdues divinitats queda reflectida en aquest himne a Arensnuphis al temple de Philae⁶⁶⁵:

«...Tu es comme un nègre [=nḥsy], seigneur de Pount; en ta forme de Doudoun ton lieu de résidence est (Philae) (...) tu abats tous les ennemis de ton père Osiris et de ta mère Isis en ton nom, celui de Dedoun ...»⁶⁶⁶.

Sabem que fou un déu força popular a la regió ja que la documentació demòtica evidencia que el seu nom fou molt utilitzat en antropònims en època ptolemaica⁶⁶⁷.

D'altra banda, a la Baixa Època, Dedun fou identificat a Min de Coptos- patró de les rutes del desert oriental considerat com Horus victoriós, fill d'Isis i venjador del seu pare Osiris. És probablement en tant que patró de les pistes del desert - una de les quals deuria abocar a les rodalies de *Pr-ḥf* -, que Dedun fou adorat a la regió⁶⁶⁸.

En un dels blocs que hem comentat més amunt, conservat al museu de Besançon⁶⁶⁹, el nom del déu és escrit *Dd-wn* com si hagués estat reinterpretat per a significar «El durable i existent», grafia que evoca la seva identificació amb Osiris. En una inscripció al temple d'Edfou, Dedun és qualificat de *s3 nṯrt pt*, «fill de la deessa del cel», és a dir, de Nut⁶⁷⁰ i en una inscripció a la porta de Nectanebo II al temple de Philae, Dedun és «el que està en el monticle pur (*i3t w^cb*)», sota el qual estava la tomba d'Osiris⁶⁷¹. Arensnuphis també és identificat amb Osiris i en opinió de P. Fuscaldo és per això que Arensnuphis és identificat amb Dedun en l'himne de Philae mencionat més amunt⁶⁷².

---

⁶⁶⁴ Cf. P. Fuscaldo, El dios nubio Dedun. Estado actual de los problemas, *RIHAO* 6, 1982, p. 89 i G. Daressy, Légende d'Ar-Hems-Nefér à Philae, *ASAE* 17, 1917, pp. 78-79.

⁶⁶⁵ Cf. G. Daressy, *ASAE* 17, p. 76-77 i H. Gauthier, *Le temple de Kalabchah*, fasc. 2, (TemplImm), El Caire: IFAO, 1911, p. 186. Cf. també J. Yoyotte, «Thouèris», a : *Bestiaire des pharaons*, pp. 694-695.

⁶⁶⁶ G. Daressy, *ASAE* 17, p. 77.

⁶⁶⁷ D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p. 262, § 26 i n. 699.

⁶⁶⁸ *Id.*

⁶⁶⁹ Museu de Besançon, Inv. A 995.7.2. Veure *supra* fig. 78.

⁶⁷⁰ D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p.262, §26, n.700. Sobre la identificació de Dedun amb Osiris, veure P. Fuscaldo, *RIHAO* 6, pp. 68, 87, 89.

⁶⁷¹ P. Fusclado, *RIHAO* 6, pp. 88-89.

⁶⁷² P. Fusclado, *ibid.*, p. 90.

Tots aquests aspectes de Dedun justifiquen, doncs, el seu culte a *Pr-hf* en tant que fill de la Medjat que, recordem, encarna alhora la Thueris núbia- manifestació d'una forma d' Isis pertanyent a l'ètnia dels *medjaiu-* i una deessa celeste, universal i maternal.

Finalment, en relació al tercer membre de la tríada local és interessant assenyalar que a l'interior de l'*abaton* d'Oxyrhynchos on s'enterraven les figuretes-simulacre, es trobà una estàtua gegant d'Osiris de 3.30m en posició horitzontal⁶⁷³.

Fig. 84. Estàtua de calcària d'Osiris a l'*abaton* d'Oxyrhynchos.
(Font: <http://www.man.es/man/estudio/proyectos-investigacion/egipto/oxirrinco.html>).

La troballa d'aquesta estàtua apunta l'existència d'un culte a Osiris en aquesta cambra de l'*abaton*. Les inscripcions sobre les llindes del nínxols de les galeries on s'enterraven les figuretes osiríaques confeccionades durant les celebracions del mes de Khoiak citen a «Osiris que presideix/està al capdavant dels Occidentals (=els difunts), el gran déu,

⁶⁷³ J. Padró *et alii*, *Découverte et premiers travaux à l'osireion d'Oxyrhynchos*, p. 1446.

senyor de Per-Khefa» (*Wsir hnty imntyw ntr ʿ3 nb Pr-hf3*)⁶⁷⁴. És en tant que Osiris Khenty-Imentyu que l'estàtua el representa, doncs, momiforme i amb la corona-atef o la corona blanca⁶⁷⁵.

D'altra banda, una forma local d'Osiris està documentada al temple d'Hibis, concretament a la paret nord del santuari, en la coneguda "llista geogràfica d'estàtues sagrades d'Egipte"⁶⁷⁶:

---

⁶⁷⁴ L. Coulon, *Les inscriptions des catacombes osiriennes d'Oxyrhyncos*, pp. 83-84. El topònim porta el determinatiu de ciutat (⊗).

⁶⁷⁵ És difícil precisar quina de les dues corones portaria l'estàtua degut a l'estat de fragmentació que presenta.

⁶⁷⁶ E. Cruz-Urbe, *Hibis temple Project, vol. I, Translations, comentary, discussions and sign list*, San Antonio (Texas): Van Siclen Books, 1988, p. 192 i *sqq.*

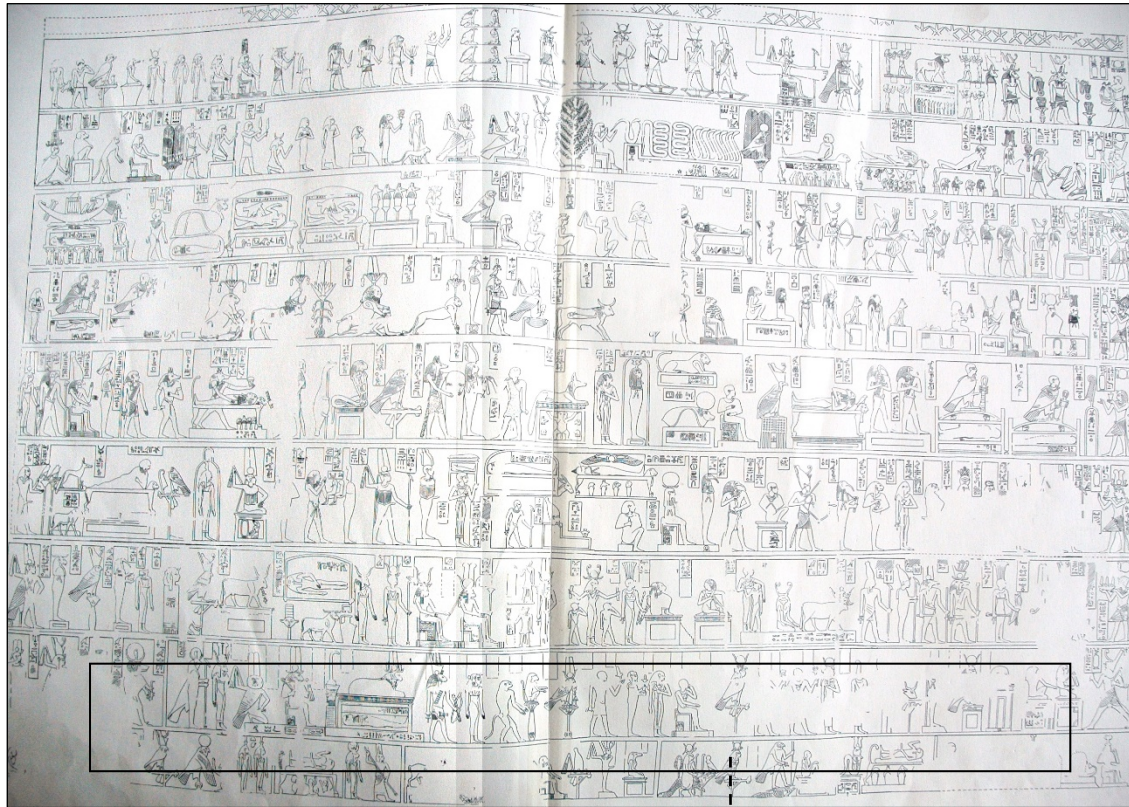
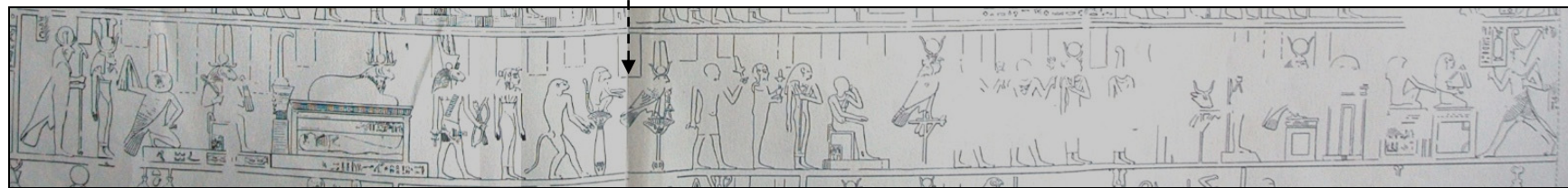

Fig. 85. Paret nord del santuari del temple d'Hibis i detall del vuitè registre. La paret es divideix en 9 registres i cada un d'ells està subdividit en seccions a través de línies verticals. Cada secció correspon a una regió d'Egipte (N. de G. Davies, *The temple of Hibis in El Khargeh Oasis. Part III. The Decoration* (Metropolitan Museum of Art, Egyptian Expedition), Nova York: Metropolitan Museum, 1953, làm. 3).

Dins del vuitè registre de la paret es gravà un moltó momiforme portant la doble pluma, el disc solar i doble *uraeus* al cap. El moltó està damunt d'un reliquiari dins del qual hi ha una figura estirada, també momiforme, amb la inscripció següent: “Osiris,...who is over... great god, lord of Meret”⁶⁷⁷. Sota el reliquiari hi ha els noms dels 4 fills d'Horus encarregats de guardar les vísceres: Imset, Hapy, Duamutef i Kebehsenuef. Segons E. Cruz-Uribe⁶⁷⁸ Meret és una variant del nom de la capital de la *sepat* 19AE, *Spr-mrw*:

I	various deities		Heracleopolis UE 18 & 20	ram headed deities = Atum
II	various deities		Heracleopolis UE 18 & 20	Osiris Neref
III	Memphis LE 1		Heracleopolis UE 18 & 20	
IV	Memphis LE 1			
V	Sheded LE 11	Sepa related to Memphis & Heliopolis	Memphis LE 1	
VI	Heliopolis LE 13			
VII	Aphroditopolis UE 22		Fayum	
VIII	Cont. of UE 22	Osiris, various deities UE 19???		
IX	various deities	Neith unnamed deities	Osiris unnamed deities	various deities

Fig. 86. Croquis realitzat per E. Cruz Uribe de la paret nord del santuari amb identificació de les escenes (E. Cruz-Uribe, *Hibis temple Project*, vol. I, taula 2).

Per altra banda, segons J.-C. Goyon⁶⁷⁹, el topònim Meret designa l'altiplà desèrtic que es forma a l'oest del Bahr Yussef en tota la llargada de la regió i que hauria tingut una funció funerària. En un sarcòfag trobat a la necròpolis tardana de Gamhud (fig.77) -al nord-oest del nomus oxyrhynchita - decorat amb una vinyeta en la que el difunt té al damunt un peix oxirinc, la manifestació local d'Osiris és anomenat *nb h3st mr(w)*,

⁶⁷⁷ E. Cruz-Uribe, *ibid.*, p. 21.

⁶⁷⁸ *Id.*

⁶⁷⁹ Une énigme de géographie religieuse, p. 110.

senyor de la necròpolis de Meru⁶⁸⁰. L'estàtua jacent (anepigràfica) trobada en una de les cambres de l'*abatón* correspondria, doncs, a la forma local d'Osiris, senyor de Meret/Meru, documentada també al temple d'Hibis i al sarcòfag de Gamhud?

Les fonts en geografia sagrada recollides al «Catàleg de fonts» poden aportar una mica més de llum a la caracterització de l'Osiris local. El text que acompanya al geni del territori agrícola de la *sepat* a la processó quadripartida del mur exterior del temple de Dendara (doc. 20 = *Dendara XII*) es refereix a Osiris amb l'epiclesi *iwn* que designa el déu ressuscitat o ja momificat, a punt de ressuscitar, vetllat per les seves germanes. Així, Hathor/Isis de Dendara és aquella que fa els rituals per a l'enterrament de *Iwn*⁶⁸¹ i *Iwn* és aquell a qui Isis protegeix⁶⁸². L'epítet *iwn* fa referència a la teologia heliopolitana⁶⁸³ de la resurrecció i l'Osiris- *iwn* representa la forma lunar d'Osiris⁶⁸⁴. De fet, *iwn* (pilar) és un sobrenom per a la lluna plena, al capdamunt de la fase ascendent⁶⁸⁵, igual que *iwn m pt*⁶⁸⁶, pilar del cel.

Al temple d'Opet (doc. 21 del «Catàleg de fonts»), Nephthys presenta la *sepat* amb les seves components topogràfiques (el canal, el territori agrícola i l'àrea de pastura) a Osiris Unnefer. En la glosa religiosa de la llegenda, a través de la qual els epítets del déu local són “transferits” al déu del temple vers qui s'ofereix al processó⁶⁸⁷, s'especifica que ell és «(...) aquell que emet sa flama a fi de destruir els seus enemics...». En la mateixa processó, el rei li ofereix la *sepat* perquè ell és «(...) aquell que crema la terra en el moment de l'atac de la flama» o bé - segons la traducció de J.C.

---

⁶⁸⁰ A. Kamal, *Fouilles à Gamhud, ASAE* 9, 1908, p. 23 i lám. 1.

⁶⁸¹ *Dendara IX*, 56, 13. Citat per Ph. Collombert, *Hout-Sekhem et le septième nome de Haute Égypte. Recherches de géographie religieuse*, 2 vol., Paris: Mémoire de l'École Pratique des Hautes Études (inèdit), 1994, p. 339

⁶⁸² *Edfou I*, 144, 17 i 161, 15; *Edfou V*, 77, 15. Citat per Ph. Collombert, *id.*

⁶⁸³ S. Cauville, *La théologie d'Osiris à Edfou* (BdE 91), El Caire: IFAO, 1983, pp. 186-187.

⁶⁸⁴ Els egipcis establiren un paral·lelisme entre les fases de la lluna creixent i la recomposició del cos d'Osiris.

⁶⁸⁵ *Edfou IV*, 238, 9; *Edfou VIII*, 50, 9. Citat per S. H. Aufrère, *L'univers minéral dans la pensée égyptienne, vol. 1. Le monde des déserts, des mines et des carrières. L'offrande des métaux et des pierres et le remplissage de l'Œil-Oudjat. Les divinités de l'univers minéral dans la mentalité et la religion des anciens Égyptiens* (BdE CV/1), El Caire: IFAO, 1991, p. 238, n. a. i b.

⁶⁸⁶ *Edfou V*, 311, 3 i 154, 6. Citat per S. Aufrère, *id.*

⁶⁸⁷ Al respecte veure capítol 4, apartat 4.1.

Goyon - «(...) aquell de qui la flama és forta quan la terra està ardent en el moment de la calor destructora»⁶⁸⁸.

Un papir grec procedent d'Oxyrhynchos ens transmet un epiclesi del déu Osiris: «Osiris Phnas», és a dir, «Osiris el Nehsy»⁶⁸⁹. El mot *nehsyw*, que originalment fou una denominació dels indígenes riberencs de la Baixa Núbia, esdevingué una designació corrent per als «etiops» i les poblacions meridionals en general⁶⁹⁰. El papir Wilbour cita una localitat a prop de *Spr-mrw* anomenada *pn-nhsy* (*p(3)-n(y)- nhsy*), «El dels Nehesy»⁶⁹¹, que denota l'existència en aquesta àrea d'una colònia de població nilòtica procedent del sud de la primera cataracata. En concret, el papir ens informa de que una terra a l'est de *pn-nhsy* és:

« (...) apportioned⁶⁹² for Thoeris, (cultivated) by the hand of the priest Amenkha^c »⁶⁹³.

No tenim prou dades per a concretar l'indret de procedència dels *nhsyw* instal·lats al territori de la *sepat* 19 AE tot i que apuntem la possibilitat de que fossin *nhsyw m md3* «els nehésiu de Medja», tal com apareixen citats en una llista de soldats reclutats per Uni⁶⁹⁴. Els *md3yw* - poble del desert nubi - representen una fracció dels *nhsyw*, considerats aquests en el sentit ampli d'«habitants del sud d'Egipte». En tal accepció, el terme *nhsyw* pot incloure, també, als habitants del desert⁶⁹⁵. En qualsevol cas, l'Osiris d'Oxyrhynchos sembla que revestia - igual que la resta dels membres de la tríada del panteó de *Pr-hf* (Thueris-Medjat i Dedun)- aquesta singularitat meridional.

⁶⁸⁸ Cf. la remarca «i» del document 21 del Catàleg del fonts.

⁶⁸⁹ J. Yoyotte, «Thouèris», a: *Bestiaire des pharaons*, pp. 694-695. Cf. J. Whitehorne, *The Pagan Cults of Roman Oxyrhynchus*, p. 3077 i n. 88.

⁶⁹⁰ *Id.* Cf. Chr. Leitz, *LGG IV*, col. 290 a; G. Posener, *ZÄS* 83, 1958, p. 40.

⁶⁹¹ A.H. Gardiner, *Wilbour Papyrus I*, A 59, 31; A58, 29; A45, 24.

⁶⁹² ^x, *pš*, sovint abreuiat en ^x (cf. A.H. Gardiner, *Wilbour Papyrus II*, p.55), verb del qual podria provenir el mot *psš* (*Wb.I*, 553).

⁶⁹³ A.H. Gardiner, *The Wilbour Papyrus. III. Translation*, Londres: Oxford Univesity Press, 1948, p. 62.

⁶⁹⁴ *Urk.* I, 101, 10, 13-16 citat per A. Diego Espinel, *Etnicidad y territorio en el Egipto del Reino Antiguo* (*Aula Aegyptiaca-Studia* 6), Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona- Servei de Publicacions, 2006, p. 148, n. 281.

⁶⁹⁵ G. Posener, *ZÄS* 83, p. 41, n.3.

Finalment J.-C. Goyon assenyala l'existència d'un epítet d'Osiris en la inscripció d'un sarcòfag trobat a la tomba número 1 de la necròpolis alta d'Oxyrhynchos: I, *tp* (y) *n h̄h.w* «pimer dels milions (d'éssers)», un hàpax que l'autor interpreta com un epítet específic d'Osiris a El-Bahnasa⁶⁹⁶. Chr. Leitz enregistra, però, l'epítet *hnty-h̄hw* «Der Vorsteher von Millionen» amb el qual el difunt s'identifica⁶⁹⁷ així com una menció en singular procedent de l'oasi de Bahariya *Wsir-hnty-h̄h*, Osiris «Der Vorsteher der Million»⁶⁹⁸.

En la versió del mite de Osiris conservada per Plutarc, el peix oxirrinc s'hauria menjat el fal·lus d'Osiris, fet pel qual aquest hauria estat detestat:

«(...) La seule partie du corps d'Osiris qu'Isis ne parvint pas à trouver, ce fut le membre viril. Aussitôt arraché, Typhon [Seth] l'avait jeté dans le fleuve et le lépidote, le phagre et l'oxyrhynque l'avaient dévoré, d'où l'horreur sacrée que ces poissons inspirent...» .

No obstant, nombroses figures votives en bronze d'aquest peix foren trobades a Abydos, centre de culte a Osiris⁶⁹⁹. L'autor clàssic Claudi Elià explica que els habitants de l'àrea d'Oxyrhynchos creien que aquest peix sorgí de les ferides d'Osiris⁷⁰⁰ i que era costum entre ells de no pescar aquest peix ni emprar hams a fi de no ferir-ne accidentalment cap exemplar⁷⁰¹. De fet, el mot per a designar aquest peix i el mot cadàver, *h̄st*, són homòfons i el signe jeroglífic de l'oxirrinc pot emprar-se com a fonema en la grafia del mot “cadàver” () , posant així de manifest la connexió existent entre l'oxirrinc i Osiris⁷⁰². El relat que transmet Plutarc respon, doncs, a un record tardà i alterat de la versió original. Ara sabem que el peix oxirrinc és una forma

⁶⁹⁶ Sarcòfag número 16, sala 2, col. 1: J.-C.Goyon, *Inscriptions semi-hiératiques de la Tombe N° 1 de la Nécropole Haute d'Oxyrhynchos*, a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, pp. 116-117. Cf. N. Rodríguez i Corcoll, *Sacerdoci i cultes del nord de l'Egipte Mitjà durant la baixa època*, pp. 159 i 354-356 qui proposa la traducció «el primer de/a l'Infinit» per a aquest epítet.

⁶⁹⁷ Chr. Leitz, *LGG V*, 842c.

⁶⁹⁸ *Idem*.

⁶⁹⁹ J. Yoyotte, « Oxyrhynque », a : *Bestiaire des pharaons*, p. 272.

⁷⁰⁰ Aquesta idea transmesa per Elià fa referència a la tradició egípcia segons la qual diverses *realia*, com ara l'inundació del riu o la vegetació, foren creades pels líquids (*redju*) que supuraven del cadàver d'Osiris. Al respecte veure J. Yoyotte, «Oxyrhynque» a: *Bestiaire des pharaons*, p. 275.

⁷⁰¹ C. Aelianus, *De Natura Animalium*, X, Jena: F. Jacobs ed., 1832, cap. 36. Citat per D. J. Brewer i R.F. Friedman, *Fish and Fishing in Ancient Egypt* (The Natural History of Egypt, II), Warminster: Aris&Phillips, 1989, p.18.

⁷⁰² A.H. Gardiner, *EG*, p. 477. Cf. J. Yoyotte, « Oxyrhynque », a : *Bestiaire des pharaons*, p. 275.

local d'Isis. M. Erroux-Morfin veu, a més, un joc de paraules entre el mot *khat* (=peix oxirrinc) i *khart* (=vídua) que explicaria aquesta metamorfosi d'Isis, en sa qualitat de «vídua», en el peix oxirrinc⁷⁰³.

Un passatge del ritual de coronació al Papir dramàtic del Ramesseum que data, almenys, del Regne Mitjà⁷⁰⁴ ha conservat una llegenda indígena segons la qual diverses espècies de peixos, encarnant determinades deesses, haurien buscat el cos d'Osiris en les aigües del Nil⁷⁰⁵. L'òrgan genital d'Osiris fou ingerit per la Thueris-oxirrinc, la forma local d'Isis, que havent reunit els fragments del cos d'Osiris havia sabut despertar el seu desig sexual per engendrar a Horus.

El mitema del fal·lus arrancat, llençat a l'aigua i empassat per un peix apareix també en el conte del dos germans en relació al membre de Bata⁷⁰⁶ així com en un text anterior “La cançó del pastor”, inscrita en vàries tombes del Regne Antic a Saqqara. En aquest text, el pastor canta:

« (...) My *bty* is in the water among the fishes. It speaks with the catfish. It greets the *Mormyrus*. Oh goddess of the west (land of the dead) where is my *bty*?..»⁷⁰⁷.

L'origen d'aquest mitema del peix que s'empassa un fal·lus podria estar relacionat amb el líquid lletós (*hdwyt*)⁷⁰⁸ que expulsen de les seves glàndules masculines els peixos i que hauria estat considerat pels egipcis com l'esperma d'Osiris. És coneguda la connotació de sexualitat i fecunditat que tenen l'aigua i els peixos en la iconografia, així com la relació entre peixos i els genitals en la mentalitat egípcia antiga⁷⁰⁹. Un cop a

---

⁷⁰³ M. Erroux-Morfin, *L'oxyrhynque*, p. 133. El mot vídua (*khart*) s'escriu amb la imatge del peix oxirrinc des del Regne Mitjà com a conseqüència d'un canvi fonètic entre la *h* 3 i la *h* 4: R. Hannig, *HL* 1, pp. 583, 631 citat per M. Erroux-Morfin, *ibid.*, p. 129.

⁷⁰⁴ Concretament data del regnat de Senusret I, tot i que el ritual podria tenir el seu origen en Època Tinita. Cf. D. Lorand, *Le papyrus dramatique du Ramesseum. Étude des structures de la composition* (Lettres Orientales 13), Lovaina: Peeters, 2009, p. 146.

⁷⁰⁵ J. Yoyotte, documentació inèdita cedida per l'autor a la doctoranda.

⁷⁰⁶ En aquest conte, però, es tracta d'un silure, un peix-gat.

⁷⁰⁷ Brewer, D. J. i Friedman, R.F., *Fish and Fishing*, p. 18. Segons aquests autors, el mot *bty* (*Wb* I, 483. 6) podria fer referència a la força vital del fal·lus. Cf. també H. Altenmüller, *Bemerkungen zum Hirtenlied des Alten Reiches*, *CdE* 48 (nº 96), 1973, pp. 211- 231.

⁷⁰⁸ Cf. R. Hannig, *HL* 1, p. 575. El terme en francès és: «laitance de poisson».

⁷⁰⁹ Sobre aquesta qüestió veure, en general, L. Meskell, *Private life in New Kingdom Egypt*, Princeton i Oxford: Princeton University Press, 2002, pp.132, 149-150 i 159.

l'interior del cos d'Isis, l'esperma d'Osiris- com comentàvem més amunt- es combinaria amb el líquid matricial per formar l'ou d'on naixeria el fill pòstum, Horus.

En definitiva, «Osiris el Nehsy», «Taueret la Medjat» i Dedun, «el fill d'Osiris i fill de la Medjat», patró i símbol de les ribes i pobles al sud de la primera cataracta, formen aquesta tríada tant original de la regió en època tardana.

CAPÍTOL 6

ELS ELEMENTS SAGRATS DE LA *SEPAT* DELS DOS CEPTRES-*UAS*: COMPONENTS CULTUALS I COMPONENTS TOPOGRÀFICS

En cada temple del país deurien existir, almenys a partir de la Baixa Època, monografies de cada *sepat* d'Egipte⁷¹⁰: documents que recollien informació sagrada sobre cada un dels components d'aquestes regions del país. Algunes d'aquestes monografies ens han arribat en forma de papir procedent dels arxius dels temples - com el conegut papir Jumilhac relatiu a la *sepat* 18 AE⁷¹¹ - i d'altres, les podem llegir encara gravades sobre pedra - com la referent a la *sepat* 2AE al temple Edfu⁷¹².

No s'ha trobat cap monografia sacerdotal relativa a la *sepat* 19AE. Per fortuna, però, ens han arribat altres tipus de documents papirologics i epigràfics que constitueixen formes abreujades d'aquestes monografies sacerdotals i que recullen informació sobre totes les *sepaut* d'Egipte. És el cas del papir geogràfic de Tanis (document 25 del Catàleg de fonts), dels papirs procedents de l'arxiu del temple de Tebtunis (documents 26-28 del Catàleg) o del Gran Text geogràfic d'Edfu (document 10 del Catàleg) - gravat a les parets exteriors de la *set uret* del temple en forma de processó geogràfica.

Aquests compendis abreujats de monografies sacerdotals ens informen, no només dels elements topogràfics sagrats de cada *sepat* (la localitat principal, el nom del canal principal de la regió, el territori agrícola i el territori palustre), sinó també dels seus components culturals: les relíquies, el nom del santuari, el sacerdot local específic, la sacerdotessa-cantant, els arbres sagrats, la festa local, la serp sagrada, el monticle sagrat, la barca, el llac sagrat i el nom de la cosa *bwt*.

---

⁷¹⁰ P. Montet, *Le fruit défendu*, *Kémi* XI, 1950, p.87.

⁷¹¹ J. Vandier, *Le papyrus Jumilhac*, París: CNRS, 1962.

⁷¹² *Edfou* I, 358-359.

Si bé l'emblema i les divinitats locals de la *sepat* han estat tractats en el capítol anterior, ara és el moment d'abordar els altres elements sagrats del territori. En aquest capítol ens proposem, doncs, exposar la informació relativa als elements culturals i topogràfics sagrats de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* a partir de les fonts recollides i analitzades al catàleg: les processons geogràfiques i, sobretot, els manuals sacerdotals de geografia religiosa, conservats a les biblioteques dels temples.

6.1 El fruit prohibit (*bwt*)

«Les Égyptiens appelaient le fruit défendu , *bwt*.» Amb aquesta frase comença l'article de P. Montet⁷¹³ en el qual l'autor intenta acotar el significat i la traducció de la paraula egípcia *bwt* així com recollir i classificar per tipologies els diferents animals, accions, objectes etc. considerats *bwt* en cada una de les *sepat* d'Egipte.

Les traduccions del mot *bwt* per “abominació” i “fàstic o cosa repugnant” proposades respectivament per A. H. Gardiner⁷¹⁴ i A. Erman-H. Grapow⁷¹⁵ no corresponen a la idea que els egipcis donaven a aquesta paraula. En el seu article, P. Montet⁷¹⁶ - a través de diversos exemples - ens demostra que, per als egipcis, la paraula *bwt* significava ‘quelcom prohibit’ per raons diverses que no sempre provenien de la moral, o també ‘quelcom protegit’ - per motius que variaven segons cada regió i que de vegades podien arribar a ser contraposats d'una regió a una altra⁷¹⁷. En paraules de J. Yoyotte:

---

⁷¹³ *Kêmi* XI, p. 85.

⁷¹⁴ A.H. Gardiner, *EG*, p. 564.

⁷¹⁵ *Wb.* I, 453.

⁷¹⁶ *Kêmi* XI, pp. 85-116.

⁷¹⁷ És el cas de l'hipopòtam que en algunes regions era considerat *bwt*: estava protegit com a hipòstasi del seu déu principal i, per tant, hi rebia tots els honors. En altres indrets com a Edfu, en canvi, tampoc es podia tocar aquest animal però per motius radicalment oposats ja que era considerat l'encarnació del mal i la seva massacre es reservava als membres del clergat: P. Montet, *Kêmi* XI, pp. 90-92.

«(...)l'interdit pouvant résulter de l'aversion éprouvée pour une espèce impure, censée être une manifestation du mal ou au contraire être motivé par le respect prudent dû à un être contenant la présence de la divinité vénérée (...)»⁷¹⁸.

En aquest sentit, la traducció de la paraula egípcia per «tabú» -correntment emprada pels egiptòlegs⁷¹⁹ - no s'ajusta bé al concepte egipci de *bwt*.

Existí, a l'antic Egipte, un sentiment ambivalent vers allò que era *bwt* com si es tractés d'una barreja entre sagrat i maculós. Considerat alhora com a sant i impur, *bwt* era quelcom entre prohibit i protegit⁷²⁰. Degut a la complexitat del terme, però, preferim utilitzar, en cada cas, el mot més escaient i guardar sempre que sigui possible la paraula egípcia *bwt*.

Cada *sepat* tenia el seu element-*bwt* - característic de cada regió - que permetia distingir les províncies i els seus habitants. Incomplir la cosa *bwt* significava apartar-se de maat i podia comportar un estat de caos dins la *sepat*⁷²¹. Ara bé, allò que era *bwt* en una *sepat* podia no ser-ho en una altra i aquest fou, sovint, un motiu de disputa entre habitants de regions veïnes. Plutarc⁷²² constata, per exemple, una forta rancúnia entre els habitants d'Oxyrhynchos i els seus veïns cynopolites degut a que ambdós es menjaren, recíprocament, els seus animals sagrats. Les coses que eren *bwt* en cada regió no havien estat escollides a l'atzar sinó que la seva raó de ser arrelava en els cultes practicats o els mites locals. D'altra banda, una regió podia tenir més d'un element considerat *bwt*.

---

⁷¹⁸ J. Yoyotte, «oxyrhynque», a : P. Vernus i J.Yoyotte, *Bestiaire des pharaons*, Paris: Agnès Viénot Éditions, Éditions Perrin, 2005, p. 275.

⁷¹⁹ Veure, entre altres, P. J. Frandsen, «Tabu», a: *L'Á*, 6, pp.135-142 i P. J. Frandsen «Taboo», a: D.B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. 3, New York; Oxford: Oxford University Press, 2001, pp. 345-346. Cf. Ch. Desroches- Noblecourt, Poissons, tabous et transformations du mort. Nouvelles considérations sur les pèlerinages aux villes saintes, *Kémi* XIII, 1954, pp. 33-42.

⁷²⁰ N. Durisch Gauthier, *Anubis et les territoires cynopolites selon les temples ptolémaïques et romains. Ière partie: les XVIIe et XVIIIe provinces de Haute Égypte*, Genève: thèse de doctorat à l'Université de Genève, Sciences de l'Antiquité-Unité d'égyptologie (inédite), 2002, p. 54, nota 338 (consultable a <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:27006>). Cf. P. J. Frandsen, On the avoidance of certain forms of loud voices and access to the sacred, a: W. Clarysse, A. Schoors, H.Willems (eds.), *Egyptian religion, the last thousand years, part II. Studies Dedicated to the Memory of Jan Quaegebeur* (OLA 84-85), Lovaina: Peeters, 1998, p. 975.

⁷²¹ P. J. Frandsen, *ibid.*, pp. 997-998.

⁷²² *De Iside et Osiride* [72, 380B]: J.G. Griffiths (ed.), *Plutarchs'S De Iside et Osiride*, Cardiff: University of Wales Press, 1970, p. 233.

Un animal mamífer, un ocell, un cocodril, els peixos d'una família determinada, les serps, etc. podien constituir *bwt*. També algunes parts del cos humà podien ser declarades *bwt* en una *sepat*, en particular si es corresponien amb les relíquies d'Osiris conservades en aquella regió. Alguns personatges humans, com ara les dones amb menstruació i persones amb determinades malalties, podien ser considerades impures i tenir l'entrada vetada als temples i tombes, així com en una localitat concreta d'alguna *sepat*. Determinades accions humanes podien estar prohibides en algunes regions - com ara menjar mel a la *sepat* 6AE o encendre una flama en ple dia a la 19AE. Finalment, determinats objectes o materials constituïen un element-*bwt* en algunes regions - com ara l'or a la *sepat* 12 AE, ja que, segons un passatge de les Aventures d'Horus i Seth, el déu principal local, Nemty, s'havia deixat enredar per Isis a canvi d'un anell d'or.⁷²³

A la *sepat* dels dos ceptres-*uas* aquests són els elements considerats *bwt* segons els documents recollits al nostre Catàleg de fonts:

Doc. 25 Papir geogràfic de Tanis XI, 5.1, fragment 27 :

sti tk3 m hrw, «encendre una flama durant el dia».

Doc. 26 Papir de Tebtunis I = PSI inv. I 2+P.Carlsberg 54, fragment 29:

[*d*]b, «l'hipopòtam».

Doc. 27 Papir de Tebtunis II = P.Carlsberg 182.1 L 16 13-17 :

h3b, «l'hipopòtam».

Doc. 10 Gran Text Geogràfic d'Edfu (*Edfou* I, 343, 2):

m ds h(3)b hbbh h'w.f «...en tant que aquell que ha degollat l'hipopòtam i massacrada els seus membres ».

L'hipopòtam rebia, doncs, honors divins i estava protegit dins la *sepat* 19 AE. El déu Seth prenia la forma d'hipopòtam mascle en aquesta i en dues altres *sepaut*, la 10 AE (la cobra) i la 11BE (el toro i la pústula). En efecte, l'element- *bwt* d'aquests dos altres districtes, segons el Papir Geogràfic de Tanis, era també l'hipopòtam - acompanyat del cocodril en el cas de la *sepat* 11BE on ambdós animals estaven protegits⁷²⁴. Així,

⁷²³ Cf. P. Montet, *Kêmi* XI, pp. 106-107.

⁷²⁴ El déu Seth podia prendre la forma d'aquests dos animals en aquesta *sepat*: P. Montet, *Kêmi* XI, pp. 91-92.

mentre que aquest animal era perseguit i aniquilat en altres regions d'Egipte, en aquestes tres *sepaut*, hi trobava el seu particular “parc natural”.

D'altra banda, el Gran text geogràfic d'Edfu ens informa que la prohibició (*bwt*) de la *sepat* 10 AE era “matar l'hipopòtam en la seva ciutat”⁷²⁵. Aquesta ciutat no és altre que Tjebu, metròpolis de la 10 AE en la que Seth era el déu local. En una estela procedent de Qau el Qebir⁷²⁶ es mostra el governant de Tjebu saludant amb les dues mans a un hipopòtam que barboteja dins l'aigua: es tracta del déu Seth sota la forma d'aquest paquiderm. En canvi, les altres dues *sepaut*, la 19 AE i la 11BE - la totalitat del territori de les quals es consagrava al déu Seth- són objecte d'una reformulació teològica al temple d'Edfu- temple que recordem que estava dedicat a Horus, gran enemic de Seth.

Segons S. H. Aufrère⁷²⁷ i P. Montet⁷²⁸, en aquestes dues *sepaut* no es menciona la cosa *bwt*. Enlloc d'això, trobem amenaces o malediccions: que s'arponi a l'hipopòtam i els seus membres siguin espedaçats (a la *sepat* 19 AE) i que el cocodril sigui tallat en trossets al monticle de l'hipopòtam (dins la *sepat* 11BE). De fet, el mite d'Horus situa la fi de l'enfrontament entre Horus i Seth en el territori de la 19 AE, on es massacrà a l'hipopòtam (Seth) i els seus membres foren repartits entre els déus que havien participat en la seva cacera⁷²⁹. Ara bé, mentre que s'ha trobat gran quantitat de peixos procedents de cementiris d'animals a Oxyrhynchos, no hi ha restes d'hipopòtams⁷³⁰.

En les llegendes relatives a la *sepat* 19AE en les processons geogràfiques dels temples d'Edfu i Kom Ombo, també trobem aquesta idea de massacrar o dominar l'hipopòtam:

Doc. 19 Processó quadripartida al sòcol del pati del temple d'Edfu:

---

⁷²⁵ *Edfou* I, 340.

⁷²⁶ Citat per P. Montet, *Kémi* XI, p. 90, n. 2.

⁷²⁷ S.H. Aufrère, Les interdits religieux des nomes dans les monographies en Égypte. Un autre regard a: J. M. Marconot i S.H. Aufrère (eds.), *L'interdit et le sacré dans les religions de la Bible et de l'Égypte, Actes du Colloque Montpellier, le 20 mars 1998*, Montpellier: Université Paul Valéry, 1998, p. 87 que proposa la transliteració *mds hb hbhb h^cw.f*.

⁷²⁸ P. Montet, *Kémi* XI, pp. 91-92.

⁷²⁹ S. H. Aufrère, Les interdits religieux des nomes, p. 87.

⁷³⁰ J. Yoyotte, «Thouèris», a: *Bestiaire des pharaons*, p. 697. Entre 2012 i 2013 es van trobar, a la necròpolis alta d'Oxyrhynchos, a l'est de la tomba número 1, dos dipòsits amb milers de peixos oxirrines: veure J. Padró, Darreres troballes al jaciment d'Oxirrinic (any 2014), *Auriga* 73, 2014, p. 14.

«(...) car tu ets **el protector del falcó sobre l'hipopòtam -*dns***⁷³¹, el magnífic falcó-*si3w* sobre l'orix.⁷³² » (Glossa religiosa acompanyant al territori palustre).

Doc. 15 Processó de *sepaut* al sòcol del corredor interior del temple de Kom Ombo:

«(...) perquè tu ets aquell que colpeja els enemics, el senyor dels ornaments, el fill d'Osiris sobre l'esquena del malvat, **aquell que massacra l'hipopòtam- *dns***.»

Doc. 22 “Himne a les *sepaut*”: lletania al sòcol del piló del temple d'Edfu:

«(...) [perquè tu ets] **el falcó que fa fer marxa enrere a l'hipopòtam-*dns***, aquell que massacra el *ba de wh*.»

Doc. 18 Processó quadripartida al sòcol del corredor exterior del naos del temple d'Edfu:

«(...) car tu ets **el falcó sobre [...] [l'hipopòtam-*dns*]** (q), que hom ha col·locat sobre l'òrix.» (Glossa religiosa acompanyant al territori palustre).

No és casualitat, doncs, que quan a partir de la Baixa Època Seth caigué en desgràcia, els habitants de la regió d'Oxyrhynchos dirigissin el seu sentiment religiós vers la deessa amb cap d'hipopòtam, Thueris; això sí, no sense que abans aquesta passés per un procés de metamorfosi que la dugué de pseudo-paquiderm⁷³³ a peix⁷³⁴. En aquesta ambivalència que podria semblar contradictòria entre l'hipopòtam representant Seth - ésser nociu que calia ser destruït - i la híbrida Thueris amb cap d'hipopòtam - de caràcter benèfic i protector- vers qui es dirigirà el culte local - cal tenir en compte la diferència de gènere entre el masculí Seth i el femení Thueris. En efecte, depenent del seu sexe, un animal podia ser considerat benèfic o ans al contrari, malèfic i perillós⁷³⁵.

⁷³¹ El mot *dns* és una denominació de Seth sota la forma d'hipopòtam. Cf. *Wb* II, 287 (14).

⁷³² Ambdós animals són intercanviables quan es tracta de la imatge augusta (*twi šps*) sobre un animal sethià. Per a J.-C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, a: M. Erroux-Morfin et J. Padró Parcerisa (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, Avril 2007* (Nova Studia Aegyptiaca VI), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2008, p. 103, n. 20, es tractaria d'una contaminació amb la iconografia del «déu combatent» a la *sepat* 16AE. Segons el Gran text geogràfic, aquest seria un falcó sobre un òrix (*Edfou* I, 341, 16) mentre que a la *sepat* 19AE el text indica que es tracta d'una estàtua-*twi*. Al respecte veure capítol 5, apartat 5.2.2.

⁷³³ L'aspecte de Thueris és, de fet, la d'un animal fantàstic amb cap d'hipopòtam, esquena de cocodril, ventre gros, braços humans i mans i potes de lleó. L'associació que es fa d'aquest animal amb l'hipopòtam prové del seu caràcter protector i benvolent, característic de les mares hipopòtams envers la seva progenitura.

⁷³⁴ Veure capítol 5, apartat 5.2.6.

⁷³⁵ Y. Volokhine, *Le porc en Égypte ancienne. Mythes et histoire à l'origine des interdits alimentaires* (Col. Religions 3), Lieja: Presses Universitaires de Liège, 2014 (referència que ens ha estat indicada per Ch. Zivie-Coche).

Finalment, el papir geogràfic de Tanis indica, com acabem de veure, que estava prohibit encendre una flama durant la jornada (*hrw*). El mot *hrw* designa, segons P. Montet⁷³⁶, el temps comprès entre la sortida i la posta del sol, de manera que aquesta prohibició no afectaria ni a l'alba ni al crepuscle: es podria encendre una flama, doncs, sempre que el sol estigués a l' inframón. D'altra banda, segurament es tracta d'una prohibició que afectava només a un dia o període determinat. P. Montet⁷³⁷ assenyala que el calendari Sallier recomana no encendre cap flama, i fins i tot no mirar el foc, el cinquè dia del tercer mes de l'estació d'Akhet perquè aquest dia havia estat funest per a la majestat d'aquest déu (plausiblement Re). La mateixa prohibició és citada al calendari Sallier al tercer dia del primer mes de *peret*⁷³⁸. J.-C. Goyon opina que aquesta prohibició citada al papir geogràfic de Tanis es podria situar al primer dia del segon mes de l'estació de Peret, dia en què té lloc la festa de l'elevació del cel i en què l'« œil d'Horus, la grande flamme, est dans la demeure »⁷³⁹.

6.2 L' arbre sagrat

Els egipcis empraven tres noms compostos: *šn- ntr* (arbre diví), *šn-hwy* (arbre protegit) o *šn-dsr* (arbre sagrat). La tradició d'assignar un o més arbres sagrats a cada *sepat* d'Egipte existia ja al Regne Antic. Al voltant del complex piramidal de Senusert II, a el-Lahun, els arqueòlegs descobriren una sèrie de fosses reomplertes de sediment del Nil en les quals s'haurien plantat els arbres sagrats de cada una de les regions d'Egipte⁷⁴⁰.

L'hàbitat més comú dels arbres sagrats és damunt la *i3t*, monticle propietat dels temples. Aquest terme podria designar una necròpolis arcaica que, com a tal, mai fou recoberta per nivells d'ocupació posteriors; clarament separada de les tombes i estructures

⁷³⁶ *Kémi* XI, p.105.

⁷³⁷ *Id.*

⁷³⁸ r° XX, 8 citat per S. H. Aufrère, Les interdits religieux des nomes, p. 100.

⁷³⁹ J.-C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, p. 98, n. 15. En relació a la festivitat de l'elevació del cel el II. *prt* 1 veure Chr. Leitz, *Tagewählerei. Das Buch ḥ3t nhḥ ph.wy dt und verwandte Texte*, Textband (ÄA 55), Wiesbaden: Harrasowitz, 1994, pp. 228-229.

⁷⁴⁰ S. H. Aufrère, Les végétaux sacrés de l'Égypte ancienne d'après les listes géographiques d'Edfou et du papyrus géographique de Tanis et les autres monographies sacrées a: S.H. Aufrère (ed.), *Encyclopédie religieuse de l'Univers végétal. Croyances phytoreligieuses de l'Égypte ancienne*, vol 1 (Orientalia Monspeliensia X), Montpellier: Université Paul Valéry, 1999, p. 122.

funeràries d'èpoques posteriors i que hauria constituït, progressivament, un medi favorable per a que hi creixés la vegetació⁷⁴¹. En aquests monticles es plantarien els *šnw ḏsrw* i es preservarien els *šnw ḥww* que hi naixien de manera espontània. Aquests arbres extreien la seva energia dels déus primordials enterrats, segons es considerava en la tradició local, sota aquests monticles.

A més a més, els arbres sagrats també creixien damunt dels monticles osiríacs, tal com mostren algunes representacions on aquests apareixen revestits d'arbres. En tenim una representació, per exemple, a l'edifici de Taharqa a Karnak (fig. 74 del capítol 5). En alguns casos es produeix una identificació entre el monticle arborat sagrat local i el monticle osiríac, fet que confereix un caràcter osiríac als arbres sagrats⁷⁴². A més, durant la celebració dels misteris d'Osiris al mes de Khoiak, servien de criptes on es dipositaven els figuretes *ḥnty/imntyw* fabricades anualment⁷⁴³.

Cada localitat podia tenir la seva *ibt*. Tanmateix, dins d'una mateixa *sepat* podien existir diversos monticles: un d'ells considerat com l'indret d'enterrament d'Osiris i els altres com a cementiris reservats a les divinitats associades a esdeveniments mitològics locals i que es creia que, en l'origen del temps, havien viscut al territori on foren enterrats⁷⁴⁴.

Existeix una certa confusió sobre si les llistes d'elements de cada *sepat* fan referència a un exemplar concret d'arbre- com és el cas per als animals sagrats -, o bé a tota l'espècie. En qualsevol cas, sembla ser que tota l'espècie compartia, per simpatia, les propietats de l'arbre sagrat en particular⁷⁴⁵. El nom de l'arbre sagrat de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* només s'ha conservat en dos dels documents recollits al Catàleg de fonts. Es tracta de:

Doc. 27 Papir de Tebunis II= P.Carlsberg 182.1 L 16 13-17 : *šrw*

---

⁷⁴¹ Comunicació personal de J. Yoyotte a N. Baum: N. Baum, *Arbres et arbustes de l'Égypte ancienne. La liste de la tombe thébaine d'Ineni (n°81)* (OLA 31), Lovaina: Fondation Universitaire de Belgique-Fondació Michela Schiff Giorgini, 1989, p. 305 i n. 427.

⁷⁴² L. Díaz-Iglesias Llanos, *El ciclo mítico de Heracleopolis Magna. Continuidad y reelaboración a partir de las fuentes funerarias y culturales* (Aula Aegyptiaca-Studia 7), Bellaterra: IEPOA – Servei de Publicacions de la UAB, 2014, pp. 104/105.

⁷⁴³ *Id.*

⁷⁴⁴ É. Chassinat, *Le mystère d'Osiris au mois de Khoiak*, fasc. I, El - Caire: IFAO, 1968, pp. 279-287 citat per S. H. Aufrère, *Les végétaux sacrés de l'Égypte ancienne*, p. 192, n. 57.

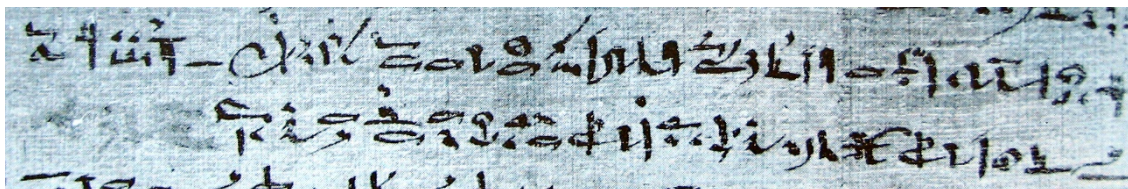
⁷⁴⁵ S. H. Aufrère, *ibid.*, pp. 126-127 i 191-192.

Doc. 10 Gran text geogràfic d'Edfu (*Edfou* I, 343,1): *nn ḥrw*[...], l'arbre- *ḥrw* és inexistent [...]

El Gran Text geogràfic d'Edfu ens indica que l'arbre-*ḥrw* també era sagrat a les *sepaut* 1AE i 3BE⁷⁴⁶ i el papir Jumilhac l'inclou entre els arbres sagrats de la *sepaut* 18 AE⁷⁴⁷. Es tracta d'una espècie gomífera de distribució sobretot meridional que creixia en els *uadis* menant vers el desert i en alguns indrets de la vall del Nil (illes d'Assuan i pels voltants de Qena)⁷⁴⁸. La seva identificació és encara avui hipotètica. En opinió de P. Koemoth⁷⁴⁹ podria tractar-se d'una Acacia Seyal de la família de les lleguminoses - mimosàcies, l'alçada de les qual varia entre 4 i 10m. La seva copa és més aviat plana i extensa i de vegades està constituït per varis troncs, fet que li dona un aspecte arbustiu. És aquest aspecte arbustiu el que explicaria que, en alguns textos, trobem el seu nom determinat pel signe enlloc de ⁷⁵⁰. Les seves flors són grogues i aromàtiques i és la única espècie del seu gènere que produeix mimosa aromàtica a Egipte. J. Vandier, en canvi, tradueix el mot *ḥrw* per «ginebre», arbust de fulles punxants.

La corona de la justificació que rebien el difunts es trenava a partir de les branques de l'arbre que creixia al costat de la tomba d'Osiris i el papir Salt, V.7-8 diu:

hr ir ḥrw n Imntt ḥḥfn Wsir i.db3 t3 mdt i.ir.t hpr hr.f t3 h3t

«Quant a l'arbre-*ḥrw* de l'Occident, il se dresse pour Osiris, pour l'affaire qui lui est arrivée auparavant»⁷⁵¹.

⁷⁴⁶ S. H. Aufrère, *ibid.*, pp. 128 i 160.

⁷⁴⁷ P. Jumilhac X 14-15 (J. Vandier, *Le papyrus Jumilhac*, p. 121). Cf. N. Baum, *Arbres et arbustes de l'Égypte ancienne*, p. 326. Cf. també S. H. Aufrère, *Les végétaux sacrés de l'Égypte ancienne*, p. 151.

⁷⁴⁸ P. Koemoth, *Osiris et les arbres. Contribution à l'étude des arbres sacrés de l'Égypte ancienne* (Aegyptiaca Leodiensia 3), Lieja: Centre informatique de philosophie et lettres, Université de Liège, 1994, pp. 182-183.

⁷⁴⁹ *Id.*

⁷⁵⁰ Veure els exemples recollits per P. Koemoth, *Osiris et les arbres*, pp. 183-186. El determinatiu del mot en el papir Tebtunis II és l'arbre i en el Gran text geogràfic d'Edfu no s'ha conservat.

⁷⁵¹ Ph. Derchain, *Le papyrus Salt 825 (B.M. 10051), rituel pour la conservation de la vie en Égypte* (Mémoires de l'Académie royale de Belgique 58), Brussel·les: Académie Royale de Belgique Brussel·les: Palais des Académies, 1965, p. 159, n. 45 i p. 138.

Ph. Derchain opina que l'afer en qüestió és l'enterrament d'Osiris i que, per tant, la tomba d'Osiris hauria estat coberta per arbres d'aquesta espècie⁷⁵². Alguns textos deixen entreveure que les resines sorgides de l'arbre són els líquids corporals d'Osiris, de manera que els egipcis veien en l'arbre-*rw* una forma d'Osiris ressuscitat. L'excudat gomós d'aquest arbre era considerat com la substància del déu i emprat en el ritual funerari de momificació⁷⁵³.

D'altra banda, el papir Salt nombra dos arbres-*rw*, hipòstasis d'Osiris i Seth respectivament: l'arbre-*rw* de l'occident i l'arbre-*rw* de l'orient⁷⁵⁴. El repartiment de les dues divinitats, Seth a l'est i Osiris a l'oest⁷⁵⁵, és contradit per un passatge del papir Jumilhac en el qual es descriuen els monticles sagrats del districte i els arbres que en ells hi creixien. En aquest fragment l'Oest és atribuït a Seth, plausiblement en qualitat de déu dels oasis:

«(...) Quant la butte qui est à l'Ouest de ce lieu [le district de Dunanuy], et sur laquelle ont poussé des genévriers, c'est la butte de Seth.» (Jumilhac, X, 14-15) »⁷⁵⁶.

Així, mentre que a les *sepaut* 1AE i 3BE l'arbre *rw* estava reservat a Osiris, a les *sepaut* 18AE i 19 AE l'arbre-*rw* -que el Gran text geogràfic d'Edfu sentència que és inexistent al territori dels dos ceptres-*uas*-, era una hipòstasi del déu Seth i creixia sobre el monticle d'aquest.

Hom observa, d'altra banda, que el nombre d'espècies d'arbres anomenades al Gran text geogràfic d'Edfu és força restringit i es van repetint en diferents *sepaut* donant una imatge més aviat monòtona del paisatge vegetal sagrat⁷⁵⁷. Sabem, però, per monografies

---

⁷⁵² Ph. Derchain, *Le papyrus Salt 825 (B.M. 10051), rituel pour la conservation de la vie en Égypte* (Mémoires de l'Académie royale de Belgique 58), Brussel·les: Académie Royale de Belgique Brusel·les: Palais des Académies, 1965, p. 159, n. 45 i p. 163, n. 53.

⁷⁵³ P. Koemoth, *Osiris et les arbres*, p. 193. Referent a la relació entre Osiris i l'arbre *rw* veure també J.-C. Goyon, *Rituels funéraires de l'ancienne Égypte* (LAPO 4), Paris: Le Cerf, 1972, pp. 68 i 71.

⁷⁵⁴ Ph. Derchain, *Le papyrus Salt 825*, p. 138 i p.159, n. 44.

⁷⁵⁵ Sobre la vinculació de Seth amb l'est, veure H. Kees, *Horus und Seth als Götterpaar* vol. I (MVÄG, 1923,I), Leipzig: J.C. Hinrichs, 1923, p. 26 citat per Ph. Derchain, *Le papyrus Salt 825*, 159.

⁷⁵⁶ J. Vandier, *Le papyrus Jumilhac*, p. 121.

⁷⁵⁷ N. Baum, *Arbres et arbustes de l'Égypte ancienne*, p. 320.

de *sepaut* com la del papir Jumilhac, que una regió podia tenir fins a set espècies d'arbres sagrats. En tant que el Gran text geogràfic d'Edfu és només un compendi abreujat de les tradicions locals, transmet un cert esforç de sintetització oferint una visió de conjunt, una imatge condensada de les característiques de les *sepaut* d'Egipte, igual que el papir Geogràfic de Tanis.

Finalment, al mite d'Horus d'Edfu els arbres sagrats de la *sepat* difereixen respecte als citats als compendis abreujats de monografies sacerdotals. En un passatge on es descriu com era la barca sagrada es diu:

«(...) *La barque de Rê était (alors) amarrée [à] la rive de Pr-ḥ3*⁷⁵⁸; *sa proue était (faite) de palmier mâle (im3) et sa poupe, d'acacia (šndt): ce sont (là) les arbres sacrées (de la province), encore aujourd'hui. (...)*» (Edfou VI, 121, 13-122, 1)⁷⁵⁹.

Les espècies *šndt* (*Acàcia nilòtica*) i *im3* (*Maerua crassifolia*), juntament amb l'arbre *išd* (*Balanites aegyptiaca*), són, d'altra banda, els arbres sagrats de la *sepat* 2AE (Edfu) i estan estretament lligats, segons el Mite d'Horus d'Edfu, a la reialesa i en particular a la victòria d'Horus i a l'exterminació de Seth⁷⁶⁰. Això significaria, segons N. Baum⁷⁶¹, que els arbres d'Horus d'Edfu són sistemàticament introduïts en les metròpolis alliberades de Seth.

---

⁷⁵⁸ É. Chassinat, *Khoiak* II, pp. 741-742, n.10 proposa la traducció «(...) La barque de Râ fut amarrée au port du (temple appelé) Per-âHâ». H. Gauthier (*DG*, II, p. 64) considera que *pr-ḥ3* és el nom del port on estava amarrada la barca sagrada, a la riba esquerra del Nil. Aquest topònim apareix ja documentat a l'altar de Pepi I (dinastia VI) determinat amb el signe ☉ (J. Bonomi-S. Sharpe, *Account of an Egyptian Altar in the Museum at Turin*, *TSBA* 3, 1874, lám.II, C, núm.13) i a la dinastia XIX, determinat per el signe □, en la Inscripció du corredor X del temple de Sethy I a Abydos (A. Mariette, *Abydos : description des fouilles exécutées sur l'emplacement de cette ville*, vol I : Ville antique, Temple de Séti, Paris : A. Frank, 1869, lám. 45).

⁷⁵⁹ Traducció de M. Alliot, *Le culte d'Horus à Edfou au temps des Ptolémées*, vol. II (BdE 20/2), El Caire: IFAO, 1954, p. 733.

⁷⁶⁰ N. Baum, *Arbres et arbustes de l'Égypte ancienne*, pp. 324 i 312-319.

⁷⁶¹ N. Baum, *ibid.*, p. 325.

6.3 Les relíquies (*h^cw ntr*)

La idea mateixa de la conservació i el culte a les relíquies d'Osiris ha estat posada en dubte per autors com H. Beinlich⁷⁶² ja que contradiria les creences tradicionals entorn a la preservació del cos en la seva integritat. Altres autors, com L. Pantalacci, afirmen en canvi, que tot i que desconeixem la forma que prenen els cultes a les relíquies, l'existència de les mateixes no pot ser posada en dubte⁷⁶³. Diversos textos egipcis - com ara els textos dels sarcòfags, el llibre del morts i fins i tot els textos de les piràmides⁷⁶⁴ - associen una part del cos diví a un lloc geogràfic d'Egipte⁷⁶⁵. De fet, les referències al mite del desmembrament d'Osiris són presents ja des d'èpoques ben remotes de la civilització egípcia. Ara bé, el nombre i repartiment de les relíquies en les diferents regions d'Egipte varien segons les fonts i el període considerat- revelant, doncs, l'existència de tradicions diverses algunes del quals són contradictòries, fins i tot en el sí d'una mateixa font⁷⁶⁶.

Les tradicions anteriors a època grecoromana associen un lot de relíquies només a algunes localitats d'Egipte, tal com podem observar en la llista de relíquies del Papir Chester Beatty VIII. La geografia sagrada dels temples tardans incorpora, en canvi, la idea de que les 42 *sepaut* d'Egipte - a excepció de les *sepaut* sethianes- participen a la reconstitució del cos diví - és el que observem, per exemple, en la processó de canops gravada a la capella oriental del mig al terrat del temple de Dendara. Aquesta recomposició del territori d'Egipte en funció de les relíquies d'Osiris implicà el desdoblament i multiplicació d'algunes d'elles. D'aquesta manera, les parts del cos més significatives com ara el cap, les cames o la columna vertebral posseïren un doble o una

---

⁷⁶² H. Beinlich, Zur Deutung der sogenannten Osirisreliquien, *GM* 54, 1982, pp. 17-29. Al respecte veure l'article de resposta en contra la opinió de Beinlich de L. Pantalacci, À propos de reliques osiriennes, *CdE* LXII/123-124, 1987, pp. 108-123.

⁷⁶³ L. Pantalacci, *CdE* LXII/123-124, pp. 111, §8.

⁷⁶⁴ Cf. TP §308f que cita la presència dels *rdw* d'Osiris a Qus.

⁷⁶⁵ L. Pantalacci, *Recherches sur Osiris démembré*, 2 vol., Paris: Tesi doctoral de la Universitat de la Sorbona (inèdita), 1981, p.110.

⁷⁶⁶ És el cas, per exemple, de dues tradicions recollides al papir Jumilhac. Cf. L. Coulon, Les reliques d'Osiris en Égypte ancienne: données generales et particularismes thébains, a: Ph. Borgeaud i Y. Volokhine (eds.), *Les objets de la mémoire. Pour un approche comparatiste des reliques et de leur culte*, Bern: Peter Lang, 2005, p.20, n.15.

rèplica en altres localitats i el líquids (humors) sorgits del cos del déu foren compartits per diverses *sepaut*⁷⁶⁷.

La *sepat* 19AE, pel seu caràcter sethià, està exclosa d'aquestes processons de divinitats locals aportant les relíquies. No obstant, el Gran text geogràfic d'Edfu menciona, d'una banda, *sbk(w) n sr* - que segons L. Pantalacci⁷⁶⁸ només pot fer referència a la cama d'Osiris en tant que *sr* és un epítet osiriàc - i, de l'altre, *is(wy) n stš/sth*, és a dir, els testicles de Seth «amb el portaestendard a sota d'ells». Si bé és cert que, quan hom parla de relíquies pensa generalment amb algun fragment del cos d'Osiris, existeixen mencions a relíquies d'altres divinitats com ara Atum, Haroeris i Re-Horakhty al papir mitològic del Delta (p. Brooklyn n° 47.218.84), fet que també es deixa entreveure, puntualment, al Gran Text Geogràfic d'Edfu⁷⁶⁹, com seria el cas dels testicles de Seth (*Edfou* I, 342, 16). Per a H. Beinlich, en canvi, les relíquies citades al Gran Text Geogràfic d'Edfu són les cames i els testicles de Seth⁷⁷⁰.

La menció d'aquestes relíquies sobre un portaestendard a la processó del santuari d'Edfu, dèiem al capítol 5⁷⁷¹, evoca l'emblema de la *sepat* i H. Beinlich ha demostrat que l'assignació d'una relíquia a una *sepat* en concret pot venir determinada per un lligam particular amb l'emblema de la regió, un nom o sobrenom de la divinitat i també per la posició geogràfica de la *sepat*⁷⁷². Així, contràriament a les processons de divinitats locals aportant les relíquies als temples de Dendara i Philae que ometen la *sepat* 19AE pel seu caràcter sethià, el Gran text geogràfic d'Edfu sí que nombra aquest territori i li assigna uns fragments del cos diví. Recordem que el fragment de la llegenda que acompanya a la *sepat* 19AE diu:

---

⁷⁶⁷ L. Coulon, Les reliques d'Osiris en Égypte ancienne, p. 21.

⁷⁶⁸ Recherches sur Osiris démembré, p.117.

⁷⁶⁹ L. Coulon, Les reliques d'Osiris en Égypte ancienne, p. 19.

⁷⁷⁰ H. Beinlich, *Die «Osirisreliquien». Zum Motiv der Körperzergliederung in der alägyptischen Religion (ÄgAbh 42)*, Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1984, p. 235.

⁷⁷¹ Veure especialment l'apartat 5.1.2.

⁷⁷² H. Beinlich, *Die «Osirisreliquien*», p. 267 citat per L. Coulon, Les reliques d'Osiris en Égypte ancienne, p.19.

« (...) Ell (el rei) t'aporta la *sepat W3bw* i (la localitat de) *Sp3t mr* contenint la cama del noble i els testicles de Seth amb el portaestendard sota d'ells, la imatge augusta sobre l'esquena de l'oryx (...)».

Segons J.-C. Goyon, els redactors d'Edfu han emprat un subterfugi consistent en esmentar el terme *Sp3t mr(w)* (amb el significat de 'franja de l'altiplà desèrtic-*mrw*') enlloc del nom de la capital *Spr-mrw* (localitat principal amb culte a Seth) per a nombrar l'existència, al marge de l'àmbit d'influència "nefasta" de Seth, d'un espai reservat a Osiris dins la *sepat* 19AE⁷⁷³. En paraules de J.-C. Goyon:

« (...) le fait d'avoir isolé le terme (*mrw*) à Edfou n'est pas accidentel contrairement à ce que suggérait Gardiner.»⁷⁷⁴

A. H. Gardiner⁷⁷⁵ considera que *Sp3t-mrw* és, de fet, una variant ptolemaica del topònim de la capital. Per la seva banda, H. Gauthier⁷⁷⁶ considera que el topònim *mrt* seria el nom civil de la localitat principal del territori 19AE, el nom religiós de la qual seria *Pr-mdd*⁷⁷⁷.

Tornant a la qüestió de les relíquies, un dels problemes que assenyala J.-C. Goyon⁷⁷⁸ al fragment del Gran Text Geogràfic d'Edfu que hem vist, és el plural *sbk(w)* «comes». L'autor dona dues possibles explicacions de la presència d'aquest plural. La primera és que respongui a la intenció d'evocar la imatge de l'emblema de la *sepat* (els dos ceptres-*uas* emmarcant una cama) que, com hem comentat, es pot trobar en alguns documents (per ex. el *papir Salt* 825) escrit amb dos signes de la cama⁷⁷⁹. La segona és que es tracti d' un pseudo-plural per a designar allò que ha estat «reunit» *s3k/sbk*⁷⁸⁰, és a

⁷⁷³ J.-C. Goyon, *Une énigme de géographie religieuse*, p. 110.

⁷⁷⁴ *Id.*

⁷⁷⁵ A.H. Gardiner, *AEO* II, p. 110.

⁷⁷⁶ H. Gauthier, *DG*, III, p. 53.

⁷⁷⁷ Segons A. H. Gardiner, *AEO* II, p. 110, n.1, aquesta entrada és un error. De fet, més endavant, H. Gauthier fa una altra entrada pel topònim *Sp3t mrw* (*DG* IV) considerant que es tracta del nom de la capital religiosa de la *sepat* 19 AE.

⁷⁷⁸ *Une énigme de géographie religieuse*, p. 110.

⁷⁷⁹ Veure capítol 5, apartat 5.1.1.

⁷⁸⁰ L'autor assenyala que, a finals del Regne Nou, la radical *s3k* tendeix a confondre's amb *sbk* a partir del rol atribuït a Sobek de reunir els fragments del cos d'Osiris. Cf. J.-C. Goyon, *Une énigme de géographie religieuse*, p. 112, n. 41.

dir, el cos d'Osiris, del cap a l'abdomen proveït de les seves vísceres i que pot ser aleshores col·locat sobre les cames. De fet, l'autor opina que les cames no poden ser la relíquia de la *sepat* 19 AE perquè el mateix Gran text geogràfic assigna els membres inferiors d'Osiris a altres *sepaut* de l'Alt Egipte: la 20AE i la 21AE⁷⁸¹.

En opinió de J.-C. Goyon, quan a partir de la dinastia XXVI les cases de la vida crearen un “mecanisme” per tal d'atribuir a cada *sepat* d'Egipte una parcel·la del cos d'Osiris, la *sepat* 19 AE quedà relegada al rol d'una regió transitòria, intermediària en la cadena de restabliment de l'ordre de la Vall - degut als seus cultes i a la seva història passada lligada a Seth⁷⁸². Així, una primera reconstitució del cos d'Osiris, des de les cames fins al cap, cobria el territori d'Egipte des d'Elefantina fins a Abydos i des d'allí, una segona reconstitució del cos diví en sentit invers, del cap a les cames, cobria el territori comprès entre Abydos i Heracleòpolis /Arsínoe.

Segons el papir Jumilhac la recol·lecta de les vísceres i líquids del cos d'Osiris hauria acabat a la *sepat* veïna, la 18 de l'Alt Egipte:

*«(...) et elles (les chairs du dieu) furent entourées de bandelettes et rassemblées dans ce lieu, et ne s'en sont pas écartées jusqu'à ce jour. (...)Et ce lieu fut préservé et magnifié à cause (des humeurs) qui étaient en lui (littéralement: avec ce qui était en lui). (...)»*⁷⁸³.

Arribats a la *sepat* 19 AE el cos superior d'Osiris- del cap a l'abdomen (vísceres incloses) -estaria complet i, per tant, a punt per a ser col·locat damunt de les seves cames conservades més al nord, a Heracleòpolis (la cama dreta) i a Arsínoe (la cama esquerra).⁷⁸⁴

Tot i això, cal recordar que el desdoblament de relíquies és quelcom que no ha de sorprendre en el context de la recomposició de la geografia sagrada a partir dels fragments del cos d'Osiris. La tradició de les relíquies, a més, no és homogènia i pot

---

⁷⁸¹ Cf. J.-C. Goyon, *ibid.*, p. 110. No obstant, diverses províncies podien posseir la mateixa relíquia, com per exemple la cama, tal com expliquem més endavant.

⁷⁸² J.-C. Goyon, *ibid.*, p. 112.

⁷⁸³ J. Vandier, *Le papyrus Jumilhac*, p.115.

⁷⁸⁴ Cf. J.-C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, p. 112.

variar d'un text a un altre. La importància de la cama en la mitologia osiríaca es defineix per la seva relació amb el binomi Osiris-Nil i més concretament amb la crescuda anual del Nil: de la cuixa d'Osiris emanen les aigües que renovaran la vida agrícola a Egipte. El fet que els diferents textos afirmen que les camaes d'Osiris foren conservades en diferents *sepaut* podria ser un indicatiu, segons L. Pantalacci, de que diverses localitats que accediren al seu estatus de Serapeum tardanament escolliren la cama per tractar-se d'una relíquia prestigiosa, que assegurava la prosperitat de la regió pel retorn periòdic de la inundació del Nil⁷⁸⁵. D'aquesta manera, el que guardarien aquestes *sepaut* seria un simulacre de la relíquia emprada en la pràctica dels cultes locals (tal com ho expressen Plutarc i Diodor⁷⁸⁶). De fet, en el mateix article, J.-C. Goyon afirma que les relíquies d'Oxyrhynchos i d'Heracleòpolis doblen les d'Elefantina on es conservava també la cama dreta del déu⁷⁸⁷.

Diodor de Sicília explica com Isis recobrí cada trosset del cos d'Osiris amb cera i substàncies aromàtiques modelant figures del déu, tantes com trossets retrobats del cos diví⁷⁸⁸. Un cop fet això feu cridar, per separat, els sacerdots dels diversos temples del país, confiant a cada un d'ells una figureta i fent-los creure que els confiava la veritable sepultura d'Osiris. L'objectiu d'aquesta tracamanya era doble: evitar que Seth pogués mai trobar una única tomba amb el cos sencer d'Osiris i, alhora, que aquest fos venerat i present a través de la seva hipòstasi reliquiària a tot el país⁷⁸⁹. Aquesta explicació transmesa per Diodor troba un paral·lel en un relleu de les capelles osiríaca del

---

⁷⁸⁵ L. Pantalacci, *Recherches sur Osiris démembré*, pp. 131-132.

⁷⁸⁶ Veure, més endavant, la qüestió del simulacre i les relíquies.

⁷⁸⁷ Cf. J.-C. Goyon, *Une énigme de géographie religieuse*, p. 110, n. 39. L'autor fa un paral·lelisme entre la derrota de Seth i el seus aliats al mite d'Horus d'Edfu, la imatge augusta sobre l'esquena del vençut (transformat en òrix) i l'èxit de la unificació del cos superior d'Osiris que hom superposa als testicles de Seth a la *sepat* 19AE. Ara bé, el passatge del Gran text geogràfic en qüestió es pot interpretar de dues maneres diferents en funció de com el traduïm: a) que el rei aporta la cama/es i els testicles tenint el portaestendard sota d'ells (evocant, així, l'emblema de la *sepat*) b) que els testicles de Seth es col·loquen a sota de la part superior del cos d'Osiris en tant que portaestendard-*bt*. Al respecte cf. J.-C. Goyon, *ibid.*, pp.110 i 112 i la nostra proposta de traducció al doc. 10 al catàleg de fonts=Gran text geogràfic d'Edfu. D'altra banda, J.-C. Goyon, *ibid.*, p. 112 cita la glosa mitològica que acompanya al geni del territori agrícola en la processó quadripartida del corredor exterior del naos al temple d'Edfu com a paral·lel per a fonamentar la seva idea del vençut transformat en portaestendard. No obstant, la traducció d'aquesta glosa és discutible: veure ambdues traduccions - la nostra i la proposada per J.-C. Goyon - al doc. 18 del catàleg del fonts (= *Edfou* IV, 189, 13) i a la remarques «j» i «k», respectivament.

⁷⁸⁸ Diodor de Sicília I, 21, 5-6 citat per L. Coulon, *Les reliques d'Osiris en Égypte ancienne*, p. 23.

⁷⁸⁹ Recordem que, en la mentalitat egípcia antiga, la part val per la cosa tota sencera.

temple d'Isis a Philae en el qual la cama del déu, relíquia local, és dotada d'un cap que la converteix en "estatueta antropomorfa"⁷⁹⁰.

A nivell ritual, aquest episodi mític de confecció i enterrament de figures-simulacre d'Osiris en diverses tombes repartides per Egipte correspon a la celebració dels misteris d'Osiris al mes de Khoiak⁷⁹¹. Els textos tentyrites detallen la fabricació de les figuretes-simulacre i descriuen tres tipus diferents de figuretes⁷⁹². Igual que la figureta de Khenty-Imentet, la reproducció de la relíquia és emprada en el ritual durant un any responent, d'aquesta manera, a una dinàmica cíclica i reproduint un arquetip mític: el de la recomposició perpètua de la totalitat a partir de la unitat⁷⁹³. Cada *sepaut* era susceptible d'esdevenir l'indret de la reconstitució del cos i per això cada santuari ptolemaic tenia les seves capelles osiríaques on es celebraven els misteris d'Osiris al mes de Khoiak.

L'arqueologia ha confirmat que els rituals del mes de Khoiak també es celebraven a prop d'Oxyrhynchos, com a mínim a partir de Ptolomeu VI. En efecte, un monticle natural sota el qual es troba un *abaton* fou localitzat l'any 2000 a la regió, a 1.5 Km de la muralla oest de la ciutat grecoromana i a uns 1800 m de la necròpolis alta de la ciutat d'Oxyrhynchos, al desert occidental d'El-Bahasa. Al llarg de la galeria de 30 m. orientada est-oest es trobaren 56 nínxols originalment segellats amb blocs de pedra. Tots ells havien estat oberts i el seu material dispersat. Alguns d'ells conservaven encara part dels objectes que havien contingut: figuretes d'Osiris fetes de llims i grans d'ordi embolcallades amb venes i boles d'argila inscrites amb els noms de deesses perilloses que haurien servit al ritual de picar la bola per a la protecció de les figuretes. Es tracta, doncs, de l'indret on s'enterraven els simulacres d'Osiris emprats anualment durant la celebració dels misteris al mes de Khoiak. A la llinda de cada nínxol es pintaren, en negre, inscripcions en hieràtic⁷⁹⁴.

---

⁷⁹⁰ L. Coulon, Les reliques d'Osiris en Égypte ancienne, p. 24.

⁷⁹¹ *Id.*

⁷⁹² *Id.* Veure també F. Saragoza, L'acéphale et le rituel osirien de Khoiak. À propos de quatre pièces découvertes au *Ouadi Koubbanet El-Qouroud*, Égypte. Afrique & Orient 55, 2009, p. 59 i *sq.*

⁷⁹³ L. Coulon, Les reliques d'Osiris en Égypte ancienne, pp. 25- 27.

⁷⁹⁴ L. Coulon, Les inscriptions des catacombes osiriennes d'Oxyrhynchos. Témoignages du culte d'Osiris sous les regnes de Ptolémée VI et Ptolémée VIII, a: A. Jördens i J. Quack (éd.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äußerem Druck: die Zeit Ptolemaios' VI. bis VIII.* Internationales Symposium Heidelberg 16-19. 9. 2007 (Philippika 45), Wiesbaden: Harrassowitz, 2009, p. 83.

Cal ser prudent a l'hora de datar la fundació i ús del complexe de l'osireion ja que actualment està en curs d'excavació. Les inscripcions de la galeria 1A daten dels regnats de Ptolomeu VI Philometor, Ptolomeu VIII Evergeta II, Cleopatra II i del regnat conjunt de Cleopatra III i Ptolomeu IX Sôter II i mencionen el déu Osiris, senyor de *Pr-hj[3]*⁷⁹⁵. També es trobaren inscripcions sobre les plaques de calcària emprades per tancar els nínxols un cop enterrades la figuretes en ells⁷⁹⁶. J. Padró és de la opinió que els rituals del mes de Khoiak s'haurien celebrat al temple *Pr-hj*⁷⁹⁷, temple que hauria estat, segons aquest autor, ubicat damunt de l'osireion mateix⁷⁹⁸.

A uns 500 m de l'osireion s'inicià, en 2008, l'excavació d'un edifici enmig d'un conjunt monàstic situat al nord-oest de la ciutat d'Oxyrhynchos, fora muralla. Diversos blocs de pedra amb decoració bizantina trobats allí comporten també, en l'altre cara dels blocs, fragments d'inscripcions jeroglífiques i relleus d'estil faraònic. En un d'aquests blocs, fragmentat, figura una part d'un cartutx de Ptolomeu II⁷⁹⁹. Per a H. Amer, membre de la Missió arqueològica d'Oxyrhynchos, es tracta de blocs reutilitzats procedents d'una capella ptolemaica que donaria accés a l'entrada de l'osireion. Els treballs arqueològics han constatat traces d'estructures arquitectòniques, arrasades, en superfície al sector de l'osireion⁸⁰⁰. L'autor opina que cal posar en relació aquests blocs amb els localitzats en 1955 en el mercat d'antiguitats malgrat que aquests presentin alt relleu mentre que els altres són en baix relleu⁸⁰¹.

---

⁷⁹⁵ Uns primers resultats de l'estudi d'aquestes inscripcions han estat publicats per L. Coulon, *Les inscriptions des catacombes osiriennes d'Oxyrhynchos*, pp. 77-91. Cf. J. Padró *et alii*, *Fouilles archéologiques à el-Bahansa (1982-2005)* (Oxyrhynchos I) (Nova Studia Aegyptiaca III), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006, p.82. Recordem que, a diferència de les inscripcions de l'osireion, els blocs apareguts en el mercat d'antiguitats mencionant divinitats de *Pr-hj* daten d'inicis del període grec.

⁷⁹⁶ J. Padró *et alii*, *ibid.*, p.83. Aquestes inscripcions confirmen que l'enterrament de la figureta de l'any precedent es realitzava el darrer dia del mes de Khoiak en el monticle osiriàc, sota els arbres sagrats: L. Coulon, *Les inscriptions des catacombes osiriennes d'Oxyrhynchos*, pp. 87-89.

⁷⁹⁷ J. Padró *et alii*, *Découverte et premiers travaux à l'osireion d'Oxyrhynchos*, a: J.-C. Goyon i Ch., Cardin (eds.), *Proceedings of the ninth International Congress of egyptologists. Grenoble, 6-12 septembre 2004*. Vol. II (OLA 150), Lovaina: Peeters, 2007, p. 1448. Cf. aussi M. Erroux Morfin, *Oxyrhynchos. Une cité, un nome, une divinité-poisson*, *Égypte, Afrique et Orient* 61, 2011, p. 58.

⁷⁹⁸ J. Padró, *Auriga* 73, 2014, p. 14.

⁷⁹⁹ H. Amer, *Ptolémée II a Oxyrhynchos*, a: N. Castellano, M. Mascort, C. Piedrafita i J. Vivó (eds.), *Ex Aegypto lux et sapientia. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa* (Nova Studia Aegyptiaca IX), Barcelona: Universitat de Barcelona-Societat Catalana d'Egiptologia, 2015, pp. 78-79.

⁸⁰⁰ Cf. M. Mascort, *La galeria 1A de l'Osireion d'Oxirrinc. Procés constructiu a: Ex Aegypto lux et sapientia*, p. 369 i fig. 1.

⁸⁰¹ H. Amer, *Ptolémée II a Oxyrhynchos*, p.80.

No obstant, nosaltres pensem que *Pr-hf* hauria estat ubicat en el territori agrícola- *Ith*, ja que la inscripció del mur oest de la capella funerària de la tomba de Heret (tomba núm.1 de la necròpolis alta d'Oxyrhynchos) i una inscripció en el seu sarcòfag mencionen la funció de Heret en tant que profeta de Bastet sota dues formes paral·leles indicant que Heret era *hm ntr B3stt n Pr-hf* i *hm-ntr B3stt hr-t-ib Ith*, respectivament⁸⁰². Així, cal ubicar aquest topònim en terra cultivable (a la Vall) i plausiblement a prop del canal principal de la regió, fet que no encaixa amb la ubicació de l'osireion en plena àrea desèrtica. D'altra banda, J. Padró, en altres publicacions, afirma que el topònim *Pr-hf* és el nom donat al propi osireion⁸⁰³ i fins i tot, en una accepció més àmplia, el nom de la necròpolis de Bahnasa comportant l'osireion⁸⁰⁴. Ara bé, cal remarcar que l'expressió «la grande nécropole de *Per-Khefa*» en la inscripció del mur sud de la capella funerària de Heret és una restitució de J.C. Goyon ja que el text presenta una llacuna força gran en aquest punt, tal com es pot verificar en el calc de la paret realitzat per Manuel Hernández Yllán en 1992⁸⁰⁵.

Per la seva banda, D. Meeks considera que es tractaria d'un temple a prop de la desembocadura d'una pista del desert, pel fet que el déu Dedun - que, com hem vist, forma part del panteó d'aquest temple - és patró de les pistes del desert⁸⁰⁶.

⁸⁰² Veure els títols del propietari de la tomba a J. Padró, *Découverte et premiers travaux à l'osireion d'Oxyrhynchos*, p. 1445 i la publicació de les dues inscripcions a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, (Oxyrhynchos III) (Nova Studia Aegyptiaca VIII), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014, pp. 54 (fig. 3.4, Text 1C, col. 2 -56) i lám III, l. 4 (*in fine*).

⁸⁰³ J. Padró, *Excavaciones en Oxirrinco*, a: C. Perez-Die i W. al-Sadiik (eds.), *120 años de arqueología española en Egipto*, Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2009, p. 71. Veure també J. Padró *et alii*, *Fouilles archéologiques à El-Bahnasa (1982-2005)* (Oxyrhynchos I) (Nova Studia Aegyptiaca 3), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006, p. 101.

⁸⁰⁴ H. Amer, M. Erroux-Morfin, J.Padró, *Inscriptions du sarcophage de Heret (N°1)*, a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, p.46, n.31 i H. Amer, M.Erroux-Morfin, J. Padró, J.-C. Goyon, *Inscriptions murales de la chapelle funéraire de Heret*, a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, p. 57, n.2.

⁸⁰⁵ J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, lám. I-III (*in fine*). La menció del topònim Per-

khef en aquesta paret és, de fet, una restitució de J.-C. Goyon que proposa: . En el calc del mur sud (lám. I) s'observa, de fet, que només es conserva el signe de la metxa de cabell () i el signe . Al mur oest, en canvi, on el difunt porta el títol de «profeta de Bastet de Per-Khef», el topònim (ben conservat) apareix escrit: , és a dir, amb la mateixa grafia que trobem al bloc procedent de *Per-khef* conservat al Rijksmuseum van Oudeheden (veure fig. 79 del capítol 5).

⁸⁰⁶ D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta d'après le papyrus Brooklyn 47.218.84* (MIFAO 125), El Caire: IFAO, 2006, p. 262, m. §26. Veure també capítol 5, apartat 5.2.6.

J.-C. Goyon⁸⁰⁷ considera que el topònim *Pr-hf*, «Casa del bucle de cabell» o «Casa de la perruca», designa una localitat en el sector de l'*abaton* d'Oxyrhynchos i assenyala que podria estar relacionat amb els cabells de les dues Heret (Isis i Nephthys). En el capítol 531 dels Textos dels Sarcòfags - que assimila cada element de la màscara funerària amb diverses divinitats - els dos bucles de cabell són assimilats a Isis i Nephthys⁸⁰⁸. Al respecte recordem que el ritual osiríac específic citat en el dinovè panell dins la sèrie de *sepaut* de l'Alt Egipte en la processó de la capella osiríaca oest núm. 2 al terrat del temple d'Hathor a Dendara, involucra a Isis i Nephthys (les dues heret) rentant-se els cabells per a Osiris⁸⁰⁹.

Finalment, un baix relleu representant una forma d'Hathor (amb el sol i les dues banyes) aporta una altra menció d'aquest topònim $\square \text{𓆎} \text{𓆏}$. El fet que aquest relleu procedeixi d'Heracleòpolis (El-Ahnas) aportaria noves dades per a una localització més septentrional de *Pr-hf*⁸¹⁰. Així, tot i que les inscripcions dels nínxols descoberts en les catacumbes osiríaques mencionen a Osiris, senyor de *Pr-hf*[3], la ubicació topogràfica d'aquest topònim no és evident. En aquest sentit, pensem que el topònim *Pr-hf* podria correspondre, tal com apunta S. Sauneron en una carta enviada a J. Yoyotte, a una localitat - i no a un temple- situada en el territori d'Oxyrhynchos però més al nord i no en el propi jaciment⁸¹¹. El fet que en l'*abaton* descobert a prop del jaciment d'Oxyrhynchos es citi a «Osiris senyor de *Pr-hf*» no és un impediment per a aquesta hipòtesi. Així, cal recordar que els cultes no estaven tant localment restringits dins d'un

⁸⁰⁷ J.-C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, p.115. Cf. del mateix autor: Inscriptions semi-hiératiques de la Tombe N° 1 de la Nécropole Haute d'Oxyrhynchos, a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, pp. 60-61 on l'autor assimila el topònim *Pr-hf* al complex de l'osireion.

⁸⁰⁸ R. Valdesogo, *El cabello en el ritual funerario del antiguo Egipto a partir de los Textos de los Sarcófagos y de la evidencia iconográfica* (Aula Ægyptiaca-Studia 4), Barcelona: Aula Ægyptiaca Fundación Privada, 2005, p. 53.

⁸⁰⁹ Cal recordar, però, que és més plausible identificar aquest panell amb el "districte suplementari" de Qus que substituiria a la *sepaut* dels dos ceptres-*uas* en aquesta processó de les capelles osiríaques.

⁸¹⁰ Auction Sale XVI, June 30, 1956, Classical Antiquities, Monnaies et Médailles S.A., Basle, pp. 50-51, núm. 190= pl. 43, núm. 190 citat per S. Sauneron en el decurs d'una carta enviada l'any 1961 a J. Yoyotte (arxius J. Yoyotte, centre d'egiptologia Wladimir Golénischeff - EPHE, París). En aquesta mateixa carta, S. Sauneron proposa localitzar l'antic *Pr-hf* a Bisfa (al costat d'Aqfaḥs), en un radi de 40km al nord d'Oxyrhynchos.

⁸¹¹ En aquesta carta, S. Sauneron posa en dubte que els blocs de *Pr-hf* vistos per ell en 1955 s'hagin d'associar amb Oxyrhynchos. En el seu moment, l'autor va interpretar l'origen d'aquests blocs de manera precipitada, bàsicament pel fet que havien estat embalats amb sacs de jute que duïen el segell d'una fàbrica (o taller) d'El-Bahnasa. I afegeix: « (...) il y a peut-être lieu de remettre cette origine en cause ». Veure el contingut d'aquesta carta als 'Annexes' (en el CD-ROM adjunt).

mateix territori: de la mateixa manera que el culte metropolità del peix oxirrinic era practicat a Gamhud (a uns 40 km al nord de Bahnasa)⁸¹², la presència d'un culte a Osiris senyor de *Pr-hf[3]* a una distància apreciable del seu lloc d'origen seria igualment plausible. És una qüestió, doncs, que cal deixar oberta mentre no apareguin noves dades arqueològiques i/o textuals de la regió.

6.4 El monticle (*i3t*) sagrat

El nom del monticle sagrat de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* varia en funció de la font considerada:

Doc. 25 Papir geogràfic de Tanis XI, 5.1, fragment 27: *i3t-s^cd*

Doc. 27 Papir de Tebtunis II = P.Carlsberg 182.1 L 16 13-17 : *Wns*

Doc. 15 Processó de *sepaut* al basament del corredor interior del temple de Kom Ombo: *in.f n.k W3bw š3.f Wns šht.f*, Ell (el rei) t'aporta *W3bw*, les pastures de *Wns* (amb) els seus camps.

Doc. 13 Processó de *sepaut* al temple de Repit i Min-Re (Athribis, Wanina) sobre el basament de les cares externes de les parets del santuari, corredor misteriós:

in.f n.k š3 Wns hr šht.s Ell (el rei) t'aporta les pastures de *Wns* amb els seus camps.

Doc. 21 Processó quadripartida sobre el basament dels murs laterals del temple d'Opet a Karnak. Divinitats i províncies, *phww* et *ww* del sud:

in.i n.k Wns hr b3k [.s] Jo t'aporto *Wns* amb el seu tribut.

De totes les versions gràfiques d'aquest topònim, una porta el determinatiu de la pústula : la del temple de Kom Ombo.

El topònim *Wns* és citat ja a la llista metro Lògica gravada a les parets exteriors de la capella Blanca de Senusret I⁸¹³, en el mateix compartiment que el nom del déu de la

---

⁸¹² Recordem el sarcòfag procedent de Gamhud amb una representació d'Isis en forma d'oxirrinic protegint el difunt: veure fig. 77 del capítol 5.

⁸¹³ P. Lacau, H.Chevrier, *Une Chapelle de Sésostri Ier à Karnak*, El Caire: IFAO, 1956, p. 229. En aquesta llista es gravaren sis registres per a cada *sepat* però, per a la 19 AE, només s'han conservat els tres superiors. Els tres registres inferiors tenen relació amb el valor de la *st3t* emprada com a unitat de mesura local.

sepat - que cal llegir, presumiblement, Igay⁸¹⁴, el de *Wns* (= *Wnsy*)⁸¹⁵ - i que l'edifici-*iꜥk* que, segons Montet⁸¹⁶, designa el temple del déu entorn del qual es formarà una aglomeració anomenada, posteriorment, *Spr-mrw*.

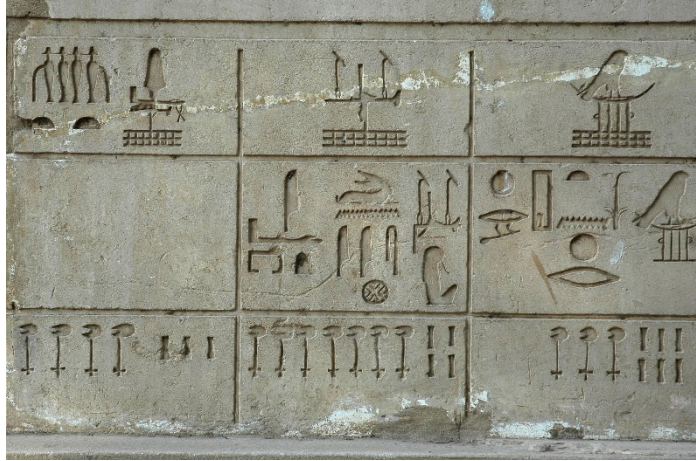

Fig. 87. Detall del compartiment dedicat a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* a la capella blanca de Senusret I (temple de Karnak). Fotografia de l'autora.

H. Gauthier i A. H. Gardiner consideren que *Wns* podria haver estat, no el nom de la *iꜥt*, sinó una de les apel·lacions de la metròpolis de la *sepat*⁸¹⁷. En la inscripció que acompanya a la deessa Nephthys en la processó geogràfica del temple d'Opet i a la processó de *sepaut* al temple d'Athribis, *Wns* és citada en el lloc que ocuparia la capital de la *sepat*⁸¹⁸. Segons Chr. Leitz⁸¹⁹, *Wns* hauria estat la capital de la *sepat* al Regne Mitjà.

A *Wns* els déus locals eren Seth, *Wnsy* i Nephthys⁸²⁰. A la llista de divinitats inscrita a la primera sala hipòstila, tercer arquiteu (cara est), del temple d'Edfu llegim:

⁸¹⁴ Veure capítol 5, apartat 5.1.1.

⁸¹⁵ P. Montet, *Géographie de l'Égypte ancienne, 2ème partie: To-chemâ, la Haute Égypte*. París: C. Klincksieck, 1961, p.182, ho interpreta com un nisbe derivat del nom de *Wns*.

⁸¹⁶ P. Montet, *Géographie*, II, p. 182.

⁸¹⁷ H. Gauthier, *DG I*, p. 198.

⁸¹⁸ Cf. docs. 13, 15 i 21 del catàleg i H.K. Brugsch, *Geographische Inschriften altaegyptischer Denkmäler, gesammelt während der auf Befehl Seiner Majestät des Königs Friedrich Wilhelm IV von Preussen, unternommenen wissenschaftlichen Reise in Ägypten, Vol 1: Die geographie des alten Ägyptens nach den ägyptischen Denkmälern zum ersten Male zusammengestellt und verglichen mit den geographischen Angaben der heiligen Schrift und der griechischen, römischen, koptischen und arabischen Schriftsteller*, Leipzig: J.C. Hinrichs, 1857, lám. XXVI, núm. XX.

⁸¹⁹ Chr. Leitz, *LGG II*, col. 417b.

⁸²⁰ Cf. H. K. Brugsch, *Dictionnaire géographique de l'ancienne Égypte, contenant per ordre alphabétique la nomenclature comparée des noms propres géographiques qui se rencontrent sur les monuments et dans les papyrus; notamment les noms des préfectures et de leurs chefs-lieux, des temples et sanctuaires*,

del Llibre del Morts amb l'enumeració de les principals coses-*bwt* locals “inventariades” en els textos geogràfics de la Baixa Època i d'època grecoromana⁸²⁷. No obstant, potser seria massa agosarat suposar que l'especialització de cada un dels 42 déus s'establí a partir d'allò que era considerat *bwt* en les seves ciutats respectives. En qualsevol cas, no ens consta que “ser insolent o busca-raons” fos quelcom prohibit a *Wns*.

D'altra banda, *Wns* amb el determinatiu de canal és el nom que rep també el *pehu* de la *sepat* de la cobra (10AE)⁸²⁸, regió amb un culte important a Seth i que els hierogrames gravaren en la posició simètrica a la *sepat* 19AE en la processó de *phww* al vestíbul d'entrada d'ofrenes líquides i sòlides al temple d'Hathor a Dendara⁸²⁹.

En relació a l'altre nom que rep el monticle sagrat al paper geogràfic de Tanis, *ibt-šꜥd*, cal assenyalar que també el trobem al mite d'Horus d'Edfu:

«(...) Horus- fils- d'Isis s'est métamorphosé de la même manière qu'Horus d'Edfou l'avait fait avant lui, (quand) ils eurent massacré l'ennemi ensemble, à l'ouest de Pr-rḥwy, au bord de l'eau. Et ce dieu (=les deux Horus) parcourt à la rame (hn) cette eau qui est sienne, encore aujourd'hui, (le jour anniversaire de celui) où ces ennemis l'atteignirent. Or tout cela est arrivé le 7 Tybi.

Et Thot dit: «de là, on appellera: butte-du-carnage cette butte, à partir d'aujourd'hui! On dira: l'atteinte (dmi.t), comme nom de ce bras du (fleuve) qui est près d'elle, depuis ce jour-ci! On appellera: fête de la navigation le (jour du) 7 Tiby, désormais!»...»⁸³⁰.

El fragment dona una explicació etiològica al nom del monticle sagrat (*ibt šꜥd*) i del braç d'aigua o canal principal de la regió (*Tmy*) que es trobava a prop d'aquest monticle. En aquest fragment també es cita la data en què ocorregué la massacre de Seth i el seus acòlits: el dia 7 del primer mes de l'estació de Peret (el mes de Tiby) que es convertí, a partir d'aquell moment, en el dia en què hom celebra la “Festa de la navegació”.

---

⁸²⁷ J. Yoyotte, *Le jugement des morts selon l'Égypte ancienne* a: AA.VV., *Le jugement des morts* (Sources Orientales 4), Paris: Éditions du Seuil, 1961, p. 60.

⁸²⁸ *Edfou* V, 114, 6-7.

⁸²⁹ *Dendara* IX, 225, 4-5.

⁸³⁰ *Edfou* VI, 121, 3-11. Traducció de M. Alliot, *Le culte d'Horus II*, pp. 732-733.

El monticle també és citat en un altre fragment del mite d'Horus d'Edfu en el qual s'indica que aquest es troba al lloc on el ceptre-*uas* és enmig de la tropa d'acòlits de Seth; fet que justificaria, segons el mite, el nom que rep la *sepat*:

«(...) *La Majesté de Rê dit à Horus Behedety: «regarde les piteux ennemies! Ils ont atteint au bras d'eau occidental de sepat merou pour rejoindre cette troupe de Seth qui (habite) en cette butte: (au) lieu [=bw] où le (sceptre-) w3b se trouve au milieu d'eux! ».* Alors Thot dit à Rê:«on dit w3bw3b concernant sepat merou, à cause de cela...»⁸³¹.

D'altra banda, L. Coulon assenyala que, entre la descoberta de la relíquia i el dipòsit de la mateixa en el seu santuari, poden succeir diversos esdeveniments que serveixen per "fixar" els elements sagrats de la província en la mitologia. El *papir del Delta* és ric en anècdotes d'aquest tipus⁸³². En relació al monticle sagrat de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, el papir del Delta explica que els dits del peu de Sem foren mutilats per Geb sobre la *i3t nt W3bwy*⁸³³. L'esdeveniment s'emmarca en l'episodi de disputes entre Shu i Geb per la successió de Shu⁸³⁴. En el mateix fragment d'aquest episodi mitològic, Geb és substituït per Seth⁸³⁵. L'equivalència entre ambdós déus és ben coneguda per textos i escenes rituals diverses⁸³⁶. Sem sembla ser, d'altra banda, un aspecte negatiu de Geb i, per tant, de Seth. Tant Sem com Geb podien assimilar-se a Seth⁸³⁷.

En el mateix passatge del papir es cita un altra esdeveniment relacionat amb Geb: «hom feu una *grgt* sobre el membre (*dt*) de Geb»⁸³⁸. D. Meeks⁸³⁹ creu que es tracta d'una mutilació del membre sexual del déu ja que el mot *grgt* ve determinat per un ganivet. La

⁸³¹ *Edfou* VI, 118, 6-8. Traducció de M. Alliot, *Le culte d'Horus* II, p.730 modificada per N. Torras a partir de l'edició del text jeroglífic d' E. Chassinat, *Edfou* VI, 118, 6-8.

⁸³² L. Coulon, *Les reliques d'Osiris en Égypte ancienne*, p. 28.

⁸³³ *Papir del Delta*, XIII, 2-5. Cf. D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p. 28, m § 32.

⁸³⁴ D. Meeks, *ibid.*, p. 275, m § 32 a.

⁸³⁵ *Papir del Delta*, XIII, 5.

⁸³⁶ Cf. D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p. 130, t n. 435. Fins a tal punt és estreta la relació entre Geb i Seth que, a partir de la proscripció d'aquest últim, en alguns indrets de culte a Osiris on, evidentment, no es podia evocar obertament el nom de Seth, s'emprà el nom de Geb com a substitut d'aquest. Cf. Y. Koenig, *Le papyrus de Moutemheb*, *BIFAO* 104/I, 2004, p. 294-295, n. h.

⁸³⁷ D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p. 128, t n. 425.

⁸³⁸ Cf. *Papir del Delta*, XIII, 2.

⁸³⁹ D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p. 128, t n. 423.

mutilació que patí Sem citada en el paràgraf anterior, pot relacionar-se amb la mutilació de Geb, ja que el mot *s3h* (dits del peu) es pot trobar escrit, també, amb dos ceptres-*uas* sobre un suport enlloc del signe ⁸⁴⁰. Si Sem és assimilat a Seth, aleshores l'emblema de la *sepat* ha pogut servir de base a aquesta versió local de la mutilació⁸⁴¹. Els dos ceptres-*uas* de l'emblema poden representar els testicles de Seth però també poden evocar, doncs, els seus dits del peu. Segons els esdeveniments narrats en el papir del Delta, el signe podria al·ludir també a la cama de Seth de la que foren tallats els dits del peu. En relació a això, D. Meeks ens recorda, també, que Geb s'associa a la planta dels peus⁸⁴².

6.5 La serp sagrada (*ḥꜥ nfr*)

Els compendis abreujats de monografies sacerdotals recullen també el nom que rebien les serps sagrades que guardaven el territori i santuaris locals de cada *sepat* d'Egipte. Tenien el seu cau habitual en els monticles boscosos sagrats. Les monografies completes n'indiquen més d'una per regió, i fins a set en la *sepat* 18 AE en el papir Jumilhac XII,8-10⁸⁴³. Els egipcòlegs designen aquests éssers «fills de la terra», lligats a un territori en concret, amb el nom d' *agathodémon* que prové de l'expressió grega *agathos daimon*, «el bon dimoni/geni»⁸⁴⁴.

De creació més recent, trobem la corporació de genis armats amb cap d'animal vetllant a Osiris procedents de les 42 *sepaut*, que doblen els 42 genis que seuen a la sala de les dues Maat constituint el tribunal davant del qual el difunt ha de fer la confessió negativa⁸⁴⁵. Aquests genis, però, a diferència dels del capítol 125 del llibre dels morts, s'organitzen a partir d'un origen geogràfic precís. Efectivament, a l'avantcambra de

⁸⁴⁰ Cf. D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta*, p. 275 n.797 i G.Möller, *Hieratische Paläographie III*, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1936, núm. 595, n. 2.

⁸⁴¹ *Mythes et légendes du Delta*, p. 275, m § 32 a. Veure capítol 5, apartat 5.1.2.

⁸⁴² Cf. D. Meeks, *ibid.* La relació entre les relíquies i el significat de l'emblema, així com el rol de Geb en una possible lectura de l'emblema, ha estat tractada al capítol precedent (apartat 5.1).

⁸⁴³ Cf. Vandier, *Le papyrus Jumilhac*, p. 122.

⁸⁴⁴ J. Yoyotte, «Reptiles et serpents», a : P. Vernus i J.Yoyotte, *Bestiaire des pharaons*, p. 306.

⁸⁴⁵ J.Yoyotte, *Collège de génies armés veillant sur Osiris et venus des 42 "nomes"*. Document inèdit conservat a l'Arxiu J.Yoyotte, Centre Wladimir Golénischeff (EPHE, Vème section).

Sokar-Osiris al temple d'Edfu i a la capella osiríaca oriental del mig a la terrassa del temple de Dendara, es gravaren dues processons de genis procedents de les *sepaut* de l'Alt i Baix Egipte. Els noms d'alguns d'aquests genis coincideixen amb els de les serps sagrades recollits en les monografies i els compendis sacerdotals ⁸⁴⁶.

L'objectiu d'aquests genis armats amb ganivets és el de fer guàrdia al voltant d'Osiris, defensant la cambra mortuòria durant la vetlla del cos diví i massacrar al seu enemic Seth. El context míticritual en ambdues processons és el mateix: el misteri del restabliment de Sokar-Osiris durant les festivitats del mes de Khoiak⁸⁴⁷. Malauradament, en ambdues processons, no es gravà cap *agathos daimon* per a la *sepat* 19 AE - possiblement degut al seu caràcter sethià. Ara bé, els compendis abreujats de monografies sacerdotals en paper i el Gran text geogràfic a la cara externa de les parets del santuari del temple d'Edfu ens han transmès el nom que rebia la serp sagrada a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*:

Doc. 25 Paper geogràfic de Tanis XI, 5.1, fragment 27:

Nb-nryt, senyor del santuari- *nryt* /senyor del terror⁸⁴⁸.

Doc. 27 Paper de Tebtunis II = P.Carlsberg 182.1 L 16 13-17:

Nb-Sp3t-mrw, senyor del districte de *meru*/ de *Spermeru* (?).

Doc. 28 Paper de Tebtunis III fragment D7:

[*Nb*]-*Sp3t-mrw*, senyor del districte de *meru*/ de *Spermeru* (?).

Doc. 10 Gran text geogràfic d'Edfu (Edfou I, 343, 2):

Nb-mrw, Senyor de *Meru*

El nom de la serp sagrada que ens ha transmès el paper de Tanis, *Nb-nryt*, porta el determinatiu de la casa (𓂏𓂏): podria tractar-se, doncs, del geni protector d'un santuari anomenat *nryt*⁸⁴⁹. J.-C. Goyon⁸⁵⁰, creu, però, que aquesta forma podria resultar d'una contaminació derivada d'un epítet de Seth (i també de Geb, entre d'altres déus⁸⁵¹): *nb*

---

⁸⁴⁶ *Id.*

⁸⁴⁷ *Id.*

⁸⁴⁸ En relació a la traducció del mot *nryt* veure la remarca «d» del doc. 25 del «Catàleg de fonts».

⁸⁴⁹ Cf. Chr. Leitz, *LGG IV*, col.666c.

⁸⁵⁰ Une énigme de géographie religieuse, p. 106, n. 27.

⁸⁵¹ Cf. Chr. Leitz, *LGG IV*, col. 665a.

nrw «senyor del terror»⁸⁵². En el sarcòfag de Heret trobat a la tomba número 1 de la necròpolis alta d'Oxyrhynchos, una representació de l'*agathos daimon* acompanya la fórmula a dir per Neb-neru⁸⁵³. D'altra banda, l'epítet femení *nbt nryt*, «senyora del terror» - registrat per Chr. Leitz⁸⁵⁴ - podia aplicar-se a diverses deesses, entre elles Neith, amb culte a la regió⁸⁵⁵. «Senyora del terror» és també el nom del geni guardià de la primera porta de la nit a la Duat en la versió de Sethy I⁸⁵⁶ i en la processó quadripartida dels murs exteriors (est i oest) del naos del temple de Dendara s'anomena així a la deessa del temple de la *sepat* 18 BE (dins la llegenda que acompanya al *w* de la *sepat*).

Els papirs provinents dels arxius de Tebtunis (documents 27 i 28 del Catàleg de fonts) donen la forma *Nb-Sp3t-mrw*⁸⁵⁷ que podem interpretar com «Senyor de la localitat de *SePAT/Seper-meru*» si considerem que ambdues formes són variants del nom de la capital o bé «Senyor del districte de *meru*» (a l'altiplà desèrtic)⁸⁵⁸.

Finalment, hem vist que el Gran text geogràfic d'Edfu gravat a les parets exteriors del santuari dona la forma *Nb-mrw* que segons J.-C. Goyon⁸⁵⁹ seria la forma original comportant l'element toponímic *mrw* i que Chr. Leitz tradueix com “senyor del desert”⁸⁶⁰. Recordem que aquest text és fruit d'una reinterpretació teològica i llença una sèrie d'imprecacions contra els elements sagrats d'aquesta província sethiana:

«(...) *els enemics han estat aniquilats a ʿwn-ib; el sacerdot rk hr que realitza els rituals per al seu ka ja no existeix; la sacerdotessa wnr isswn tampoc existeix; la barca sagrada wsht ha naufragat en el canal tm[y]; l'arbre-ʿrw (h) és inexistent (...)*» (doc. 10 del Catàleg de fonts)

⁸⁵² En relació a aquest epítet aplicat a diverses divinitats, veure Y. Koenig, *Les effrois de Keniherkhepeshef* (Papyrus Deir el-Médineh 40), *RdE* 33, 1981, p. 33-35 i Chr. Leitz, *LGG IV*, col. 664b-666a.

⁸⁵³ H. Amer, M. Erroux-Morfin, J. Padró, J.-C. Goyon, *Inscriptions murales de la chapelle funéraire de Heret*, a: J. Padró et alii, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, p. 55 (=fig. 3.5, Text 1D, col. 2). Veure també J. Padró, *Découverte et premiers travaux à l'osireion d'Oxyrhynchos*, p. 1446 i n. 14.

⁸⁵⁴ Chr. Leitz, *LGG IV*, col.77 a-c.

⁸⁵⁵ J. Yoyotte, «Thouèris», a: *Bestiaire des pharaons*, p. 695.

⁸⁵⁶ Cf. Y. Koenig, *RdE* 33, p. 34.

⁸⁵⁷ Cf. Chr. Leitz, *Die Gaumonographien in Edfu und ihre Papyrusvarianten: ein überregionaler Kanon kultischen Wissens im spätzeitlichen Ägypten : Soubassementstudien*. 3. Vol 1: Text (SSR 9), Wiesbaden: Harrasowitz, 2014, pp. 155 i 426.

⁸⁵⁸ Aquesta qüestió ha estat comentada més amunt, a l'apartat 6.3.

⁸⁵⁹ Une énigme de géographie religieuse, p. 106, n. 27.

⁸⁶⁰ Chr. Leitz, *Die Gaumonographien in Edfu und ihre Papyrusvarianten*, p. 155.

El mateix autor, J.-C. Goyon, afirma:

« (...) l'apparence foncièrement négative de la notice géographique du temple d'Edfou,..., était trompeuse et recelait de multiples contradictions au regard des autres documents plus tardifs que l'on a pu regrouper. Elle n'en est pas moins le témoin des premières «manœuvres» sacerdotales pour réhabiliter la circonscription de la cité de Seth, et la réintégrer, comme le montre l'aboutissement de la rubrique de Dendara, dans le schéma osirien normal applicable à la totalité de la Vallée. »⁸⁶¹.

És interessant recordar que la forma local d'Osiris en aquesta *sepat* és qualificada de «senyor de Meret» en la *llista geogràfica d'estàtues sagrades d'Egipte* al temple d'Hibis⁸⁶² i de «senyor de Meru» en el sarcòfag de Gamhud⁸⁶³. Com hem vist, una estàtua gegant d'Osiris jacent fou trobada en una de les cambres de l'*abatón* sota un monticle natural a 1.5 Km de la muralla oest d'Oxyrhynchos⁸⁶⁴.

6.6 Els altres elements relacionats amb el culte local: el santuari, les festes, sacerdot, sacerdotessa-cantant, barca i el llac sagrat

A continuació exposem les denominacions d'aquests altres components culturals de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* i que coneixem, principalment, a partir dels compendis abreujats de monografies sacerdotals i del Gran text geogràfic d'Edfu:

El santuari: *ꜥwn-ib* (doc. 26 = Tebtunis I; doc. 27 Papir de Tebtunis II; doc. 10= Gran Text Geogràfic d'Edfu; doc. 23= Himne geogràfic al brançal exterior de la porta de la 3a cambra Est (F) del temple de Dendara)⁸⁶⁵.

---

⁸⁶¹ J.-C. Goyon, *ibid.*, p. 116.

⁸⁶² E. Cruz-Urbe, *Hibis temple Project, vol. I, Translations, comentary, discussions and sign list*, San Antonio (Texas): Van Siclen Books, 1988, p. 192 i sq.

⁸⁶³ Veure capítol 5, apartat 5.2.6 i fig. 77.

⁸⁶⁴ Veure fig. 84, apartat 5.2.6.

⁸⁶⁵ Veure la remarca «a» del doc. 23 del Catàleg de fonts (= Himne geogràfic al brançal exterior de la porta de la 3a cambra Est (F) del temple de Dendara).

Tant els manuals sacerdotals procedents dels arxius dels temples com el Gran text Geogràfic d'Edfu gravat al voltant de la *set uret* del temple d'Horus, coincideixen en donar aquest nom al santuari local de la *sepat* 19 AE que guardava la imatge de Seth. A més, l'himne geogràfic al brancal exterior de la porta de la 3a cambra est del temple de Dendara (doc. 23 del Catàleg de fonts) celebra la destrucció del mateix :

« *W3bw* est tombé, ceux qui s'y trouvent sont en feu, *ʿwn-ib* est livrée à la flamme ».

La discussió relativa al significat i traducció de *ʿwn-ib* ha estat recollida a la remarca «a» del document 23 del Catàleg de fonts.

Les festes locals:

a) Tercer mes d'Akhet, primer dia del segon mes de Peret, *ibd 3 3ht, ibd 2 prt sw 1* (doc. 25 Papi geogràfic de Tanis XI, 5.1, fragment 27)

A finals del tercer mes de l'estació de la inundació (Akhet) - el mes d'Athyr - les aigües es comencen a retirar i el primer dia del segon mes de Peret (l'hivern) - el mes de Mekhir- assenyalava la retirada definitiva de les aigües de la inundació⁸⁶⁶. Els rituals celebrats durant el tercer mes d'Akhet tenen a veure amb el retorn de la vegetació després de la retirada de les aigües i el retorn de la terra a la vida després d'un llarg període de repòs⁸⁶⁷. El calendari de festes d'Hathor de Dendara gravat al temple d'Edfu, per exemple, marca que el dia 29 del mes d'Akhet correspon a la cerimònia de l'*aportació del Nil* en la que Hathor venia a constatar la presència del nou llim després de la retirada de les primeres aigües i feia gala de la seva satisfacció⁸⁶⁸.

D'altra banda, la retirada de les aigües és assimilada a la retirada de Seth i els seus seguidors. Al mite d'Horus d'Edfu, la presa dels rebels es desenvolupa durant aquest mes i el següent (el mes de Khoiak)⁸⁶⁹.

---

⁸⁶⁶ Cf. J.-C. Goyon, *Une énigme de géographie religieuse*, p. 98, n. 14.

⁸⁶⁷ Cf. S. Sauneron, *Les fêtes religieuses d'Esna aux derniers siècles du paganisme* (Esna V), El Caire: IFAO, 1962, p. 30.

⁸⁶⁸ M. Alliot, *Le culte d'Horus II*, p. 225. Citat per L. Christophe, *Les fêtes agraires du calendrier d'Hathor à Edfou* (CHE serie VII, fasc. 1), El Caire: Egyptian History Papers, 1955, p. 37.

⁸⁶⁹ J.-C. Goyon, *Une énigme de géographie religieuse*, p. 98, n. 14.

El llibre titulat *ḥ3t-ꜥ m ḥ3t nḥḥ phwy dt* indica que el primer dia del segon mes de Peret (1° hivern), es commemorava l'elevació del cel (*ꜥḥt pt*)⁸⁷⁰ acte gràcies al qual Ptah «*havia salvat a Shu de les mans del déu Geb*»⁸⁷¹.

Segons el calendari festiu gravat a la sala hipòstila del temple d'Esna, aquesta festa es celebrava, en canvi, el primer dia del tercer mes de Peret, el mes de Phamenoth. Segons aquest mateix calendari, el primer dia del segon mes de Peret, el mes de Mekhir, és el darrer dia de la festa de la navegació, festa que durava 4 dies i que començava el 28 de Tybi⁸⁷². En aquest quart i darrer dia de la navegació es celebrava «la festa dels déus i de les deesses». El text d'Esna precisa que en aquesta dia cal:

*(...) realitzar tots les rituals de la navegació, detenir-se (després d'haver retornat els déus) al seu lloc (habitual), passar un dia feliç amb tots el homes*⁸⁷³.

Aquesta mateixa data és citada al calendari de festes de Ramsès III a Medinet Habu (MHC 1337) en tant que és el dia de fer sortir al déu Anubis en processó⁸⁷⁴.

b) D'altra banda, tres compendis abreujats ens indiquen que la festa anual local era el dia del naixement de Seth, és a dir, el tercer dia epagomen:

[*m_{swt}*] *Stḥ* (doc. 26= Papir de Tebtunis I)

m_{swt} Stš (doc. 27 = Papir de Tebtunis II)

hrw ms(wt) nbḏ- ḳd, el dia de naixement d'Apophis-Seth⁸⁷⁵ (doc. 10= Gran text geogràfic d'Edfu).

⁸⁷⁰ Cf. Chr. Leitz, *Tagewählerei*, p. 228-229. L'autor assenyala que no s'ha de confondre amb l'acte de suportar/sostenir el cel (*tw3 pt*).

⁸⁷¹ Cf. Sauneron, *Les fêtes religieuses d'Esna* (Esna V), p. 75. La separació del cel i la terra és una de les

funcions de Ptah com a demiürg: això és el que expressa aquesta grafia ptolemaica del nom de Ptah .

⁸⁷² Segons el mite d'Horus a Edfou (*Edfou VI*, 118-121), el 7 Tybi és anomenat «la festa de la navegació» arran de la massacre de Seth i els seus acòlits a la riba del canal, a l'oest de la localitat de *Pr-rḥwy*. En aquest dia, les dues estàtues d' Horus guardades al temple de *Pr-rḥwy* recorrien el canal de la regió: M. Alliot, *Le culte d'Horus II*, pp. 732-733 i n. 5.

⁸⁷³ Cf. S. Sauneron, *Les fêtes religieuses d'Esna* (Esna V), pp. 18-19.

⁸⁷⁴ S. Schott, *Altägyptische Festdaten* (AAWMainz 10), Wiesbaden: AWL-Franz Steiner, 1950, p. 96. Cf. Epigraphic Survey, *Medinet Habu III: The Calendar, the "Slaughterhouse" and minor records of Ramses III* (OIP 23), Chicago: The University of Chicago Press, 1934, lám. 165.

La glosa teològica que acompanya al geni de la *sepat* en la processó quadripartida al pati del temple d'Edfu (*Edfou* V, 121, 5-6) fa al·lusió, segons la traducció proposada per J.-C. Goyon⁸⁷⁶, a Horus en tant que aquell que fa pujar el nivell de les aigües quan Egipte està sota els efectes de la calor destructora, en els dies epagòmens. L'al·lusió als darrers dies, els més calorosos, de l'estació de Shemu i en concret al tercer dia epagomen, dia de naixement de Seth, està implícita per l'ús del mot *dns* (pesat/da)-sobrenom de Seth⁸⁷⁷ - per a caracteritzar l'aigua i la calor en aquest moment de l'any.

En el tercer dia epagomen es recitaven determinades paraules per a demanar la protecció de Seth, «el del cor fort/poderós». En aquet dia s'invocava a Seth en tant que divinitat protectora de Re a la proa de la seva barca⁸⁷⁸. És sota aquest aspecte protector que Seth hauria estat adorat a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*. Recordem també que, segons l'anomenada estela d'Amenemhat (dinastia XII), el mateix dia de l'aniversari del naixement de Seth es presentaven, a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, ofrenes al déu Igay⁸⁷⁹.

En resum, a partir de la informació aportada per les fonts de Geografia sagrada, tres esdeveniments clau marquen les festes locals al territori dels dos ceptres-*uas*: el naixement de Seth a finals d'any - just abans de l'arribada de la inundació -, l'inici i la fi del procés de retirada de les aigües de la inundació⁸⁸⁰.

---

⁸⁷⁵ Respecte a l'expressió *nbd-kd* com a denominació d'Apophis-Seth, veure la remarca «j» del doc. 10 (=Gran text geogràfic d'Edfu) del Catàleg de fonts. L'epítet està recollit a Chr. Leitz, *LGG* IV, col. 199a.

⁸⁷⁶ Recordem que la traducció proposada per aquest autor és: «...car tu es celui qui fait monter (*bs*) l'eau alourdie (*dns*) quand la saison (*tr*) est dans l'embrasement (litt. la flamme *wpst*) bouillant de la famine (*knw*) à l'heure (*wnwt*) de la pesante <chaleur> (*dns*).» Cf. la remarca «f» del doc. 19 del Catàleg de fonts.

⁸⁷⁷ Al respecte, veure la remarca «t» del doc. 19 (=Edfou V, 121, 14-15) al Catàleg de fonts.

⁸⁷⁸ Cf. Chr. Leitz, *Tagewählerei*, p. 422.

⁸⁷⁹ H. Altenmüller i A.M. Moussa, *Die Inschrift Amenemhets II aus dem Ptah- Temple von Memphis. Ein Vorbericht* (SAK 18), Hamburg: Helmut Buske, 1991, pp. 23-24. Veure la reproducció del fragment de la inscripció a J. Malek i S. Quirke, Memphis, 1991: Epigraphy, *JEA* 78, 1992, p.16. Cf. capítol 5, apartat 5.1.1.

⁸⁸⁰ A partir de la hipòtesi no demostrada segons la qual l'emblema en la processó de les capelles osiríaques del temple de Dendara correspondria al territori d'Oxyrhynchos, M. Erroux-Morfin posa en relació el ritual específic citat en aquesta processó («rentar-se els cabells»), la fi del dol i la resurrecció d'Osiris amb el fenomen de la inundació i la regeneració de la vegetació. El peix oxirrinca anunciaria l'arribada de la inundació descendint el Nil fins al mar per a reproduir-se durant la primera quinzena del mes d'agost. Aquest fet, però, no es correspon amb cap de les dates festives locals de la regió mencionades en les fonts de Geografia sagrada ni hem documentat, tampoc, aquesta suposada relació en

El sacerdot específic local :

Les paraules pronunciades pel faraó Ptolomeu IV en els panells d'obertura de les dues sèries de *sepaut* (Alt i Baix Egipte) al Gran text geogràfic d'Edfu, indiquen que es tracta dels títols específics que rebien els sacerdots- ḥk.w (els que penetren [al temple]) i els sacerdots- $w^c b.w$ («els purs») en cada *sepaut*⁸⁸¹.

A la *sepaut* del dos ceptres-*uas*:

Rk-ḥr (doc. 26 =Papir de Tebtunis I, doc. 27= Papir de Tebtunis II, doc. 10= Gran text geogràfic d'Edfu), «Revel de cara».

Es tracta del títol específic del sacerdot que oficiava el culte en el temple principal de la *sepaut* i que probablement revestia un dels aspectes del Seth local. El títol sembla derivar d'un epítet diví: Apophis és anomenat *rk-ḥr* al temple d'Edfu⁸⁸². El Gran text geogràfic d'Edfu nega, però, l'existència tant del sacerdot local encarregat d'acomplir els ritus com de la sacerdotessa que toca el sistre davant el rostre de la divinitat.

D'altra banda, en relació a la deessa Thueris, recordem el títol sacerdotal de lectura incerta *imy-nnw/ imy-nwn/ imy-n(t)/ wnw* en la tomba número 1 de la Necròpolis Alta d'Oxyrhynchos que hem presentat i discutit al capítol 5⁸⁸³.

Finalment, en el mite d'Horus a Edfu, el sacerdot-*uab* d'Horus-Behdety - victoriós de Seth en el territori de *Sp3t-mrw* - rep del nom de *nb ḥ3* «senyor del combat»⁸⁸⁴. Una inscripció en el sarcòfag número 16 trobat a la sala 2 de la Tomba número 1 de la Necròpolis Alta d'Oxyrhynchos sembla confirmar aquest títol sacerdotal en la pràctica cultural local ja que el difunt és: *w^c b ntr nb ḥ3 n Hr (...)*⁸⁸⁵.

---

cap altre tipus de font. Veure M. Erroux-Morfín, L'Oxyrhynque, a: M. Erroux- Morfín i J. Padró Parcerisa (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany*, pp. 131-132.

⁸⁸¹ F. Colin, Les prêtresses indigènes dans l'Égypte hellénistique et romaine: une question à la croisée des sources grecques et égyptiennes, a: H. Melaerts /L.Mooren (eds.), *Actes du Colloque International « Le rôle et le statut de la femme en Égypte hellénistique, romaine et byzantine »*, Bruxelles et Louvain, 27-29 novembre 1997, Lovaina: Peeters, 2002 (Studia Hellenistica 37), pp. 87-88.

⁸⁸² *Edfou* VI, 160, 2. Recollit per Chr. Leitz, *LGG* IV, 728.

⁸⁸³ Veure capítol 5, apartat 5.2.6 així com la discussió sobre les diverses propostes de lectura a l'Annexe de J.-C. Goyon, *Inscriptions semi-hiératiques de la Tombe N° 1 de la Nécropole Haute d'Oxyrhynchos*, a: J. Padró et alii, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, p.118.

⁸⁸⁴ *Edfou* VI, 123, 7. Cf. Chr. Leitz, *LGG* III, 604a: aquest títol sacerdotal deriva d'un epítet d'Horus de Behedet.

⁸⁸⁵ J.-C. Goyon, *Inscriptions semi-hiératiques de la Tombe N° 1 de la Nécropole Haute d'Oxyrhynchos*, a: J. Padró et alii, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, p. 117.

Sacerdotessa específica local:

Els títols sacerdotals femenins recollits al Gran text geogràfic d'Edfu fan referència a les cantants-*šmꜣywt* i les músics-*hnwt* que toquen els sistres⁸⁸⁶.

Recordem que el Gran text geogràfic d'Edfu és un compendi abreujat de monografies sacerdotals i només transmet una part dels elements sagrats de cada *sepat*. Per a cada *sepat*, el text indica un únic títol sacerdotal local -a excepció de les *sepaut* 2AE i 6AE- quan en realitat n'existien més. En aquest sentit, altres compendis o monografies sacerdotals poden ajudar a completar aquesta informació. Així, pel què fa al títol específic de la sacerdotessa trobem dues variants, en funció de la font consultada:

ph̄tyt (doc. 27= Papir de Tebtunis II), «La poderosa/forta»

Aquest títol podria estar en relació amb l'epítet de Seth *ꜣ ph̄ty* «Gran en força»⁸⁸⁷.

*wn r isswn/ ir(.t) sswn*⁸⁸⁸ (doc. 10= Gran text geogràfic d'Edfu).

Degut a la falta de paral·lels, la traducció d'aquest títol gravat al santuari d'Edfu és incerta. Per una banda, *wnr/ wn-rꜣ* és un títol sacerdotal en relació amb el ritual d'obertura de la boca⁸⁸⁹. Ara bé, D. Klotz proposa transliterar *ir(.t) sswn* «She who is in the charge of Destruction»⁸⁹⁰. El verb *sswn* s'empra en relació a la destrucció dels enemics (sovint Apophis o Seth) i apareix també documentat en la processó geogràfica del temple d'Opet on porta el determinatiu de la flama per a concretar que la destrucció dels enemics es realitza amb foc: *rdi hh.f sswn sbiw.f*⁸⁹¹. Podria tractar-se, doncs, de la sacerdotessa encarregada de llençar al foc les figuretes de cera en el decurs del ritual d'enderrocar Apophis^{892?} En aquest sentit, recordem les fonts que assenyalen el rol de

---

⁸⁸⁶ Veure les paraules pronunciades per Ptolomeu IV en els panells d'obertura de les dues sèries de l'Alt i Baix Egipte a: F. Colin, *Les prêtresses indigènes dans l'Égypte hellénistique et romaine*, p. 88 et Chr. Leitz, *Die Gaumonographien in Edfu und ihre Papyrusvarianten*, p. 396. Cf. D. Klotz, *Regionally Specific Sacerdotal Titles in Late Period Egypt: Soubassements vs Private Monuments*, a: A. Rickert/B. Ventker (eds.), *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit, Soubassementstudien I*, vol. 1 (SSR 7), Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, p.722.

⁸⁸⁷ D. Klotz, *Regionally Specific Sacerdotal Titles in Late Period Egypt*, p.778.

⁸⁸⁸ Veure la remarca « f » del document 10 (Gran text geogràfic d'Edfu) del «Catàleg de fonts».

⁸⁸⁹ *Id.*

⁸⁹⁰ D. Klotz, *Regionally Specific Sacerdotal Titles in Late Period Egypt*, pp.777-778.

⁸⁹¹ Veure document 21 del «Catàleg de fonts».

⁸⁹² *Papir Bremner-Rhind* 26, 2-4 (BM10188). Veure J. Lustman, *Étude grammaticale du papyrus Bremner-Rhind*, Paris : Mistral Photo, 1999.

Seth de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* en tant que defensor de Re així com el seu aspecte reial⁸⁹³.

F. Colin considera, però, que el Gran text geogràfic d'Edfu no transmet, per a aquesta *sepat*, el títol de la sacerdotessa local, sinó que es limita a assenyalar la inexistència d'aquesta funció sacerdotal a la regió. Així, aquest autor proposa dues possibles transliteracions d'aquest passatge : *nn wn ir(y.t) sswn* «Il n'existe pas de préposée à la punition» o bé *nn wn r isswn* «rien n'existe face au ('par rapport au') punisseur». Seria un cas similar al que trobem en la llegenda de la *sepat* XI BE on el Gran text geogràfic diu: «Il n'existe pas de (femme) divine parmi les musiciennes»⁸⁹⁴. Finalment, J.-C. Goyon proposa transliterar *n wn r(3) is swn* «la voix de la (chanteuse)-*sounen* (?) n'existe absolument plus (*n wn is*)»⁸⁹⁵. Aquesta proposta de lectura no aporta, però, cap informació al significat del títol específic local de la sacerdotessa.

La barca: *wsht* (doc. 26= Papir de Tebtunis I, doc. 27= Papir de Tebtunis II, doc. 10= Gran text geogràfic d'Edfu).

Es tracta de la barca que s'amarrava al canal principal de la *sepat* i que s'emprava per a traslladar la barca sagrada amb la divinitat pel Nil. Les embarcacions d'aquest tipus eren anomenades *wi3 tp* o (*hr tp*) *itrw* ("barca que va sobre el riu") per a distingir-les de les barques sagrades normalment conservades a la *st wrt* (la gran seu)⁸⁹⁶.

Llac sagrat: *š- n- phty* (doc. 26= Papir de Tebtunis I); *š phty* (doc. 27= Papir de Tebtunis II).

Un passatge del mite d'Horus d'Edfu anomena *š-n-ḥ3* ("el llac del combat") al llac sagrat de la *sepat*. Segons aquest passatge, l'etimologia sagrada del nom del llac prové del fet que en ell es lliurà la batalla final en què Horus clavà el seu arpó a Seth:

---

⁸⁹³ Recordem, per exemple, l'estàtua de Seth i Nephthys amb la corona *pschent* i el collar-*usekh* així com el papir del Louvre N3121, V, 12-14 on Seth, senyor de *W3bw*, és invocat en tant que aquell que abat els enemics de Re: veure capítol 5, apartat 5.2.1.

⁸⁹⁴ F. Colin, *Les prêtresses indigènes dans l'Égypte hellénistique et romaine*, pp. 94, 98 i n. 181.

⁸⁹⁵ J.-C. Goyon, *Une énigme de géographie religieuse*, p. 92.

⁸⁹⁶ É. Chassinat, *Le temple d'Horus Behouditi à Dendérah*, *Revue de l'Égypte ancienne* I, 1925, pp. 304-305.

«Alors Râ dit à Thot: “qu’on livre la tribu de Seth à Isis et à son fils Horus, pour qu’ils fassent d’eux tout ce qu’ils voudront! (...) leurs harpons étaient (tournés) vers lui (=Seth), pendant la bataille dans cette ville!”. Et l’on donne au lac sacré (de Pr-rḥ.wi) le nom du lac-du-combat, encore aujourd’hui.» (Edfou VI, 120 , 4-6)⁸⁹⁷.

6.7 La localitat principal o “capital”: *Spr-mrw*

Aquest topònim és citat per primer cop en època ramèssida. En dos fragments del Papir Wilbour (text A i B) es menciona l’existència d’un alcalde-*ḥ3ty-ꜥ* en aquesta ciutat sota la autoritat del qual es troben terres del faraó:

Segons J.- C. Goyon⁹⁰⁰, *Spr-mrw* és una altre denominació de la capital de la *sepat* que, en la llista metrològica de la capella blanca de Senusret I, és anomenada *Wnsy*. Ara bé, en el compendi de geografia sagrada d’època romana procedent del temple de Tebtunis, *Wns* és el nom que rep la *i3t* del temple⁹⁰¹.

A banda del papir Wilbour, dues altres fonts d’època ramèssida citen el topònim *Spr-mrw*: el Papir Harris I (61b,12) - on es cita un temple dedicat a Seth en aquesta localitat⁹⁰²- i l’Onomasticon d’Amenope, ensenyament (*sb3yt*) que descriu el conjunt de realitats que configuren el món. La part que fa referència a Egipte dins d’aquest onomasticon consisteix, de fet, en una llista de viles (*dm.wt*) ordenada segons el curs del Nil, de sud a nord. *Spr-mrw* és citada entre *T3-wḥy-n-iry-s(t)* - localitat no identificada al

⁸⁹⁷ Traducció de M. Alliot, *Le culte d’Horus II*, p. 732.

⁸⁹⁸ A.H. Gardiner, *The Wilbour papyrus. I. Plates*, Oxford: Oxford University Press, 1941, A 73, 30.

⁸⁹⁹ A.H. Gardiner, *ibid.*, B 16, 21.

⁹⁰⁰ Une énigme de géographie religieuse, p. 108 i nota 31.

⁹⁰¹ Veure doc. 27 del Catàleg de fonts.

⁹⁰² Veure capítol 5, apartat 5.2.1.

nord de Herdai (Cynopolis)⁹⁰³ - i *Nn-nsw* (Heracleòpolis Magna) amb la grafia següent:

Els compendis abreujats d'època ptolemaica (papirs de Tebtunis = docs. 26-28 del Catàleg de fonts) i el Gran text geogràfic d'Edfu (doc. 10) citen el topònim *Sp3t-mrw* com la localitat principal de la *sepat* 19AE. Al mite d'Horus d'Edfu, el sobrenom donat a *Sp3t-mrw*⁹⁰⁵ és: , és a dir, el propi emblema de la *sepat* amb el determinatiu de ciutat. Recordem que en època grecoromana, el terme *sepat* ja no fa referència a una província sinó a una metròpolis religiosa⁹⁰⁶ i el seu territori. Per aquest motiu, l'emblema de l'antiga província, amb el determinatiu de ciutat, passa a designar la metròpolis religiosa. Si el nom de *Spr-mrw* significa 'l'arribada (o la que s'aproxima) a la vora del desert', el topònim *Sp3t-mrw* pot traduir-se com 'vora o franja del desert'. Segons A.H. Gardiner⁹⁰⁷, *Spr-mrw* i *Sp3t-mrw* serien dues variants del mateix topònim mentre que per a J.-C. Goyon⁹⁰⁸, es tractaria de dos topònims diferents.

D'altra banda, la ciutat *Pr-mdd* és citada al s. VIII en l' Estela Triomfal de Peye (o Piankhy), tot i que el seu origen podria remuntar-se a la dinastia XXII durant el període d'apogeu dels reis d'origen libi⁹⁰⁹. En la Estela de l'Adopció de Nitocris, sota el regnat de Psammètic I (664-610 a.C.), es nombra el territori agrícola-*w* de *Pr-mdd*⁹¹⁰. La primera menció del topònim al jaciment mateix d'Oxyrhynchos es trobà en la tomba

⁹⁰³ Podria tractar-se d'un campament libi en el territori de la *sepat* 19 AE. Cf. H. Gauthier, *DG I*, p. 204. Veure la remarca « a » del document 24 del Catàleg de fonts.

⁹⁰⁴ Pap. Golénischeff, p. v, l. 7 = doc. 24 del Catàleg de fonts. Cf. A. H. Gardiner, *AEO III*, lám. XI, XI A i lám. XXVII. El signe (T14) fa la funció de determinatiu de col·lectius estrangers com en el cas del mot , *nhsy* (nubi).

⁹⁰⁵ Thot digué a Re: «hom dirà Uabu enlloc de Sepat-meru degut a aquest fet a partir d'avui» (*Edfou VI*, 118, 8).

⁹⁰⁶ V. Razanajao, Le Delta à Basse Époque. Géographies d'un territoire, *Égypte, Afrique & Orient* 42, 2006, p. 9.

⁹⁰⁷ Cf. A. H. Gardiner, *AEO II*, p.110* i A.H. Gardiner, *The Wilbour papyrus. II. Commentary*, Oxford: Oxford University Press, 1948, p. 42, n.1 i 2.

⁹⁰⁸ J.-C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, p. 110. Veure els motius que porten a aquest autor a diferenciar ambdós topònims més amunt, a l'apartat 6.3.

⁹⁰⁹ J. Padró, Histoire du site d'Oxyrhynchos, a: M. Erroux-Morfin et J. Padró Parcerisa (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir*, p. 10 i n. 14 assenyala l'existència d'una necròpolis de la dinastia XXII al jaciment d'Oxyrhynchos, actualment coberta pel cementiri musulmà.

⁹¹⁰ R.A. Caminos, The Nitocris Adoption Stela, *JEA* 50, 1964, pp. 75 i 88, l. 18, lám. IX. L'autor considera, a partir d'aquest passatge, que *Pr-mdd* hauria estat la capital de la *sepat*, almenys, en època de Psammètic I malgrat que anteriorment ho hagués estat *Spr-mrw*. Reprendrem aquesta qüestió a les Conclusions del treball.

número 1 de la Necròpolis Alta, la construcció de la qual data vers el 600a.C. En la inscripció del mur oest de la capella funerària el difunt és: «prophète porte-parole des dieux de *Per-Medjed*»⁹¹¹. En època saïta *Pr-mdd* (Oxyrhynchos) serà el centre religiós més important de la *sepat* suplantant, almenys en l'àmbit de la realitat històrica local, a l'antiga *Spr-mrw*⁹¹². El topònim *Pr-mdd* no està, però, documentat en les fonts de geografia sagrada en les quals *Spr-mrw* apareix en tant que capital de la *sepat*.

A.H. Gardiner⁹¹³ proposa situar la ciutat de *Spr-mrw* més al nord de *Pr mdd*, entre *S3-k3* (El- Kes) i *Nn-nsw* (Ihnasyah), concretament a 30-40 km al nord de l'actual El-Bahnasa i a 20 o 30 km al sud d'Ihnasyah el-Medina, entre el desert i el Bahr Yussef. Per la seva banda, F. Gomàa⁹¹⁴ creu que *Spr-mrw* podria estar sota l'actual localitat de Safaniya, a uns 27 km al nord-est d'El-Bahnasa. Per a J. Yoyotte la ciutat estaria situada en l'extrem d'una pista que conduïa als oasis, concretament la de Darb el-Mâsudi, a uns 15 km al nord d'Oxyrhynchos. Actualment la localització de *Spr-mrw* continua essent incerta⁹¹⁵.

6.8 Els elements topogràfics sagrats

Tant els manuals de geografia sacerdotal com els textos de les processons geogràfiques ens informen de les realitats del sòl que formaven part de cada *sepat*. Es tracta dels components topogràfics sagrats: el canal-*mr* específic de la regió, el territori agrícola-*w* i el territori palustre-*phw*⁹¹⁶.

Com hem vist al capítol 4, els textos que acompanyen als genis en les processons geogràfiques s'articulen en tres parts: la fórmula reial, l'aspecte geogràfic de la llegenda

---

⁹¹¹ H. Amer, M. Erroux-Morfin, J. Padró, J.-C. Goyon, *Inscriptions murales de la chapelle funéraire de Heret*, a: J. Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, pp. 59, 61, fig. 4.8 i n.26 i veure, especialment, el calc de la paret (lâm. 3, *in fine*).

⁹¹² J.-C. Goyon, *Une énigme de géographie religieuse*, p. 116; A.H. Gardiner, *AEO II*, p. 110*-111*.

⁹¹³ A.H. Gardiner, *AEO II*, p. 110* i 111*.

⁹¹⁴ *L'À V*, p. 864.

⁹¹⁵ El lector trobarà, en les conclusions d'aquest treball, un mapa del territori de la *sepat* amb la proposta de localització de *Spr-mrw* a partir de les propostes de J. Yoyotte i A.H. Gardiner.

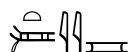
⁹¹⁶ Veure les definicions de cada un d'aquests termes al capítol 1, apartat 1.1.1.

que especifica l'aportació de les províncies i, finalment, la glosa religiosa (perquè tu ets...). La informació que podem extreure de les gloses religioses és interessant per a comprendre aspectes culturals locals i han estat estudiades en el capítol anterior (capítol 5) en relació a les divinitats locals. No obstant, hom pot també extreure certa informació de l'aspecte geogràfic d'aquestes llegendes. A aquest aspecte dedicarem, doncs, el darrer apartat del capítol 6.

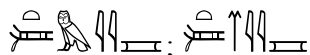
6.8.1 El canal-mr

Grafies:

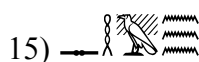
doc. 17 (*Dendara* IX, 211, 9)

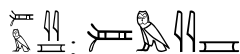
doc. 20 (*Dendara* XII,77, 11-12)

doc. 14 (*Dendara* X/1, 328, 14-

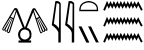
doc. 19 (*Edfou* V, 121, 7-8)

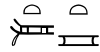
doc. 18 (*Edfou* IV, 189, 7-8)

doc. 10 (*Edfou* I, 343,1)

doc. 21 (*Opet* I, 304)

doc. 26 (Pap. Tebtunis I= PSI inv. I 2+P.Carlsberg 54,

fragment 29)

doc. 27 (Pap. Tebtunis II= P.Carlsberg 182 L 16 13-17)

Les grafies del canal en les versions clàssiques són força homogènies (docs. 18, 19 i 20). D'altra banda, totes les grafies del canal específic de la *sepat* 19 AE presenten el determinatiu de canal menys tres: la del doc. 21 (processó de *sepaut* al temple d'Opet), la del doc. 14 (processó de *sepaut* a la capella osiríaca occidental del temple de Dendara) i la del doc. 27 (Pap. de Tebtunis II) que porten el determinatiu d'aigua. Dues d'aquestes tres grafies (la de la processó de *sepaut* del temple d'Opet i la del manual sacerdotal de Tebtunis II), presenten una arrel una mica diferent. De fet, l'arrel del topònim (*tm*) és propera al verb *dmi* « reunir ». El signe serveix com a ideograma i determinatiu del verb *dmd*, unir, agrupar i derivats⁹¹⁸. Podria tractar-se, doncs, d'un « joc d'escriptura » dels hierogramates que busquen explicitar - a través d'aquestes grafies - els esdeveniments ocorreguts, segons el mite d'Horus a Edfu, entre Horus i els seguidors de Seth en aquesta *sepat*. Aquest mite transmet l'etimologia sagrada del nom del canal de la *sepat* en el passatge següent:

«*Aleshores la majestat de Re diu a Horus de Behedet : "mira, els enemics han arribat (dmi) al braç d'aigua occidental de sp3t-mrw per reunir-se amb aquesta tropa enemiga de Seth que està*

⁹¹⁸ Veure la remarca « a » doc. 21 (=Processó quadripartida al temple Opet) del Catàleg de fonts.

en aquest monticle (...)" *Hom anomena*   (dmit) el nom d'aquest braç (del riu) que està a pop d'ell (el monticle sagrat (...))»⁹¹⁹.

El canal específic de la *sepat*, *Tmy/Tmt/Dm3y/Dmit*, correspon, doncs, segons el mite d'Horus a Edfu, al braç d'aigua occidental de *Sp3t mrw*. H. K. Brugsch⁹²⁰ l'identifica amb el Bahr Yussef. En època de la inundació, el torrent d'aquest canal arribava a 40 colzades de profunditat segons els textos de les processons del temple d'Edfu (doc. 18 = *Edfou* IV, 189, 8-9 i 19 = *Edfou* V, 121, 8) i del mur exterior del naos del temple d'Hathor a Dendara (doc. 20 = *Dendara* XII, 77, 12-13). El cabdal d'aquest canal rep el nom de *ʕ3* (doc. 19 i doc. 20) i de *S3-r-m* (doc. 18).

D'altra banda, el canal de la *sepat* és anomenat *Sh3* a la capella osiríaca central de l'oest al terrat del temple de Dendara (doc. 14 del Catàleg). Aquest nom no està documentat en cap altre font de geografia sagrada en relació amb la 19AE. Podria tractar-se d'una reinterpretació tentyrita del nom el canal? D'una banda, segons S. Cauville, els canals citats en aquesta processó porten un nom diferent al de les processons quadripartides perquè podria tractar-se d'una part del canal emprada per a la realització del ritual osiríac específic de cada regió⁹²¹. De l'altre, ja hem vist que la identificació d'aquest panell amb la *sepat* dels dos ceptres-*uas* és dubtosa ja que podria haver estat substituïda per la ciutat de Qus⁹²². El text d'aquesta processó ens informa de que el ritual osiríac realitzat en aquest territori està en relació amb els cabells de les dues - *heret*, Isis i Nephthys. En general, els cabells d'Isis i Nephthys jugaven un rol important en el ritual de resurrecció del difunt com ara el gest *nwn*, amb finalitat regeneradora, que es realitzava durant el ritual d'obertura de la boca⁹²³.

⁹¹⁹ *Edfou* VI, 118, 6-9.

⁹²⁰ H.K. Brugsch, *Dictionn. Géogr.*, pp. 278-279 i 1191.

⁹²¹ S. Cauville, *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes. Commentaire* (BdE 118), El Caire: IFAO, 1997, p. 156. Cf. la remarca « d » del doc. 14 del Catàleg de fonts.

⁹²² Al respecte veure A. Tillier, *Enquête sur le nom et les graphies de l'ancienne Gsy (Qous)*, *BIFAO* 113, 2013, pp. 433-447. Veure'n la discussió a la remarca « b » del doc. 14 al «Catàleg de fonts» i capítol 5, apartat 5.1.

⁹²³ R. Valdesogo, *El cabello en el ritual funerario del antiguo Egipto*, pp. 95, 107. Segons aquesta autora, els cabells d'Isis i Nephthys són portadors de l'energia vital que necessita el difunt per a renéixer, un mitjà per a l'assoliment de la resurrecció.

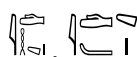
6.8.2 El territori agrícola-w

Grafies:

doc. 17 (*Dendara IX*, 211, 8-9)

doc. 20 (*Dendara XII*, 78, 1-2)

doc. 19 (*Edfou V*, 121, 10)

doc. 18 (*Edfou IV*, 189, 11-12)

doc. 21 (*Opet I*, 304)

doc. 25 (Pap. Geogr. Tanis XI,

5.1, fragment 27)

doc. 27 (Pap. Tebtunis II= P.Carlsberg 182 L 16 13-17)

doc. 28 (Pap. Tebtunis III P. Carlsberg 182, fragment D7)

Totes les grafies venen determinades pel signe de la planta (𓄿) menys tres: la del doc. 17 (*Dendara IX*, 211, 8-9), la del doc. 20 (*Dendara XII*, 78, 1-2) i la del doc. 25 (paper Geogràfic de Tanis) que venen determinades pel signe representant una peça de terra (⌊). La grafia del paper Tebtunis II (doc. 27) presenta, a més, un segon determinatiu, el de ciutat (⊗), indicant, així, que es tractava del territori cultivat de la metròpolis religiosa de la *sepat*.

Aquest territori s'anomenava *Itḥ/Idḥ/Idḥt* i - segons els textos de les processons geogràfiques - aportava plantes, branques i flors obertes. L'etimologia sagrada del seu nom la trobem al mite d'Horus d'Edfu:

«Il (Horus fils d'Isis) traîna (Seth) par les pieds, à l'intérieur de son terrain (sacré), et lui planta son harpon dns la tête et dans le dos. Et Râ dit à Thot: "regarde le fils d'Osiris! Il a traîné (itḥ.n.f) l'enragé (nšny) dans son terrain!". Thot dit (alors): "ainsi dira-t-on: l'(endroit-du)-traîné (itḥ) comme nom de son terrain (sacré), à partir d'aujourd'hui!"»⁹²⁴.

Segons aquest text, doncs, el nom del territori agrícola sagrat de la *sepat* 19AE prové del fet que el déu Seth fou arrossegat pels peus per aquest territori⁹²⁵.

⁹²⁴ *Edfou VI*, 120, 7-8. Traducció al català de N. Torras a partir de M. Alliot, *Le culte d'Horus II*, p. 732.

⁹²⁵ Cf. H. Gauthier, *DG I*, p. 130.

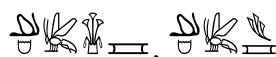
6.8.3 El territori palustre-*phw*

Grafies:

doc. 17 (*Dendara IX*, 211, 7-8)

doc. 20 (*Dendara XII*, 78, 4-5)

doc. 19 (*Edfou V*, 121, 13-14)

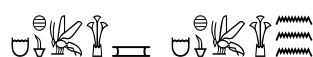
doc. 18 (*Edfou IV*, 189, 14-

190,1)

doc.21 (*Opet I*, 304)

doc. 16 (*Athribis II*, 165)

doc. 25 (Pap. Greogr. Tanis XI,

5.1, fragment 27)

doc. 27 (Pap. Tebtunis II=

P.Carlsberg 182 L 16 13-17)

En tots els casos, el nom de territori palustre de la *sepat*, *3h-bit*, ve determinat pel signe de la planta (,) seguit, la majoria de vegades, del signe del canal ( ). Es tracta d'un espai parcialment inundat en el que quedaven estancades les aigües residuals de la inundació: un terreny palustre especialment frondós, ple de plantes de papir. Aquest tipus de terrenys palustres es formaven en les àrees baixes de cada *sepat*, en aquelles zones que queden entre la vall i l'altiplà desèrtic⁹²⁶. En la grafia del doc. 27 (paper de Tebtunis II) veiem el determinatiu de ciutat ( ) - enlloc del determinatiu de canal - indicant així, potser, que es tractava del *phw* de la metròpolis *Spr-mrw* - igual que en la grafia del territori agrícola-*w* ( ) que hem vist en l'anterior apartat en aquest mateix paper.

El territori palustre-*phw* del 7è nomus del Baix Egipte - que vers l'est llindava amb les ribes de la llacuna de Buto - rep el mateix nom que l'àrea d'aiguamolls de la *sepat*

⁹²⁶ Veure capítol 1, apartat 1.1.1.

XIX⁹²⁷. En aquest territori del Delta és on la deessa Isis alimentava al seu fill, l'infant Horus. En els aiguamolls del Delta Isis amagà el seu fill Horus del seu oncle Seth.

De l'estudi d'aquestes tres entitats topogràfiques es dedueix que les produccions de la *sepat* 19AE no són específiques de la regió. En els textos de les processons s'insisteix en el caràcter agrícola i fèrtil de la *sepat*, tal com es fa també per a la resta de províncies d'aquestes processons geogràfiques. La relació entre el tipus de portador i la producció aportada que s'observa en les processons d'èpoques anteriors s'ha perdut, doncs, en els textos d'època grecoromana, tal com assenyalava J. Baines.

---

⁹²⁷ Cf. S. H. Aufrère, Le «territoire cultivé» (*ouou*) et «la réserve aquatique» (*pehou*) dans les monographies de nomes de l'Égypte ancienne a: *La campagne antique: espace sauvage, terre domestiquée* (cahiers Kubaba V), Paris: l'Harmattan, 2003, p. 27.

CONCLUSIONS

LA CONCEPTUALITZACIÓ DE LA *SEPAT* EN EL CONTEXT DE LA GEOGRAFIA SAGRADA D'EGIPTE

El present treball ha consistit en l'estudi d'un territori de l'antic Egipte, la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, en el context de la geografia sagrada del país. Aquesta recerca s'ha enfocat des d'una perspectiva diacrònica que ha permès copsar una certa permeabilitat entre la geografia sagrada representada als temples i l'evolució de la realitat històrica local, alhora que ha facilitat observar els canvis en la conceptualització d'aquest territori al llarg de la civilització i especialment a partir de la "satanització" de Seth, el seu déu principal.

Les fonts de les quals hem partit per a realitzar aquest estudi del territori dels dos ceptres-*uas* han estat, d'una banda, les processons de *hwwt*, les processons de *sepaut*, les processons quadripartides i les processons de *phww* - totes elles gravades als temples- i de l'altre, els compendis de monografies sacerdotals (documents papirologics i epigràfics) i els himnes de caràcter geogràfic. La processó més antiga on tenim representat el territori dels dos ceptres-*uas* es troba al temple funerari de Sahure (Abusir) de la dinastia V (c. 2458-2446 a.C.) i la més tardana, al temple de Kom Ombo, en temps de Vespasià (69-79 d.C.).

Durant més de 2500 anys, doncs, aquest territori es representà als temples d'Egipte en un intent de reactualització constant de la seva hipòstasi i dels textos que l'acompanyen; paral·lelament a l'organització real del territori (la geografia «profana») amb qui el divorci fou cada cop més gran a partir de finals del Regne Mitjà. Aquesta reactualització sacralitzada del territori varià d'un temple a un altre en funció de la teologia local i del seu emplaçament a l'interior del « microcosmos » del temple. Aquest treball ha pretès millorar el nostre coneixement sobre la conceptualització egípcia d'aquest territori així com analitzar-ne les diferents formes de representació, les diverses maneres de captar-ne l'essència des de tres punts de vista: textual (documentació papirologica i epigràfica), contextual (en cada temple) i diacrònic (des del Regne Antic a l'època romana).

Al segle II d.C. una còpia d'una llista de *sepaut* compilada anteriorment (segurament encara en època ptolemaica o inicis d'època romana) ens donarà el darrer testimoni fins avui conegut de l'antic nom de la regió en el context de la geografia sagrada del país. L'interès d'aquesta darrera referència rau en què ens transmet el nom de la *sepat* traduït al demòtic: $W^c b^c b$. De fet, la lectura de l'emblema identificatiu del territori (dos ceptres-*uas* emmarcant el signe d'una cama-*b*) ha fet córrer molta tinta, amb múltiples propostes segons els autors: des de $W3bwy$ o $W3bty$ -com si el signe 𓏏 fos un complement fonètic i els dos ceptres 𓏏 un dual -, a $Gb3(w)/Gbw$ - basant-se en el valor fonètic gb/kb per al ceptre 𓏏 ; passant per $W3bw$ - a partir d'unes problemàtiques inscripcions al *uadi* Hammamat - i $W3bw3b$ segons un passatge del mite d'Horus d'Edfu on el nom de la *sepat* s'explicaria per un joc de paraules amb $\text{𓏏} \text{𓏏} \text{𓏏} bw w3b$ (l'indret del ceptre- *w3b*). Aquesta darrera proposta de lectura és pròxima a la demòtica $W^c b^c b$ que comentàvem més amunt. No oblidem, també, les propostes que relacionen l'emblema de la *sepat* amb el déu Igay i la possibilitat que l'emblema es llegís $Bw Ig3y$ (l' indret del déu Igay) tenint en compte que Igay podria haver estat el déu principal de la *sepat* abans que no ho fos Seth a partir del Regne Nou. Finalment J. Osing proposa la lectura $W3s bw$ ⁹²⁸.

Si la lectura de l'emblema de la *sepat* és controvertida, el significat del què simbolitzen els seus signes encara ho és més. Les fonts egípcies que hi fan referència són poques i totes elles ens en transmeten una interpretació diferent. Un fragment del mite d'Horus fa una analogia entre el nom de la regió i el ceptre de Seth conservat al temple d'aquest déu a *Sper-meru* (*Edfou* VI, 118, 6-8). Un ceptre-*uas* de grans dimensions es conservava al temple de Seth a Ombos. És versemblant suposar també la presència d'un ceptre anomenat *Uab*, hipòstasi de Seth, al temple d'aquest déu a *Sper-meru*. Així, l'emblema de la *sepat* podria interpretar-se com el nom d'aquest ceptre, *Uab*, determinat per el signe del ceptre-*uas*. Ara bé, alguns autors opinen que la *b* 𓏏 de l'emblema podria haver estat afegida més tard i que originalment l'emblema hauria consistit, únicament, en dos ceptres-*uas* : el teònim Igay sobre el portaestandard (en

⁹²⁸ Aquesta qüestió relativa a la lectura de l'emblema de la *sepat* ha estat tractada en el capítol 5, apartat 5.1.1.

època ramèssida encara tenim un testimoni de l'emblema sense el signe). Aquesta hipòtesis no és excloent de l'anterior ja que, quan Seth substituï en època ramèssida a Igay com a déu local de la regió, es podria haver produït una reinterpretació de l'emblema de la *sepat*.

Pensem que, a partir d'aquell moment, els dos ceptres de l'emblema esdevingueren l'equivalent dels testicles de Seth emmarcant la cama del propi Seth. Segons el mite d'Horus d'Edfu, Seth - prenent l'aspecte d'un ase vermell- lluita contra Horus a la regió dels dos ceptres-*uas*. Horus venç la batalla i talla la pota davantera (*hps*) de l'ase-Seth. Sabem pel papir Wilbour que, almenys en època ramèssida, Seth de *Sper-meru* porta l'epítet *wsr hps.f* (poderós de la seva pota davantera). Una dada que reforça aquesta hipòtesis interpretativa de l'emblema la trobem al temple d'Opet. En efecte, a la processó geogràfica de la paret exterior, just per sobre dels panells relatius a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, hi ha gravada l'escena d'ofrena de la pota davantera- *hps* a Montu hieracocèfal, fet que, d'altra banda, demostra una certa connexió temàtica vertical entre la processó del basament i les escenes dels registres superiors⁹²⁹.

Finalment, a partir de la generalització de la proscripció del culte a Seth a la Baixa Època, sembla que l'emblema sofrí noves reinterpretacions. De reformulacions teològiques de l'emblema de la *sepat* elaborades pels hierogramates com a conseqüència de la dimonització de Seth ens n'han arribat dues. En primer lloc, l'anomenat Gran Text geogràfic (*Edfou* I, 342, 15-343, 2), gravat al basament extern de la *set-uret* del temple d'Edfu, relaciona l'emblema de la *sepat* amb les relíquies conservades en aquest territori: la cama (o la part superior del cos?) del noble (Osiris) i els testicles de Seth convertits en portaestendard, la imatge augusta sobre l'esquena de l'òrix: idea del vençut condemnat a portar Osiris sobre la seva esquena. Una segona reinterpretació del significat de l'emblema ens ha arribat a través del papir mitològic del Delta segons el qual els dos ceptres-*w3s* serien l'equivalent dels dits del peu mutilats de Sem, assimilat a Geb i a Seth, en el monticle sagrat de la *sepat* (Papir del Delta, XIII, 2-5)⁹³⁰.

⁹²⁹ Veure *infra* els resultats de l'anàlisi vertical de les escenes.

⁹³⁰ El lector trobarà la discussió relativa al significat de l'emblema de la *sepat* al capítol 5, apartat 5.1.2.

Un dels problemes terminològics més punyents que l'investigador es troba a l'hora de fer un estudi en geografia sagrada és saber a què fa exactament referència el terme egipci « *sepaut* » (𓆎), signe que es col·loca a la base dels emblemes, damunt el cap dels genis encarnant els territoris en les processons geogràfiques. Mentre que a finals de Regne Antic les *sepaut* es corresponen amb veritables unitats administratives (províncies), entre finals del Regne Mitjà i l'època ptolemaica el significat del terme canvia per passar a referir-se a una metròpolis religiosa i el seu territori. Per això, els anomenats « districtes suplementaris » que veiem aparèixer al final de les processons en època grecorromana són, en realitat, un intent de la geografia sagrada d'oferir una visió més completa de les « viles santes »⁹³¹ de l'època. En el cas del territori dels dos ceptres-*uas*, el terme *sepaut* passarà a designar la ciutat de *Sper-meru/Sepaut-meru* i el seu territori, tal com quedarà palès en els compendis de monografies sacerdotals d'època grecorromana procedents del temple de Tebtunis (docs. 26-28). No obstant, en els textos d'algunes processons geogràfiques es continuarà citant a *Wns*, l'antiga capital al Regne Mitjà (Athribis, Opet i Kom Ombo). En certa manera, la geografia sagrada es deixa "permeabilitzar" per la geografia profana incorporant alguns dels canvis que es produeixen en aquesta encara que sigui tard, a remolc d'ella⁹³². E. Jambon assenyala, per exemple, la incorporació d'algunes dades relatives als recursos hídrics dels pobles dels Nou Arcs procedents de fonts de la geografia « profana » en la processó geogràfica de la cara interna del mur de tancament del temple d'Edfu (apartat 3.5.5 del capítol 3)⁹³³.

D'altra banda, és habitual que en els textos de les processons, les metròpolis de les *sepaut* es designin, no amb el seu nom propi, sinó amb l'ideograma mateix de la província acompanyat d'una *t* i el determinatiu de ciutat - amb o sense portaestendard

⁹³¹ Terme emprat per J. Yoyotte, Sites et cultes de la Basse Égypte Orientale I. De Silè à Tanis, a: AA.VV. *Annuaire. Résumés des conférences et travaux. Tome XCI (1982-1983)*, París: École Pratique des Hautes Études, 1983, p. 218.

⁹³² Respecte a la incorporació d'algunes *realia* de la geografia profana en la geografia sagrada representada als temples, veure la processó geogràfica a la cara interna del mur de tancament del temple d'Edfu (apartat 3.5.5 del Catàleg)

⁹³³ E. Jambon, Les soubassements de l'intérieur du mur d'enceinte d'Edfou. Réflexions préliminaires autour de la notion de « canon » dans les temples ptolémaïques et romains, a : A. Rickert, B. Ventker (éds.). *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I. Vol. 2 (SSR 7)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, pp. 810, 814.

. Per aquest motiu, quan en època saïta sembla que la capitalitat del territori dels dos ceptres-*uas* passà de *Spr-mrw* a *Pr-mdd*, en els textos de les processons geogràfiques no es percebé aquest canvi. No obstant, en la processó geogràfica de la segona capella osiríaca oriental al terrat del temple de Dendara (de finals d'època ptolemaica) els hierogramates gravaren un emblema diferent () al panell situat entre les *sepaut* 18 i 20 de l'Alt Egipte. Els textos d'aquesta processó provenen de l'esfera osiríaca de manera que els déus, canals i rituals evocats difereixen dels de les versions clàssiques (A i B)⁹³⁴ gravades als temples d'Horus a Edfu i d'Hathor a Dendara. J.- C. Goyon considera que allò que els hierogramates representaren en el dinovena posició de la processó de les capelles de Denadara correspon, de fet, a la metròpolis *Pr-mdd* i al seu territori (alias Oxyrhynchos)⁹³⁵. Si fos així, es tractaria d'un subterfugi dels hierogramates per poder fer present, en context osiríac, aquesta *sepat* de manera implícita a través d'un emblema que la relliga al mite osiríac i que alhora permet evitar el perill que representaria la presència directe d'una regió sethiana en les capelles osiríaques del temple d'Hathor a Dendara. Segons J. C. Goyon⁹³⁶, al Gran text geogràfic d'Edfu - pseudo-processó gravada al basament exterior de la *set-uret* del temple,- també observem un subterfugi consistent en emprar el terme *Sp3t mr(w)* (amb el significat de franja de l'altiplà desèrtic-*mrw*) - enlloc del nom de la capital *Spr-mrw* - per a nombrar l'existència, al marge de l'àmbit d'influència “nefasta” de Seth, d'un espai reservat a Osiris dins la *sepat* 19AE. La manifestació local d'Osiris és anomenat *nb h3st mr(w)* «senyor de la necròpolis de Meru» en un sarcòfag trobat a la necròpolis tardana de Gamhud - al nord-oest del nomus oxyrhynchita - decorat amb una vinyeta en la que el difunt té al damunt un peix oxirrinc⁹³⁷. Ara bé, mentre no hi ha dubte que el dinovè geni del Gran text geogràfic d'Edfu encarna el territori dels dos ceptres-*uas*, en el cas de la processó osiríaca de Dendara compartim la opinió d'A. Tillier de que el geni en

⁹³⁴ Veure les diverses versions textuais de les processons grecoromanes que hem pogut establir, a partir de la posada en paral·lel dels textos, al capítol 4, apartat 4.3.1 (taules 11 i 12).

⁹³⁵ J.-C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, in: M. Erroux-Morfin et J. Padró Parcerisa (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, Avril 2007* (Nova Studia Aegyptiaca VI), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2008, pp. 115-116.

⁹³⁶ J.-C. Goyon, Une énigme de géographie religieuse, p. 110.

⁹³⁷ Veure fig. 77, capítol 5.

qüestió encarna el territori de Qus⁹³⁸. Aquest «districte suplementari» substitueix a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* arran, en part, de la connexió entre les seves divinitats principals (Haroeris i Seth) evitant així la presència d'una *sepat* sethiana en les capelles osiríaques del temple.

Les circumstàncies i la cronologia de la denigració del déu Seth són, encara, poc conegudes. Sembla que es tractà d'un procés gradual. E. Cruz-Urbe considera que en l'àrea tebana, després del període d'Amarna, hauria començat la temptativa de relegar una divinitat potencialment problemàtica a una nova categoria iniciant-se, així, un fenomen de substitució del déu Seth per tal de contrarestar el favor que mostraven els faraons de la dinastia XIX envers aquesta divinitat⁹³⁹. Els primers indicis que denoten, però, una clara intenció de *Damnatio memoriae* contra Seth datarien del regnat d'Osorkon II a Tanis, tot i que el seu nom no s'amartellà sistemàticament en aquesta època. La seva denigració i "demonització" es generalitzarà al llarg de la dinastia XXVI. Tot i això, quedaran supervivències del seu culte als oasis i continuarà essent invocat en els rituals màgics fins a època romana. En la regió de l'antiga *sepat* dels dos ceptres-*uas*, Osiris i els seus venjadors absorbiren el predomini de la regió encara que Thueris, mare de Seth, conservà el seu culte identificada a Isis i Neith i transformada en el peix oxirrinc. En època romana Thueris serà, a la ciutat d'Oxyrhyncos, la divinitat principal juntament amb Serapis, déu imperial d'Egipte i el seu culte s'estengué a tot el territori del nomus així com a El-Fayum.

La relació entre el desplaçament del nucli central de la *sepat* - de *Spr-mrw* a *Pr-mdd* (Oxyrhynchos) en època saïta - i la proscripció del culte a Seth és una qüestió complexa en la que segurament intervingueren variables diverses. Cal destacar, però, la incidència de causes mediambientals i climàtiques relacionades amb l'evolució del paisatge i amb les dinàmiques geomorfològiques de la plana al·luvial . En aquest sentit, el

---

⁹³⁸ El lector trobarà la discussió sobre la identificació de l'emblema que el geni porta en la processó de les capelles osiríaques de Dendara al capítol 5, apartat 5.1.2. Allí s'exposen també els arguments pels quals estem d'acord, sobre aquesta qüestió, amb A. Tillier.

⁹³⁹ D'aquesta manera reinterpreta l'autor la substitució de l'ideograma del déu Seth pel nus d'Isis en els cartutxos de Sethy I al temple d'Abydos (veure docs. 4 i 5 del nostre Catàleg de fonts) en contraposició a l'explicació de G. Robins segons la qual es tractaria d'una substitució situacional per tal d'evitar el perill que comportaria la imatge del déu Seth en determinats contextos (temples i tombes): E. Cruz-Urbe, *Sth ʿ3 phty* "Seth, God of Power and Might", *JARCE* 45, 2009, pp. 203, 209-210.

desplaçament del Bahr Yussef en direcció est en aquest territori, suggerit per I. Fiz a partir d'estudis de fotointerpretació i tractament d'imatge satèl·lit⁹⁴⁰, assecaria l'antic llit fluvial, almenys de manera estacional, i podria haver deixat impracticable el port de l'antiga capital.

La plana al·luvial al nord del jaciment d'Oxyrhynchos és molt ample coneixent-se l'emplaçament de diversos assentaments a la vora de l'altiplà, separats diversos kilòmetres de l'actual curs del Bahr Yussef. En aquesta àrea, on es situava l'antiga capital *Spr-mrw*, els processos sedimentaris derivats dels desplaçaments del curs del Bahr Yussef i dels canvis en la plana al·luvial degueren de ser importants i afectar als patrons d'assentament.

---

⁹⁴⁰ I. Fiz, Fuentes, cartografía, teledetección y SIG: claves para reconstruir el paisaje del nomo oxirrinquita, a: E. Subías, P. Azara, J. Carruesco, I. Fiz i R. Cuesta (eds.), *The Space of the City in Graeco-Roman Egypt. Image and Reality* (Documenta 22), Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2011, pp. 145-186. De fet, el tractament d'imatge satèl·lit realitzat per I. Fiz suggereix aquest fenomen als meandres situats al sud del jaciment d'Oxyrhynchos, àrea on la plana al·luvial s'eixampla (I. Fiz, *ibid.*, p.176, fig. 15).

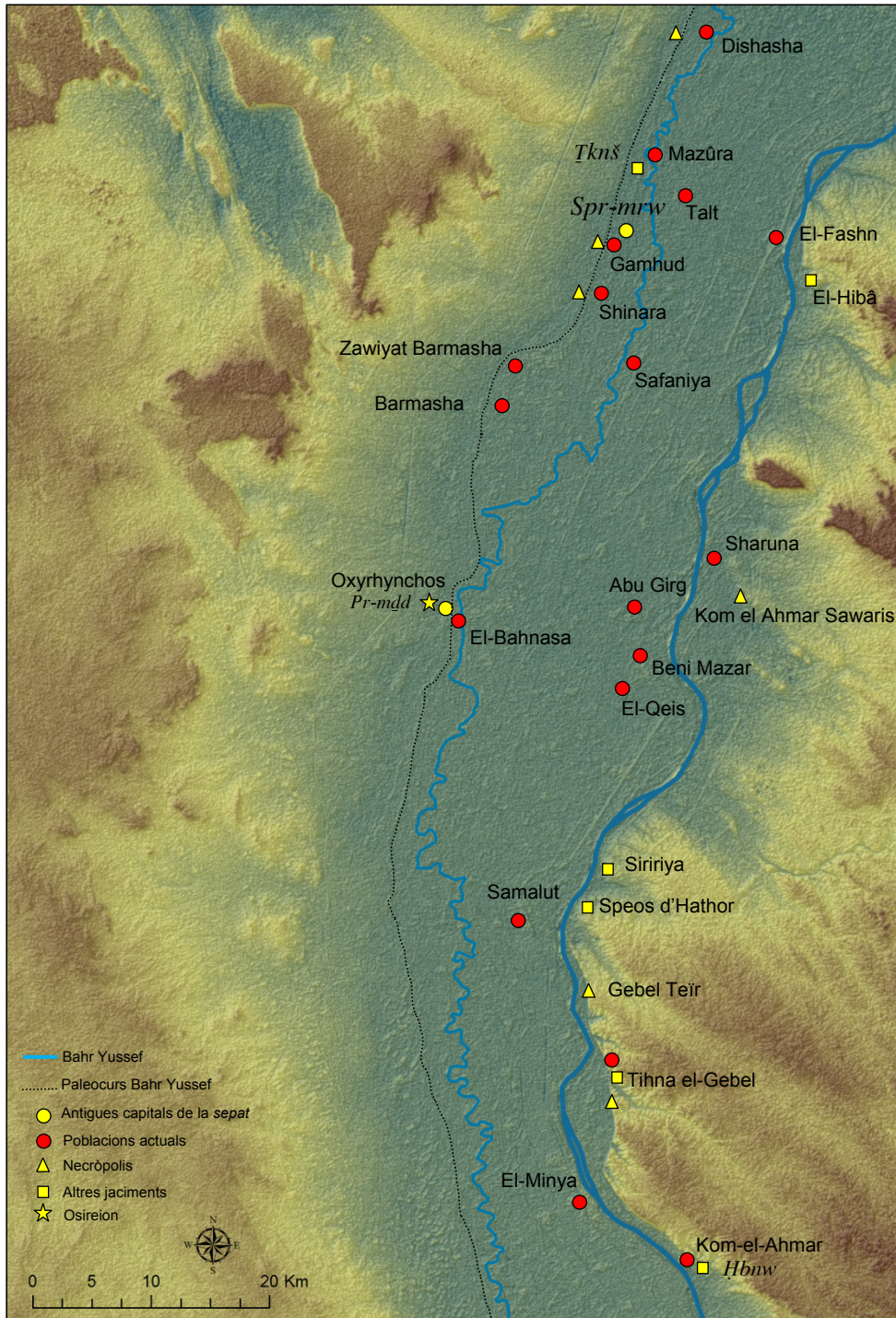

Fig. 88. Mapa del territori de la *sepat* i el seu entorn amb el possible emplaçament de l'antiga capital *Spr-mrw* segons J. Yoyotte i A.H. Gardiner. S'indica també l'emplaçament d'Oxyrhynchos i dels principals jaciments arqueològics d'època faraònica. El traçat occidental del paleocanal del Bahr Yussef és d'elaboració pròpia a partir de fotointerpretació i de les restitucions de J. Yoyotte i A.H. Gardiner⁹⁴¹. (Elaboració: N.Torras, J.M. Palet i H.A. Orengo).

⁹⁴¹ J. Yoyotte, mapes inèdits elaborats a mà relatius a l'Egipte mitjà conservats al centre d'egiptologia Wladimir Golénischeff (EPHE, París); A.H. Gardiner, *The Wilbour papyrus. II. Commentary*, Londres: Oxford University Press, 1948, p. 42, mapes 1 i 2.

Aquesta problemàtica pot tenir relació amb l'episodi de canvi climàtic documentat al voltant dels s. VIII-VII a.C., ben conegut a la conca mediterrània i també a la vall del Nil⁹⁴². La influència que els canvis climàtics sobtats poden tenir en les dinàmiques culturals de les grans civilitzacions de l'Antiguitat ha estat tractada per W. Behringer, qui concretament fa referència a l'episodi climàtic del s. VIII a.C. (sequedat i aridesa extremes) en relació al caos i guerra que caracteritza el període comprès entre les dinasties XXIII i XXV (3er Període Intermediari)⁹⁴³. J. Bunbury ha estudiat la incidència d'aquests canvis en la geomorfologia de la plana al·luvial del Nil a la zona de Memphis i els ha suggerit també a l'àrea d'Oxyrhynchos en relació al curs del Bahr Yussef⁹⁴⁴. En aquest sentit, pensem que el desplaçament del nucli central de la *sepat* podria relacionar-se amb aquest tipus d'interaccions socioambientals derivades de l'evolució del paisatge en aquest territori entorn als segles VIII- VII a.C.

Aquests canvis serien contemporanis d'un moment crucial en la història de la proscripció del polèmic déu Seth⁹⁴⁵. Així, els motius religiosos vindrien a afegir-se i de fet, a explicar - des de la perspectiva cultural i simbòlica- aquest canvi de capitalitat⁹⁴⁶. Seguint a K. W. Butzer, els canvis culturals i simbòlic-religiosos serien una resposta cultural d'adaptació resilient a una situació de canvi i de crisi traumàtica per a evitar un desenllaç de col·lapse de la civilització.

En resum, el desplaçament del nucli central i els canvis culturals a la *sepat* podrien explicar-se en aquest context de resposta resilient a la crisi socioambiental⁹⁴⁷. Sigui com

---

⁹⁴² Cf. W. Behringer, *A Cultural History of Climate*, Polity Press: Cambridge 2010 (1^a ed. Munich, 2007), p. 60 i J.F. Berger, Les étapes de la morphogenèse holocène dans le sud de la France, a: S. van der Leeuw, F. Favory, J.-L. Fiches (dirs.), *Archéologie et systèmes socio-environnementaux. Études multiscalaires sur la vallée du Rhône dans le programme ARCHAEOMEDES* (CRA MONOGRAPHIES 27), Paris: CNRS, 2003, pp. 87-167.

⁹⁴³ W. Behringer, *A Cultural History of Climate*, Polity Press: Cambridge 2010 (1^a ed. Munich, 2007), p. 60.

⁹⁴⁴ J. Bunbury, The development of the capital zone within the Nile floodplain a: E. Subías, P. Azara, J. Carruesco, I. Fiz i R. Cuesta (eds.), *The Space of the City in Graeco-Roman Egypt. Image and Reality* (Documenta 22), Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2011, p. 216.

⁹⁴⁵ Veure capítol 1, apartat 1.3, n. 119.

⁹⁴⁶ Agraïm a P. Vernus que ens animés a tenir en compte aquesta variable en el transcurs d'una conversa personal.

⁹⁴⁷ K.W. Butzer, *Archaeology as human ecology: Method and theory for a contextual approach*, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, pp. 313-319; K. W. Butzer, Long-term Nile flood variation and political discontinuities in pharaonic Egypt, In: J. Desmond Clark and Steven A. Brandt (eds.) *From hunters to farmers : the causes and consequences of food production in Africa*, Berkeley:

sigui, un fragment del «Ritual de massacrar Seth i el seus aliats» -conegut pel papirs BM 10252 i Louvre 3129- comenta la sort reservada als dominis de Seth:

« (Ces villes) voient Seth abattu sur le flanc.

La terre est conquise en toutes ses places.

Sou est en plainte, Ounsi en lamentations.

Le deuil fait le tour dans Spermerou.

Kenemtet et Djesdjes sont en déploration.

L'ennui est en elles.

Hesbé est en deuil. Son seigneur n'existe plus en lui.

Ouadj est une place vide et Ombos est ruinée.

Leurs châteaux sont détruits. Tout ce qui est en eux est anéanti.

Leur seigneur n'est plus. Le fauteur d'hostilité n'est plus.

Il est renversé, en effet, dans ses incapacités (?)»⁹⁴⁸.

Tot i això, les grans processons quadripartides i les unipartides de les versions clàssiques (temples d'Edfu i Dendara) no renunciaren a presentar la ciutat, el canal, el territori agrícola i les terres baixes palustres, ni els productes vitícoles, entre d'altres, que arribaven dels oasis a la *sepat*. L'origen d'aquesta costum dels egipcis de representar els territoris del seu país en forma de processons de genis geogràfics aportant els seus productes cal buscar-lo, versemblantment, en un ritual predinàstic reial⁹⁴⁹. El text de la processó del santuari d'Alexandre a Luxor és força clar al respecte:

«Paroles à dire : Je viens et t'apporte l'eau de libation sortie de l'inondation sur les deux bras de ton fils, que tu aimes, le fils de Rê, maître des couronnes Alexandre. Puisses-tu lui accorder toute allégresse.»

Així, per la performativitat del llenguatge, l'ofrena que el rei fa a la divinitat dels productes de cada territori apel·la, obligatòriament, a l'atribució d'una virtut divina al faraó, sigui aquesta el vigor, la força o la joia, etc. Força temps després, sota el regnat de

---

University of California Press. 1984, pp.102-112; K.W. Butzer, "Collapse, environment, and society", *PNAS* 109, 10, 2012, pp. 3632-3639 (<http://www.pnas.org/content/109/10/3632.full.pdf>).

⁹⁴⁸ *Urk.* VI, 15,15-16, 6. Referència extreta de la documentació inèdita de l'arxiu J. Yoyotte conservat al centre d'egiptologia Wladimir Golénischeff (EPHE, París).

⁹⁴⁹ Veure capítol 1, apartat 1.1.3.

Ptolomeu IV, el discurs pronunciat pel rei en els panells d'obertura de la pseudo-processó gravada al voltant de la *set-uret* del temple d'Edfu (coneguda com el Gran text Geogràfic d'Edfu) recorda el conjunt de gestos que componen el ritual d'ofrena dels territoris d'Egipte a la divinitat. Les paraules del rei en el panell d'obertura de la sèrie del Baix Egipte - després d'indicar que aporta, a Horus d'Edfu, les *sepaut* del Delta amb tot allò que les caracteritza - enumeren les accions a fer:

«J'effectue leurs fêtes à leur bon moment de l'année. Mon abomination est chacune de leurs abominations. Je nourris le ba qui protège ceux qui sont dans cette ville: les baou des dieux des confins. J'inonde leurs [...] chaque année (deux fois). Je répands leur libation jusqu'à leurs embouchures»⁹⁵⁰

Ara bé, les processons de *sepaut* del Regne Nou només comportaven curtes fórmules evocant virtuts o béns materials - sense referència topogràfica concreta més enllà de la identificació dels territoris amb els emblemes col·locats damunt els caps dels genis - tal com veiem a les processons geogràfiques d'Amenhotep III a Hebenu, de Sethy I a Abydos o de Ramsès III a Medinet-Habu. Sota el regnat de Ramsès II, però, es gravà, al temple de Ptah a Mit-Rahine, una processó diferent, que donava, per cada indret, una presentació precisa i de vegades detallada. Es tracta del primer testimoni conegut d'incorporació d'una glosa o justificació teològica, tot i que en un estat força embrionari⁹⁵¹. Aquest formulari d'origen memphita per a la presentació dels territoris d'Egipte podria remuntar a una època anterior a la dinastia XIX⁹⁵² i es reproduirà en diversos temples del país fins al regnat de Ptolomeu II. Trobarem encara influències d'aquests textos d'origen memphita en les processons de la versió annexa d'època

---

⁹⁵⁰ L. Medini, La procession de l'extérieur du sanctuaire d'Edfou, a: A. Rickert, B. Ventker (éds.), *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I*. Vol. 1 (SSR 7), Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, p. 251.

⁹⁵¹ Ph. Collombert, Les soubassements des temples au Nouvel Empire, a: A. Rickert, B. Ventker (éds.), *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I*. Vol. 2 (SSR 7), Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, p. 971.

⁹⁵² J. Yoyotte, Processions géographiques mentionnant le Fayoum et ses localités, *BIFAO* 61, 1962, pp. 83 i 87-88. L'autor suggereix que l'arquetip de la processó de Mit Rahine remunta al Regne Mitjà. J. Baines, per la seva banda, considera que el formulari i la iconografia d'aquesta processó s'originaren probablement sota el regnat d'Amenhotep III. Ara bé, això no treu - segons l'autor - que la llista de topònims, estrictament parlant, dati del Regne Mitjà -tal com proposa J. Yoyotte- ja que aquests derivarien d'una font diferent de la que s'emprà per a dissenyar la iconografia de la processó: J. Baines, *Fecundity Figures. Egyptian personification and the iconology of a genre*, Warminster/Chicago: Aris & Phillips Ltd./Bolchazy Carducci, 1985, p. 225. Veure, en darrer lloc, Ph. Collombert, Les soubassements des temples au Nouvel Empire, pp. 972-974 per a qui es tractaria d'una composició memphita creada en època del fill de Ramsès II, Khaemuaet.

grecoromana (Athribis, Opet i Kom Ombo) però la major part dels textos d'època ptolomaica haurien estat compilats durant la Baixa Època⁹⁵³. En aquests nous textos s'incorpora ja, de manera sistemàtica, una glosa religiosa a través la qual el déu principal del temple s'assimila a les divinitats locals de cada territori. Aquestes assimilacions dels déus egipcis formen part dels procediments emprats pels teòlegs ansiosos d'assegurar l'eficàcia del ritus en un context litúrgic particular. El model de les processons quadripartides en concret s'elaborà sota Ptolomeu I a Naucratis. Mentre que a la Vall es continuava recopiant el vell ritual, a l'establiment grec de Naucratis s'estaven elaborant ja, des del regnat de Ptolomeu I, els primers textos quadripartits - darrer estadi de complexitat en les processons geogràfiques - que més tard, a partir de Ptolomeu VIII, també es gravarien al temple d'Edfu i, posteriorment, a Dendara. Així, les processons quadripartides del temple d'Edfu, exemples de la maduresa assolida per la geografia sagrada d'època ptolomaica, són el resultat d'una organització sintètica i sistemàtica de concepcions i formes literàries anteriors⁹⁵⁴.

En relació a les ofrenes aportades, el canal específic de la *sepat* (*Tmy/Tmt/Dm3y/Dmit*, segons la font) - que segons el mite d'Horus a Edfu correspon al braç d'aigua occidental de *Sp3t-mrw-*, aporta el seu cabal de 40 colzades. Es tracta d'una evident exageració per a indicar que es tractava d'un canal molt cabalós. En efecte, un cabal d'aquesta magnitud hauria estat catastròfic. A la llegenda del territori palustre (*pehu*) de la *sepat* a la processó del vestíbul d'entrada de les ofrenes líquides al temple d'Hathor a Dendara només es comenta que el cabal del canal local era abundant, sense especificar-ne el volum. El *pehu* de la *sepat*, anomenat *3h-bit*, aporta les seves plantes-*beqen* i les seves plantes-*djet* que podrien ser específiques del territori palustre d'aquesta regió i que no apareixen al *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache*⁹⁵⁵. Aquest territori presenta els seus productes «aprovisionat amb els seus papirs» (*Edfou* V, 121, 14). El territori agrícola-*Ith* -l'etimologia sagrada del qual prové del fet que Seth fou arrossegat pels peus en

⁹⁵³ J. Yoyotte, *BIFAO* 61, p. 138.

⁹⁵⁴ J. Yoyotte, Le soubassement de Ptolémée Soter, a: AA.VV. *Annuaire du Collège de France 1993-1994. Résumé des cours et travaux*, Paris: Collège de France, 1994, p. 687. Cf. J. Yoyotte, *Histoire, géographie et religion de l'Égypte ancienne: Opera selecta*. (OLA 224), textes édités et indexés par I. Guerneur, Leuven, Paris, Walpole Mass.: Peeters, 2013, pp. 546-548.

⁹⁵⁵ El mot *djet* porta el determinatiu de planta a *Edfou* V. No es pot confondre amb el mot *djet* amb el determinatiu d'arbre (*Wb* V, 618 (4-5)) significat arbre fruiter o fruit de l'arbre fruiter.

aquest territori⁹⁵⁶ - no aporta gra sinó les seves flors (*hrrwt*) amb els pètals totalment oberts. L'aportació característica de la *sepat* són els productes que hi arriben procedents dels oasis líbics, especialment de les vinyes. Segons la versió textual considerada es nombrarà a *Dsds* (Bahariya, a: *Edfou* IV, 189, 5 i Kom Ombo⁹⁵⁷ = versions A i C), *Knmtt* (Kharga, Dakhla a: *Edfou* V, 121, 5; *Mamm. Edfou*, 62, 8-10 i *Dendara* XII, 77, 8-9= versió B) o *T3-ihw* (Farafra, a: *Edfou* VI, 212=versió D).

Les gloses mitològiques de les llegendes grecoromanes acompanyant la *sepat* 19 AE proclamen la desfeta perpètua de Seth i dels seus llocs de culte. Les justificacions teològiques en els textos de les processons geogràfiques d'Edfu reconeixen, com a patró de la 19 AE, a aquell que ha pres possessió de l'Alt Egipte a partir del judici contra el Maligne (Seth) convertint-lo en algú que ha estat desproveït de la seva part (*Edfou* IV, 189, 6=llegenda de la *sepat*); a aquell que ha obligat a Bé (Seth) a aportar les coses del seu pare (*Edfou* IV, 189, 8=llegenda del canal i *Mamm. Edfou*, 62, 8-9) i a aquell que ha colpejat l'enemic a causa d'allò que ha fet contra el seu senyor, col·locant-lo com a portaestendard (suport d'insígnia) sota tots els déu (*Edfou* IV, 189, 13=llegenda del territori agrícola). Hi ha, en aquesta darrera glosa, una referència a les «reliques» de la regió o una reinterpretació de l'emblema de la *sepat*: la cama del noble (Osiris?⁹⁵⁸) i els testicles de Seth convertits en portaestendard⁹⁵⁹.

Així mateix, la tradició d'Edfu identifica el patró de la 19 AE amb el falcó col·locat sobre l'hipopòtam i sobre l'òrix (*Edfou* IV, 190, 2-3 i *Edfou* V, 121, 14-15= llegenda del *pehu*) en una clara al·lusió als combats d'Horus contra els monstres sethians que també trobem a la lletania adreçada a Horus (*Edfou* VIII, 7, 4). En aquesta lletania, el déu és invocat sota totes les formes que pot prendre en les *sepaut* d'Egipte; a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* ell és « le faucon qui fait faire marche arrière à l'hippopotame-dns, celui qui massacre le *ba* de *Wh* ». A *Edfou* VI, 212, 9, ell és també aquell que s'ha

---

⁹⁵⁶ Mite d'Horus d'Edfu (*Edfou* VI, 120, 7-8).

⁹⁵⁷ J. de Morgan, U. Bouriant, G.Legrain, G. Jéquier, A. Barsanti, *Catalogue des monuments et inscriptions de l'Égypte Antique*, première série : *Haute Égypte*, vol 3 : *Kom Ombos* (2ème partie), Vienne : Adolphe Holzhausen, 1909, num. 893.

⁹⁵⁸ Un fragment del mite d'Horus a Edfu i del papir mitològic del Delta, així com una escena d'ofrena al temple d'Opet, donen certes pistes per pensar que el signe de la cama en l'emblema podria referir-se a la cama de Seth (veure capítol 5, apartat 5.1.2; reprendrem aquesta qüestió més endavant).

⁹⁵⁹ Veure remarca «k» del document 18 del Catàleg de fonts.

apoderat de la força dels rebels. Aquesta imatge recorda la del déu Horus-*Wnty*, prototip del rei legítim i venjador del seu pare, assumint la forma d'un triomfador dempeus sobre bèsties salvatges de caràcter sethià. El títol *Wnty* s'aplicava al déu falcó que domina i mata al gran antílop tifonià. L'assimilació d'Horus d'Hebenu i Horus *Wnty*, Horus triomfador és, però, tardana, segurament en el transcurs del s. IX a.C. com a conseqüència de la tifonització radical de l'antílop. Seria aquesta adaptació originària d'Hebenu, de l'Horus - *Wnty*, a la que farien referència les llegendes de dues processons geogràfiques del temple d'Edfu (*Edfou* V, 121, 14-15 i *Edfou* IV, 190, 2-3).

Al temple de Kom Ombo, Haroeris és aquell que colpeja els enemics, el fill d'Osiris sobre l'esquena del maligne (*nbd*), aquell que massacra l'hipopòtam-*dns*⁹⁶⁰ reprenent el tema de la massacre de l'hipopòtam que ja hem vist a *Edfou* VIII, 7, 4 i al Gran text geogràfic d'Edfu (*Edfou* I, 343,2) .

Al mur exterior del temple de Dendara, Hathor és aquella que fa viure el seu pollet, que ha preservat el seu infant i li dona la funció del seu pare (*Dendara* XII, 77, 9-10= llegenda de la *sepat*). Essent Isis que crema els enemics, ella és la bona mare, la perfecte genitora (*tm3t*) del fill d'Osiris (Horus) que ha obligat a Bé (Seth) a aportar els béns del seu genitor (Geb?, *Dendara* XII, 77, 13-14 =llegenda del canal). Ella és encara aquella que ha fet un fill a l'interior de Uadjet (doc. 20, remarca « t » del Catàleg de fonts) per a governar tot allò que envolta el disc solar (*Dendara* XII, 78, 6-7). Totes aquestes al·lusions fan referència a Horus, la seva infància i joventut, la seva victòria i el seu adveniment en tant que rei. Ara bé, l'epiclesi *iwn* (*Dendara* XII, 78, 3 = glosa del territori agrícola) designa el déu ressuscitat o ja momificat, a punt de ressuscitar, vetllat per les seves germanes. Així, Hathor/Isis de Dendara és també aquella que fa els rituals per a l'enterrament de *Iwn* (*Dendara* IX, 56, 13) i *Iwn* és aquell que Isis protegeix (*Edfou* I, 144, 17; 161, 15; *Edfou* V, 77, 15).

D'altra banda, les gloses del canal i del territori agrícola en la processó del basament del pati del temple d'Edfu (*Edfou* V, 121, 8-9 i 11-12) descriuen un déu combatent Apophis des de la barca solar i fent-lo vomitar allò que s'havia empassat (l'aigua de la

---

⁹⁶⁰ J. de Morgan, *Cat.des mon. et inscr.* III : *Kom Ombos* II num. 893.

inundació); potser perquè en aquesta època Seth havia estat reemplaçat per Horus a la proa de la barca⁹⁶¹.

En la processó del temple d'Opet, en la que les *sepaut* es dirigeixen vers Osiris, els textos d'ofrena de les llegendes segueixen el model d'Edfou V però les justificacions teològiques d'aquestes ofrenes fan referència a Osiris com el seu propi venjador. En la glosa teològica de la llegenda de *sepat* dels dos ceptres-*uas* llegim: «parce que tu es celui qui émet sa flamme pour détruire ses ennemis en ton nom d'Osiris»⁹⁶², « qui brûle la terre au moment de l'attaque de la flamme »⁹⁶³. La glosa que acompanya la personificació de la *sepat* en la processó quadripàtita al pati del temple d'Edfu també evoca un déu que crema : « tu es celui qui jaillit lui-même en <son> temps comme la déesse *Wpst*, celui qui brûle le mauvais à l'heure de la flamme. » (Edfou V, 121, 5-6). Així mateix, en el text corresponent a la 19 AE d'una de les processons geogràfiques gravada al temple d'Athribis - actualment inèdita- és qüestió de la destrucció dels enemics i dels llocs de culte de Seth mitjançant el foc (*lit.* la flama)⁹⁶⁴. Finalment, en una versió abreviada de les lletanies a Osiris gravada a la capella de Sokar-Osiris al temple d'Hathor a Dendara, la invocació del déu en la *sepat* del dos ceptres-*uas* també fa referència a aquest déu que crema « *W3bw* est tombé, ceux qui s'y trouvent sont en feu, *ʿwn-ib* est livrée à la flamme » (Dendara II, 131, 3). Aquesta aniquilació amb foc podria fer referència al *Ritual de repel·lir l'Agressiu*⁹⁶⁵ realitzat en els temples contra el déu Seth sobretot a partir de la Baixa Època, moment en què hom el posa al mateix nivell que Apophis. De fet, aquest ritual és molt similar al descrit als *Llibres d'enderrocar Apophis*⁹⁶⁶: en ambdós casos les seves figuretes, després de patir una sèrie d'accions i imprecacions, acaben essent llençades al foc⁹⁶⁷. En aquest sentit pensem que, abans de la proscripció al culte de Seth, el ritual per a neutralitzar l'atac d'Apophis

---

⁹⁶¹ J. Yoyotte, documentació inèdita conservada al centre d'egiptologia Wladimir Golénischeff (EPHE, París).

⁹⁶² C. de Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet, à Karnak*, vol. I (BiAeg 13), Bruxelles : Édition de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1958, p. 304 dreta.

⁹⁶³ C. de Wit, *ibid.*, p. 304 esquerra.

⁹⁶⁴ Veure la transliteració, traducció i comentari de Chr. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen aus Philae, Dendara und Athribis. Soubassementstudien II* (Studien zur spätägyptischen Religion 8), Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, pp. 226 i 233.

⁹⁶⁵ Urk. VI, 17, 5-6. Citat per Chr. Leitz, *Geographisch-osirianische Prozessionen*, p. 233, n. 45.

⁹⁶⁶ Papier Bremner-Rhind 26, 2-4 (BM10188). Citat per Y. Koenig, *Magie et magiciens dans l'Égypte ancienne*, Paris: Pygmalion/Gérard Watelet, 1994, p. 146, n. 19.

⁹⁶⁷ Y. Koenig, *Magie et magiciens dans l'Égypte ancienne*, pp. 146-149.

es realitzava al temple local principal d'aquest déu, invocat en la regió com a protector de Re. La sacerdotessa local que ostentava el títol *ir(.t) sswn* seria l'encarregada de llençar les figuretes al foc. A partir de la proscripció de Seth en la Baixa Època, les glosses religioses dels textos de les processons capgiren, però, la situació referint-se a Seth com a la víctima d'aquesta mateixa acció ritual.

En un papir grec procedent d'Oxyrhynchos Osiris porta l'epiclesi *Phnas* és a dir, el *Nehsy* (pronunciat *Penhas*)⁹⁶⁸. El papir *Wilbour* cita una localitat a prop d'Oxyrhynchos (Pamedjay) anomenada *pn-nhsy* (*p(3)-n(y)- nhsy*), « El dels Nehesy »⁹⁶⁹. Recordem que l'etnònim *nhsyw* fa referència a pobles que habitaven la vall del Nil a la zona de la Baixa Núbia i de manera més general, als habitants del sud d'Egipte, habitessin la vall o del desert. L'Osiris local tindria, doncs, un origen meridional, plausiblement pertanyent a l'ètnia dels *md3yw*, una fracció dels *nhsyw*.

Al marge de les fonts de geografia sagrada, altres tipus de fonts (com ara el papir *Wilbour* o algunes restes arqueològiques provinents de la regió) indiquen que existí a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* un culte oficial a Tauret, almenys des d'època ramèssida. A diferència de Seth, Tauret/Thueris es mantingué a la regió fins a època romana tot i que al preu d'una singular metamorfosi que la feu aparèixer sota l'aspecte de peix. Aquesta metamorfosi s'explica pel fet que, a partir de la proscripció del culte a Seth, es desenvolupà una zoolatria militant en contra dels hipopòtams, mascles o femelles, animals que havien estat sagrats pels adoradors de Seth en època ramèssida. Aquesta Thueris-Oxirrinca encarna, però, una entitat diferent a la de la deessa-hipopòtam que havia estat adorada durant el Regne Nou: es tracta d'una deessa celeste, universal i maternal.

De fet, a Sen, localitat probablement situada a la Baixa Núbia, existia - segons el catàleg de déus d'Egipte gravat al temple d'Hibis en època saïto-persa-, una Hathor local que prenia l'aspecte d'un peix mormiriforme⁹⁷⁰.

---

⁹⁶⁸ J. Yoyotte, «Thouèris», a : P. Vernus i J. Yoyotte, *Bestiaire des pharaons*, Paris: Agnès Viénot, Perrin, 2005, pp. 694-695.

⁹⁶⁹ A.H. Gardiner, *The Wilbour papyrus. I. Plates*, Londres: Oxford University Press, 1941, A 59, 31.

⁹⁷⁰ Veure capítol 5, apartat 5.2.6, n. 234.

Thueris, *nbt Pr-hf*, anomenada "la Medjat", qualificada de "gran en sortilegis" (bloc de *Per-Khef* conservat al Rijksmuseum van Oudeheden, Inv. F. 1961/12.3)⁹⁷¹, "plorosa" i "mare de Dedun" (bloc de *Per-Khef* conservat al museu de Besançon, Inv. A 995.7.2)⁹⁷² és, de fet, una manifestació d'Isis que podem suposar pertanyent a l'ètnia dels *medjaiu*⁹⁷³, poble del desert oriental de Núbia que havia format part, al Regne Nou, del cos de policia que vigilava les fronteres.

La presència d'aquesta Thueris "exòtica" en el territori d'Oxyrhynchos, lluny de les fronteres amb Núbia, és sorprenent i el seu nom "Medjat" podria tenir el seu origen en la toponímia local (la localitat *Pamedjay*), fruit de les especulacions teològiques dels sacerdots de províncies en relació amb els antics noms de localitats del seu territori, tot singularitzant i enriquint el seu patrimoni mitològic local. De la unió d'ambdues divinitats, neix Dedun "fill d'Osiris i de la *Medjat*" (bloc conservat al Rijksmuseum van Oudeheden, Inv. F. 1961/12.3) patró de les pistes del desert i qualificat, a Philae, de guerrer *medjai*.

Els compendis de monografies sacerdotals conservats als arxius dels temples citen també com a divinitats de la *sepat* a Seth, Nephthys, Geb i Maaitef. Que Seth fos el déu principal de la *sepat* amb un temple a la capital (*Sper-meru*), almenys des d'època ramèssida, ens ho confirmen diverses fonts, entre elles: el papir Harris I (Ramsès III), el papir Wilbour (Ramsès V) i el papir de l'adopció (Ramsès XI)⁹⁷⁴. Patró de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* en la seva funció de déu dels oasis, protector de les rutes almenys en època ramèssida, Seth també fou adorat en aquesta regió pel seu aspecte reial. Seth «senyor de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* i de l'oasi» és aquell «que resideix a *Wns*» (el monticle sagrat de la *sepat*), «el molt poderós al capdavant de la barca de Re» (inscripció d'estàtua ramèssida [Louvre, E3374] i papir funerari [Louvre, N3121, V, 12-

---

⁹⁷¹ Veure fig. 79, capítol 5.

⁹⁷² Veure fig. 78, capítol 5.

⁹⁷³ J. Yoyotte, «Thouèris», a : *Bestiaire des pharaons*, p. 694.

⁹⁷⁴ Veure capítol 5, apartat 5.2.1.

14]), «senyor de la salut i la força»⁹⁷⁵. Finalment, Seth de *Spr-mrw* és qualificat de «poderós de la seva pota davantera»⁹⁷⁶.

Nephthys és també aquella «que resideix a *Wns*» (estàtua de Seth i Nephthys de Ramsès II [Louvre, E3374] i papir Chester Beatty IX (BM 10689), V° B.9, 13)⁹⁷⁷, «l'excel·lent germana divina» identificada amb Hathor de Dendara (*Dendara XII*, 78, 5 = fórmula reial del *pehu*). Ella és qui aporta *Wns* amb el seu tribut, (el canal) *Tmy*, (el *w*) *Ith* i el *pehu 3h-bit* de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* a Osiris en la processó del temple d'Opet⁹⁷⁸. Sabem - pel papir Wilbour - que Ramsès II fundà un temple-capella per a Nephthys, subsidiari del temple de Seth a *Spermeru*⁹⁷⁹.

Maaitef, aquell que observa el seu pare, és un dels companys dels «fills d'Horus» i exerceix la funció de guardià del cos i dels líquids divins. La presència de Maaitef a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* estaria lligada a la tradició dels canops. El rol de Maaitef en aquesta *sepat* - transitòria en el procés de reconstitució del cos d'Osiris - hauria estat el de vetllar la part superior del cos d'Osiris reconstituïda i embolcallada amb la nèbrida. Així, malgrat tractar-se d'una *sepat* sethiana, una part del territori, almenys a partir d'època saïta, podria haver tingut un cert rol en la reconstitució del cos d'Osiris. La troballa a prop d'Oxyrhynchos de la cripta-*shetyt* de l'únic osireion conegut a la part septentrional de l'Alt Egipte implica, si més no, la celebració del misteri d'Osiris al mes de Khoiak⁹⁸⁰.

El rol de Geb a la *sepat* és més difícil de precisar i a data d'avui només el papir mitològic del Delta ens n'ofereix una explicació⁹⁸¹: Geb hauria mutilat els dits del peu

---

⁹⁷⁵ A.H. Gardiner, *Wilbour Papyrus I*, A64, 1.

⁹⁷⁶ A.H. Gardiner, *Wilbour papyrus I*, A 45, 11.

⁹⁷⁷ Veure capítol 5, apartat 5.2.1.

⁹⁷⁸ C. de Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet I*, 304, esquerra.

⁹⁷⁹ A.H. Gardiner, *Wilbour Papyrus I*, A 39, 6 i A 64, 5.

⁹⁸⁰ Recordem que, a la cripta *shetyt*, es guardaven durant un any les figures-simulacre d'Osiris i que el seu prototip era la *shetyt* de Memphis la funció mítica de la qual era la de protegir el cos d'Osiris en vies de recomposició.

⁹⁸¹ En l'actualitat J. Ösing està estudiant un fragment de papir (no publicat) -procedent de l'arxiu del temple de Tebtunis- relatiu a les *sepaut* 17-21 AE en el que s'explica el nom de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* a partir d'un episodi ocorregut entre Seth i Geb. Aquesta etiologia suggeriria una lectura *Sbk* o similar per a l'emblema de la *sepat*. No obstant, cal esperar la publicació del text abans de poder confirmar aquesta lectura.

de Sem, aspecte sethià de Geb, al monticle sagrat de la *sepat* dels dos ceptres-*uas*. Els dits del peu tenien una connotació sethiana ja que eren posats sota la protecció dels animals 𐍎, emanacions del déu Seth⁹⁸². El «papiro del Delta» ofereix, doncs, una interpretació diferent de l'emblema de la *sepat* a partir del mitema de la mutilació.

En tant que territori sethià, està proscrit als santuaris i capelles dedicats a Osiris. Al santuari osiriàc del temple d'Hibis (doc. 8 del catàleg de fonts) els emblemes de la

dinovenena i onzena *sepaut* de l'Alt Egipte - l'animal Seth - es deixaren en blanc. A la capella osiriàca oest nº2 del temple d'Hathor a Dendara, el territori situat en dinovenena posició porta l'emblema enlloc de . Per a J. C. Goyon, el canvi d'emblema podria estar reflectint el canvi de centre religiós de *Spr-mrw* a *Pr-mdd* que s'havia produït en època saïta. Els signes de l'emblema recorden la perruca hathòrica i en les inscripcions hieràtiques documentades a l'osireion d'Oxyrhynchos es cita a Osiris, senyor de *Pr-hf* «Casa del bucle de cabell/ Casa de la perruca». Com que el text que acompanya al geni en el dinovè panell de la sèrie de l'Alt Egipte a Dendara, transmet que el ritus osiriàc específic de la regió consisteix en què Isis i Nephthys (les dues heret) es rentin els cabells per a Osiris, inicialment vam pensar que el topònim *Pr-hf* podria estar relacionat amb els cabells de les dues heret (Isis i Nephthys). Ara bé, A. Tillier ha demostrat que l'emblema fa referència a Qus en altres processons geogràfiques d'època grecoromana i que, en el context osiriàc que ens ocupa, la *sepat* fou substituïda pel “districte suplementari” de Qus (l'Apollinopolis Parva dels grecs), com hem comentat més amunt, en raó del seu caràcter sethià. El ritus específic citat a la processó de Dendara té a veure amb la tradició osiriàca de Qus en tant que és allí on Osiris es desprèn de les seves vísceres, després d'haver retrobat la seva integritat física, i s'eleva al cel a fi d'unir-se amb Re a la seva barca⁹⁸³. El ritus específic que realitzen les dues Heret (que es renten els cabells per a Osiris) en aquest territori podria estar indicant la fi del dol o bé algun tipus de purificació. Tal com deixa entreveure la fórmula 258 dels textos de les Piràmides:

⁹⁸²D. Meeks, *Mythes et légendes du Delta d'après le papyrus Brooklyn 47.218.84* (MIFAO 125), El Caire: IFAO, 2006, p. 275, m. § 32a.

⁹⁸³A. Tillier, *Enquête sur le nom et les graphies de l'ancienne Gsy (Qous)*, *BIFAO* 113, 2013, pp. 433-447.

«Paroles à dire: N. est Osiris dans la poussière. La terre est son abomination. N. n'entrera pas dans Geb, il ne sera pas anéanti, il ne dormira pas dans sa demeure sur terre. Ses os sont fortifiés, ses impuretés sont chassées. N est devenu pur grâce à l'œil d'Horus. **Son impureté est chassée grâce aux Deux-Milans-femelles d'Osiris, N. s'est défait de ses humeurs à Qous, à terre. C'est sa Sœur la maîtresse de Pé qui le pleure. N. va au ciel, N. va au ciel, grâce au vent, grâce au vent.**»⁹⁸⁴.

En relació al conegut mitema del fal·lus, sembla que Plutarc en guardà un record tardà i erroni. Nombroses figures votives en bronze del peix oxirrinc foren trobades a Abydos, centre de culte a Osiris⁹⁸⁵. L'autor clàssic Claudi Elià explica que els habitants de l'àrea d'Oxyrhynchos creien que aquest peix sorgí de les ferides d'Osiris i que era costum entre ells de no pescar-lo ni emprar hams a fi de no ferir-ne accidentalment cap exemplar⁹⁸⁶. De fet, el mot per a designar aquest peix i el mot cadàver, *h3t*, són homòfons en egipci i el signe jeroglífic de l'oxirrinc pot emprar-se com a fonema en la grafia del mot “cadàver”, , posant així de manifest la connexió existent entre l'oxirrinc i Osiris⁹⁸⁷. El relat que transmet Plutarc respon, doncs, a un record tardà i alterat de la versió original. Ara sabem que el peix oxirrinc no és altre que una forma local d'Isis⁹⁸⁸. Un cop a l'interior del cos d'Isis, l'esperma d'Osiris es combinà amb el líquid matricial per formar l'ou d'on naixeria el fill pòstum, Horus⁹⁸⁹. En època grecorromana, menjar el peix oxirrinc era considerat *bwt*, no per l'horror que aquest peix despertava entre els habitants de la regió com comenta Plutarc, sinó pel seu caràcter sagrat fruit d'haver estat, en la mitologia local, el vehicle per a engendrament d'Horus.

A banda de les divinitats locals de cada *sepat*, els compendis de monografies sacerdotals conservats als arxius dels temples també en citen els elements sagrats: els

⁹⁸⁴ A. Tillier, *BIFAO* 113, p. 434.

⁹⁸⁵ J. Yoyotte, « Oxyrhynque », a : P. Vernus i J. Yoyotte, *Bestiaire*, p. 272.

⁹⁸⁶ C. Aelianus, *De Natura Animalium*, X, Jena: F. Jacobs ed., 1832, cap. 36. Citat per D. J. Brewer i R.F. Friedman, *Fish and Fishing in Ancient Egypt* (The Natural History of Egypt, II), Warminster: Aris&Phillips, 1989, p.18.

⁹⁸⁷ J. Yoyotte, « Oxyrhynque », a : P. Vernus i J. Yoyotte, *Bestiaire*, p. 275. En el pensament egipci antic l'homofonia entre mots era signe d'una connexió existent entre les substàncies d'ambdues *realia*.

⁹⁸⁸ Recordem la imatge d'un oxirrinc damunt la mòmia d'un difunt en el sarcòfag trobat a la necròpolis de Gamhud (fig.77, capítol 5).

⁹⁸⁹ J. Yoyotte, « Oxyrhynque », a : P. Vernus i J. Yoyotte, *Bestiaire*, p. 275.

components topogràfics (metròpolis, canal, territori agrícola i territori palustre) i culturals (reliquies, santuari, gran sacerdot, sacerdotessa-cantant, arbres sagrats, festa local, *agathos daimon* o serp sagrada, monticle sagrat, barca, llac sagrat i nom de la cosa *bwt*).

El Gran text geogràfic d'Edfu gravat al basament exterior del santuari del temple és, de fet, un compendi abreujat de monografies sacerdotals gravat en pedra sota l'aspecte d'una processó geogràfica de *sepaut*. Aquest text cita les reliquies divines conservades en cada territori i dona, a l'estil dels compendis papirologics conservats als arxius dels temples, la nomenclatura sacerdotal relativa als components sagrats de cada *sepat* però inserint, cada element, en breus locucions. Per a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* aquestes locucions són negatives, com si els egipcis haguessin tingut un pudor, una certa indisposició, a expressar els components culturals d'aquest territori. En efecte, el text nega l'existència del sacerdot i de la sacerdotessa-cantant principals - així com dels arbres sagrats -, transmet la idea de que la barca sagrada ha naufragat en el canal de la *sepat*, de que la cosa *bwt* ha estat violada, etc. D'aquesta manera, el text manté una aparent continuïtat recurrent cada un dels territoris d'Egipte però, en el moment de presentar les *sepaut* XI BE i 19 AE, afirma la desfeta o fins i tot nega la existència dels components sagrats en aquests territoris de tradició sethiana.

Les suposades reliquies de la *sepat* només estan citades al Gran Text geogràfic d'Edfu (no apareixen en cap altra monografia sacerdotal) i segons aquest text consisteixen en «*sbk(w)* del noble-*sr* i els testicles de Seth, la imatge augusta sobre l'esquena de l'òrix». El text podria fer referència a la part superior del cos d'Osiris sobre aquest rumiant salvatge ja que *sbk(w)* podria ser un pseudo-plural per a designar allò que ha estat «reunit» *s3k/sbk*⁹⁹⁰, és a dir, el cos diví, del cap a l'abdomen proveït amb les seves vísceres. La *sepat* 19 AE no conservaria ni aportaria cap fragment del cos d'Osiris a la seva reconstitució i no seria, doncs, una *sepat*-reliquiari, fet que explicaria la seva absència en les processons de vasos canops. A continuació, el Gran text geogràfic -enlloc de citar la divinitat encarregada de vetllar les reliquies i el temple local, com es fa en altres *sepaut* - diu que «(...) els enemics han estat aniquilats al temple *wn-ib*».

---

⁹⁹⁰ Veure el capítol 6, apartat 6.3.

L'hipopòtam, animal sagrat de Seth, rebia honors divins i estava protegit dins la *sepat* 19 AE. En època dinàstica no se'l podia ferir ni matar, acte segurament considerat *bwt* a la regió⁹⁹¹. No obstant, això canvià després de la proscripció del culte a Seth i els hierogramates transformaren el *bwt* que passà a ser l'animal en sí mateix (Tebtunis I = PSI inv. I 2+P.Carlsberg 54, fragment 29 i Tebtunis II = P.Carlsberg 182.1 L 16 13-17). Una altre acció considerada *bwt* a la *sepat* dels dos ceptres-*uas* consistia en encendre una flama durant la jornada, prohibició que segurament només afectava a un dia o període determinat (papir geogràfic de Tanis XI, 5.1, fragment 27, segle I a.C.).

L'arbre sagrat era l'arbre-*rw*. Podria tractar-se d'una Acacia Seyal de flors grogues i aromàtiques o bé del ginebre, arbust de fulles punxants. D'altra banda, els arbres d'Horus d'Edfu són sistemàticament introduïts en les metròpolis alliberades de Seth. Per això, el mite d'Horus a Edfu afirma que els arbres sagrats de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* eren la palmera (*im3*) i l'acacia (*šndt*), espècies de les que estava feta la barca de Re (*Edfou* VI, 115).

El monticle sobre el qual creixien aquests arbres sagrats s'anomenava *ibt-šd* - segons el papir geogràfic de Tanis - perquè en ell es produí la massacre de Seth i dels seus aliats el 7 Tiby (mite d'Horus d'Edfu = *Edfou* VI, 121 (3-11)) i la mutilació dels dits del peu de Sem per Geb (Papir del Delta, XIII, 2-5). El papir de Tebtunis II registra, però, el nom de *Wns* per al monticle sagrat de la *sepat*. *Wns* és també el nom de la localitat que es generà entorn o a prop del monticle sagrat, capital de la *sepat* durant el Regne Mitjà (capella blanca de Senusret I⁹⁹²) i de la qual la versió annexa de les processons grecoromanes⁹⁹³ en conservarà el record⁹⁹⁴. Les divinitats de *Wns* eren Igay, Seth i Nephthys.

---

⁹⁹¹ Sobre el concepte de «*bwt*» veure el capítol 6, apartat 6.1.

⁹⁹² Fig. 71, capítol 5.

⁹⁹³ Veure capítol 4, apartat 4.3.1.

⁹⁹⁴ C. de Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet* I, 304, dreta; J. de Morgan, *Cat.des mon. et inscr.* III : *Kom Ombos* II num. 893; Chr. Leitz, D. Mendel, Y. El-Masry, *Athribis* II. *Der Tempel Ptolemaios XII. Die Inschriften und Reliefs der Opfersäule, des Umgangs und der Sanktuarräume*, vol. 1 : *Die Opfersäule und der Umgang*, El Caire : IFAO, 2010, p. 221.

En els monticles boscosos sagrats hi tenien el seu cau les serps sagrades que guardaven el territori i els santuaris locals de cada *sepat* d'Egipte. La serp sagrada de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* rebia, en funció de la font considerada, els noms de *nb-nryt* (Papur geogràfic de Tanis XI, 5.1, fragment 27), *nbt sp3t mr* (Papur de Tebtunis II = P.Carlsberg 182.1 L 16 13-17; Papir de Tebtunis III fragment D7) o *nb mr* (Gran text geogràfic d'Edfu=Edfou I, 343, 2).

El nom del santuari local que deuria guardar una hipòstasi del déu Seth era *wn-ib*. L'himne geogràfic al brancal exterior de la porta de la 3a cambra Est del temple de Dendara (*Dendara II : Traduction*, p.131) afirma que aquest santuari ha estat lliurat a la flama (*sdt*); en ell foren aniquilats els enemics segons el Gran Text geogràfic d'Edfu (*Edfou I*, 342, 15). El sacerdot *uab* encarregat del culte en aquest santuari era inexistent sota Ptolomeu IV, si creiem la locució que acompanya al nom d'aquest sacerdot (*rꜥ hr*) en el Gran text geogràfic d'Edfu (*Edfou I*, 342,15). Aquesta mateixa sort fou reservada a la sacerdotessa específica local, anomenada *phtyt* al Papir de Tebtunis II i *ir(.t) sswn/ wn r isswnn* al Gran text geogràfic d'Edfu (*Edfou I*, 342,15).

La barca amarrada al canal principal de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* que s'emprava per a traslladar la barca sagrada amb la divinitat pel Nil s'anomenava *wsht* i el llac sagrat, Š-(*n*-)*phty* perquè en ell es lliurà, segons l'explicació etimològica del topònim que transmet el mite d'Horus a Edfu, la batalla final en què Horus clavà el seu arpó a Seth (*Edfou VI*, 120 , 4-6).

Les festes locals es celebraven al tercer mes d'Akhet (*ibd 3 3ht*) durant la retirada de les aigües del Nil - que era assimilada a la retirada de Seth i els seus seguidors - així com el primer dia del segon mes de Peret, *ibd 2 prt sw I* (Papur geogràfic de Tanis), data de la retirada definitiva de les aigües de la inundació.

D'altra banda, també era festa anual local el dia del naixement de Seth, és a dir, el tercer dia epagomen (Tebtunis I i II, Gran text geogràfic d'Edfu), dia durant el qual es

presentaven ofrenes a Seth i a Igay (estela d'Amenemhat, col. 32)⁹⁹⁵ i s' invocava la força protectora de Seth en tant que aquell que protegeix a Re a la proa de la seva barca.

Les consideracions exposades fins aquí són fruit de la traducció i anàlisi dels textos de geografia sagrada relatius a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*. Ara bé, en aquesta recerca s'ha intentat, també, comprendre la conceptualització sacralitzada del territori dels dos ceptres-*uas* a partir de la seves representacions i de les relacions espacials entre aquesta *sepat* i les *sepaut* contigües i simètriques. De totes les fonts en geografia sagrada que ens aporten informació relativa a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*, les anomenades processons geogràfiques són les que combinen textos i iconografia i ho fan en un espai de tres dimensions: les parets dels temples.

Així, una part de la recerca s'ha enfocat a l'estudi diacrònic - iconogràfic i espacial - de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* en cada un dels temples i en cada una de les processons que varem poder contrastar *in situ*. Aquesta part de la recerca - que constitueix la nostra aportació metodològica a l'estudi dels paisatges culturals de l'antic Egipte - parteix de la premissa de que tota inscripció gravada en un temple no posseeix només el seu propi significat literal (intrínsec a tot text), sinó també un significat més ampli i complexa la comprensió del qual pot ésser tributària de la inscripció simètrica, de les escenes que la precedeixen o segueixen, del context de la paret sencera o fins i tot de la sala on es situa. La "decoració" del temple està sotmesa a uns principis i paràmetres conceptuals, la gramàtica del temple, i a unes regles determinades, la sintaxi naològica. D'aquesta manera, la disposició i emplaçament de les processons no són arbitràries sinó que responen a una lògica sacerdotal relacionada amb la concepció que es tenia del temple en tant que « microcosmos » i amb la teologia local de cada temple.

L'estudi realitzat demostra que les processons geogràfiques estan sotmeses - igual que la resta del "programa decoratiu" del temple- a les lleis de sintaxi naològica que en regeixen la distribució, ubicació i iconografia dels panells. Les dades resultants de l'estudi iconogràfic i contextual exposades en el capítol tres de la Tesi doctoral foren abocades a una base de dades Access (inclosa en el CD-ROM adjunt) amb la idea de

---

⁹⁹⁵ J. Malek i S. Quirke, Memphis, 1991: Epigraphy, *JEA* 78, 1992, p.16.

sintetitzar la informació relativa als diversos paràmetres estudiats. Així, la taula generada per aquesta base de dades permet una visualització en paral·lel d'aquesta informació iconogràfica i contextual per a cada processó.

La primera conclusió que podem extreure de l'estudi iconogràfic i espacial és que les processons de les versions clàssiques A i B (temples d'Edfu i Dendara= docs. 11, 18, 19 i 20) sempre s'ubiquen en els basaments de les parets del naos (cara externa) o en els basaments dels patis, en indrets, doncs, que són força visibles i en llargues extensions de paret. En aquestes versions, la *sepat* sempre es representa en dinovena posició, entre la *sepat* 18 AE (l'Esparver) i l'Arbre-naret anterior (20 AE) i encarnada en un geni femení (tant iconogràfica⁹⁹⁶ com textualment). Iconogràficament, l'ofrena aportada és sempre líquida (en tots els genis): safata amb un ceptre-*uas* enmig de dos vasos-*hst* i un ramell de flors de lotus. Sota les safates, els signes de vida- *ꜥnh* i els pilars- *dd* expressen que els productes oferts pels territoris d'Egipte en nom del rei són testimoni de vida i estabilitat. En tres de les quatre processons de les versions clàssiques, la *sepat* simètrica correspon a la 19 BE (l'Infant reial posterior) fruit de la generalització, a partir de Ptolomeu VIII, d'un esquema ideal constituït sota el regnat de Ptolomeu IV que implicarà una fixació en el nombre i ordre de presentació de les regions. A la processó del mammisi d'Edfu, en canvi, malgrat datar del regnat de Ptolomeu IX, la posició simètrica està ocupada per la *sepat* 18 BE - ja que, per falta d'espai, la sèrie de l'Alt Egipte consta de només 21 *sepaut*⁹⁹⁷. Ambdues *sepaut* (la 19 AE i la 18 BE) comparteixen, no obstant, afinitats culturals remarcables ja que la deessa del temple de la *sepat* 18 BE s'anomena *nbt nrw*, «senyora del terror» (Dendara XII, 199, 5=llegenda del *w* de la *sepat*) i el nom de la serp sagrada de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* era la forma masculina *nb nryt*⁹⁹⁸.

En relació al gènere, val a dir que totes les processons quadripartides - siguin de la versió que siguin - compleixen una regla de sintaxi naològica consistent en alternar

---

⁹⁹⁶ La processó ubicada al mammisi d'Edfu és la única de les versions clàssiques en què la *sepat* està encarnada per una figura de fecunditat però hem de tenir en compte que en aquesta processó s'alternen genis masculins amb genis de fecunditat i que, en la llegenda, el pronom per a referir-se a la *sepat* és femení.

⁹⁹⁷ L'esquema ideal de presentació de les *sepaut* es podia alterar sempre que fos necessari per motius teològics i/o arquitectònics (veure capítol 3).

⁹⁹⁸ Veure capítol 6, apartat 6.5.

genis femenins amb figures de fecunditat de tal manera que les *sepaut* i els territoris agrícoles sempre estiguin representats per genis femenins mentre que els canals i els territoris palustres, s'encarnin en figures de fecunditat. El sistema sembla lògic en tant que *sp3t* és un substantiu femení mentre que canal (*mr*) i territori palustre (*phw*) són substantius masculins. Tant important és el compliment d'aquesta regla sintàctica que, en el cas de la processó geogràfica d'Opet, davant la pertorbació provocada per l'omissió del canal, els hierogramates - enlloc de canviar la selecció de figurants - preferiren intercanviar la posició habitual dels panells tot anteposant el panell relatiu al territori palustre al del territori agrícola⁹⁹⁹.

Entre les processons del segon grup o família literària (la versió annexa C = docs. 13, 15, 16 i 21) observem una major variabilitat en la conceptualització d'aquesta territori ja que aquestes versions - tot i seguir un model preexistent - presenten una modificació dels seus textos en funció de la teologia local del temple on foren inscrites. En el cas de Kom Ombo, J. Yoyotte arriba a afirmar que els hierogramates d'aquest temple feien el que ell anomena la "geografia subjectiva"¹⁰⁰⁰. La mateixa variabilitat l'observem també en les seves representacions i relacions espacials. Les tres processons de *sepaut* de la versió annexa es gravaren en indrets diferents dels temples. En tots els casos, però, la *sepaut* dels dos ceptres-*uas* s'ubicà en dinovena posició, entre la *sepaut* 18 AE (l'Esparver) i l'Arbre-naret anterior (20 AE). En relació al gènere, mentre que al temple d'Opet, com en tota processó quadripartida, totes les *sepaut* es representen amb genis femenins concordant amb el gènere dels pronoms sufixes de les llegendes que les acompanyen, a Kom Ombo - on la processó s'organitza en una alternança entre figures de fecunditat i genis femenins-, la *sepaut* dels dos ceptres-*uas* es representa amb una figura de fecunditat i el pronom per a referir-s'hi en el text és masculí. A la processó d'Athribis, totes les *sepaut* són representades amb figures de fecunditat però el pronom de la llegenda relativa a la *sepaut* dels dos ceptres-*uas* fa referència al topònim *Wns* i és femení. Aquest mateix topònim (*Wns*) a la processó de Kom Ombo és, en canvi, masculí i a la d'Opet, femení. Iconogràficament, la ofrena al temple d'Opet és sòlida i diferent per a cada *sepaut* mentre que a Kom Ombo i a Athribis la ofrena és mixta (sòlida i líquida) però idèntica en cada territori. Finalment, en relació a les *sepaut* situades en la

⁹⁹⁹ Veure els esquemes de distribució dels panells de la processó d'Opet al capítol 3, apartat 3.7.1.

¹⁰⁰⁰ J. Yoyotte, *BIFAO* 61, p. 138.

posició simètrica poca cosa podem dir ja que en el cas de la processó d'Opet, la sèrie del Baix Egipte és incompleta i el panell simètric al dels dos ceptres-*uas* no es gravà mentre que a Kom Ombo la sèrie del Baix Egipte està molt malmesa i no es pot identificar la *sepat* simètrica. Finalment, no vàrem poder visitar el temple d'Athribis i malauradament no podem assegurar, a partir de la seva publicació, quina *sepat* ocupa el panell simètric.

La versió divergent - respecte a les versions clàssiques - on tenim documentada la *sepat* dels dos ceptres-*uas* fou gravada al basament de la cara interna del mur de tancament (corredor de ronda) del temple d'Horus a Edfou (=Edfou VI, 212, 7-9). La *sepat* dels dos ceptres-*uas* - encarnada per una figura de fecunditat amb pronom masculí com en la processó de Kom Ombo - s'ubica en la dinovena posició entre la *sepat* 18 AE (l'Esparver) i l'Arbre-naret anterior (20 AE). Iconogràficament, l'ofrena presentada és líquida i idèntica en totes les *sepaut*. No obstant, el text precisa que la *sepat* dels dos ceptres-*uas* aporta les seves pastures i l'oasi de Farafra. En la posició simètrica es gravà una personificació de la campanya-*sh*t. Es tracta d'una processó particular ja que no es limita a presentar les *sepaut* canòniques i les suplementàries sinó que resumeix tot el món conegut pels egipcis incloent-ne els oasis. Els set oasis de l'oest precedeixen la sèrie de *sepaut* del Baix Egipte mentre que les vuit regions limítrofes (*hnwt*) i els anomenats "nou arcs" precedeixen la sèrie de *sepaut* de l'Alt Egipte. A més, la presència del déu Thot i de columnes de text amb gloses i comentaris mitològics sobre una versió oasita del mite osiriàc contribueixen a fer-ne una composició singular.

El territori dels dos ceptres-*uas* és també representat en dues versions abreujades (E i F). En una, el territori és present a través de la personificació del seu terreny palustre (vestíbul d'entrada de les ofrenes líquides al temple de Dendara = Dendara IX, 211, 7-9=doc. 17) i en l'altre, a través de la representació de la deessa local Nephthys (basament exterior de les parets laterals del temple d'Opet¹⁰⁰¹ = doc. 21). En el primer cas, tots els *phww* són encarnats per figures de fecunditat, imatge d'aquestes terres fecundes, folrades de vegetació i dedicades a la pastura, a la caça i al cultiu del lotus. En ambdues processons la ubicació de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* és la habitual: en dinovena posició precedida per la *sepat* 18 AE (l'Esparver) i seguida per l'Arbre-naret

---

¹⁰⁰¹ C. de Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet* I, p. 304 dreta.

anterior (20 AE). La ofrena iconogràfica dels *phww* és líquida i idèntica en tots els territoris però el text precisa que el *pehu* aporta els seus fruits (*dkr*), el territori agrícola, les seves plantes (*3hw*) i el canal, el seu flux abundant. A Opet, la deessa Nephthys aporta - en primera persona - la localitat d'*Wns* amb el seu tribut, (el canal) *Tmy* amb el seu flux - *3gb*; (le *w*) *Itḥ* amb les seves branques i el *pehu 3ḥ-bit* la ofrena del qual no s'ha conservat (text en llacuna). La 10 AE (la cobra Uadjet) és la *sepat* gravada en posició simètrica a la dels dos ceptres-*uas* en la processó de *phww* al temple de Dendara. En aquest sentit, cal assenyalar que ambdues regions de l'Alt Egipte guarden afinitats culturals i topogràfiques. En efecte, *Wns* - amb el determinatiu de canal - és el nom que rep el *phw* de la *sepat* de la cobra (10AE)¹⁰⁰², en la metròpolis de la qual també es retia culte a Seth.

La concepció del territori sethià dels dos ceptres-*uas* en les processons que veuen d'un fons osiriàc és particular. El Gran text geogràfic d'Edfu, com hem vist, el presenta com un territori desproveït dels seus elements sagrats, amb el seu element *bwt* violat i una interpretació de l'emblema particular que el relaciona amb la idea del vençut condemnat a portar Osiris sobre la seva esquena¹⁰⁰³. A la processó de les capelles osiriàques de Dendara, en canvi, la *sepat* dels dos ceptres-*uas* és substituïda, seguint les recerques d'A. Tillier¹⁰⁰⁴, pel territori de Qus¹⁰⁰⁵. Les dades teològiques transmeses per la processó osiriàca de Dendara, a més, difereixen de les de la resta de fonts en geografia sagrada -com ara el nom del canal i les divinitats locals. En ambdós, casos, però, la *sepat* - encarnada en una figura de fecunditat - ocupa la dinovena posició en la sèrie de l'Alt Egipte, entre la *sepat* 18 AE (l'Esparver) i l'Arbre-naret anterior (20 AE). Al text de les capelles de Dendara la *sepat* és masculina mentre que al santuari d'Edfu no hi ha cap pronom que hi faci referència. Iconogràficament, la ofrena presentada pel territori al Gran Text geogràfic d'Edfu és líquida (igual que en la resta de *sepaut*) però el text, com hem vist, precisa que aporta els elements que configuren l'emblema de la regió: la cama/es (o «allò que ha estat reunit» = la part superior-*sbkw*) del noble i els testicles de Seth. A Dendara la ofrena és mixta (líquida i sòlida) però amb certa diversitat

¹⁰⁰² *Edfou* V, 114, 6-7.

¹⁰⁰³ Veure el document 10 del Catàleg de fonts.

¹⁰⁰⁴ A. Tillier, *BIFAO* 113, pp. 433-447.

¹⁰⁰⁵ La *sepat* dels dos ceptres-*uas* és absent en la majoria de processons gravades en context osiriàc.

iconogràfica entre els productes sòlids representats, diferents en cada *sepat* (com hem vist en la processó d'Opet) i textualment aporta la inundació, la crescuda de les aigües a la regió i els productes en general d'aquest territori. La funció d'aquesta processó és la de garantir la resurrecció d'Osiris i desencadenar, provocar la inundació a Egipte. Hi ha una estreta relació entre el gest ritual que efectuen els genis de la processó versant una libació sobre una taula d'ofrenes sòlides, gest que no hem vist en les altres processons, i la menció sistemàtica en els textos d'aquesta processó del nom específic que rep la inundació en cada *sepat*. El panell simètric està ocupat per la *sepat* XVII del BE, potser perquè els rituals osiríacs específics d'ambdues regions estaven emparentats. Al Gran text geogràfic d'Edfu, la posició simètrica està ocupada per la *sepat* XX BE (el falcó momificat) per motius que desconeixem. Cal pensar, però, que estem en època de Ptolomeu IV, abans, doncs, de la generalització de l'esquema ideal de presentació de les *sepaut* d'Egipte.

En època dinàstica també es constata la presència de la *sepat* dels dos ceptres-*uas* en dos contextos osiríacs: a la dinastia XX a la processó de la avantcambra del complex funerari del temple de Ramsès III a Medinet Habu- i a la dinastia XXVII (Darius I) a la processó del santuari osiríac del temple d'Hibis. En ambdós contextos la *sepat*-encarnada en una figura de fecunditat - ocupa la dinovena posició en la sèrie de l'Alt Egipte, entre la *sepat* 18 AE (l'Esparver) i l'Arbre-naret anterior (20 AE). A Medinet Habu la ofrena iconogràfica (líquida) coincideix amb el que diu el text («aquestes libacions»), fet habitual fins al Regne Nou¹⁰⁰⁶ i que posteriorment tendeix a perdre's. La funció d'aquesta processó era la de participar en la resurrecció de Ramsès III aportant les ofrenes de cada una de les regions d'Egipte. En aquesta processó el territori dels dos ceptres-*uas* rep un tractament similar a la de la resta de territoris tot i trobar-nos en context osiríac. Serà a partir de la Baixa Època quan observarem un tractament diferencial en les *sepaut* sethianes. Ho constatem ja a la processó del santuari osiríac del temple d'Hibis (din. XXVII) en la que els emblemes dels genis que encarnen els territoris 11AE (l'animal de Seth) i 19 AE (els dos ceptres-*uas*) no foren gravats.

---

¹⁰⁰⁶ En les tres processons de Sethy I també observem aquesta correlació entre el tipus d'ofrena representada i allò que es diu en el text. A la processó ubicada en la paret oest el geni es representa aportant productes sòlids i el text declara que es tracta de tot tipus de plantes. En les altres dues processons de la mateixa sala hipòstila, en canvi, tant l'ofrena iconogràfica com textual és líquida.

Totes aquestes processons que s'inspiren en fonts osíriaques tenen en comú que no segueixen *stricto sensu* l'ordre anomenat pels egipcians «canònic» que, com comentàvem més amunt, fou establert a partir de Ptolomeu IV i generalitzat a partir de Ptolomeu VIII. En efecte, en totes aquestes processons observem un canvi respecte a l'ordre anomenat «canònic»: una alteració que afecta la ubicació de les *sepaut* XIV i XIX BE. El fet que la *sepaut* XIV BE es col·loqui entre les *sepaut* XVI BE i XVII BE és quelcom que ja es produeix en processons anteriors al regnat de Ptolomeu IV: ho observem en la processó al santuari osíriac del temple d'Hibis i en la processó del basament del santuari d'Alexandre al temple de Luxor. D'altra banda, a partir del moment en què les processons passaran a tenir 42 *sepaut* - 22 per l'Alt Egipte i 20 pel Baix Egipte - la *sepaut* XXBE es gravarà en posició anterior a la XIXBE. Ambdues alteracions s'observen, doncs, quan la processó està gravada entorn al santuari¹⁰⁰⁷ o bé en contextos osíriacs. Així, podem afirmar que, en aquests contextos, l'ordre de presentació de les *sepaut* del Baix Egipte segueix un antic model/s que perviu- i té la seva pròpia evolució¹⁰⁰⁸ - més enllà del regnat de Ptolomeu IV, és a dir, més enllà de l'establiment del model «canònic». Desconeixem les raons que impulsaren als hierogramates a presentar aquestes *sepaut* en aquest ordre diferent al «canònic» però possiblement responen a motius teològics relacionats amb els aspectes sethians de la XIV BE¹⁰⁰⁹ i 19AE.

En definitiva, anteriorment a la generalització de l'esquema ideal de presentació dels territoris d'Egipte a la divinitat, observem que la *sepaut* dels dos ceptres-*uas* pot estar ubicada en altres posicions però que hi ha una clara preferència a ubicar-la en el dinovè panell de la sèrie de l'Alt Egipte. De fet, l'únic cas on la trobem fora d'aquesta posició és en la processó de la paret oest de la sala hipòstila interior del temple de Sethy I a

¹⁰⁰⁷ La processó de *sepaut* del temple d'Athribis, tot i pertànyer a la versió annexa, també presenta aquest canvi en l'ordre «canònic» de les *sepaut* del Baix Egipte perquè fou gravada entorn al santuari.

¹⁰⁰⁸ La processó de *sepaut* a la paret exterior del santuari tripartit del temple d'Athribis (de Ptolomeu XII) constitueix un excepció: no presenta l'alteració XXBE-XIXBE. L'ordre «canònic» dels panells d'aquesta processó es veu alterat, només, per la *sepaut* XIV BE - situada entre la XVI BE et la XVII BE.

¹⁰⁰⁹ En aquesta *sepaut* hi havia dues localitats que rendien culte a Seth: *Strt* (la Sethroïte dels grecs) i *hwt-w^crt*, Avaris (capital dels hykses): veure capítol 1, apartat 1.3.

Abydos on apareix en el catorzè i darrer panell de l'Alt Egipte. Cal recordar, però, la peculiar distribució d'aquesta processó en general¹⁰¹⁰.

La *sepat* dels dos ceptres-*uas* apareix sempre precedida per la *sepat* 18 AE (l'Esparver) - menys en la processó oest del temple d'Abydos on està precedida per la *sepat* d'Anubis (17AE) - ja que el territori de l'esparver fou omès per no tenir representació territorial a la banda occidental del Nil. D'altra banda, el territori que la segueix sempre és l'Arbre-naret anterior (20 AE) menys en dues processons (Abydos, paret oest (T) i Luxor) en les que la *sepat* dels dos ceptres- *uas* constitueix el darrer territori representat.

A partir dels textos i representacions de la *sepat* en les processons no quadripartides¹⁰¹¹, concloem que originalment seria considerada un territori masculí, fet que ve corroborat per la representació que d'ell es conserva, parcialment, en la processó de *hwwt* al temple de Sahure (doc.1 del Catàleg de fonts).

A mesura que avancem en el temps - sobretot més enllà del Regne Nou - la connexió entre l'ofrena representada i allò que és dit en el text es va perdent alhora que els textos esdevenen més prolixes. També observem que, en èpoques més reculades la iconografia és rica en detalls mentre que les processons grecoromanes són més simbòliques, més austeres en la representació dels productes, especialment als temples d'Edfu i Dendara¹⁰¹².

Finalment, en relació al panell simètric, quan aquest no està ocupat per la *sepat* XIX BE -fruit de la generalització de l'esquema ideal-, hi figuren *sepaut* de caràcter marcadament sethià (XIBE, 10AE) o amb afinitats culturals (XVIIIBE i XVIII BE).

Una altra de les variables que vàrem voler verificar en el nostre estudi fou l'existència d'una possible connexió temàtica vertical entre els panells ocupats pel territori dels dos

---

¹⁰¹⁰ Veure capítol 3, apartat 3.2.1.

¹⁰¹¹ Hem assenyalat, més amunt, que les processons quadripartides comporten una alternança estricta entre genis femenins (per a les *sepaut* i els territoris agrícoles) i figures de fecunditat (per als *phww* i canals).

¹⁰¹² Fora d'aquests temples - com ara a Opet, Coptos o Medamud - hom constata una certa diversitat iconogràfica en les ofrenes aportades a l'estil de les processons dinàstiques, especialment per a les ofrenes sòlides.

ceptres-*uas* en les processons geogràfiques i les escenes dels registres superiors. Cal comentar que, l'únic cas on existeix una connexió vertical formal, és a dir, on les línies verticals que separen les escenes dels registres superiors tenen continuïtat fins al basament (incloent els panells de la processó), és en els muntants de les parets exteriors d'entrada al santuari d'Alexandre el Gran al temple de Luxor. D'altra banda, en totes les processons estudiades - menys en les tres del temple de Sethy I a Abydos i en la del santuari d'Alexandre I a Luxor -, una banda de text separa el basament del primer registre.

A nivell temàtic hem observat una certa regularitat en les escenes gravades damunt del panell dels dos ceptres-*uas*. En efecte, tres grans línies temàtiques que es van repetint: escenes relacionades amb el ritual de coronament reial, ofrenes alimentàries i escenes del ritual de calmar la deessa Sekhmet.

En tres de les cinc processons d'Edfu (les que pertanyen a les famílies clàssiques A i B) observem escenes relacionades amb el coronament reial damunt dels panells relatius a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*. Així, trobem l'escena d'ofrena dels ceptres-*uraeus* de l'Alt i Baix Egipte a Horus a la paret est del pati (primer registre), l'escena de la imposició de les corones per Nekhbet i Uadjet al mur exterior est del naos del temple i l'escena de purificació del rei per Horus i Thot al mur exterior sud del naos del mammisi. També en època dinàstica, concretament en la processó de la paret oest del temple de Sethy I a Abydos, hem documentat l'escena del rei rebent els ceptres-*uraeus* de l'Alt i Baix Egipte i el *heb-sed* de mans d'Horus damunt el panell dels dos ceptres-*uas*.

Les ofrenes de tipus alimentari les hem documentat a les parets exteriors del santuari d'Edfu (Gran Text geogràfic), la paret nord de la sala hipòstila interior del temple de Sethy I a Abydos¹⁰¹³ i damunt la processó de *phww* del vestíbul d'entrada de les ofrenes al temple de Dendara (primer registre). Trobem escenes d'ofrenes funeràries en contextos osíriacs, concretament a l'avantsala del complex osíriac de Medinet-Habu i a les capelles osíriaques de Dendara, relacionades amb el ritual d'obertura de la boca durant les cerimònies del mes de Khoiak. En aquest mateix temple, una altre escena

---

¹⁰¹³ Just per sobre del panell amb la *sepat* dels dos ceptres-*uas* s'hi gravà un text indicant catorze epítets d'Osiris (primer registre) i diversos epítets d'Horus (segon registre, parcialment conservat).

relacionada amb el ritual d'obertura de la boca o amb el culte diari a la divinitat en la que el rei recita la llista /pancarta d'ofrenes davant d'Hathor ocupa el segon registre de la paret del naos damunt la *sepat* dels dos ceptres-*uas*.

Als murs exteriors d'Opet, al primer registre, veiem al faraó oferint la pota-*hps* a Montu. La pota- *hps* és la pota davantera del toro (el braç de Seth) emprada per lluitar contra els enemics. No es tracta, per tant, d'una ofrena alimentària. El rei ofereix una arma contra els enemics del déu a canvi de que aquest aniquili els enemics del faraó i fortifiqui els braços del rei per tal de colpejar els seus enemics¹⁰¹⁴. No és casualitat que gravessin aquesta escena d'ofrena just a sobre dels panells relatius a la *sepat* dels dos ceptres-*uas*: el papiro Wilbour menciona a *Sper-meru* l'existència d'un santuari dedicat a Seth *wsr hps.f*¹⁰¹⁵. El mite d'Horus explica que, en aquest territori, Horus tallà la pota davantera de Seth i, com hem comentat més amunt, el signe de l'emblema de la *sepat* podria tenir relació amb la pota de Seth (*Edfou* VI, 222, 2-7).

Escenes relacionades amb el ritual de calmar la deessa es gravaren al temple d'Edfu: a la cara interna del mur de tancament (sacsejar els sistres- *shm* i *sššt*) i al mur exterior del naos (ofrena dels miralls), una enfront de l'altre. L'ofrena de *maat* està documentada una única vegada, a la paret sud de la sala hipòstila del temple de Sethy I Abydos on el rei fa ofrena de *maat* a Ptah.

L'ungüent-*mdt*, relacionat amb el culte diari a la divinitat, és ofert en dues ocasions: a) a Isis i Osiris al tercer registre damunt el *pehu* de la *sepat* al vestíbul d'entrada de les ofrenes líquides al temple de Dendara i b) a Khnum al tercer registre en la paret est del pati del temple d'Edfu.

Observem, no obstant, altres escenes úniques, és a dir, que no es repeteixen, en la versió divergent del temple d'Edfu (*Edfou* VI), a la versió clàssica de Dendara (Dendara XII) i a la processó osiríaca de la capella oest número dos de Dendara. Es tracta, respectivament, de: l'escena de completar el festival *hts-hb* (darrera part del ritual de

¹⁰¹⁴ C. De Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet, à Karnak*, pp. 111-112.

¹⁰¹⁵ A.H. Gardiner, *Wilbour papyrus I*, A 45, 11.

fundació del temple), fer la cursa *iti hpt* i la protecció de l'onzena i dotzena hores de la nit.

Finalment, en les versions clàssiques *Edfou IV* i *Edfou V* algunes escenes superiors tenen a veure amb l'aniquilació de les forces del caos (massacrar els enemics o sacrificar el toro-*sm3*) i facilitar la victòria i sortida de la divinitat (fer apareixer (*shꜥy*) el déu Sokar i oferir la barca- *hnw* a la divinitat). En aquest sentit, ens sembla interessant assenyalar que la barca de Sokar- representada en les escenes damunt dels panells de la 19AE- estava feta amb la pell de l'oryx¹⁰¹⁶ i que és precisament en la glosa religiosa de les llegendes del *phw* d'aquestes dues processons d' Edfu (*Edfou IV*, 190, 2-3 i *Edfou V*, 121, 14-15), que el déu del temple és assimilat al falcó sobre l'esquena de l'oryx, variant local d'Horus-triomfador (*Wnty*) sobre el toro-*sm3*.

En general, però, la connexió temàtica vertical de les escenes és una qüestió delicada que requereix d'un estudi comparat, textual i iconogràfic, més aprofundit, implicant a més altres estudis de cas, és a dir, a altres *sepaut*. No podem explicar encara, per exemple, el perquè d'aquestes repeticions temàtiques en alguns contextos mentre que en d'altres la seqüència vertical és del tot singular. A més, quan aquestes repeticions es produeixen tampoc semblen respondre a un factor únic: l'emplaçament (com el cas de contextos osíriacs i entorn als santuaris), la família o tradició textual i el temple en el qual la processó fou gravada semblen jugar, però, un rol important.

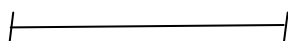
En conclusió, en aquest treball hem plantejat un repte particular: estudiar com fou conceptualitzada, tractada i representada una regió sethiana d'Egipte - el territori del dos ceptres-*uas* - en el context de la geografia sagrada del país al llarg de tota la història de la civilització. S'han tingut en compte, no només els textos i la iconografia relativa a aquest territori, sinó també el programa "decoratiu" i les relacions de sintaxi naològica en els temples on fou representada. Aquest objectiu s'ha assolit mitjançant una

---

¹⁰¹⁶ Chr. Leitz, *Die Gaumonographien in Edfu und ihre Papyrusvarianten: ein überregionaler Kanon kultischen Wissens im spätzeitlichen Ägypten : Soubassementstudien*. 3. Vol 1: Text (SSR 9), Wiesbaden: Harrasowitz, 2014, p.151.

metodologia específica que, d'una banda recull i fusiona tècniques de treball emprades en la línia de recerca en geografia religiosa i d'anàlisi d'altres tipus d'escenes en temples i, de l'altre, aporta tècniques i aspectes d'anàlisi nous, d'elaboració pròpia. El resultat és una metodologia innovadora que podrà ser aplicada en futurs treballs per a l'estudi de qualsevol altre regió d'Egipte en el conjunt de la geografia sagrada del país. En efecte, un dels aspectes més interessants d'aquesta metodologia consisteix en què permet una aproximació a la presència de qualsevol territori en el context de la Geografia sagrada d'Egipte tenint en compte la gramàtica del temple i les regles de sintaxi naològica. En concret, permet estudiar la caracterització d'una *sepat*, la conceptualització que del seu territori en feren els egipcis, la importància de seva presència (o absència) en el ritual de presentació dels territoris d'Egipte a les divinitats i de la seva evolució en aquesta representació sacralitzada i permanentment reactualitzada del país d'un temple a un altre, d'un període a una altre.

En l'estudi de cas que hem realitzat, hem observat diferents tractaments de la *sepat* en les fonts de geografia sagrada en funció, tant del seu emplaçament com de l'època considerada: bé la *sepat* rep un tractament similar a la resta de regions, bé és eliminada, substituïda o transformada, bé se la representa sense identificar, bé es nega l'existència dels elements que en caracteritzaven la seva essència. Així, el Gran text geogràfic d'Edfu podria estar reflectint una situació real en què els elements sagrats (topogràfics i culturals) han desaparegut del territori però també podria haver-se concebut com un embuix per tal de provocar aquesta situació al territori d'aquesta *sepat* sethiana. Recordem que els egipcis gravaren aquesta geografia sagrada en tots els temples del país mentre romangué viva la seva civilització amb l'objectiu de conservar (i ampliar) l'«essència» d'aquests territoris per a tota l'eternitat. Paral·lelament als canvis que es produïen, a voltes vertiginosament, al món profà, el ritual de presentació dels territoris a les divinitats contribuïa al manteniment de la creació, a la unió de les dues terres i- en virtut de la performativitat dels seus textos i imatges - a influir en les *realia* territorials del país més enllà de la seva representació als temples.

Torras, N., Géographie sacrée dans l'Égypte ancienne: méthodologie et perspectives à partir de l'étude du territoire des deux sceptres- *w3s* dans: F. Borrell *et alii* (eds.), *Broadening Horizons 3: Conference of Young Researchers Working in the Ancient Near East* (Congressos de la Universitat Autònoma de Barcelona 8), Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de publicacions, 2012, pp. 227-242.

https://www.academia.edu/18646791/G%C3%A9ographie_sacr%C3%A9e_dans_l_%C3%89gypte_ancienne_m%C3%A9thodologie_et_perspectives_%C3%A0_partir_de_l_%C3%A9tude_du_territoire_des_deux_sceptres-wAs

ABREVIATURES SÈRIES I REVISTES

ÄA = Ägyptologische Abhandlungen

AAWMainz = Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, geistes- und sozialwissenschaftliche Kl.

ANRW = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung

ASAE = Annales du Service des Antiquités de l'Égypte

AWL = Akademie der Wissenschaften und der Literatur

BACE = Bulletin of the Australian Centre for Egyptology

BdE = Bibliothèque d'étude. Inst. Franç. d'Archéol. Orient.

BiAeg = Bibliotheca Aegyptiaca

BIFAO = Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale

BiOr = Bibliotheca Orientalis

BSAE = British School of Archaeology in Egypt

BSER = Bulletin de la société Ernest Renan (Paris)

BSEG = Bulletin de la Société d'égyptologie de Genève

BSFE = Bulletin de la Société française d'égyptologie

CdE = Chronique d'Égypte. Fond. égyptol. Reine Élisabeth

CRIPPEL = Cahiers de recherches de l'Institut de papyrologie et égyptologie de Lille

DÖAWW = Denkschriften der österreichischen Akademie der Wissenschaften Wien

EVO = Egitto e vicino oriente

ENiM = Égypte Nilotique et Méditerranéenne. Montpellier.

FIFAO = Fouilles de l'Institut français d'archéologie orientale

GM = Göttinger Miscellen. Beitr. zur ägyptol. Diskuss

JARCE = Journal of the American Research Center in Egypt

JEA = Journal of Egyptian Archaeology

JESHO = Journal of the Economic and Social History of the Orient.

JNES = Journal of Near Eastern Studies. Dept. of Near Eastern Lang. and Civilis., univ. de Chicago

KÊMI = Kêmi. Rev. de phil. et d'archéol. égypt. et copte.

LAPO = Littératures anciennes du Proche-Orient (Paris)

LingAeg = Lingua aegyptia. Journ. of Egyptian Stud. Semin. für Ägyptol. und Koptol

MÄS = Münchner ägyptologische Studien
MÄSB = Mitteilungen aus der ägyptischen Sammlung. Staatl. Mus. zu Berlin.
MDAIK = Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Abt. Kairo
MEEF = Memoir of the Egypt Exploration Fund
Menes = Menes. Studien zur Kultur und Sprache der ägyptischen Frühzeit und des Alten Reiches
MIFAO = Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale
MRE = Monographies Reine Elisabeth
MVÄG = Mitteilungen der vorasiatisch-ägyptischen Gesellschaft
NINO = The Netherlands Institut for the Near East
OA = Oriens antiquus. Riv. del Centro per le Antich. e la stor. dell'arte del Vicino Oriente
OIP = Oriental Institute Publications. Univ. de Chicago
OLA = Orientalia lovaniensia analecta. Dép. d'étud. orient., univ. cathol.
OrMonsp = Orientalia Monspeliensia
Philippika = Philippika. Marburger altertumskundliche Abhandlungen
PNAS = Proceedings of the National Academy os Sciences of the United States of America.
ProblÄg = Probleme der Ägyptologie
RdE = Revue d'égyptologie. Soc. franç. d'égyptol.
RecTrav = Recherches et travaux. Univ. cathol. de l'Ouest.
RIHAO = Revista del Instituto de Historia Antigua Oriental (Buenos Aires).
RHR = Revue de l'Histoire des Religions.
RSO = Rivista degli studi orientali. Scuola orient., univ. de Rome
SAK = Studien zur Altägyptischen Kultur
SSR = Studien zur spätägyptischen Religion
TÄB = Tübinger ägyptologische Beiträge
TAVO B/ = Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B (Geisteswiss.), n° 1, Beihefte
TBT = Totenbuchttexte
TSBA = Transactions of the Society of Biblical Archaeology
ZÄS = Zeitschrift für Ägyptische Sprache und alterthumskunde
ZPE = Zeitschrift für Papyrologie un Epigraphik

ABREVIATURES D'OBRES USUALS :

Cat. I.F.A.O = *Catalogue de la fonte hiéroglyphique de l'imprimerie de l'IFAO*, Le-Caire: IFAO, 1983.

Chr. Leitz, *LGG I-VII* = Chr. Leitz, *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*, vol. I-VII (OLA 110-116), Lovaina: Peeters, 2002.

Chr. Leitz, *LGG VIII* = Chr. Leitz, *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*, vol. VIII (OLA 129), Lovaina: Peeters, 2003.

CT = Buck, Adriaan de, *The Egyptian Coffin Texts. VI: Texts of Spells 472-786*, Weinheim : VCH, 1958.

Dendara

Dendara II = É. Chassinat, *Le temple de Dendara*, t. II, El Caire: IFAO, 1934.

Dendara IX = F. Daumas, *Le temple de Dendara*, t. IX, El Caire: IFAO, 1987.

Dendara X/1 = S. Cauville, *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes*, t. X/1 (text), El Caire: IFAO, 1997.

Dendara X/2 = S. Cauville, *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes*, t. X/2 (làmines), El Caire: IFAO, 1997.

Dendara XI = S. Cauville, *Le temple de Dendara*, 2 vol. El Caire: IFAO, 2000.

Dendara XII = S. Cauville, *Dendara. XII*, El Caire: IFAO, 2007.

J.Dümichen, *GI I, II, III* = *Geographische Inschriften altägyptischer Denkmäler, 3 vols., Die Geographie der Ägypten nach den Denkmälern aus den Zeiten der Ptolemäer und Römer : nebst einem Nachtrage zur Geographie der Ägypter nach den Altägyptischen Denkmälern*, Leipzig: J.C. Hinrichs, 1860.

Edfou

Edfou I = É.Chassinat, *Le temple d'Edfou*, t. 1 (1-4), El Caire: IFAO, 1984-1987, (éd. revue et corrigé par S. Cauville-D. Devauchelle)

Edfou II = É.Chassinat, *Le temple d'Edfou*, t. 2, El Caire: IFAO, 1918.

Edfou III = É.Chassinat, *Le temple d'Edfou*, t. 3, El Caire: IFAO, 1928.

Edfou IV = É.Chassinat, *Le temple d'Edfou*, t. 4, El Caire: IFAO, 1929.

Edfou V = É.Chassinat, *Le temple d'Edfou*, t. 5, El Caire: IFAO, 1930.

Edfou VI = É.Chassinat, *Le temple d'Edfou*, t. 6, El Caire: IFAO, 1931.

Edfou VIII = É.Chassinat, *Le temple d'Edfou*, t. 8, El Caire: IFAO, 1933.

Edfou IX = É.Chassinat, *Le temple d'Edfou*, t. 9, El Caire: IFAO, 1929.

Edfou X = É.Chassinat, *Le temple d'Edfou*, t. 10, El Caire: IFAO, 1928.

A. H. Gardiner, *AEO I, II, III* = A. H. Gardiner, *Ancient Egyptian Onomastica*, 3 vol., Oxford: Oxford University Press, 1968 Reprint (1a ed. 1947).

A. H. Gardiner, *HPBM III*, 2 vols = A. H. Gardiner, *Hieratic papyri in the British Museum. 3rd series, Chester Beatty Gift*, Londres: The Trustees of the British Museum, 1935.

A. H. Gardiner, *EG* = A. H. Gardiner, *Egyptian Grammar: being an introduction to the study of hieroglyphs*, Oxford : Griffith Institute, Ashmolean Museum; London: Oxford University Press, 1994 (3a ed., 1a ed 1927).

H.Gauthier, *DG I-VII* = H. Gauthier, *Dictionnaire des noms géographiques contenus dans les textes hiéroglyphiques*, 7 vol. El Caire : IFAO, 1925-1931.

R. Hannig, *HL1* = R. Hannig, *Großes Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch : die Sprache de Pharaonen. (2800-950 v.Chr.) (Lexica 1)*, Maguncia: Philipp von Zabern, 1995.

R. Hannig, *HWB* = R. Hannig, *Großes Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch: Die Sprache de Pharaonen (2800-950 v.Chr.)*, Maguncia: Philipp von Zabern, 1995.

KRI = K.A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions translated and annotated : translations. Vol. I, Ramesses I, Sethos I and Contemporaries*, Oxford: B. Blackwell, 1993.

LÄ I = *Lexikon der Ägyptologie*, vol I, Viena: Orientalisches Institut der Universität Wien, 1988

LÄ VI = *Lexikon der Ägyptologie*, vol VI, Viena: Orientalisches Institut der Universität Wien, 1988.

Mamm. Edfou = É.Chassinat, *Le Mammisi d'Edfou*, 2 fasc., El Caire: IFAO, 1939.

Meeks, *AnnLex I* = D. Meeks, *Année lexicographique. T. I (1977)*, Paris: D. Meeks, 1980.

Meeks, *AnnLex II* = D. Meeks, *Année lexicographique. T. II (1978)*, Paris: D. Meeks, 1981.

Meeks, *AnnLex III* = D. Meeks, *Année lexicographique. T. III (1979)*, Paris: D. Meeks, 1982.

Pap. Leiden I 343+345, r^o. XXVII, 3-4 = A. Massart, *The Leiden magical papyrus I 343+ 345 (OMRO supplement de Nieuwe Reeks 34)*, Leiden: E.J. Brill, 1954, p. 96.

PM II² = B. Porter i R. Moss, *Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings. II. Theban temples*, Oxford: At the Clarendon Press, 1972. (2nd ed., revised and augmented)

PM III₁ = B. Porter i R. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings. Volume III : Memphis. Part I : Abû Rawâsh*

to *Abûsîr*, Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1976. Oxford: Griffith Institute-Ashmolean Museum, 1994

PM VI = B. Porter i R. Moss, *Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings*. VI, *Upper Egypt : chief temples (excluding Thebes), Abydos, Dendera, Esna, Edfu, Kôm Ombo and Philae*, Oxford: At the Clarendon Press, 1939.

PM VII = B. Porter i R. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*. VII. *Nubia, The Deserts, and Outside Egypt*: Oxford : At the Clarendon Press, 1951. Nova York : Macmillan and Co, 1953.

Urk. I = Bearbeitet von Kurt Sethe, *Urkunden des alten Reichs. I*, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1933.

Urk VI = S. Schott, *Urkunden mythologischen Inhalts*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1929-1939.

Wb I – VII = *Wörterbuch der Ägyptischen Sprache*, vol. I-VII, Berlin: Adolf Erman und Hermann Grapow, 1971.

ABREVIATURES GENERALS:

∅ = no existeix

AE/HE = Alt Egipte

BE = Baix Egipte

BM = British Museum

c. = corona

EPHE = École Pratique des Hautes Études

FF = figures de fecunditat

IFAO = Institute Français d'Archéologie Orientale

lit. / litt.= literalment

OIP = Oriental Institut Publications

SCA = Conseil Suprême des Antiquités de l'Égypte

UEE= UCLA Encyclopedia of Egyptology

BIBLIOGRAFIA

ABD EL-RAZIQ, M., *Die Darstellungen und Texte des Sanktuars Alexanders des Grossen im Tempel von Luxor* (Archäologische Veröffentlichungen 16). Mayence: Philipp von Zabern, 1984.

AELIANUS, C. *De Natura Animalium*, X, Jena: F. Jacobs ed., 1832.

ALLEAUME, G., Les systèmes hydrauliques de l'Égypte pré-moderne : essai d'histoire du paysage, a: Ch. Décobert (ed.) *Itinéraires d'Égypte. Mélanges offerts au père Maurice Martin s.j.* (BdE 107), El-Caire: IFAO, 1992, pp. 301-322.

ALLEN, J. P., *Middle Egyptian. An Introduction to the language and culture of hieroglyphs*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000 (2a ed. 2010).

ALLIOT, M., *Le culte d'Horus à Edfou au temps des Ptolémées*, vol. II (BdE 20/2), El Caire: IFAO, 1954.

ALTENMÜLLER, H., Bemerkungen zum Hirtenlied des Alten Reiches, *CdE* 48 (n° 96), 1973, pp. 211-231.

ALTENMÜLLER H. i MOUSSA, A.M., Die Inschrift Amenemhets II aus dem Ptah- Temple von Memphis. Ein Vorbericht, (SAK 18), Hamburg: Helmut Buske, 1991, pp. 1-48.

AMER, H., Ptolémée II a Oxyrhynchos, a: N. Castellano, M. Mascort, C. Piedrafita i J. Vivó (eds.), *Ex Aegypto lux et sapientia. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa* (Nova Studia Aegyptiaca IX), Barcelona: Universitat de Barcelona-Generalitat de Catalunya-Societat Catalana d'Egiptologia, 2015, pp. 77-80.

AMER, H., ERROUX-MORFIN, M., PADRÓ, J., Inscriptions du sarcophage de Heret (N°1), a: J. Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute* (Oxyrhynchos III) (Nova Studia Aegyptiaca VIII), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014, pp. 43-56.

AMER, H., ERROUX-MORFIN, M., PADRÓ, J., GOYON, J.-C., Inscriptions murales de la chapelle funéraire de Heret, a: J. Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute* (Oxyrhynchos III) (Nova Studia Aegyptiaca VIII), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014, pp. 57-68.

ARAFI, N., Le Dieu Igay, *Discussions in Egyptology* 63, 2005, pp. 11-22.

ASSMAN, J., Le temple égyptien et la distinction entre le *dedans* et le *dehors*, a: Ph. Borgeaud, E. Norelli, F. Brüscheiler, A. de Pury (eds.), *Le temple lieu de conflit, Actes du colloque de Cartigny 1991* (CCEPOA 7), Lovaina: Peeters, 1994, pp. 13-25.

AUFRÈRE, S.H., *L'univers minéral dans la pensée égyptienne, vol. 1. Le monde des déserts, des mines et des carrières. L'offrande des métaux et des pierres et le remplissage de l'Œil-Oudjat. Les divinités de l'univers minéral dans la mentalité et la religion des anciens Égyptiens* (BdE CV/1), El Caire: IFAO, 1991.

AUFRÈRE, S.H., Les interdits religieux des nomes dans les monographies en Égypte. Un autre regard, a: J. M. Marconot i S.H. Aufrère (eds.), *L'interdit et le sacré dans les religions de la Bible et de l'Égypte, Actes du Colloque Montpellier, le 20 mars 1998*, Montpellier: Université Paul Valéry (Montpellier III), 1998, pp. 69-116.

AUFRÈRE, S.H., Les végétaux sacrés de l'Égypte ancienne d'après les listes géographiques d'Edfou et du papyrus géographique de Tanis et les autres monographies sacrées a: S.H Aufrère (ed.), *Encyclopédie religieuse de l'Univers végétal. Croyances phytoreligieuses de l'Égypte ancienne*, vol 1 (Orientalia Monspeliensia X), Montpellier: Université Paul Valéry, 1999, pp. 121-207.

AUFRÈRE, S.H., La liste des sept oasis d'Edfou, *BIFAO* 100, 2000, pp. 79-127.

AUFRÈRE, S.H., Le «territoire cultivé» (*ouou*) et «la réserve aquatique» (*pehou*) dans les monographies de nomes de l'Égypte ancienne a: *La campagne antique: espace sauvage, terre domestiquée* (cahiers Kubaba V), Paris: l'Harmattan, 2003, pp. 9-44.

BAINES, J., Temple symbolism, *Royal Anthropological Institute News* 15, 1976, pp. 10-15.

BAINES, J., *Fecundity Figures. Egyptian personification and the iconology of a genre*, Warminster/ Chicago: Aris & Phillips/ Bolchazy Carducci, 1985.

BAINES, J., Temples as symbols, guarantors, and participants in Egyptian civilization, a: S.Quirke (ed.), *The temple in ancient Egypt. New discoveries and recent research*, Londres: British Museum Press, 1997, pp. 216-241.

BAINES, J., *Visual and written culture in ancient Egypt*, Oxford: Oxford University Press, 2007.

BAINES, J., i MALEK, J., *Atlas of Ancient Egypt*, Oxford : Phaidon, 1980.

BARBOTIN, CH., Seth e Nefti a: M.A. Corzo (ed.), *Nefertari, Luce d'Egitto*, Milà: Leonardo Arte, 1994, p.141.

BARGUET, P., *Livre des Morts* (LAPO 1), Paris: Les éditions du Cerf, 1967.

BAUM, N., *Arbres et arbustes de l'Égypte ancienne. La liste de la tombe thébaine d'Ineni (n°81)* (OLA 31), Lovaina: Fondation Universitaire de Belgique-Fondació Michela Schiff Giorgini, 1989.

BAUM, N., *Le temple d'Edfou. À la découverte du Grand Siège de Rê-Harakhty*, Mönaco: éditions du Rocher, 2007.

BEINLICH, H., Zur Deutung der sogenannten Osirisreliquien, *GM* 54, 1982, pp. 17-29.

BEINLICH, H., *Studien zu den "Geographischen Inschriften" (10-14 o. äg.Gau)* (TÄB 2), Bonn: Rudolf Habelt, 1976.

BEINLICH, H., *Die "Osirisreliquien". Zum Motiv der Körperzergliederung in der altägyptischen Religion*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1984.

BEINLICH, H., Spätzeitquellen zu den Gauen Oberägyptens, *GM* 107, 1989, pp.7-41.

BEINLICH, H., Spätzeitquellen zu den Gauen Unterägyptens, *GM* 117, 1990, pp.59-88.

BEINLICH, H., Zwei Osirishymnen in Dendera, *ZÄS* 122, 1995, pp. 5-31.

BEHRINGER, W., *A Cultural History of Climate*, Polity Press: Cambridge, 2010 (1^a ed. Munich, 2007).

BERGER, J.F., Les étapes de la morphogenèse holocène dans le sud de la France, a: S. van der Leeuw, F. Favory, J.-L. Fiches (dirs.), *Archéologie et systèmes socio-*

environnementaux. *Études multiscalaires sur la vallée du Rhône dans le programme ARCHAEOMEDES* (CRA MONOGRAPHIES 27), Paris: CNRS, 2003, pp. 87-167.

BERMAN L.M., *et alii*, *Catalogue of Egyptian Art, The Cleveland Museum of Art*, New York: Hudson Hills Press, 1999.

BERNAND, É., Dédicace à Thoueris, *ZPE* 81, 1990, pp. 200-202.

BIETAK, M. i FORSTNER-MÜLLER, I., The topography of New Kingdom Avaris and Per-Ramesses, a: M. Collier and S. Snape (eds), *Ramesside Studies in Honour of Kenneth Kitchen*. Bolton: Rutherford, 2011, pp. 23-50.

BISSING, F.W. FREIHERR VON, La chambre des trois saisons du sanctuaire solaire du roi Rathourès (Ve dynastie) à Abousir, *ASAE* 53, 1955-56, pp. 319-338, pl I-XXIII.

BLACKMAN, A.M., The Significance of Incense and Libations in Funerary and Temple Ritual, *ZÄS* 50, 1912, pp. 69-77.

BLACKMAN, A.M., On the position of women in the ancient egyptian hierarchy, *JEA* 7, 1921, pp. 8-30.

BLACKMAN, A.M. i FAIRMAN, H.W., The myth of Horus at Edfou – II. C. The triumph of Horus over his enemies: A sacred drama, *JEA* 29, 1943, pp. 2-35.

BLACKMAN, A.M. i FAIRMAN, H.W., A Group of Texts Inscribed on the Facade of the Sanctuary in the Temple of Horus at Edfu, a: *Miscellanea Gregoriana: raccolta di scritti pubblicati nel I centenario dalla fondazione del Pont. Museo egizio (1839-1939)*, Vaticano : Tipografia poliglotta vaticana, 1941.

BONOMI, J., SHARPE, S., Account of an Egyptian Altar in the Museum at Turin, *TSBA* 3, 1874, pp. 110-117.

BORCHARDT, L., *Das Grabdenkmal des Königs S'aAHu-rea*, vol. II : *die Wandbilder. Text. Abbildungsblätter* (Ausgrabungen der deutschen Orient-Gesellschaft in Abusir 7), Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913.

BORGHOUTS, J.F., *Ancient Egyptian Magical Texts*, Leiden: E.J. Brill, 1978.

BOUSSAC, P. H. i TROUESSART E., L'animal sacré de Seth-Thyphon et ses divers modes d'interprétation, *RHR*, 82, 1920, pp. 189-203.

BREWER D. J. i FRIEDMAN, R.F., *Fish and Fishing in Ancient Egypt* (The Natural History of Egypt, II), Warminster: Aris&Phillips, 1989.

BRUGSCH, H.K., *Geographische Inschriften altaegyptischer Denkmäler, gesammelt während der auf Befehl Seiner Majestät des Königs Friedrich Wilhelm IV von Preussen, unternommenen wissenschaftlichen Reise in Ägypten*, Vol 1: *Die geographie des alten Ägyptens nach den ältagyptischen Denkmälern zum ersten Male zusammengestellt und verglichen mit den geographischen Angaben der heiligen Schrift und der griechischen, römischen, koptischen und arabischen Schriftsteller*, Leipzig: J.C. Hinrichs, 1857.

BRUGSCH, H.K., *Dictionnaire géographique de l'ancienne Égypte, contenant per ordre alphabétique la nomenclature comparée des noms propres géographiques qui se rencontrent sur les monuments et dans les papyrus; notamment les noms des préfectures et de leurs chefs-lieux, des temples et sanctuaires, des villes, bourgs et nécropoles, des mers, du Nil et de ses embouchures, des lacs, marais, canaux, assins et ports, des vallées, grottes, montagnes, des îles et îlots, etc.*, Leipzig: J.C.Hinrichs, 1879.

BRUGSCH, H.K., *Dictionnaire hiéroglyphique et démotique, contenant en ordre méthodique les mots et les groupes les plus usités de la langue et de l'écriture sacrée et populaire des anciens égyptiens, leur définition en français en allemand et en arabe et l'indication de leur affinité avec les mots correspondants de la langue copte et des idiomes sémitiques*, 7 vols., Leipzig: J. C. Hinrichs, 1867-1882.

BRUNTON, G., *Qau and Badari III* (BSAE 50), Londres: British school of archaeology in Egypt- B. Quaritch, 1930, pp. 18-20.

BUDGE, E.A.W., *An Egyptian hieroglyphic dictionary: with an index of English words, king list and geological list with indexes, list of hieroglyphic characters, coptic and semitic alphabets, etc.*, 2 vols., Londres: John Murray, 1920.

BUNBURY, J., The development of the capital zone within the Nile floodplain a: E. Subías, P. Azara, J. Carruesco, I. Fiz i R. Cuesta (eds.), *The Space of the City in Graeco-Roman Egypt. Image and Reality* (Documenta 22), Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2011, pp 211-217.

BUTZER, K.W., *Archaeology as human ecology: Method and theory for a contextual approach*, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

BUTZER, K.W., Long-term Nile flood variation and political discontinuities in pharaonic Egypt, In: J. Desmond Clark and Steven A. Brandt (eds.) *From hunters to farmers : the causes and consequences of food production in Africa* , Berkeley: University of California Press. 1984, pp.102-112.

BUTZER, K.W., Collapse, environment, and society, *PNAS* 109, 10, 2012, pp. 3632-3639 (<http://www.pnas.org/content/109/10/3632.full.pdf>).

CALVERLEY, A.M., *The temple of king Sethos I at Abydos*, vol. IV : *The second hypostyle hall*, Londres/Chicago : The Egypt Exploration Society/ The University of Chicago Press, 1958.

CAMINOS, R.A., The Nitocris Adoption Stela, *JEA* 50, 1964, pp. 71-101.

CAMINOS, R.A., *A tale of Woe : from a hieratic papyrus in the A.S. Pushkin Museum of Fine Arts in Moscow*, Oxford: Griffith Institute-Ashmolean Museum, 1977.

CASTELLANO, N., MASCORT, M., PIEDRAFITA C., VIVÓ J. (eds.), Ex Aegypto lux et sapientia. *Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa* (Nova Studia Aegyptiaca IX), Barcelona: Universitat de Barcelona-Societat Catalana d'Egiptologia, 2015.

CAUVILLE, S., Chentayt et Merkhètes, des avatars d'Isis et Nephthys, *BIFAO* 81, 1981, pp. 21-40.

CAUVILLE, S., Une règle de la «grammaire» du temple, *BIFAO* 83, 1983, pp. 51-84.

CAUVILLE, S., *La théologie d'Osiris à Edfou* (BdE 91), El-Caire: IFAO, 1983.

CAUVILLE, S., *Essai sur la théologie du temple d'Horus à Edfou* (BdE CII/1), El-Caire: IFAO, 1987.

CAUVILLE, S., Les inscriptions géographiques relatives au nome tentyrite, *BIFAO* 92, 1992, pp. 67-99.

CAUVILLE, S., *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes. Transcription et traduction*, (BdE 117), El-Caire: IFAO, 1997.

- CAUVILLE, S., *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes. Commentaire* (BdE 118), El-Caire: IFAO, 1997.
- CAUVILLE, S., *Dendara II : traduction* (OLA 88), Lovaina: Uitgeverij Peeters, 1999.
- CAUVILLE, S., *Le fonds hiéroglyphique au temps de Cléopâtre*, Paris: Cybèle, 2001.
- CAUVILLE, S. i DEVAUCHELLE, D., Le temple d'Edfou. Etapes de la construction. Nouvelles données historiques, *RdE* 35, 1984, pp.31-55.
- CAUVILLE, S., HALLOF, J., VAN DEN BERG, H., *Dendara. Les chapelles osiriennes. Index* (BdE 119), Le Caire : IFAO, 1997, pp. 143-146.
- CAYZAC, J., Franges textiles ou mèches capillaires? À propos d'un bas-relief d'Isis à Philae, *RdE* 59, 2008, pp. 381-388.
- ČERNÝ, J., *Répertoire onomastique de Deir el-Médineh* (DFIFAO 12), El Caire : IFAO, 1949.
- CERVELLÓ J., *Egipto y África. Origen de la civilización y la monarquía faraónicas en su contexto africano* (Aula Orientalis-supplementa 13), Sabadell: AUSA, 1996.
- CHASSINAT, É., Le temple d'Horus BeHouditi à Dendérah, *Revue de l'Égypte ancienne* I, 1925, p. 304-305.
- CHASSINAT, É., *Le mystère d'Osiris au mois de Khoiak*, fasc. I-II, Le Caire: IFAO, 1968.
- CHÂTELET, CH., *L'offrande du collier-menit dans les temples d'époque gréco-romaine*, Paris: Diploma de l'EPHE (inédit), 2012.
- CHÂTELET, CH., *L'offrande du collier-menit dans les temples d'époque gréco-romaine* (MRE 16), Turnhout: Brepols Publishers, 2015, pp. 117-129.
- CHRISTOPHE, L. *Les fêtes agraires du calendrier d'Hathor à Edfou* (CHE serie VII, fasc. 1), El-Caire: Egyptian History Papers, 1955.
- COLLIN, F., Les prêtresses indigènes dans l'Égypte hellénistique et romaine: une question à la creusée des sources grecques et égyptiennes, a: H. Melaerts /L.Mooren (eds.), *Actes du Colloque International « Le rôle et le statut de la femme en Égypte hellénistique, romaine et byzantine »*, Bruxelles et Louvain, 27-29 novembre 1997, Lovaina: Peeters, 2002 (Studia Hellenistica 37), pp. 87-88.
- COLLOMBERT, PH., *Hout-Sekhem et le septième nome de Haute Égypte. Recherches de géographie religieuse*, 2 vol., Paris: Mémoire de l'EPHE (inédit), 1994.
- COLLOMBERT, PH., La divine Oudjarenes (Hout-sekhem et le septième nome de Haute-Egypte I), *RdE* 46, 1995, pp. 55-79, pl. V-VIII.
- COLLOMBERT, PH., Les stèles tardives de Hout-sekhem (Hout-sekhem et le septième nome de Haute-Egypte II), *RdE* 48, 1997, pp. 15-70, pl. I-VII.
- COLLOMBERT, PH., The Gods of Hut-sekhem, C.J. Eyre (ed.), *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists, Cambridge, 3-9 September 1995* (OLA 82), 1998, pp. 289-294

COLLOMBERT, PH., Les cultes de Hout-sekhem à la 18ème dynastie (Hout-sekhem et le septième nome de Haute-Egypte, III), in: I. Guerneur, Chr. Zivie-Coche (ed.), *Parcourir l'éternité. Hommages à Jean Yoyotte* (BEHE 156), 2012, pp. 337-374.

COLLOMBERT, PH., Les soubassements des temples au Nouvel Empire, a: A. Rickert, B. Ventker (éds.), *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I. Vol. 2* (SSR 7), Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, pp. 965-976.

COLLOMBERT, PH., Des pehou en Haute Égypte? À propos des listes de pehou du Nouvel Empire et de leurs développements tardifs, a: A. Rickert, B. Ventker (éds.), *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I. Vol. 2* (SSR 7). Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, pp. 993-1000.

COLLOMBERT, PH., Le toponyme et la géographie des 17e et 18e nomes de Haute Égypte, *RdE* 65 (2014), pp. 1-27.

CORTEGGIANI, J. P., *L'Égypte ancienne et ses dieux. Dictionnaire illustré*, Paris: Fayard, 2007.

COULON, L., Les reliques d'Osiris en Égypte ancienne: données générales et particularismes thébains, a: Ph. Borgeaud et Y. Volokhine (eds.), *Les objets de la mémoire. Pour une approche comparatiste des reliques et de leur culte*, Bern: Peter Lang, 2005.

COULON, L. Le culte osirien au Ier millénaire av. J.-C. Une mise en perspective (s) a: L. Coulon (ed.), *Le culte d'Osiris au Ier millénaire av. J.-C. Découvertes et travaux récents. Actes de la table ronde internationale tenue à Lyon. Maison de l'Orient et de la Méditerranée (université Lumière-Lyon 2) les 8 et 9 juillet 2005* (BdE 153), El-Caire: IFAO, 2010, pp. 1-17.

COULON, L. (ed.), *Le culte d'Osiris au Ier millénaire av. J.-C. Découvertes et travaux récents. Actes de la table ronde internationale tenue à Lyon. Maison de l'Orient et de la Méditerranée (université Lumière-Lyon 2) les 8 et 9 juillet 2005* (BdE 153), El-Caire: IFAO, 2010.

COULON, L., Les inscriptions des catacombes osiriennes d'Oxyrhyncos. Témoignages du culte d'Osiris sous les règnes de Ptolémée VI et Ptolémée VIII, a: A. Jördens et J. Quack (éd.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äußerem Druck : die Zeit Ptolemaios' VI. bis VIII.* Internationales Symposium Heidelberg 16-19. 9. 2007 (Philippika 45), Wiesbaden: Harrassowitz, 2011, pp. 77-91.

COULON, L., Les processions de «soubassements» sur les monuments des Divines Adoratrices thébaines (Troisième Période intermédiaire-époque saïte), a: A. Rickert, B. Ventker (éds.), *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I. Vol. 2* (SSR 7), Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, pp. 977-992.

CRUZ-URIBE, E., *Hibis temple Project, vol. I, Translations, commentary, discussions and sign list*, San Antonio (Texas): Van Siclen Books, 1988.

CRUZ-URIBE, E., *Sth 3 phty* "Seth, God of Power and Might", *JARCE* 45, 2009, pp. 201-226.

- DARESSY, G., L'Égypte céleste, *BIFAO* 12, 1916, pp. 1-34.
- DARESSY, G., Légende d'Ar-Hems-Nefer à Philae, *ASAE* 17, 1917, p. 76-80.
- DAUMAS, F. et alii, *Valeurs phonétiques des signes hiéroglyphiques d'époque gréco-romaine*, 4 vols. Montpellier: Publications de la recherche- Université de Montpellier, 1988.
- DAVID, E., *Les nomes séthiens dans la géographie de l'Égypte ancienne*, Paris: Treball de recerca de Paris - IV, Sorbona (inédit), 1982.
- DAVID, E., *Les villes du dieu Seth en Égypte des origines à l'époque greco-romaine*, Lyon: tesi doctoral de la Universitat Lumière-Lyon 2 (inédita), 1987.
- DAVIES, N. D. G., *The temple of Hibis in El Khargeh Oasis, Part III. The Decoration* (Publications of the Metropolitan Museum of Art Egyptian Expedition 17), New York: Metropolitan Museum of Art, 1953.
- DERCHAIN, PH., La couronne de la justification. Essai d'analyse d'un rite ptolémaïque, *CdE* 76, 1955, pp. 225-287.
- DERCHAIN, PH., Un manuel de géographie liturgique à Edfou, *CdE* XXXVII 73, 1962, pp. 31-65.
- DERCHAIN, PH., L'adoration du soleil levant dans le temple de Pasmétique I à El Kab, *CdE* XXXVII 74, 1962, pp. 257-271.
- DERCHAIN, PH., *Le papyrus Salt 825 (B.M. 10051), rituel pour la conservation de la vie en Égypte* (Mémoires de l'Académie royale de Belgique 58), Bruxelles: Académie Royale de Belgique Bruxelles: Palais des Académies, 1965.
- DERCHAIN, PH., Réflexions sur la décoration des pylônes, *BSFE* 46, 1966, pp.17-24.
- DERCHAIN, PH., *La vie des temples en Égypte romaine. Essai*, Sureda: assaig inédit, 1992.
- DERCHAIN, PH., Du temple cosmique au temple ludique a: J. Quaegebeur (ed.), *Ritual and sacrifice in the Ancient Near East. Proceedings in the International conference organised by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of April 1991* (OA 55), Lovaina: Peeters, 1993, pp. 93-97.
- DERCHAIN, PH., «Rituels égyptiens», a: Y. Bonnefoy (ed.), *Dictionnaire des mythologies et des religions des sociétés traditionnelles et du monde antique*, Paris: Flammarion, 1994, pp. 33-39.
- DERCHAIN, PH. i VON RECKLINGHAUSEN, D., *La création, Die Schöpfung. Poème pariétal, Ein Wandgedicht. La façade ptolémaïque du temple d'Esna. Pour une poésie ptolémaïque* (Rites Égyptiens X), Brepols: Fondation égyptologique Reine Élisabeth, 2004.
- DESROCHES-NOBLECOURT, CH., Poissons, tabous et transformations du mort. Nouvelles considérations sur les pèlerinages aux villes saintes, *Kémi* XIII, 1954, pp. 33-42.
- DEWACHTER, M., Remarques à propos d'un bas-relief ptolémaïque détruit: le bloc Boulogne Inv. 117.2, a: H. De Meulenaere i L. Limme (eds.), *Artibus Aegypti. Studia in honorem Bernardi V. Bothmer. A collegis Amicis Discipulis Conscripta*, Bruxelles: Musées Royaux d'Art et d'Histoire, 1983, pp. 45-50.

- DÍAZ-IGLESIAS LLANOS, L., *El ciclo mítico de Heracleopolis Magna. Continuidad y reelaboración a partir de la fuentes funerarias y culturales* (Aula Aegyptiaca-Studia 7), Bellaterra: IEPOA – Servei de Publicacions de la UAB, 2014.
- DIEGO ESPINEL, A., *Etnicidad y territorio en el Egipto del reino Antiguo* (Aula Aegyptiaca Studia 6), Bellaterra: UAB Servei de Publicacions, 2006.
- DILS, P., Les Les *t3j (n3) ntr.w* ou *θεαγοι*. Fonction religieuse et place dans la vie civile, *BIFAO* 95, 1995, pp. 153-171.
- DRIOTON, E., Une statue prophylactique de Ramsès III, *ASAE* XXXIX, 1939, pp. 57-89.
- DREYER, G., Motive und Datierung der dekorierten prädynastischen Messergriffe, a: Ch. Ziegler i N. Palayret (eds.), *L'art de l'Ancien Empire égyptien, Actes du colloque organisé au musée du Louvre par le Service culturel les 3 et 4 avril 1998*, París: La documentation Française- Musée du Louvre, 1999, pp. 197-226.
- DRIOTON, E., *Rapport sur les fouilles de Médamoud (1925): les inscriptions* (FIFAO 3, fasc. 2), El Caire: IFAO, 1926.
- DUNAND F. i ZIVIE-COCHE, CH., *Hommes et dieux en Égypte. 3000a.C.-395 p.C.*, París: éditions Cybèle, 2006.
- DURISCH GAUTHIER, N., *Anubis et les territoires cynopolites selon les temples ptolémaïques et romains. 1ère partie: les XVIIe et XVIIIe provinces de Haute Égypte*, Ginebra: tesis de doctorat, Université de Genève, Sciences de l'Antiquité-Unité d'égyptologie (inèdita), 2002 (consultable a <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:27006>).
- EDEL, E., Ein “vorsteher der Farafra-Oase” im Alten Reich?, *ZÄS* 81, 1956, pp.67-68.
- EDEL, E. i WENIG, S., *Die Jahreszeitenreliefs aus dem Sonnenheiligtum des Königs Neuser-re*, Tafelband (MÄSB 7), Berlín: Akademie-Verlag, 1974.
- EGBERTS, A., *In quest of meaning. A study of the ancient egyptian rites of consecrating the meret-chests and driving the calves*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Navije Oosten, 1995.
- ELWART, D., L'offrande des sistres: musiques et rituels dans les temples ptolémaïques, *Égypte, Afrique et Orient* 40, 2005, pp. 17-26.
- EINAUDI, S., The «tomb of Osiris»: an ideal burial model? a: J.-C. Goyon i C. Cardin (ed.), *Proceedings of the ninth International Congress of Egyptologists, Grenoble, 6-12 septembre 2004*, (OLA 150, I), Lovaina; París; Dudley, MA : Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, 2007, pp. 475-485.
- EL-AGUIZY, O., Demotic graffiti in tomb N.1 of High Necropolis at Oxyrhynchus, a: J.Padró et alii, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute (Oxyrhynchos III)* (Nova Studia Aegyptiaca VIII), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014, pp. 129-134.
- ENGEL, E.M., Die Entwicklung des Systems der ägyptischen Nomoi in der Frühzeit, *MDAIK* 62, 2006, pp. 151-160.
- ENGSHEDEN, A., *La reconstitution du verbe en égyptien de tradition 400-30 avant J.-C.* (Uppsala Studies in Egyptology 3), Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University, 2003.

- EPIGRAPHIC SURVEY (The), *Medinet Habu III: The Calendar, the "Slaughterhouse" and minor records of Ramses III* (OIP 23), Chicago: The University of Chicago Press, 1934.
- EPIGRAPHIC SURVEY (The), *Medinet Habu*, vol. VI. *The Temple proper*, part II : *The Re chapel, the royal mortuary complex, and adjacent rooms with miscellaneous material from the pylons, the forecourts, and the first hypostyle hall* (OIP 84), Chicago: The University of Chicago Press, 1963.
- ERICHSEN, W., *Papyrus Harris I. Hieroglyphische Transkription* (Bibliotheca Aegyptica V), Brusel.les: Fondation égyptologique Reine Élisabeth, 1933.
- ERICHSEN, W., *Demotisches glossar*, Copenhagen: Ejnar Munksgaard, 1954.
- ERROUX-MORFIN, M., L'Oxyrhynque, a: M. Erroux- Morfin i J. Padró Parcerisa (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany*, 2008, pp. 131-132.
- ERROUX-MORFIN, M. Oxyrhynchos. Une cité, un nome, une divinité-poisson, *Égypte, Afrique et Orient* 61, 2011, pp. 57-60.
- ERROUX-MORFIN, M. i PADRÓ, J., (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, Avril 2007* (Nova Studia Aegyptiaca VI), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2008.
- FABRE, D., Le dieu Seth de la fin du Nouvel Empire à l'époque gréco-romaine entre mythe et histoire, *Égypte, Afrique et Orient* 22, 2001, pp. 19-40.
- FAIRMAN, H.W., The myth of Horus at Edfu: I, *JEA* 21.1, 1935, pp. 26-36.
- FAIRMAN, H.W., Notes on the Alphabetic Signs Employed in the Hieroglyphic Inscriptions of the Temple of Edfu, *ASAE* 43, 1943, pp. 191-310.
- FAIRMAN, H.W., Ptolemaic Notes, *ASAE* 44, 1944, p. 228-274.
- FAIRMAN, H.W., An Introduction to the Study of Ptolemaic Signs and their Values, *BIFAO* 43, 1945, pp. 51-138.
- FAIRMAN, H.W., Some unrecorded Ptolemaic words, *ZÄS* 91, 1964, pp. 6-7.
- FAKHRY, A., The rock inscriptions of Gabal el-Teir at Kharga oasis, *ASAE* 51, 1951, pp. 401-434.
- FAKHRY, A., MOSTAFA, H., RICKE, H., *The Bent Pyramid of Dahshûr*, El-Caire: IFAO, 1954.
- FAULKNER, R. O., The Bremner- Rhind Papyrus-I. A. The songs of Isis and Nephthys, *JEA* 22, 1936, pp. 121-140.
- FAVARD-MEEKS, CHR. i MEEKS, D., Les corps osiriens: du Papyrus du Delta au temple de Behbeit, a: L. Coulon (ed.), *Le culte d'Osiris au Ier millénaire av. J.-C. Découvertes et travaux récents. Actes de la table ronde internationale tenue à Lyon. Maison de l'Orient et de la Méditerranée (université Lumière-Lyon 2) les 8 et 9 juillet 2005* (BdE 153), El-Caire: IFAO, 2010, pp. 39-48.
- FINNESTAD, R.B., Temples of the Ptolemaic and Roman Periods: Ancient Traditions in New Contexts, a: B.E. Shafer, *Temples of Ancient Egypt*, Londres/Nova York: I.B. Tauris, 1998, pp. 185-237.

- FISCHER, H.G., A god and a general of the oasis on a Stela of the late Middle Kingdom, *JNES* 16, 1957, pp. 223-235.
- FISCHER, H.G., Some Notes on the Easternmost Nomes of the Delta in the Old and Middle Kingdoms, *JNES* 18, 1959, pp. 129-142.
- FIZ, I., Fuentes, cartografía, teledetección y SIG: claves para reconstruir el paisaje del nomo oxirrinquita, a: E. Subías, P. Azara, J. Carruesco, I. Fiz i R. Cuesta (eds.), *The Space of the City in Graeco-Roman Egypt. Image and Reality* (Documenta 22), Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2011, pp. 145-186.
- FOWDEN, G., *The Egyptian Hermes. A historical approach to the late pagan mind*, Cambridge/Londres/Nova York/New Rochelle/Melbourne/Sydney: Cambridge University Press, 1986.
- FRANDSEN, P.J., «Tabu», a: *LÄ*, 6, Viena: Orientalisches Institut der Universität Wien, 1988, pp.135-142.
- FRANDSEN, P.J., On the avoidance of certain forms of loud voices and access to the sacred, a: W. Clarysse, A. Schoors, H. Willems (eds.), *Egyptian religion, the last thousand years, part II. Studies Dedicated to the Memory of Jan Quaegebeur* (OLA 84-85), Lovaina: Peeters, 1998, pp. 975-1000.
- FUSCALDO, P., El dios nubio Dedwun. Estado actual de los problemas, *RIHAO* 6, 1982, pp. 66-101.
- GABOLDE, M., L'inondation sous les pieds d'Amon, *BIFAO* 95, 1995, pp. 235-258.
- GAMER-WALLERT, I., *Fische und Fischkulte im Alten Ägypten* (ÄA 21), Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1970.
- GARDINER, A.H., *Hieratic Papyri in the British Museum. Third Series: Chester Beatty Gift*, vol. 2, Londres: British Museum, 1935.
- GARDINER, A.H., Adoption Extraordinary, *JEA* 26, 1940, pp. 23-29.
- GARDINER, A.H., *The Wilbour papyrus. I. Plates*, Oxford: Oxford University Press, 1941.
- GARDINER, A.H., *The Wilbour papyrus. II. Commentary*, Londres: Oxford University Press, 1948.
- GARDINER, A.H., *The Wilbour Papyrus. III. Translation*, Londres: Oxford University Press, 1948.
- GARDINER, A.H., The baptism of pharaoh, *JEA* 36, 1950, pp. 3-12.
- GARSTANG, J., The tablet of Mena, *ZÄS* 42, 1905, pp. 61-62.
- GAUTHIER, H., *Le temple de Kalabchah*, fasc. 2, (TemplImm), El Caire: IFAO, 1911.
- GAUTIER, P. i MIDANT-REYNES, B., La tête de massue du roi scorpion, *Archéo-Nil* 5, 1995, p. 87-127.
- GOYON, J.C., *Rituels funéraires de l'ancienne Égypte* (LAPO 4), Paris: Le Cerf, 1972.
- GOYON, J.C., *Les dieux- gardiens et la genèse des temples (d'après les textes égyptiens de l'époque gréco-romaine). Les soixante d'Edfou et les soixante-dix-sept dieux de Pharbaethos*, vol. 1 (BdE 93/1), Le Caire: IFAO, 1985.

- GOYON, J.C., Notes d'épigraphie et de théologie thébaine, *CdE* 78/155-156, 2003, pp.43-65.
- GOYON, J.C., Une énigme de géographie religieuse, a: M. Erroux-Morfin i J. Padró Parcerisa (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, Avril 2007* (Nova Studia Aegyptiaca VI), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2008, pp. 89-116.
- GOYON, J.C., Inscriptions semi-hiératiques de la Tombe N° 1 de la Nécropole Haute d'Oxyrhynchos, a: J.Padró *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute* (Oxyrhynchos III) (Nova Studia Aegyptiaca VIII), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014, pp.107-128.
- GOYON, J.C., GOLVIN, J.C., SIMON BOIDOT, C., MARTINET, G., *La construction pharaonique du Moyen Empire à l'époque gréco-romaine: Contexte et principes technologiques*, Paris: A. Picard, 2004.
- GRANDET, P., *Le papyrus Harris (BM 9999)* (BdE 109/2), El Caire: IFAO, 2005,
- GRANDET, P. i MATHIEU, B., *Cours d'Égyptien hiéroglyphique*, Paris: Khéops, 2003.
- GRIFFITHS, J.G., (ed.), *Plutarchs'S De Iside et Osiride*, Cardiff:University of Wales Press, 1970.
- GRIFFITH, F. LL. i PETRIE, W.M. FL., *Two Hieroglyphic Papyri from Tanis*, vol I: *The Sign Papyrus (a Syllabary)*, vol. II: *The Geographical Papyrus (an Almanack)* (MEEF 9, Extra Memoir), Londres: Trübner & Co, 1889.
- GUILHOU, N., Lézards et geckos dans l'Égypte ancienne a: AA.VV. *IV Rencontres archéozoologiques de Lattes, UMR 5140-CNRS*, Montpellier: Université Paul- Valéry, 2009, pp. 1-25.
- GUTBUB, A., Remarques sur quelques règles observées dans l'architecture, la décoration et les inscriptions des temples de Basse Époque, a: F. Geus i F. Thill (eds.), *Mélanges offerts à Jean Vercoutter*, Paris: Ed. Recherche sur les civilisations, 1985, pp.123-136.
- GUTBUB, A., *Kôm Ombo I: les inscriptions du naos (sanctuaires, salle de l'ennéade, salle des offrandes, couloir mystérieux)*, El Caire: IFAO, 1995.
- HANI, J., *La religion égyptienne dans la pensée de Plutarque*, Paris: les Belles Lettres, 1976.
- HARI, R., *La Tombe thébaine du père divin Neferhotep (TT50)*, Ginebra: Éditions de Belles-Lettres, 1985.
- HELCK, W., *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches* (Ägyptologische Forschungen 18), Glückstadt/Hamburg/Nova York: J. J. Augustin, 1954, pp. 78-80.
- HELCK, W., «Gauē» a: *LÄ* II, col. 385.
- HELCK, W., *Die altägyptischen Gauē* (TAVO B/5), Wiesbaden : Dr. Ludwig Reichert Verl, 1974.
- HERBIN, F.-R., Trois manuscrits originaux du Louvre porteurs du *Livre des Respirations fait par Isis* (P. Louvre N3121, N3083 et N3166), *RdE* 50, 1999, pp. 149-239.

- HERBIN, F.-R., La renaissance d'Osiris au temple d'Opet (P.Vatican inv. 38608), *RdE* 54, 2003, pp. 67-129.
- HÖLSCHER, U., *The excavation of Medinet Habu*, vol. III: *The mortuary temple of Ramses III*, part I (OIP 54), Chicago: The University of Chicago Press, 1941.
- HUBSCHMANN, C., Igai: a little-known deity of Dakhleh Oasis, Egypt, *Rosetta* 8, 2010, pp. 42-61.
- HUSSON, G., Fragments d'un papyrus inédit d'Oxyrhynchos conservés à la Bibliothèque Municipale de Rouen, *CRIPPEL* 8, 1986, pp.75-81.
- INCONNU-BOCQUILLON, D., Les titres ḥry ḏb et ḥry wdb dans les inscriptions des temples gréco-romains, *RdE* 40, 1989, pp.65-89.
- JACQUET-GORDON, H.K., *Les noms des domaines funéraires sous l'Ancien Empire égyptien* (BdE 34), Le Caire : IFAO, 1962.
- JAMBON, E., Les soubassements de l'intérieur du mur d'enceinte d'Edfou. Réflexions préliminaires autour de la notion de « canon » dans les temples ptolémaïques et romains, a: A. Rickert, B. Ventker (éds.). *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I*. Vol. 2 (SSR 7), Studien. Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, pp. 793-818.
- JASNOW R. i ZAUZICH, K.T., *The Ancient Egyptian Book of Thoth. A Demotic Discours on Knowledge and Pendant to the Classical Hermetica*, vol. 1: *Text*, vol. 2 : *Plates*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2005.
- JÉQUIER, G., Notes et remarques, *RecTrav* 29, 1907, pp. 1-6.
- JØRGENSEN, J. K. B., *Egyptian Mythological Manuals: Mythological structures and interpretative techniques in the Tebtunis Mythological manual, the Manual of the Delta and related texts*, Copenhagen: Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet, 2014.
- JUNKER, H., *Phrnfr*, *ZÄS* 75, 1938, pp. 63-84.
- JUNKER, H., *Der grosse Pylon des Tempels der Isis in Philä*, Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1958.
- KAHL, J., Die frühen Schriftzeugnisse aus dem Grab U-j in Umm el-Qaab, *CdE* 78, 2003, pp. 112-135.
- KAMAL, A., *Le pylône de Qous*, *ASAE* 3, 1902, pp. 215-235.
- KAMAL, A., *Fouilles à Gamhud*, *ASAE* 9, 1908.
- KAPER, O., Egyptian toponymes of Dakhla Oasis, *BIFAO* 92, 1992, pp. 117- 132.
- KAPER, O., *Temples and Gods in Roman Dakhleh. Studies in the indigenous cults of an Egyptian oasis*, Groningen: tesi de doctorat de la Rijksuniversiteit (inédita), 1997.
- KAPER, O., Two Decorated Blocks from the Temple of Seth in Mut el-Kharab, *BACE* 12, 2001, pp. 71-78.
- KAPER, O., The three seasons in the soubassements, a: A. Rickert, B. Ventker (éds.). *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-*

- römischen Zeit. *Soubassementstudien I*. Vol. 2 (SSR 7). Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, pp. 517-525.
- KAPLONY, P., *Kleine Beiträge zu den Inschriften der ägyptischen Frühzeit* (ÄA 15), Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1966.
- KEES, H., Horus und Seth als Götterpaar vol. I (MVÄG, 1923,I), Leipzig: J.C. Hinrichs, 1923.
- KEES, H., *Der Götterglaube im Alten Ägypten* (Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft 45), Leipzig: J.C.Hinrichs, 1941.
- KEES, H., Zu den Gaulisten im Sonnenheiligtum des Neuserrê', *ZÄS* 81, 1956, pp. 33-40.
- KLOTZ, D. Regionally Specific Sacerdotal Titles in Late Period Egypt: Soubassements vs Private Monuments, a: A. Rickert/B. Ventker (eds.), *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit, Soubassementstudien I*, vol. 1 (SSR 7), Wiesbaden 2014, pp. 717-791.
- KOEMOTH, P., *Osiris et les arbres. Contribution à l'étude des arbres sacrés de l'Égypte ancienne* (Aegyptiaca Leodiensia 3), Lieja: Centre informatique de philosophie et lettres, Université de Liège, 1994.
- KOENIG, Y., Les effrois de Keniherkhepeshef (papyrus Deir el-Médineh 40), *RdE* 33, 1981, pp.29-37.
- KOENIG, Y., Une petite stèle-amulette en bois [avec 1 planche], *BIFAO* 87, 1987, pp. 255-263.
- KOENIG, Y., *Magie et magiciens dans l'Égypte ancienne*, Paris: Pygmalion/Gérard Watelet, 1994.
- KOENIG, Y., Le papyrus de Moutemheb, *BIFAO* 104/I, 2004, pp. 291-326.
- KOZLOFF, A., BRYAN, B. M., BERMAN, L. M., DELANGE, E., *Aménophis III: le Pharaon-Soleil. Exposition organisée au Cleveland Museum of Art du 1er juillet au 27 septembre 1992, au Kimbell Art Museum, Fort Worth du 24 octobre 1992 au 31 janvier 1993, et aux Galeries nationales du Grand Palais, Paris du 2 mars au 31 mai 1993*, Paris: Éd. de la Réunion des musées nationaux, 1993.
- KURTH, D. *et alii*, *Edfou VIII* (Die Inschriften des Tempels von Edfu. Abteilung 1. Übersetzungen), Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1998.
- KURTH, D. *et alii*, *Die Inschriften des Tempels von Edfu. Abteilung I Übersetzungen; Band 3. Edfou VI*, Wiesbaden: PeWe-Verlag, 2014.
- LABRIQUE, F., *Stylistique et théologie à Edfou. Le rituel de l'offrande de la campagne: étude de la composition* (OLA 51), Lovaina: Departement Oriëntalistiek - Peeters, 1992.
- LABRIQUE, F., Le temple égyptien et l'espace, a: Van Berg, P.- L., Jaspers, Ph., Doyen, F. (eds.), *Les vivants, les morts et les autres. Actes du Séminaire «Espaces et sociétés-approches comparatives» tenu à l'université Libre de Bruxelles en 1996 et 1997* (Civilisations XLVII), Bruxelles: Université Libre de Bruxelles, 2000, pp. 41-63.
- LACAU, P. i CHEVRIER, H., *Une Chapelle de Sésostris Ier à Karnak*, El-Caire: IFAO, 1956.

- LACAU, P. i CHEVRIER, H., *Une Chapelle d'Hatshepsout à Karnak*, El-Caire: Le Service des Antiquités de l'Égypte-IFAO, 1977, pp. 69-92.
- LANZONE, R.V., *Dizionario di mitologia egizia*, v. III, Amsterdam: John Benjamins B.V., 1974.
- LAPP, G., *Totenbuch Spruch 17* (TBT 1), Basilea: Orientverlag, 2006.
- LAURENT, V., *La province orientale du Harpon d'après les textes égyptiens : cultes, sacerdoces et histoire*, Paris: Mémoire EPHE-Section Sciences religieuses (inédit), 2000.
- LAURENT, V., À la recherche du Harpon de l'Est, *CdE* 84 (fasc. 167-168), 2009, pp. 20-49.
- LECLÈRE, F., Fouilles dans le cimetière osirien de Karnak. Travaux récents, *BSFE* 153, març 2002, pp. 24-44.
- LEITZ, CHR., *Tagewählerei Das Buch ḥꜣt nḥḥ pḥ.wy dt und verwandte Texte*, Textband (ÄA 55), Wiesbaden: Harrasowitz, 1994.
- LEITZ, CHR., *Die Aussenwand des Sanktuars in Dendara. Untersuchungen zur Dekorationssystematik* (MÄS 50), Mayence: Philipp von Zabern, 2001, pp. 230-248.
- LEITZ, CHR., Le temple d'Athribis en Haute Égypte, *Annuaire de l'EPHE* 115 (2006-2007), 2008, pp. 85-91.
- LEITZ, CHR., *Geographisch-osirianische Prozessionen aus Philae, Dendara und Athribis. Soubassementstudien II* (Studien zur spätägyptischen Religion 8), Wiesbaden: Harrasowitz, 2012.
- LEITZ, CHR., *Die Gaumonographien in Edfu und ihre Papyrusvarianten: ein überregionaler Kanon kultischen Wissens im spätzeitlichen Ägypten : Soubassementstudien. 3. Vol 1: Text* (Studien zur Spätägyptischen Religion 9), Wiesbaden: Harrasowitz, 2014.
- LEITZ, C., MENDEL, D. i EL-MASRY, Y., *Athribis II. Der Tempel Ptolemaios XII. Die Inschriften und Reliefs der Opfersäule, des Umgangs und der Sanktuarräume*, vol. 1 : *Die Opfersäule und der Umgang*, El Caire : IFAO, 2010.
- LIPINSKA, J., "Blinded deities" from the temple of Tuthmosis III at Deir el-Bahari, a: U. Luft (ed.), *The Intellectual Heritage of Egypt: studies presented to Laszlo Kakosy by friends and colleagues on the occasion of his 60th birthday* (Studia Aegyptiaca 14), Budapest: [s.n.], 1992, pp. 387-388.
- LOGAN, Th. J., The origins of the Jmy-wt Festish, *JARCE* 27, 1990, pp. 61-69.
- LORAND, D., *Le papyrus dramatique du Ramesseum. Étude des structures de la composition* (Lettres Orientales 13), Lovaina: Peeters, 2009.
- LORET, V., Le mille-pattes et la chaise à porteurs de pharaon, *RdE* 6, 1951, pp.14-18.
- LURSON, B., La conception du décor d'un temple au début du règne de Ramsès II: Analyse du deuxième registre de la moitié sud du mur ouest de la grande salle hypostyle de Karnak, *JEA* 91, 2005, p.107-123.
- LUSTMAN, J., *Étude grammaticale du papyrus Bremner-Rhind*, Paris: Mistral Photo, 1999.

- LYNN, S., *The role of the chantress (Smayt) in Ancient Egypt* (BAR International Series 1401), Oxford: Archaeopress, 2005.
- MALEK, J. i QUIRKE, S., Memphis, 1991: Epigraphy, *JEA* 78, 1992, pp.13-18.
- MARCONOT, J.M. i AUFRÈRE S.H. (eds.), *L'interdit et le sacré dans les religions de la Bible et de l'Égypte, Actes du Colloque Montpellier, le 20 mars 1998*, Montpellier: Université Paul Valéry, 1998.
- MARIETTE, A., *Abydos: description des fouilles exécutées sur l'emplacement de cette ville*, vol I : *Ville antique, Temple de Sêti*, Paris: A. Frank, 1869.
- MARIETTE, A., *Dendérah: description générale du grand temple de cette ville: Planches*, 5 vols., Paris: A. Franck, 1870-1875.
- MASCORT, M., La galeria 1A de l'Osireion d'Oxirrinc. Procés constructiu a: N. Castellano, M. Mascort, C. Piedrafita i J. Vivó (eds.), *Ex Aegypto lux et sapientia. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa* (Nova Studia Aegyptiaca IX), Barcelona: Universitat de Barcelona-Generalitat de Catalunya-Societat Catalana d'Egiptologia, 2015, pp. 369-380.
- MASSART, A., *The Leiden magical papyrus I 343+ 345* (OMRO supplement de Nieuwe Reeks 34), Leiden: E.J. Brill, 1954.
- MATHIEU, B., Les enfants d'Horus, théologie et astronomie (Enquêtes dans les Textes des Pyramides, 1), *ENiM* 1, 2008, pp. 7-14.
- MEDINI, L., La procession de l'extérieur du sanctuaire d'Edfou, a: A. Rickert, B. Ventker (éds.), *Altägyptische Enzyklopädien. Die Soubassements in den Tempeln der griechisch-römischen Zeit. Soubassementstudien I. Vol. 1* (SSR 7), Wiesbaden: Harrassowitz, 2014, pp. 245-267.
- MEEKS, D., Génies, anges et démons en Égypte, a: AA.VV. *Génies, anges et Démons* (Sources orientales VIII), Paris: Éditions du Seuil, 1971, pp. 18-84.
- MEEKS, D., *Mythes et légendes du Delta d'après le papyrus Brooklyn 47.218.84* (MIFAO 125), El Caire: IFAO, 2006.
- MEEKS, D. i FAVARD-MEEKS, CHR., *La vida cotidiana de los dioses egipcios* (Colección Historia, 16). Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1994, (ed. orig. *La vie quotidienne des dieux égyptiens*, 1993).
- MESKELL, L., *Private life in New Kingdom Egypt*, Princeton i Oxford: Princeton University Press, 2002.
- MÖLLER, G., *Hieratische Paläographie: die aegyptische Buchschrift in ihrer Entwicklung von der fünften Dynastie bis zur römischen Kaiserzeit, vol. II: von der Zeit Thutmosis'III bis zum Ende der einundzwanzigsten Dynastie*, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1909.
- MÖLLER, G., *Hieratische Paläographie: die aegyptische Buchschrift in ihrer Entwicklung von der fünften Dynastie bis zur römischen Kaiserzeit, vol. III: von der zweiundzwanzigsten Dynastie bis zum dritten Jahrhundert*, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1912.
- MONTET, P., Le fruit défendu, *Kêmi* XI, 1950, pp. 85-116.

- MONTET, P., *Géographie de l'Égypte ancienne, 1ère partie: To-mehou, la Basse Égypte*, Paris: Imprimerie Nationale-C. Klincksieck, 1957.
- MONTET, P., *Géographie de l'Égypte ancienne, 2ème partie: To-chemâ, la Haute Égypte*, Paris: C. Klincksieck, 1961.
- MORENO, J.C., *Hwt y la retribución de los funcionarios provinciales en el Imperio Antiguo: el caso de Jbj de Deir el-Gebrawi (Urk. I 144:3-145:3)*, *Aula Orientalis* 12, 1994, pp. 29-50.
- MORENO, J.C., *Études sur l'administration, le pouvoir et l'idéologie en Égypte, de l'Ancien au Moyen Empire (Aegyptiaca Leodiensia 4)*, Liège: Centre Informatique de Philosophie et lettres-Université de Liège, 1997.
- MORENO, J.C., *Hwt et le milieu rural égyptien du IIIe millénaire. Économie, administration et organisation territoriale (Bibliothèque de l'École des Hautes Études 337)*, Paris: Librairie Honoré Champion, 1999.
- MORENO, J.C., *L'organisation sociale de l'agriculture dans l'Égypte pharaonique pendant l'Ancien Empire (2650-2150 avant J.-C.)*, *JESHO* 44, 4, 2001, pp.411-450.
- MORENO, J.C., *Egipto en el Imperio Antiguo [2650-2150 a.C.]*, (bellaterra arqueología), Barcelona: edicions Bellaterra, 2004.
- MORENO, J.C., «Estates (Old Kingdom)», a: E. Froot, W. Wendrich (eds.), *UCLA Encyclopedia of egyptology (UEE)*, Los Angeles: Department of Near Eastern Languages and Cultures-UCLA, 2008 (<http://repositories.cdlib.org/nelc/uee/1012>).
- MORENO, J.C., *La gestion des aires marginales: phw, gs, tnw, sht au IIIe millénaire*, a: A. Woods, A. McFarlane, S. Binder (ed.), *Egyptian culture and society. Studies in honour of Naguib Kanawati*, vol. 2 (CASAE 38), El-Caire: SCA, 2010, pp. 49-69.
- MORGAN, J. DE, *et alii, Catalogue des monuments et inscriptions de l'Égypte antique. 1ère série, Haute Égypte. T. II, Kom Ombos. 1ère partie*, Viena: Adolf Holzhausen, 1895-1902.
- MORGAN, J. DE, BOURIANT, U., LEGRAIN, G., JÉQUIER, G., BARSANTI, A., *Catalogue des monuments et inscriptions de l'Égypte Antique, première série: Haute Égypte, vol 3: Kom Ombos (2ème partie)*, Viena: Adolphe Holzhausen, 1909.
- MURRAY, M.A., *Saqqara Mastabas I (Egyptian Research Account 10)*, Londres: B. Quaritch, 1905.
- NAVILLE, E., *Das aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie*. 2 vols., Berlin: Asher&Co., 1886.
- OSING, J., *Seth in Dachla und Charga*, *MDAIK* 41, 1985, pp. 229-233.
- OSING, J., *Einige Notizen zu den Oasen*, *GM* 89, 1986, pp. 67-75.
- OSING, J., *Notizen zu den Oasen Charga und Dachla*, *GM* 92, 1986, pp. 79-85.
- OSING, J., *Zu den Osiris-Räumen im Tempel von Hibis*, a: *Hommages à François Daumas (OrMonsp 3)*, Montpellier: Université Paul-Valéry, Publications de la Recherche, 1986, 2 vol. pp. 511-516.

OSING, J., *The Carlsberg Papyri 2. Hieratische Papyri aus Tebtunis I* (Carsten Niebuhr Institute Publications, 17), Copenhagen: Museum Tusulanum press, University of Copenhagen, 1998.

OSING, J., Zum Namem des Gaves von Oxyrhynchos, a: Engel, E.-M., Müller, V. i Hartung, U. (eds.), *Zeichen aus dem Sand. Streiflichter aus Ägyptens Geschichte zu Ehren von Günter Dreyer* (Menes 5), Wiesbaden: Harrassowitz, 2008, pp. 517-524.

OSING, J. i ROSATI, G., *Papiri Geroglifici e Ieratici da Tebtynis*, Florència : Instituto papirologico «G. Vitelli», 1998.

PADRÓ, J., Histoire du site d'Oxyrhynchos, a: Erroux-Morfin, M. i Padró Parcerisa, J. (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, Avril 2007* (Nova Studia Aegyptiaca VI), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2008, pp. 7- 22.

PADRÓ, J., Darreres troballes al jaciment d'Oxirrinc (any 2014), *Auriga* 73, 2014, pp. 10-15.

PADRÓ, J., i ERROUX-MORFIN, M., L'oxyrhynque et le lépidote à El-Bahna, a: J.A. Ramos, L.M. de Araújo, A.R. dos Santos (eds.), *Percursos do Oriente Antigo: estudos de Homenagem ao Professor Doutor José Nunes Carreira na sua jubilação académica*, Lisboa: Instituto Oriental, Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 2004, pp. 401-406.

PADRÓ, J. *et alii*, *Oxyrhynchos I. Fouilles archéologiques à El-Bahna (1982-2005)*(Nova Studia Aegyptiaca III), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006.

PADRÓ, J. *et alii*, Découverte et premiers travaux à l'osireion d'Oxyrhynchos, a: J.-C. Goyon i Ch., Cardin (eds.), *Proceedings of the ninth International Congress of egyptologists. Grenoble, 6-12 septembre 2004*. Vol. II (OLA 150), Lovaina: Peeters, 2007, pp. 1443-1454.

PADRÓ, J. *et alii*, *La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute (Oxyrhynchos III)* (Nova Studia Aegyptiaca VIII), Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014.

PANTALACCI, L., *Recherches sur Osiris démembré*, 2 vol., París: Tesi doctoral de la Universitat de la Sorbona (inèdita), 1981.

PANTALACCI, L., À propos de reliques osiriennes, *CdE* LXII/123-124, 1987, pp. 108-123.

PARDEY, E., «Provincial Administration», a: D. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* I, Nova York/Oxford: Oxford University Press, 2001, pp. 16-20.

PATANÉ, M., Quelques remarques sur la presence de Seth dans les textes des pyramides a la Basse Époque, *BSEG* 14, 1990, pp. 69-71.

PAULET, A., *Traductions. Le temple d'Opet*.
<http://mill.arts.kuleuven.be/pt/temples/opet8.htm#opet268>.

PÉREZ-DIE C. i AL-SADIK W. (eds.), *120 años de arqueología española en Egipto*, Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2009.

PETRIE, F. The earliest inscriptions a: F. Petrie (ed.), *Ancient Egypt* II, Londres: University College, 1914, pp. 74-75.

ROUGÉ, J. de, Textes géographiques du temple d'Edfou (Haute Égypte), *Revue archéologique* 12, 1865/II, p.193-213.

ROUGÉ, J. de, Lettre de Mr. Jaques de Rougé à Mr. Lepsius, *ZÄS* 3, 1865, pp.46-47.

ROUGÉ, J. de, *Inscriptions et notices recueillies à Edfou (Haute-Egypte) pendant la mission scientifique de M. le Vicomte Emmanuel de Rougé*, 2 vols., Paris: E. Laroux, 1880.

RUSSO, B., *The territory w and related titles during the Middle Kingdom and Second Intermediate Period* (Egyptology 14), Londres: Golden House Publications, 2010.

SARAGOZA, F., L'acéphale et le rituel osirien de Khoiak. À propos de quatre pièces découvertes au *Ouadi Koubbanet El-Qouroud*, *Égypte. Afrique & Orient* 55, 2009, pp.51-66.

SAUNERON, S., Trajan ou Domitien?, *BIFAO* 53, 1954, pp.50-51.

SAUNERON, S., «Couronnes», a: G. Posener (ed.), *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris: F. Hazan, 1959, p.70.

SAUNERON, S., *Les fêtes religieuses d'Esna aux derniers siècles du paganisme* (Esna V), El-Caire: IFAO, 1962.

SAUNERON, S., *Le temple d' Esna* [textes n°s 1-193 (Esna II), El- Caire: IFAO, 1963.

SAUNERON, S., Villes et légendes d'Égypte (§XV-XXIV), *BIFAO* 66, 1968, pp. 11-35.

SAUNERON, S. i STIERLIN, H., *Derniers temples d'Égypte. Edfou et Philae*, Paris: Chêne, 1975.

SCHOTT, S., *Altägyptische Festdaten* (AAWMainz 10), Wiesbaden: AWL-Franz Steiner, 1950.

SETHE, K. *Dramatische Texte zu altägyptischen Mysterienspielen* (UGAÄ 10), Leipzig: Olms, 1928.

SMITH, W. S., *A History of Egyptian Sculpture and Painting in the Old Kingdom*, Boston: Oxford University Press, 1949.

SMITH, W. S., *The old kingdom in Egypt and the beginning of the first Intermediate Period*, vol. I (The Cambridge Ancient History). Cambridge : Cambridge University Press, 1962.

SMITH, W. S., *Interconnections in the Ancient Near East. A Study of the Relationships between the Arts of Egypt, the Aegean, and Western Asia*, New Haven/Londres: Yale University Press, 1965.

SHAFFER, B.E., Temples, priests and rituals: an overview, a: B.E. Shafer (ed.), *Temples of ancient Egypt*, Londres/Nova York: I.B. Tauris Publishers, 1998, pp. 1-30.

SOUKASSIAN, G., Une étape de la proscription de Seth, *GM* 44, 1981, pp. 59-68.

TE VELDE, H., *Seth, God of Confusion. A study of his role in Egyptian myhtology and religion* (ProblÄg. VI), Leiden: E. J. Brill, 1967.

THIERS, CH., *Tôd. Les inscriptions du temple ptolémaïque et romain II. Textes et scènes nos 173-329*, III. *Relevé photographique* (J.-Fr. Gout) (FIFA0 18/2-3), El Caire: IFAO, 2003.

TILLIER, A., Enquête sur le nom et les graphies de l'ancienne Gsy (Qous), *BIFAO* 113, 2013, pp. 433-447.

TILLIER, A., Haroeris de Qous et la XIXe province de Haute Égypte, a: N. Castellano, M. Mascort, C. Piedrafita i J. Vivó (eds.), *Ex Aegypto lux et sapientia. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa* (Nova Studia Aegyptiaca IX), Barcelona: Universitat de Barcelona-Societat Catalana d'Egiptologia, 2015, pp. 553-557.

TORRAS, N., *Toponímia i mitologia en el nomus XIX de l'Alt Egipte en època faraònica*, 2 vols, Barcelona: DEA de la Universitat de Barcelona (inèdit), 2002.

TORRAS, N., Géographie sacrée dans l'Égypte ancienne: méthodologie et perspectives à partir de l'étude du territoire des deux sceptres-*w3s* dans: F. Borrell et alii (eds.), *Broadening Horizons 3: Conference of Young Researchers Working in the Ancient Near East* (Congressos de la Universitat Autònoma de Barcelona 8), Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de publicacions, 2012, pp.227-242.

TRAUNECKER, C., De l'hierophonie au temple. Quelques réflexions, a: U. Verhoeven i E. Graefe (eds.), *Religion und Philosophie im Alten Ägypten : Festgabe für Philippe Derchain zu seinem 65. Geburtstag am 24. Juli 1991* (OLA 39), Lovaina : Departement Oriëntalistiek - Peeters, 1991, pp. 303-317.

TRAUNECKER, C., *Coptos, Hommes et Dieux sur le parvis de Geb* (OLA 43), Lovaina: Departement Oriëntalistiek - Peeters, 1992.

TRESSON, P., L'inscription de Chechanq Ier, au musée du Caire: un frappant exemple d'impôt progressif en matière religieuse, a: *Mélanges Maspero I. Orient ancien* (MIFAO 66/fasc. 2), El Caire: IFAO, 1935-1938, pp. 817-840.

VALDESOGO, R., *El cabello en el ritual funerario del antiguo Egipto a partir de los Textos de los Sarcófagos y de la evidencia iconográfica* (Aula Aegyptiaca-Studia 4), Barcelona: Aula Aegyptiaca Fundación Privada, 2005.

VAN DE WALLE, B., Remarques sur l'origine et le sens des défilés de Domaines dans les mastabas de l'Ancien Empire, *MDAIK* 15, 1957, pp. 288-296.

VAN DE WALLE, B., La tortue dans la religion et la magie égyptiennes, *La Nouvelle Clio* 5, núms.1-4, *Mélanges A. Carnoy*, 1953, pp. 179-185.

VANDIER, J., *Manuel d'archéologie égyptienne, I: Les époques de formation*, 2 vols. Paris: A. et J. Picard et Cie, 1952.

VANDIER, J., *Le papyrus Jumilhac*, Paris: CNRS, 1962.

VAN WALSEM, R., *Iconography of Old Kingdom Elite Tombs: Analysis and interpretation, theoretical and methodological aspects* (Mededelingen en Verhandelingen "Ex Oriente Lux" 35), Leiden/ Lovaina: NINO/Peeters, 2005.

VASSILIKA, E. *Ptolemaic Philae* (OLA 34), Lovaina: Peeters, 1989, pp. 83-85.

VERNUS, P., *Athribis: textes et documents relatifs à la géographie, aux cultes, et à l'histoire d'une ville du Delta égyptien à l'époque pharaonique* (BdE 74), El-Caire: IFAO, 1978.

VERNUS, P., Espace et idéologie dans l'écriture égyptienne, a: *Écritures, systèmes idéographiques et pratiques expressives. Actes du Colloque International de l'Université de Paris VII. 1982*, Paris: le Sycomore, 1982, pp. 101-112.

- VERNUS, P., Supports d'écriture et fonction sacralisante dans l'Égypte pharaonique, a: R. Laufer (ed.), *Le texte et son inscription*, Paris: éditions du CNRS, 1989, pp. 23-34.
- VERNUS, P., La naissance de l'écriture dans l'Égypte ancienne, *Archéo-Nil* 3, 1993, pp. 75-108.
- VERNUS, P., Langue littéraire et diglossie, a: A. Loprieno (ed.), *Ancient Egyptian Literature. History and forms* (Probleme der ägyptologie 10), Leiden/ Nueva York/Köln: E.J. Brill, 1996, pp.559-564.
- VERNUS, P., Comment l'élite se donne à voir dans le programme décoratif de ses chapelles funéraires. Stratégie d'épure, stratégie d'appogiature et le frémissement du littéraire, *CRIPÉL* 28 (2009-2010), 2009, pp. 67-115.
- VERNUS, P., Les jachères du démiurge et la souveraineté du pharaon: sur le concept d'«Empire», *RdE* 62, 2011, pp. 175-197.
- VERNUS, P. i YOYOTTE, J., *Bestiaire des pharaons*, Paris: Agnès Viénot Éditions, Éditions Perrin, 2005.
- VOLOKHINE, Y., *Le porc en Égypte ancienne. Mythes et histoire à l'origine des interdits alimentaires* (Col. Religions 3), Liège: Presses Universitaires de Liège, 2014.
- YVICHL, W., Die hieroglyphe des "zornigen Affe", *RSO* 41, 1966, pp. 185-187.
- WARD, W.A., *Index of Egyptian administrative and religious titles of the Middle Kingdom: with a glossary of words and phrases used*, Beirut: American University of Beirut, 1982.
- WESTENDORF, W., *Koptisches Handwörterbuch*, 9. fasc., Heidelberg: C. Winter, 1965-1977.
- WHITEHORNE, J., The Pagan Cults of Roman Oxyrhynchus, a: W. Haase (ed.), *Heidentum: Die Religiösen Verhältnisse In Den Provinzen (Forts.)* (ANRW II, 18.5), Berlin; New-York : Walter de Gruyter, 1995, pp. 3050-3090.
- WILLEMS, H., *Les textes des sarcophages et la démocratie. Éléments d'une histoire culturelle du Moyen Empire Égyptien*, Paris: Éditions Cybèle, 2008.
- WILSON, P., *A Ptolemaic Lexikon. A Lexicographical Study of the Texts in the Temple of Edfu* (OLA 78), Louvain: Peeters, 1997.
- WINAND, J., [Compte rendu de K. Jansen-Winkeln, Text und Sprache in der 3. Zwischenzeit. Vorarbeiten zu einer spätmittelägyptischen Grammatik (Ägypten un Altes Testament 26)], *LingAeg* 6, 1999, pp. 217-230.
- WINTER, E., *Untersuchungen zu den ägyptischen Tempelreliefs der griechisch-römischen Zeit* (DÖAWW 98), Viena: H. Böhlhaus, 1968.
- WINTER, E., The temple of Dendur and its religious significance, a: A.M. Blackman, *The temple of Dendur*, El Caire : Dar el-Maaref, 1981, pp. 373-383 [suplement a la reimpressió de la ed. orig. de 1911].
- WIT, C. DE, *Les inscriptions du temple d'Opet, à Karnak*, vol. I (BiAeg 11), Brussel.les: Éd. de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1958.

WIT, C. DE, *Les inscriptions au temple d'Opet, à Karnak*, vol. II : *Index, croquis de position et planches* (BiAeg 12), Brussel·les: Ed. de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1962.

WIT, C. DE, *Les inscriptions du temple d'Opet, à Karnak*, vol. III: *Traduction intégrale des textes rituels-essai d'interprétation* (BiAeg 13), Brussel·les: Ed. de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1968.

YOYOTTE, J., Remarques sur les processions de génies au temple d'Opet, a: C. De Wit, *Les inscriptions du temple d'Opet, à Karnak*, vol. I (BiAeg 11), Brussel·les: Éd. de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1958, p.xi-xvi.

YOYOTTE, J., «Art», a: G. Posener (ed.), *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris: F. Hazan, 1959, p. 25.

YOYOTTE, J., «Temple divin», a: G. Posener (ed.), *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris: F. Hazan, 1959, pp. 282-283.

YOYOTTE, J., La science sacerdotale égyptienne à l'époque gréco-romaine (le papyrus géographique de Tanis), *BSE* 9, 1960, pp. 133-138.

YOYOTTE, J., L'Égypte ancienne, a: P. Devambez (ed.), *Histoire de l'art I. Le Monde non-chrétien*, Paris: Encyclopédie de la Pléiade, 1961, pp. 171-248.

YOYOTTE, J., Le jugement des morts selon l'Égypte ancienne, a: AA.VV., *Le jugement des morts* (Sources Orientales 4), Paris: Éditions du Seuil, 1961.

YOYOTTE, J., Études géographiques I. La «cité des acacias» (Kafr Ammar), *RdE* 13, 1961, pp. 71-105.

YOYOTTE, J., Processions géographiques mentionnant le Fayoum et ses localités, *BIFAO* 61, 1962, pp. 79- 138.

YOYOTTE, J., Études géographiques II. Les localités méridionales de la région memphite et le «pehou d'Héracléopolis», *RdE* 14, 1962, pp. 75- 111.

YOYOTTE, J., Études géographiques II. Les localités méridionales de la région memphite et le «pehou d'Héracléopolis», *RdE* 15, 1963, pp. 87-119.

YOYOTTE, J., Religion de l'Égypte ancienne, a: AA.VV. *Annuaire. Résumés des conférences et travaux* 86 (1977-1978), Paris: École Pratique des Hautes Études, p. 170-171.

YOYOTTE, J., Sites et cultes de la Basse Égypte Orientale I. De Silè à Tanis, a: AA.VV. *Annuaire. Résumés des conférences et travaux* 91 (1982-1983), Paris: École Pratique des Hautes Études, 1983, pp.217-221.

YOYOTTE, J., Religion de l'Égypte ancienne, a: AA.VV., *Annuaire. Résumés des conférences et travaux. Tome XCI (1982-1983)*, Paris: École Pratique des Hautes Études, 1983.

YOYOTTE, J., Note sur le bloc de Sheshonq I découvert par la Mission archéologique à Saqqara dell'Université de Pisa, *EVO* XII, 1989, pp. 33-35.

YOYOTTE, J., Les contacts entre Égyptiens et Grecs (VIIe-IIe siècles avant J.C.): Naucratis, ville égyptienne (1992-1993, 1993-1994), a: AA.VV. *Annuaire du Collège*

de France 1993-1994. *Résumé des cours et travaux*, Paris: Collège de France, 1994, pp. 679-690.

YOYOTTE, J., Quelques divinités retrouvées: Ounti, «le Triomphateur» (1993-1994), a: AA.VV. *Annuaire du Collège de France 1993-1994. Résumé des cours et travaux*, Paris: Collège de France, 1994, p.649-677.

YOYOTTE, J., Le soubassement de Ptolémée Soter, a: AA.VV. *Annuaire du Collège de France 1993-1994. Résumé des cours et travaux*, Paris: Collège de France, 1994, pp. 684-689.

YOYOTTE, J., «Barbeau, lépidote», a: P. Vernus i J.Yoyotte, *Bestiaire des pharaons*, Paris: Agnès Viénot Éditions, Éditions Perrin, 2005, pp. 204-205.

YOYOTTE, J., «Oxyrhynque», a : P. Vernus i J.Yoyotte, *Bestiaire des pharaons*, Paris: Agnès Viénot Éditions, Éditions Perrin, 2005, pp. 271-275.

YOYOTTE, J., «Reptiles et serpents», a: P. Vernus i J.Yoyotte, *Bestiaire des pharaons*, Paris: Agnès Viénot Éditions, Éditions Perrin, 2005, pp. 292-339.

YOYOTTE, J., «Thouëris», a: P. Vernus i J.Yoyotte, *Bestiaire des pharaons*, Paris: Agnès Viénot Éditions, Éditions Perrin, 2005, pp. 686-697.

YOYOTTE, J., *Histoire, géographie et religion de l'Égypte ancienne : Opera selecta*. (OLA 224), textes édités et indexés par I. Guerneur, Leuven, Paris, Walpole Mass.: Peeters, 2013, pp. 411-412.

ZANDEE, J., *BiOr* 20, 1963, pp. 250-254.

ZAKI, G., *Recherches sur le premier nome de Haute Égypte à l'époque ptolémaïque et romaine*, 2 vols., Lió : tesis de doctorat a l'Université Lumière Institut d'Égyptologie Victor Loret, 2000.

ZAKI, G., *Le premier nome de Haute-Égypte du IIIe siècle avant J.-C. au VIIe siècle après J.-C. : d'après les sources hiéroglyphiques des temples ptolémaïques et romains* (MRE 13), Brussel·les / Turnhout : Association égyptologique Reine Elisabeth/Brepols, 2009.

ZIVIE, A., *Hermopolis et le nome de l'Ibis, recherches sur la province du dieu Thot en Basse Égypte*. Volume I. *Introduction et inventaire chronologique des sources* (Bibliothèque d'Étude LXVI/I), El Caire: IFAO, 1975.